

Uluslararası Dil ve Edebiyat Arařtırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı

Editörler:

Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR

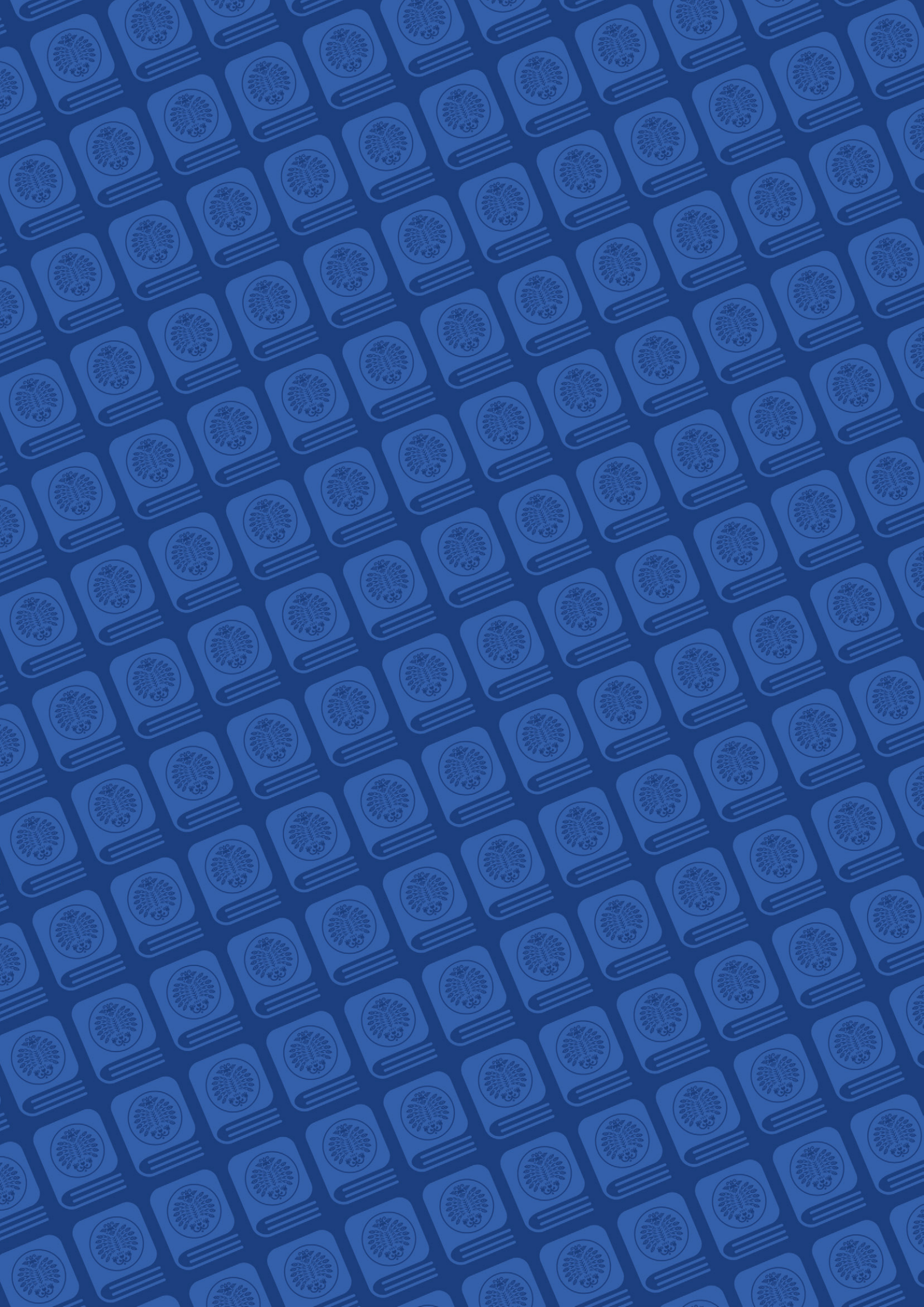
Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU

Doç. Dr. Mayramgül DIYKANBAY

Dr. Öğr. Üyesi Fatih EKİCİ

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATÜRK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

Eser Adı:

Uluslararası Dil ve Edebiyat Arařtırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı
(Hibrit Sempozyum)

Editörler:

Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU
Doç. Dr. Mayramgül DIYKANBAY
Dr. Öğr. Üyesi Fatih EKİCİ

Tashih:

Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR

Yayımlar Yönetmeni:

Doç. Dr. Bünyamin AYDEMİR

Yayın Kurulu: Prof. Dr. Ahmet SARI, Prof. Dr. Ali UTKU, Prof. Dr. Bülent ÇAVUŞOĞLU,
Prof. Dr. Erdiñç ŞIKTAR, Prof. Dr. Hakan Hadi KADIOĞLU,
Prof. Dr. Hasan Tahsin SÜMBÜLLÜ , Doç. Dr. Bünyamin AYDEMİR

Dizgi ve Tasarım: Abubekir KALE

Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 1368

ISBN: 978-625-6983-29-8

Eriřim Adresi: <https://ekitap.atauni.edu.tr>

Atatürk Üniversitesi Yayınevi Koordinatörlüğü

Sertifika No: 42021

Adres: Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi Okuma Salonları Binası
Zemin Kat Kampüs-Yakutiye/ERZURUM

E-posta: atayayinevi@atauni.edu.tr

Telefon: 0442 231 62 80

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

atayayinevi

Erzurum 2023 © Copyright Atatürk Üniversitesi Yayınevi

Bu kitapta yer alan tüm yazıların ve görsellerin dil, bilim ve hukuk açısından sorumluluğu

yazarlarına aittir. Eserin her hakkı anlaşmalı olarak Atatürk Üniversitesi Yayınevi

Koordinatörlüğüne aittir. İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

**ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS**

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ - 1:	7
Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR	
SUNUŞ - 2:	9
Prof. Dr. Turgut GÖĞEBAKAN	
BİLDİRİLER	
«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЭПИКАЛЫК МЕЗГИЛ ЖАНА МЕЙКИНДИК: МАСЕЛЕНИН ТЕК-ЖАЙЫ	12
Курманбек АБАКИРОВ	
AZERBAIJAN'DA TÜRKÇÜLÜĞÜN SEMBOL ŞAİRİ: ÜMMÜGÜLSÜM SADIKZADE (ÜMGÜLSÜM)	21
Sedat ADIGÜZEL	
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТҮРЛАУСЫЗ МҮШЕ ХАҚЫНДА	32
Zhanbolat BAIMURYNOV	
МАХМУД КАШГАРИНИН (БАРСКАНИНИН) «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРК» СӨЗДҮГҮНДӨГҮ МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫН ПРОФЕССОР С.МУТАЛЛИБОВ ТАРАБЫНАН ӨЗБЕК ТИЛИНЕ КӨТӨРУЛУШУ ЖӨНҮНДӨ	47
Б. БАЙМЫРЗАЕВ	
TÜRKMEN DİLİNİN DÜŞÜNDİRİŞLİ SÖZLÜĞİ ÜZERİNE	55
Tuna BEŞEN DELİCE	
NIZOMIDDİN MAHMUDOVNING İJODIDA TİL VA NUTQ MASALALARI	71
Dildora BOSHMANOVA	
“МАНАС ТААНУУ” ДИСЦИПЛИНАСЫН АКТИВДҮҮ ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯСЫ	79
Назира ЖАППАРАЛИЕВА	
TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BAĞLAÇLI CÜMLELER	88
Назі İbrahim DELİCE	
TARİHSEL ROMAN VE İDEOLOJİ	97
Turgut GÖĞEBAKAN	
МУСТАҚИЛ ВА ЁРДАМЧИ СЎЗЛАРНИНГ МУНОСАБАТИ	100
Закиржон ИСАКОВ	
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТАДГУ БИЛИГ” ДАСТАНЫ ПРОФЕССОР К.АРТЫКБАЕВДИН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ	106
Сайра ИСАЕВА	
ТЕРМИНЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК АКТУАЛЛАШУВИНИ МАТНИЙ ҚҰРШОВДА ҰРГАНИШ МАСАЛАЛАРИ	115
Дилноза ЖАМОЛИДДИНОВА	
ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДОСТЫҚ КОНЦЕПТИСІ	124
Assem KAKİMZHANOVA & Moldir ILGISHEVA	
GÜNTER GRASS'IN “YÜZYILIM” ADLI YAPITINDA MİKRO TARİH ANLATI İNCELEMESİ	131
Şenay KAYĞIN	
АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ТҮЛҒА МӘСЕЛЕСІ	143
Bibigul KHAIRZHANOVA	
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК РОМАНДАРЫ: ТИПОЛОГИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫС СИПАТТАРЫ	153
Mauven KHAMZİN	

ОРТАҚ ӘЛПБИ: ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ ЖӘНЕ ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕРДЕГІ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	160
Karlygash KHAMZINA	
HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN YARIM ADAM ROMANINDA ALMANYA VE ALMAN EDEBİYATINA BAKIŞ.....	168
Veli KILIÇARSLAN	
TÜRK DÜNYASINDA MECMUA VE TEZKİRE GELENEĞİ	176
Recai KIZILTUNÇ	
BATI BASININDA YUNUS EMRE	192
Hüsna KOTAN	
КЫРГЫЗ, ТҮРК ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДА ЖАНА ПРОФЕССИОНАЛ АДАБИЯТЫНДА УЛУТТУК КААДА-САЛТТАРДЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ	202
Зейнеп КУДАЙБЕРГЕНОВА	
O'QUVCHILARNING IZCHIL NUTQINI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA ISHLARNING XUSUSIYATLARI	210
Ziyodaxon MIRZAYUNUSOVA	
ФОНЕМА МАҚОМИНИ БЕЛГИЛАШ МЕЗОНЛАРИ	215
Дилора Абдухамидовна НАБИЕВА	
ЎЗБЕК ТИЛИДА ЗИДДИЯТЛАР ВА УЛАРНИНГ МЎЪТАДИЛЛАШУВИ	223
Дилфуза Абдухамидовна НУРМАНОВА	
MIKAYIL MÜŞFIQ VƏ TÜRKIYƏ POEZIYASI	233
Safurə QULIYEVA	
АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ «АДАМЗАТТЫ СУЮ» КОНЦЕПЦИЯСЫ.....	242
Anarkul Bekmırzakızı SALKINBAY	
ТІЛДІК ТЕРМИНДЕРДІҢ СӨЗЖАСАМДЫҚ ТӘСІЛДЕРМЕН ЖАСАЛУЫ	251
Zhanar SUINZHANOVA & Akmaral BORANBAI	
ANADOLU HALK MUTFAĞINDAN: AĞUZ	258
Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ	
KLASSİK POEZİYANIN GÜNEY AZƏRBAYCAN EPİK ŞEİRİNƏ TƏSİRİ (XX ƏSR).....	270
Esmira Fuad ŞÜKÜROVA	
ТҮРК ДҮЙНӨСҮНҮН АДАБИЯТЫ КЫРГЫЗ ОКУМУШТУУЛАРЫНЫН НАЗАРЫНДА.....	278
Назгуль ТУРДУБАЕВА	
“МАНАС” ЭПОСУ ЖАНА ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ.....	295
Лайли ҮКҮБАЕВА	
GOLİ TERAKKİ'NİN “GEÇMİŞ” ADLI HİKÂYESİNDE BELLEK YANSIMALARI	303
Yasemin YAYLALI	
BİR ÇAĞ ROMANI ÖRNEĞİ: “KÜÇÜK ADAM NE OLDU SANA?”	317
Zennube ŞAHİN YILMAZ	
NAHÇIVAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU XALQ ŞEİRİNDƏ TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR VƏ DİNİ OBRAZLAR.....	328
Elxan YURDOĞLU-MƏMMƏDOV	
ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНДАҒЫ ҚАЛА АТАУЛАРЫНЫҢ ТҮРКІЛІК НЕГІЗДЕРІ	342
Zhantas ZHAKUPOV	
KURULLAR.....	361
SEMPOZYUM PROGRAMI	358

SUNUŞ - 1:

Sayın Rektör Yardımcım, Sayın Dekanım, değerli meslektaşlarım, kıymetli katılımcılar ve saygıdeğer konuklar; Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü ile Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümlerinin birlikte hazırladığı Uluslararası Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumuna hoş geldiniz. Bu sempozyumun hazırlık aşamasında Sayın Rektör yardımcımız Prof. Dr. Turgut Gögebakan'ın odasında birkaç kere toplandı ve sempozyumla ilgili her ayrıntıya, programın her aşamasına iki bölümün temsilcileri olarak ortak karar verildi. Düzenleme Kurulu Eşbaşkanı Doç. Dr. Zennube Şahin Yılmaz ve Sempozyum Genel Sekreteri Dr. Öğr. Üyesi Nursan İldırı'nın da hazır bulunduğu bu toplantılarda Sayın Dekan Yardımcımız Prof. Dr. Süleyman Efendioğlu daima yanımızda oldu ve sürecin bütün safahatında aktif olarak görev aldı.

Normal şartlarda bu sempozyumun 2-3 Mart tarihlerinde yani yaklaşık bir ay önce yapılması planlanmıştı. Afişler o tarihe göre basılmış, katılımcılara o tarihler ilan edilmişti. 6 Şubat'ta başlayan ve seri halde devam eden, ülkemize büyük acı ve kayıplar yaşatan bir dizi depremden dolayı sempozyum tarihini 6-7 Nisan olarak güncellemek zorunda kaldık. Bu vesileyle, Sempozyum Düzenleme Kurulu olarak, deprem felaketinde hayatını kaybedenlere Allah'tan rahmet, yaralılara şifalar diler; bu sempozyuma bilhassa yurt dışından iştirak eden katılımcılara, bir aylık erteleme hususunda göstermiş oldukları anlayıştan dolayı teşekkür ederiz. Yine sempozyumun açılış oturumunda, Türk dünyasından sazlı sözlü kısa bir fasıl sürprizimiz de olacaktı fakat milletimizin bu süreçte yaşadığı derin acıdan dolayı bu kısmı da iptal etmenin doğru olacağını düşündük.

Saygıdeğer hazirun,

Sempozyum bu açılış oturumundan sonra, bildirilerin sunulacağı 8 oturumla bugün ve yarın yalnız bir salonda art zamanlı olarak devam edecektir. 1. oturum saat 12.00'de başlayacak ve bugünü 17.45'te 3. oturumla kapayacağız. Yarın ise sabah saat 09.30'da 4. oturumla başlayacağız ve 18.15'te bitirmeyi planladığımız son oturumla sempozyumun sonuna gelmiş olacağız. Bilindiği üzere son yıllarda alınan karar gereği, sempozyumun uluslararası sayılması için katılımcıların %60'ının yurt dışından ve Türkiye dışında en az 5 ülkeden olması gerekmektedir. Sempozyumumuza Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Azerbaycan ve Almanya'dan toplam 26 katılımcı, Türkiye'den ise 19 katılımcı iştirak etmektedir. Yurt içi ve yurt dışından toplam 45 bildiri sunulacaktır. Ükelere göre dağılım şu şekildedir: Türkiye'den 19 bildiri; Kazakistan'dan 9 bildiri, Kırgızistan'dan 7 bildiri, Özbekistan'dan 6 bildiri, Azerbaycan'dan 3 bildiri ve Almanya'dan 1 bildiri. Yabancı katılımcıların oranı %73 olduğu ve Türkiye dışından 5 farklı ülkeden katılım sağlandığı için bu sempozyum her yönüyle uluslararası olma özelliğini taşımaktadır.

Sempozyumda yeni edebiyat, klasik edebiyat, halk edebiyatı ve dil olmak üzere filoloji bölümlerinin 4 temel alanıyla ilgili bildiriler mevcuttur. Dinleyeceğimiz 45 bildirinin 29'u edebiyat; 16'sı ise dil sahasıyla ilgili olacaktır. Bildiri sunacak olan bütün katılımcılara teşekkür eder başarılar dileriz.

Bildirilerin bir kısmı Türkiye Türkçesiyle bir kısmı da Türk lehçeleriyle sunulacaktır. Bütün bildiriler Atatürk Üniversitesi Yayınevi tarafından en geç bu yılın sonuna kadar, Türkiye Türkçesi ve yabancı dillerde özetleriyle birlikte tam metin olarak basılacaktır. Dolayısıyla program akışı içinde ayrıca çeviri yapılmayacaktır. Yalnız gerek görülen yerlerde ve bilhassa soru cevap faslında lehçe bilen arkadaşlar çeviri hususunda yardımcı olacaklardır.

Saygıdeğer misafirler, değerli katılımcılar,

Takdir edersiniz ki, bu tür uluslararası faaliyetlerin arkasında çok ciddi bir gayret, emek ve azim vardır. Bu vesileyle Düzenleme Kurulu Başkanı Sayın Prof. Dr. Turgut GÖĞEBAKAN'a; Düzenleme Kurulu Eş Başkanı Doç. Dr. Zennube ŞAHİN YILMAZ'a; Düzenleme Kurulu Başkan Yardımcısı Doç. Dr. Mayramgül DIYKANBAY'a; Düzenleme Kurulu Üyeleri Sayın Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL, Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU, Prof. Dr. Cemile AKYILDIZ ERCAN, Doç. Dr. Şenay KAYĞIN, Doç. Dr. Yasemin YAYLALI, Doç. Dr. Firdes TEMİZGÜNEY, Dr. Öğr. Üyesi Hüsna KOTAN, Dr. Öğr. Üyesi Halil KUMAŞ, Dr. Öğr. Üyesi Moldir ILGISHEVA, Arş. Gör. Dr. Reyhan KARKINLI, Arş. Gör. Dr. Fatih EKİCİ ve Arş. Gör. S. Betül Akbulut Tayhan'a; Sempozyum Genel Sekreteri Dr. Öğr. Üyesi Nursan ILDIRI'ya; Sekreteryada Arş. Gör. Dr. Elif KOÇ'a; bütün oturumlarda bizimle birlikte olacak salon koordinatörlerimiz Sayın Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ ve Dr. Öğr. Üyesi Esra YAVUZ ACAR'a; saydığım isimler haricinde sempozyumda oturum başkanlığı yapacak olan Sayın Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR, Prof. Dr. Funda KARA, Prof. Dr. Murat KACIROĞLU'na, Onur Kurulu, Yayın Kurulu ve Bilim Kurulu Üyelerine; kurumsal olarak Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü ve Edebiyat Fakültesi Dekanlığına teşekkür ederiz.

Türkistan'da "Yahşi niyet, yarım devlet" diye bir atasözü kullanılır. Bizler yahşi niyetle yola çıktık, inşallah sonu da yahşi olur temennisiyle selam, sevgi ve saygılarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölüm Başkanı

SUNUŞ - 2:

Sayın Dekan, Sayın Dekan Yardımcım, Türk dünyasının bir gün görmeyi ümit ettiğim bütün coğrafyalarından çok değerli katılımcılar, hepinize çok teşekkür ediyorum. Hepinizi hem Atatürk Üniversitesi adına hem de Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı olarak en içten duygularıyla selamlıyorum.

Yurtdışı görevim nedeniyle, birkaç yıldan beri bu tür bir etkinliğe katılamamıştım. O yüzden ayrı bir heyecan duyuyorum ve bu heyecanımı sizlerle paylaşmaktan da imtina etmiyorum. Gerçekten çok mutluyum. Hem sevgili Hüseyin hem Dilaver hocam aslında söylenecek olan her şeyi söylediler. Biz bu sempozyumu yapmayı bir ay önce planlamıştık fakat ülkemiz çok büyük bir felaket yaşadı. Bu felaket sadece bizi değil tüm Türk dünyasını derin üzüntüye boğdu. O ortamda bu sempozyumu düzenlemenin ya da vadettiğimiz tarihte yapmanın hiçbir anlamı kalmamıştı. Bu gecikme doğal olarak elimizde olmayan bir nedenden ötürü oldu ama yine de ben hepinizden özür dilemek istiyorum. Gerçi çok fazla bir şey değişmedi gördüğüm kadarıyla. Bütün katılımcılar, bildiri göndermeyi ya da katılmayı vadeden bütün kurullarımız hem bildiri özetlerini vaktinde gönderdiler hem de tam kadro buradalar. Ben hepsine huzurlarınızda tekrar teşekkür etmek istiyorum.

Kendi Germanistik çevremde epeydir görmediğim çok değerli meslektaşlarım var sempozyumumuza katılan. Onları da burada huzurlarınızda saygıyla, sevgiyle selamlıyorum. Sevgili Mustafa hocam tam karşımda, görüyorum. Onlar da hoş gelmişler, safalar getirmişler. Umuyorum ki çok güzel bir sempozyum olacaktır. Aramızda yeni dostluklar oluşacak; disiplinler arası çalışmalara bu sempozyum bir kapı aralayacaktır. Çünkü Türk dünyasının gerçekten çok değerli akademisyenleri var ve biz onları öyle zannediyorum ki şimdiye kadar -en azından olması gerektiği kadar değerlendiremedik. Bu iş birliği olması gerektiği kadar olmadı diye düşünüyorum ben şahsen. Belki yanılıyor olabilirim. Hani burada çoğunlukla Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümünden arkadaşlarımız, kardeşlerimiz olduğu için onlar belki benim bu tespitime katılmayabilirler. Ama ben kendi camiamdan, kendi çevremden hareketle böyle bir tespitte bulunuyorum. Oysa edebiyat biliminin dili ortak, dili birdir. Biz ortak kavramlardan hareket ediyoruz çünkü ortak kavramlarımız var. Zaten bu coğrafyanın dili de Türkçe, Allah'a şükür; dilimiz de bir. O yüzden bu sempozyumun o anlamda da katkı getireceğini umuyorum.

Ben sözü çok fazla uzatmak istemiyorum ama teşekkür edeceğim çok insan var burada. Öncelikle sevgili Hüseyin, Sevgili Süleyman, Sevgili Zennube, Sevgili Nursan ve Düzenleme Kurulunun diğer bütün üyelerine huzurunuzda teşekkür ediyorum, var olsunlar. Bu meşakkatli işi bugün buraya son derece sağlıklı ve başarılı bir şekilde getirdiler. Bu vesileyle hem Ramazanınızı tebrik ediyorum hem de bu sempozyumun hepimiz için hayırlara vesile olmasını Cenab-ı Hakk'tan niyaz ediyorum. Saat 12.00'de benim de başkanlık edeceğim ilk oturumda görüşmek üzere. Şimdiden hepinize Allah'a ısmarladık diyorum. Teşekkür ederim, hoşça kalın.

Prof. Dr. Turgut GÖĞEBAKAN

Atatürk Üniversitesi

Rektör Yardımcısı

**ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS**

BİLDİRİLER

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЭПИКАЛЫК МЕЗГИЛ ЖАНА МЕЙКИНДИК: МАСЕЛЕНИН ТЕК-ЖАЙЫ

Курманбек АБАКИРОВ¹

Аннотация

Олуттуу адабий-философиялык функция көтөрсө да, кыргыз адабиятында буга дейре дээрлик сөз болбой, болсо да учкай гана козголо келген эпостогу мезгил жана мейкиндик (хронотоп) аттуу чыгарманын бүткүл тулкусун чулгап турган татаал маселе бар. Батыш жана Азия өлкөлөрүн айтпаганда да, Россия, Украина, Эстония, Грузия, Казакстан (ж.б.) сындуу мамлекеттердин адабияттарында кыйла иликтенип, жолго коюлуп калган бул маселе дегеле кыргыз адабиятынын бардык тармактары (фольклор, акын-ырчылар поэзиясы, улуттук жазма адабият) үчүн бузулбаган дың боюнча турат. Бизде бул боюнча олуттуу эмгектер жарала элек, айрым макалалар менен монографиялык эмгектерде узунду-кыскалуу ой-толгоолор гана бар.

Таза теорияны көңүл сыртында калтыра келгенде деле фольклордогу, анын ичинде "Манас" эпосундагы мезгил-мейкиндик менен анын көркөм адабияттагы чагылышында байкаларлык айырма бар экендигин көрөбүз. Көркөм адабияттын лирикалык, лиро-эпикалык жана драмалык деп аталган түрлөрүндөгү хронотоп (мезгил жана мейкиндик) анын көркөмдүүлүккө оодарылган катарында аларда ачык сезилип-туюлган абалында туруп, автордук нарративдер жана каармандардын реалдуу кыймыл-аракеттерине байланышкан ассоциативдүү элестөөлөрдөн улам окурман-угуучу-көрүүчү тарабынан андап билингидей даражага жеткирилет. Ал эми фольклордо мындай эмес. Андагы мезгил жана мейкиндик ачык формага келтирилбей, көбүнчө "жаап-жашырылган" түспөлдө экендиги анык. Хронотоптун профессионал адабияттагы көрүнүшү "көркөм мезгил жана мейкиндик" деген аталыш менен берилип, мында "көркөм" деген сөзгө басым жасалса, элдик оозеки чыгармачылыкта ал сөз негедир сейрек учурап, "эпикалык", "тарыхый", атүгүл "мифтик" деген аталыштарга алмаштырылып келет. Кандай болсо да, чындыктын образдуу модели катары хронотоп универсалдуу категория сыпатында көркөм адабият менен фольклордо гана эмес, искусствонун бардык жанрларында орун алып, ушул жагынан алардын баарынын башын бириктиргени менен баары бир алар өз-өзүнчө байкаларлык спецификалык белгилерге ээ болбой койбойт.

Түйүндүү сөздөр: эпос, мезгил, мейкиндик, фольклор, көркөм, белгилер, образ, модель.

¹ Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин профессору, филология илимдеринин доктору, Кыргызстан.

"Manas" Destanında Epik Dönem ve Alan: Meselenin Kaynağı

Özet

Ciddi edebi-felsefi bir işlevi ortaya koysa da, günümüze kadar pek bahsedilmemiş, olsa da pek az bahsedilen destandaki dönem ve alansal (kronotop) meselesi, eserin tümünü kapsayan zor bir sorun olarak kalmaktadır. Batı ve Asya ülkelerini bahsetmiyorum bile, Rusya, Ukrayna, Estonya, Gürcistan, Kazakistan (vb.) kritik öneme sahip devletlerin edebiyatlarında geniş ölçüde araştırılıp, kendi bir yolunu bulan bu mesele Kırgız edebiyatının bütün dalları (folklor, ozan-şair, nazım, milli yazma edebiyatı) için bozulmamış bir araziye benziyor. Bizde bununla ilgili ciddi çalışmalar henüz yok sayılır. Bazı ilmi makale ile monografik çalışmalardan kısa yeterli olmayan düşünceleri karşılaştırabiliriz.

Saf teoriyi dikkate almıyorsak bile, folklor söz konusu olduğunda, örneğin "Manas" destanındaki dönem-alansal meselesinin sanatsal edebiyatta yansıması farkedilebilir bir fark olduğunu görürüz. Sanatsal edebiyatın lirik, lirik-epik ve dramatik olarak belirlenen türlerindeki kronotop (dönem ve alan) onun sanatsallığa devrilen, açık hissedilen durumunda olarak, yazarlık anlatılar ve karakterlerin gerçek hareketlerine bağlı çağrışımsal hayal gücünden dolayı okuyucu-dinleyici-izleyici tarafından anlayıp bilinen seviyeye ulaşır. Ama folklorda bunun gibi değil. Burada dönem ve alan açık biçimde olmayıp, çoğunlukla "gizli" şekilde olduğu gerçektir. Profesyonel edebiyatta kronotop "sanatsal dönem ve alan" adıyla belirtilip, burada "sanatsal" kelimesine önem verilirse, folklorda bu kelime bazı sebeplerden dolayı nadiren karşılaşılarak "epik", "tarihsel", hatta "mitsel" başlıklara değiştirildi. Ne olursa olsun gerçeğin imgesel bir modeli olarak kronotop evrensel bir kategori niteliğinde sanatsal edebiyat ile sadece folklorda değil, tüm sanatların türlerinde yer alarak bu açıdan onların hepsinin başını bir araya getirmesi ile onlar ayrı ayrı farkedilebilir özel işaretlere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: destan, dönem, alansal, folklor, sanatsal, işaretler, imge, model.

Epical Time and Space in “Manas” Epic

Abstract

There is a huge problem connected with **epic time and space** (chronotype) which was not mentioned before, but it was mentioned by literal-philosophical function. However, Kyrgyz literature did not say a single word about it. It turned out that this problem captured the whole body of this work. Except for western countries, Asia, Russia, Ukraine, Estonia, Georgia, and Kazakhstan, this issue was researched in their literature, but for all spheres of Kyrgyz literature (folklore, poet's poetry, and national written literature) it stays as an untouched virgin land. It was not created serious work on the above-mentioned problem, there are only some articles and thoughts.

If we leave the theory out of the mind in folklore, time-space in “Manas” epic and its fiction's reflection has significant differentiation. Chronotype (time and space) in fiction's different types as lyrical, epical, and dramatic will be achieved to the levels by readers-audience-observers according to their artistically shifted forms and openly-noted conditions, authors' narratives, and characters' real actions related to associative imaginations. But folklore has different ways. Its time and space are not in an open form, mostly it is “hidden”, and it has been generalized.

Chronotype's professional literal view is presented as “artistic time and space”, and focuses on the word “artistic”, it is used very seldom in folk-oral speech creation. And it is used as an “Epical”, “historical”, and even “mythical”. Truth's figurative model is a chronotype of the universal quality category that will not be in fiction or folklore, but it is in all genres of art. They joint all spheres but have peculiar specific signs.

Keywords: epic, time, space, folklore, artistic, signs, figure, model

Элдик чыгарманы караштыруунун фольклористикадагы жалпылай методологиясы жана методдору деп атала келген ыкмалары жана каражаттары кыйла арбын жана ал кадыресе адабий чыгарма сыяктуу эле оозеки жана жазма сөз искусствосуна тиешелүү бардык маселелерди өз ичине камтыйт. Ушундан улам “Манас” эпосун нагыз көркөм чыгарма, б.а., оозеки чыгармачылыктын көз кайкыган бийик үлгүсү катары карап, ага бардык оозеки адабий туундуларга коюлган талаптарга жараша мамиле жасоо иликтөөлөрдүн кардиналдуу багытын түзөт. Буга анын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү, сюжеттик-композициялык курулушу, образдар системасы жана алардын топтору, алардын ички табияты, варианттар жана алардын ортосундагы жакындыктар жана айырмачылыктар, алар боюнча сюжеттик-тематикалык көрсөткүчтөр түзүү иштери, башка элдердин эпостору менен окшоштуктары жана өзгөчөлүктөрү, чыгармада сүрөттөлгөн эл (элдер) турмушу, чарбалык, үй-бүлөлүк, согуштук, фантастикалык, мифологиялык көрүнүштөр, окуялар, алардын катмарлары, каармандар ортосундагы адамдык өөдө-төмөн мамилелер, чыгарманын поэтикасы жана көркөм-эстетикалык нарктуулугу, тилдик байлыгы, андагы эпикалык реализм менен иррационалдык кубулуштардын карым-катышы сыяктуу адабий-фольклористикалык проблемалардан тышкары социалдык-маданий, саясий-идеологиялык, педагогикалык-нравалык,

психологиялык, философиялык, диний жана тарыхий, этносоциалдык, укуктук, этнографиялык, медициналык, географиялык-космогониялык мааниге эгедер интердисциплинардык маселелердин жоон тобу кирип, алардын ар бири ошол илимдердин объектиси катары өз-өзүнчө жана комплекстүү түрдө иликтөөнү талап кыла келди. Мындай проблемалар манастануу илими жаралгандан бери алынча изилденип келсе да, алар аягына чыкчудай эмес. Булардан тышкары кийинки кездерде эпостун жанрдык-стилдик табияты, конфликт жана мүнөз түзүү өзгөчөлүктөрү, образдар жана образдуулук, андагы эстетикалык жана нравалык идеал, адам концепциясы, улуттук менталитет же чыгармадагы каада-салт, эпосту которуу жана жайылтуу деген өндүү кардиналдуу маселелер менен катарлаш жомокчу-манасчылык өнөргө байланышкан проблемалар да айрыкча дембе-дем козголуп, алдыңкы планга чыгып кетти. Ошентип, "Манас" эпосу кылымдар тогошкон мезгилде кыргыз элинин коомдук-социалдык, рухий-маданий турмушунун чок ортосуна коюлуп, анын тегерегинде ар кандай өңүттөгү полемика, атүгүл ачыктан-ачык тирешүүлөр күч алды. Бирок кантсе да илгери-кийинки кыргыз турмушунда бир да чыгарма улуттук маданий баалуулуктун мынчалык бийиктигине көтөрүлгөн жок.

Аталган жана аталбаган өзөктүү проблемалардын бири болуп адабий-философиялык функция көтөрсө да, буга дейре дээрлик сөз болбой, болсо да учкай ган козголо келген эпостогу мезгил жана мейкиндик (хронотоп) аттуу, чыгармада "мен мына" деп көрүнүп турбаган, бирок чыгарманын бүткүл тулкусун чулгап турган татаал маселе саналат. Батыш өлкөлөрүн айтпаганда да Азия жана Россия, Украина, Эстония, Грузия, Казакстан (ж.б.) сындуу мамлекеттердин адабияттарында кыйла иликтенип, жолго коюлуп калган бул маселе дегеле кыргыз адабиятынын бардык тармактары (фольклор, акын-ырчылар поэзиясы, улуттук жазма адабият) үчүн бузулбаган дың боюнча турат. Дегеле көркөм чыгарма аттуунун структурасына биротоло жана туруктуу жайгашкан мейкиндик-мезгилдик деп аталган категориялар мурунку совет республикаларынын көбүндө өткөн кылымдын 50-60-жылдарынан тарта иликтене баштап, акырындап адабияттаануудагы олуттуу проблемалардын катарынан орун алды. Мезгил жана мейкиндик реалдуу чындыктын көркөм чыгармада жашоосунун негизги шарты жана алардын көркөмдүүлүккө өткөн түрү катары ошол чыгармада кандайча ачыкталат деген маселе ошентип өтө татаал түзүлүшкө ээ экендиги айкындалып, көпчүлүк адистердин айтымында алар чыгарманын бардык компоненттерин жана деңгээлдерин өз ичине алат жана бири бирисиз мүмкүн болбогон, диалектикалык биримдиктеги түшүнүктөр болуп эсептелет. Атактуу адабиятчы-эстетик М. М. Бахтин мындай бир бүтүндүктү "хронотоп" деген термин менен атап, ал көркөм дүйнөдөгү "формалык-мазмундук категория" иретинде мейкиндиик-мезгилдик белгилердин бир бүтүндүктө, ажырагыс уюган абалында гана көрүнөөрүн белгилейт. Ал: "Время здесь сгущается, уплотняется, становится художественно зримым; пространство же интенсифицируется, втягивается в движение времени, сюжета, истории...Приметы времени раскрываются в пространстве, и пространство осмысливается и измеряется временем"- деп жазат да (Бахтин, 1975: 235), аны: 1.реалдуу, тарыхий; 2. адабий-көркөм; 3.реалдуу-эпикалык; 4. нарктуу (ценностный); 5. образдардын, мотивдердин хронотоптору деген типтерге ажыратат. Анын пикиринде хронотоптун мындай типтерин иликтөө көркөм чыгарманын объектиси болуп түшкөн тигил же бул доор-замандан тарта анын жанрдык өзгөчөлүктөрүнө чейинки көп маселелеринин ажатын ачып берүүгө көмөк болот. Мыкты адабиятчылардын бири **В. В. Савельева** хронотоп ириде кыймыл, өзгөрүү

идеялары менен байланыштуу болгондуктан, анын мааниси да ошол процесстин маңызын ачып берүүгө баш ийдирилип, ал бири бири менен өтмө катар байланышкан макросфера (чыгарманын бүткүл көркөм дүйнөсү) менен микросферадан (образдар) турат деп эсептейт. Бир бүтүн көркөм дүйнөнү түзгөн бул "сфералар" үчүн мезгил менен мейкиндиктин адамдын эркине баш ийбеген түбөлүктүү айлампалуулугун (кыргыз түшүнүгүндө "дүйнө тоголок") айкындаган **циклдик хронотоп**; жашоо-турмуштун өткөндөн бүгүнкүгө, бүгүнкүдөн эртеңкиге айныгыс басыгын айкындаган **түз сызыктуу хронотоп** (линейный); уюп, токтоп калган мезгил жана андагы мейкиндик сымал **түбөлүктүү хронотоп** жалпы таандык сапаттар болуп эсептелет (Савельева, 1996:121-122). Терминди активдүү колдонууга киргизген М.Бахтин болуп эсептелгени менен мезгил жана мейкиндик категориясы илгертеден эле Д. Локк, Ж. Дюбо, Г. Лессинг, И. Гердер, И. Кант, Г. Гегель, Д. Френк, К. Леви-Стросс, М. Хайдеггер сындуу философтор, анын көркөм адабияттагы көрүнүшү М.Бахтин, Д. С. Лихачев, Н. К. Гей, Г. М. Фридендер, А. Я. Гуревич, В. Б. Шкловский, Ю. М. Лотман, Г. Т. Маргелашвили, Б. С. Мейлах, С. Ю. Неклюдов ж.б. өңдүү адабиятчылар, фольклористер тарабынан улам кеңейтилип, тереңдетилип иликтенип, бир катар фундаменталдуу эмгектердин жаралышына алып келген. Бир топ автордук жана коллективдүү жыйнактар да жарык көргөн (1984, 1986, 1988). Башкасын айтпаганда да коңшулаш казак адабиятчылары З.Кабдолов, З.Ахметов, Р. Нургалиев, Ж. Дадебаев, С. Каскабасов, С. Даиржанова, С. Ананьева, Г. Мучник, Н. Джуанышбеков, А. Темирболат адабияттагы хронотоп категориясын ар кандай өңүттөн караштырган салмактуу эмгектер жаратышса, белгилүү фольклорист **Едиге Турсунов** бул багытта "Художественное время и пространство в айтысе" (1981), "Истоки тюркского фольклора. Коркыт" (2001) аттуу бараандуу эмгектерин жарыкка чыгарган. Бизде бул боюнча өзүнчө олуттуу эмгектер алиге жарала элек, бирок айрым макалалар менен монографиялык эмгектерде узунду-кыскалуу ой-толгоолор бар (4).

Мезгил жана мейкиндик биримдикте жана өз-өзүнчө каралганы менен көркөм чыгарманын өзүнө келгенде аларды бири-биринен ажыратуу мүмкүн болбой калат. Маселен, **көркөм мезгил** кыймыл, өнүгүү, өзгөрүү (1) жана доорлор, муундар, адамдар ортосундагы байланыш, катнаш (2) катары эки багытта каралып келсе, **көркөм мейкиндик** автор (фольклордо - эл) тарабынан берилген дүйнөнүн модели, окуялар, адамдар жайгаштырылган континуум иретинде өзүнө сүрөттөлгөн кыймыл-аракеттер орун алган жер (реалдуулук, объективдүүлүк) менен аларды образ-символ иретинде элестетүү, ой элегинен өткөрүү (субъективдүүлүк) деңгээлдерин камтыйт да, ушуга жараша **концептуалдык**, б.а., баян этилген окуялардын, адамдардын кыймылынын объективдүү фону жана **перцептуалдык**, б.а., автордун (фольклордо - элдин) аларга карата сезим-туюмдарын, кыял чабытын чагылдырган мейкиндик деген сапаттарды кучагына алат. Ушул эле бөлүштүрүү көркөм мезгил түшүнүгүнө карата да колдонулуп жүрөт. Бирок көркөм мейкиндик дайыма эле реалдуулукка төп келе бербей, кыялдый ой чабыттары, фантастика, көрүнчү көрүү, керемет-сыйкыр, аяндык-түш көрүү, мистика, магия формаларында тартуу этилиши да жыш учурап, бул анын турмуштук жана психологиялык катмардан турарын айгинелейт. Көркөм мейкиндиктин чындыкты, курчап турган дүйнөнү чагылдыруу ченеми боюнча кеңири же чакан болушу чыгарманын өзөктүү ой-максатынан, анда коюлган маселелердин масштабынан, алардын канчалык чеберчилик менен иштелгенинен келип чыгат. Бул айтылгандар, албетте, көркөм мезгил менен мейкиндик тууралуу көз караштардын чет-бучкагы эле десек болот. **Реалдуу**

мезгил жана мейкиндик түшүнүгү да өзүнчө каралып келет. Алардын табияты, структурасы жана функционалдык өзгөчөлүктөрүнө арналган, бири-бирин колдогон же жокко чыгарган ой-пикирлер алда канча арбын.

Таза теорияны көңүл сыртында калтыра келгенде фольклордогу мезгил-мейкиндик менен анын көркөм адабияттагы чагылышында байкаларлык айырма бар экендигин көрөбүз. Көркөм адабияттын лирикалык, эпикалык, лиро-эпикалык жана драмалык деп аталган түрлөрүндөгү хронотоп (мезгил жана мейкиндик) анын көркөмдүүлүккө оодарылган формасы катарында анда ачык сезилип-туюлган абалында туруп, автордук нарративдер жана каармандардын реалдуу кыймыл-аракеттерине байланышкан ассоциативдүү элестөөлөрдөн улам окурман-угуучу-көрөрман тарабынан андап билингидей даражага жеткирилет, б.а., чыгармада алар абстракциялуу болубу же конкреттүү, такталган түшүнүктөр формасында берилеби, баары бир хронотоптун ордун, дарегин жана максатын айкындаган деталдар арбын болуп, "көзгө көрүнүп" турат десек болот. Ал эми фольклордо мындай эмес. Андагы мезгил жана мейкиндик ачык формага келтирилбей, көбүнчө "жаап-жашырылган", жалпылаштырылган түспөлдө экендиги анык. Ушундан уламбы, казак окумуштуусу **К.Ш.Нурланова** элдик оозеки чыгармалардагы хронотоп сүрөттөлгөн доордун мүнөздүү жагы катары (элдин) космос менен биримдик сезим-туюмун жана көркөм маалыматтын (дүйнөтаанымдын) маңызын ачып берүүгө кызмат кылаарын белгилейт (5,72). Хронотоптун профессионал адабияттагы көрүнүшү "көркөм мезгил жана мейкиндик" деген аталыш менен берилип, мында "көркөм" деген сөзгө басым жасалса, элдик оозеки чыгармачылыкта ал сөз негедир сейрек учурап, "эпикалык", "тарыхый", атүгүл "мифтик" деген аталыштарга алмаштырылып келет. Кандай болсо да, чындыктын образдуу модели катары хронотоп универсалдуу категория сыпатында көркөм адабият менен фольклордо гана эмес искусствонун бардык жанрларында орун алып, ушул жагынан алардын баарынын башын бириктиргени менен баары бир байкаларлык спецификалык белгилерге ээ болбой койбойт.

Бир караганда элдик чыгарма үчүн мезгил жана мейкиндиктин өзгөчө мааниси жок болуп, аларга атайын назар ташталбаган сыяктуу. Бирок аныгында андай эмес. Жөө жомоктордогу "илгерки бир замандарда" (мезгил) "бир хандыкта" (мейкиндик) болгон окуялардан тарта дарек-жайы менен мезгили ара-чолодо айтыла кеткендей ыңгайда кыйла тагыраак берилген учурларда да хронотоп фольклордук чыгарманын бүткүл турпатын баштанаяк аралап, ага жан киргизип, дем берип, бүгүнкү күнгө алып келген терең философиялык-эстетикалык концепт боюнча калат. Жашоо-тирлик, ааламдагы кайсы бир нерселер кайсы бир жерде, кайсы бир мезгилде гана болот. "Эч качан, эч жерде" болбогон "нерселер" болушу мүмкүн эмес (Н.К.Гей). Буларсыз жашоо жок, демек ошол жашоонун өзүн чагылдырган чыгармалар да аларсыз жаралбайт. Мезгил менен мейкиндикке оролбогон нарктуу чыгарма ошол эле мезгил менен мейкиндиктин учу-кыйырсыз аралыгынан өтүп, азыркы замандын баалуу көркөм-эстетикалык, маданий баалуулугу ченемсиз даражасына көтөрүлө албашы да анык. Бирок, айтылгандай фольклордогу, анын бийик жанры болгон эпостогу мезгил менен мейкиндик берилиш каражаттары жана философиялык маани-маңызы боюнча башкачараак, анда көмүскө жагдайлар менен татаалдыктар арбын.

Айтылгандай, эпостор жана "Манас" эпосу эле эмес, жалпы кыргыз фольклорунда хронотоп проблемасы дээрлик козголо элек. Бирок назар сала кетүүгө

арзый турган айрым көз караштар бар. Кызык жери, бул маселенин учугу **Ч. Валихановдун**: "Манас" есть энциклопедическое собрание всех киргизских мифов, сказок, преданий, приведенное **к одному времени** и сгруппированное **около одного лица** - богатыря Манаса. Образ жизни, обычаи, нравы, география, религиозные и медицинские познания киргизов и международные отношения их нашли себе выражение в этой огромной эпопее" - деген (6,23) атактуу аныктамасында жатат. Ч. Валиханов адис адабиятчы-фолклорист болбосо да, эпостун өзгөчө чыгарма экендигин жана андагы мезгилдик-мейкиндик факторду илгиртпей, кылдат баамдаган. Мындагы "к одному времени" эпостун мезгилдик жана "около одного лица" дегени мейкиндик координаттарын айкындап турганы шек жаратпайт. Анткени каарман кайсы бир мезгилде, кайсы бир мейкиндикте гана болот, андан башкача болушу мүмкүн эмес. Бирок манасизилдөөчүлөр Ч. Валихановдун бул рационалдуу оюн өнүктүрүп, аны теориялык жана практикалык жактан далилдешке умтулушпай, эпос байыркы, архаикалык доордон тарта сонку мезгилдерге чейин Борбордук Азиянын зор аймагын камтыган территорияда болгон окуяларды сүрөттөйт деген өңдүү бир ыңгай позицияны карманып келишти. Хронотоптун жогоркудай теориялык, концептуалдуу түшүнүктөрү "Манаска" карата дээрлик колдонулган жок.

Белгилеп кетчү дагы бир жагдай - чыгармадагы хронотоптун көркөм трактовкасы анын өзүндө орун алган. Эпосто "Жомок башы" аттуу пролог сындуу мазмундук жактан өтө сыйымдуу киришме бар. Анда элдин көрөгөч жана чексиз терең ой чабыты аркылуу **болгон, болуп жаткан жана атүгүл боло турган** (кооптуу мезгил жана ага байланыштуу элдин келечеги тууралуу ой-санаа) окуялардын, каармандардын, эл-жер тагдырынын ачык жана көмүскө жагдайлары баян этилет:

Ошол күндөн ушул күн
Төккөн кумдай күн өттү...
Коо бузулуп сай болду
Асты үстүнө айланып,
Сай бузулуп тоо болду...
Тоо бузулуп коо болду.
Калдайып жаткан бул жердин
Кайсы жери соо болду?!
Аты калып, өзү жок,
Ар кандай элдер жоголду,
Деңиз соолуп, чөл болду,

Чөл бузулуп көл болду ...(Айдарова, 2008: 15) - деген саптарга мезгил жана мейкиндик тууралуу элдин көз карашы сиңирилип, угарман "калдайып жаткан жердеги" (уч-кыйырсыз мейкиндик) "деңиз соолуп, чөл болгон" (өтө узак мезгил) сансыз жылдардагы окуяларды бүгүн болуп жаткандай кабылдоого даярдалат, "кантип эле ушундай болсун?" деген соболдун коюлушу орунсуз болуп, эзелки мезгил, эсепсиз доорлор жана аймактар бир бүтүндүккө бириктирилет. Элдин мезгил жана мейкиндик тууралуу көркөм концепциясы, баа-ченеми эпосто мына ушундайча поэтикалык резюме, поэтикалык эссе формасына салынып, учу-кыйырсыз эл-жер тарыхынын учкул философиясы түспөлүндө берилет жана анын чындыгында эле

ушундай экендиги чыгарманын өзү, анда баяндалган окуялар менен каармандардын иш-аракеттери аркылуу кашкайта бекемделет. "Манас" эпосу эзелки жана соңку, өткөн жана азыркы ошол баяндар мезгилиндеги өтө узак доорлорду жана учу-кыйры жок аймактарды 70-100 жылдар аралыгына топтоштуруп, эбегейсиз аймактарда **болгон** жана **нак тарыхта болбогон**, же **болушу мүмкүн эмес** (дөөлөр, аялдар, мифтик персонаждар) каармандарды, окуяларды (көчүп-конуу, жоокердик жүрүштөр жана согуштар ж.б.) бир жерге алып келгендей маанай жаратат да, натыйжада кылдат угарман аларды абстрактуу түрдө болсо да элестетүү аракетин көрбөй койбойт. Анда жүздөгөн каармандар катнаштары, ондогон аймактардагы аракеттер бир канча сюжеттик линияларга ажыратылып, окуялардын өнүгүү логикасына ылайык кайра тогошот, бири-биринин болушун шарттап, чаташууларга, ыраатсыздыкка жол берилбейт. "Манастын" улуу чыгарма экендиги ушинтип анын сюжеттик-композициялык жактан өтө тыкан уюштурулуп, анын кан-жанына мезгил-мейкиндиктин сиңирилиши менен да байланышат. Ошондуктан белгилүү фольклорист С. Ю. Неклюдовдун: "Пространственно-временные ("хронотопические") отношения в повествовательной организации фольклорных текстов могут рассматриваться как своего рода "координатные системы", соотносящие отдельные сюжетные единицы и целые сюжетные блоки не только между собой, но и с элементами, лежащими вне данного текста и вне данного жанрового континуума (вплоть до реального исторического времени и географического пространства)" - деген (Нурланова, 1981: 16-17) таасын ою бул тыянакка дал келип, эпостордун, анын ичинде "Манастын" тексти менен бекемделет.

Адабияттар

Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. - М.: Худ.литература, 1975, с. 504

Савельева В. В. Художественный текст и художественный мир. - Алматы: ТОО "Дайк-Пресс", 1996. - 192 с.

Пространство и время в литературе и искусстве. Сборник научных трудов. - Даугавпилс. ДГПИ, 1990; Пространственно-временная и ритмическая организация текста. - М.: МГПИМ, 1986; Пространство и время. - Киев, 1984; Проблемы исторической поэтики. - Петрозаводск: ПГУ, 1992; Федоров Ф.П. Романтический художественный мир: Пространство и время. - Рига.: Зинатне, 1988. - 456 с.; Ритм, пространство и время в литературе и искусстве: Сб.статей. -Л.: Наука, 1974; Неклюдов С.Ю. Поэтика эпического повествования: пространство и время. - М.: Форум, 2015. - 216 с.; Г.М.Фридендер. Поэтика русского реализма. - М.: Наука, 1971. - 296 с.; Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное. - М.: Высшая школа, 1979. - 219 с.; Маргелашвили Г.Т. Сюжетное время и время экзистенции. - Тбилиси, 1976. - 76 с.; Лейдерман Н.Л. Движение времени и законы жанра. - Свердловск, 1982. - 254 с. ж. б.

Сариева К. "Манас" эпосундагы геофилософиялык маселелер// Эпос "Манас" и мировоззрение кыргызского народа: Сборник. - Б., 2015. - 191-198 б.; Карамолдоева С. "Манас" эпосундагы тарыхый мейкиндик жана тарыхый мезгил // Ошондо. - 272-277 б.; Акмолдоева Ш. Вселенная "Манаса". - Б., 2009. - 43-90-б.;

Айдарова Д. М. Отражение мировосприятия кыргызов в эпосе "Манас". - Б., 2008. - 62 с.; Борбугулов М. "Манас" эпосу: башаттары, эволюциясы. - Б., 2004. - 160 б.

Нурланова К.Ш. Традиции устной литературы в современной казахской прозе // В кн.: Традиции и новаторство в художественном освоении действительности. - Алма-Ата.: Наука, 1981. - С.52-79.

Валиханов Ч. Очерки Джунгарии // В кн.: Энциклопедический феномен эпоса "Манас".: Сб ст. об эпосе "Манас" / Сост. С.Алиев, Р.Сарыпбеков, К.Матиев. - Б.: Гл. ред КЭ, 1995. С. 23-25.

Манас: Кыргыздардын баатырдык эпосу.Үчилтиктин биринчи бөлүгү. Түзгөн профессор Бексултан Жакиев. - Б.: типография МИ, 2015. - 244 б.

Неклюдов С.Ю. Поэтика эпического повествования: пространство и время. М.: Форум, 2015. - 215 с.

AZERBAJYCAN'DA TÜRKÇÜLÜĞÜN SEMBOL ŞAİRİ: ÜMMÜGÜLSÜM SADIKZADE (ÜMGÜLSÜM)

Sedat ADIGÜZEL¹

Öz

1918 Yılında Mehmet Emin Resulzade tarafından kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Türk-İslam dünyasının ilk cumhuriyeti olarak tarihteki yerini almıştır. O dönemde vatanperver Azerbaycanlı aydınlar tarafından büyük bir heyecanla karşılanan bu cumhuriyet bütün Türk dünyasında uyanışın ilk işareti olarak kabul görmüştür. XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da bağımsızlık, millet, vatan ve bayrak konuları birçok şair tarafından kaleme alınan önemli mevzulardır. Bu konuları ele alan ilk kadın şairlerden biri Ümmügülsüm Sadızkade'dir. Küçük yaşlarda yazmaya başladığı şiirleri ile Azerbaycan edebiyatında yerini almıştır. Şiirlerinde Türklüğü uyanışa çağırın büyük bir şairdir. Eserleri ile çağdaşları arasında ön plana çıkmış ve edebiyat mahfillerinde isminden çokça bahsettirmiştir. Sovyetler Birliği, Azerbaycan'da hâkimiyeti sağlayınca Ümmügülsüm ve ailesi için sıkıntılı günler başlamış, önce eşi daha sonra da kendisi tutuklanarak sürgüne gönderilmiştir. Şiirlerinde Türkçülük, milliyetçilik, bağımsızlık gibi milli duyguları işlemesi dolayısıyla kendisi de Sosyalizm düşmanı ve müsavatchılıkla suçlanarak cezası sabitleştirilir Sürgün dönemi Ümmügülsüm için çok büyük sıkıntılarla geçmiştir. Hem ailesi dağılmış hem de büyük ümitler bağladığı Azerbaycan'ın bağımsızlığı onun için artık çok uzak bir geçmişte kalmıştır. Bu dönemde yazdığı şiirlerde yaşadığı büyük hayal kırıklığı kendini göstermiştir. Hicran, Mayıs Duyguları, Turan Dütüyü adlı şiirleri bu duygularla kaleme alınmış değerli eserlerdir. Sürgüne gönderildikten sonra bir daha eski günlerine dönememiş, cezasını tamamladıktan sonra bile istediği yerde yaşamasına müsaade edilmemiştir. 1944 yılında genç yaşta vefat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ümmügülsüm, bağımsızlık, bayrak, Sovyetler Birliği, Azerbaycan Cumhuriyeti.

Symbol Poet of Turkism in Azerbaijan: Ümmügülsüm Sadızkade (Ümgülsüm)

Abstract

The Azerbaijan Democratic Republic, founded in 1918 by Mehmet Emin Resulzade, took its place in history as the first republic of the Turkish-Islamic world. This republic, which was welcomed with great enthusiasm by patriotic Azerbaijani intellectuals at that time, was accepted as the first sign of awakening in the whole Turkish world. At the beginning of the 20th century, the issues of independence, nation, homeland and flag are important issues written by many poets. Ümmügülsüm Sadızkade is one of the first female poets to deal with these issues. She took her place in Azerbaijani literature with her poems that she started to write at a young age. She is a great poet who calls Turkishness to awakening in

¹ Prof Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Yakutiye – Erzurum, TÜRKİYE. Elmek: sadiguzel@atauni.edu.tr.

her poems. Ümmügülsüm came to the fore among her contemporaries with her works and made a name for herself in the literary gatherings. When the Soviet Union established dominance in Azerbaijan, troubled times began for Ümmügülsüm and her family, first her husband and then herself were arrested and exiled. Ümmügülsüm herself is accused of being an enemy of Socialism and being an equalizer because of the national feelings such as Turkism, nationalism and independence in her poems, and her sentence is fixed. The exile period passed with great difficulties for Ümmügülsüm. The independence of Azerbaijan, for which both her family was dispersed and she had great hopes, is now a distant past for her. The great disappointment she experienced in the poems she wrote during this period showed itself. Her poems Hicran, May Duyguları, Turan Düdüyü are valuable works written with these feelings. After she was exiled, she could not return to her old days, and even after completing her sentence, she was not allowed to live wherever she wanted. She died in 1944 at the age of 44.

Keywords: Ümmügülsüm, independence, flag, The Soviet Union, Republic of Azerbaijan.

Giriş

Ümmügülsüm (Ümgülsüm) Sadıqzade, 1899 yılında Bakü'ye bağlı Novhanı köyünde dünyaya gelmiştir. Bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu Mehmet Emin Resulzade'nin amcası kızı olan Ümmügülsüm aynı zamanda bu büyük devlet adamının baldızıdır.

Ailesi oldukça kültürlü ve dindar olan Ümmügülsüm, ilk eğitimini ailesinden almıştır. Hem dil hem de edebiyat alanında kendini yetiştirme imkânı bulmuştur. Doğu edebiyatları ve Azerbaycan şiiri onun özel ilgi alanı olmuştur. Çok küçük yaşlarda şiir ve hikâyeleri neşredilen Ümmügülsüm'ün ilk şiiri dokuz yaşındayken neşredilmiştir. "Ümmügülsüm 9 yaşında şiir yazmaya başlamıştır. 'İğbal, 'Yeni İğbal, 'Açığ Söz', 'Gurtuluş', 'Dirilik', 'Mekteb', 'Gardaş Kömeyi' 'Azerbaycan' v.s. gazete ve dergilerinde şiirleri, hikâyeleri yayımlanmıştır. 'Soğun çiçek' hikayesi 'Gurtuluş' dergisinin yaptığı yarışmada ödüle layık görülmüştür..." (<https://az.wikipedia.org>)

Gün geçtikçe edebiyat sahasında tanınmaya başlayan bu genç şair, devrinin ileri gelen şair ve yazarlarının da dikkatini çekmeyi başarmış ve onların övgüsünü kazanmaya başlamıştır. Bu ünlü isimlerden biri de o dönemde Kurtuluş dergisinin redaktörü olan Seyid Hüseyin'dir. Daha sonra aralarındaki ilişki evlilikle neticelenecek ve mutlu bir beraberliğe dönüşecektir. Seyid Hüseyin'nin Sovyetler Birliği tarafından Sovyet düşmanlığı ile suçlanması, Ümmügülsüm'ün de bu dönemde yaşadığı sıkıntıların başlıca sebeplerinden biri olacaktır.

Ümmügülsüm edebiyat alanında olduğu gibi sosyal ve siyasi alanda da aktif bir kişilik olarak dikkat çekmektedir. Azerbaycan siyasi tarihinin en hareketli dönemlerinden biri olarak kabul edilen yirminci yüzyılın başları özellikle de 1920'li yıllar şairimiz için de oldukça önemli bir devredir. Hem Seyid Hüseyin'le yaptığı evlilik hem de Çarlık Rusya'nın yıkılmasının hemen ardından kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucu Mehmet Emin Resulzade ile olan akrabalığı Ümmügülsüm'ün şiir dünyasında yansımaları bulmuştur. "1918-1920 yılları Ümgülsüm'ün yaratıcılığının en verimli devridir. O Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasını sevinçle karşılamış, şiirlerinde halkımızın milli istiklale

kavuşmasını terennüm etmiştir. Diğer başka halklar gibi Azerbaycan halkının da özgür yaşamak hakkını savunan şair, milli istiklalin korunmasına çağıran ruhlu eserler (Türk Ordusuna, Ey Türk Oğlu, Çekil Def Ol, Asker Anasına, Dertli Nağme, Yurdumuzun Kahramanlığına, Yollarını Bekledim vs.) yazmıştır” (<https://az.wikipedia.org>).

Sovyetler Birliği'nin Kuruluş Sürecinde Ümmüğülsüm

1920 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılması, Sovyetler'in Azerbaycan'ı işgali ile birlikte başlayan yeni süreç yüksek milli duygularla dolu şairi derinden sarsmıştır. Yaşanan olaylar üzerine yazdığı Hicran adlı şiiri bunun en etkili örneğidir. Sovyetlerin kuruluşunu büyük bir hicran, büyük bir yas olarak değerlendiren şair, bu zulmün hem Azerbaycan'ın hem de Türk dünyasının üzerinden kolay kolay kalkmayacağını farkındadır. Fakat yine de Hicran şiirinin sonunda Azerbaycan Türklerinin ümidini kaybetmemesi gerektiğini ve bağımsızlık güneşinin bir gün tekrar parlayacağı umudunu da okuyucusuna aşlamak ister. “Hicran şiirinde düşüncelerini bir nevi gizli verir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni gerçek bir insana benzetir, sevdiğine, ‘hilal kaşlı yarine’, ‘canana’ benzetir, ondan, güya yarinden ayrıldığından, bu ayrılığa dayanamayan canından şikayet eder. Belki, Sovyetlerin Azerbaycan'a yerleşmeye başladığı ilk aylarda akrabalarından veya tanıdıklarından biri böyle yazıların çok tehlikeli olduğunu ona söylemişti. Şiirin sadece son dörtlüğünde fikirleri açıkça görülür. ‘Vahşi karanlığın’ ne olduğu belli olur. Yine de iyimser ruh haline sadık kalarak eseri sonunu yakın geleceğe inançla, ümitle bitirir” (Hüseynzade, 2005: 180-181).

HİCRAN

Bir solğun çiçeyem, bir sarı yaprag.
Candan şikayetkar, canandan irag.
Çıhdım ki, yollardan alayım sorag.
Heber veren yohdur, sorma dediler.

Ayrılınca hilal gaşlı yarım dan,
Men yaslara batdım, geymedim elvan.
Düşünüb o yıldız gözleri her an.
Ağlarken, kendini yorma dediler.

Könül şekvesini kime söylesin?
Gelbimin derdini kimler dinlesin?
Seni seven sensiz ömrü neylesin?
Ardınca goşarken varma dediler.

Menim gözlerimden güneş çekildi.
Parlag heyatıma zülmet töküldü.
Veremli gelbime ohlar dikildi.
Goy ahsın ganları, sarma dediler.

Güneşim bir daha doğmayacag mı?
Vehşi garanlığı boğmayacag mı?
Kölgeleri şefeg govmayacag mı?
Sordum, ümidini gırma dediler.

Bağımsızlık onun dünyasında büyük anlamlar taşımaktadır. Azerbaycan Türklerinin elde ettikleri bağımsızlığın çok kısa sürmesi, bütün Türk dünyasının Rus sömürgeci haline gelmesi Ümmügülsüm’de derin bir ruh sarsıntısına sebep olmuştur.

Repressiya Yıllarının Ümmügülsüm’ün Şiirine Yansıması

1937 yılında Stalin’in başlattığı Repressiya olarak adlandırılan devrede eşi Seyid Hüseyin halk düşmanı suçlamasıyla tutuklanır. Bu olaydan sonra Ümmügülsüm de halk düşmanın eşi olmakla suçlanarak tutuklanır ve sürgüne gönderilir. “Ortak acıları paylaşan Repressiya mağdurları ve/veya kurbanları dünyanın herhangi bir yerindeki herhangi bir bireyden farklı değildir. Onların hikâyelerini okuyanlar mağdur ya da kurban olmadan önceki halleriyle kendileri arasında rahatlıkla özdeşim kurabilirler. Yaşananların gerçek ya da edebi kurguya aktarılmış hikâyeleri denli insanlık dışıdır ki vicdanı olan ve bedeninde bir kalp taşıyan okur bu yaşananların gerçek olup olmadığı konusunda kuşkuya kapılır...” (Dilek, 2019: 30) Daha sonra ise yazdığı şiirlerde Türkçülük, milliyetçilik, bağımsızlık gibi milli duyguları işlemesi dolayısıyla kendisi de Sosyalizm düşmanı ve müsavatchılıkla suçlanarak cezası sabitleştirilir. Yedi yıllık sürgün cezasını tamamladıktan sonra Bakü’ye dönmüş fakat burada da yaşamasına müsaade edilmemiştir. Hayatının geri kalanını Şamahı şehrinde devam ettirmek zorunda kalmış ve bir müddet orada yaşadıkten sonra 1944 yılında vefat etmiştir. “1930’lu yıllar edebi eleştirisinde Ümmügülsüm, cumhuriyet devrinde yazdığı şiirlerden daha çok ‘Hicran ve ‘Bayrağım İnerken’ şiirlerine Mehmet Emin Resulzade’ye ithaf ettiği ‘Ben’ şiiri nedeniyle halk düşmanı, sosyalizm düşmanı ve müsavatchılıkla suçlanmıştır” (<https://az.wikipedia.org>).

Ümmügülsüm Sadıkhzade’nin hayati kızı Gumral Sadıkhzade tarafından yazılan Son Menzili Hezer Oldu adlı romanda geniş bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca 2010 yılında Alhan Bayramoğlu tarafından neşredilen Ümmügülsüm Eserleri adı ile neşredilen eserde şairin bütün eserleri ile geniş bir biyografisi yer almaktadır.

Ümmügülsüm’ün eserlerinin olgunlaştığı devre olarak kabul edilen XX. yüzyılın başları tüm dünyada olduğu gibi Azerbaycan’da da siyasi tarih açısından oldukça hareketli bir dönemdir. Özellikle Çarlık Rusya’nın uyguladığı sömürgecilik politikaları, Türklere karşı yapılan aşırı baskı, Rus emperyalizmi Türk dünyasında özellikle de Azerbaycan’da Türk milliyetçiliğinin, millet sevgisinin aydınlar arasında hızla yayılmasını sağlamıştır. Bu duygular içerisinde kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti daha önemli bir hale gelmiş ve bütün Türklük için farklı bir anlam ifade etmeye başlamıştır. “Halbuki Azerbaycan Demokratik cumhuriyeti, bütün İslam âleminde yeni tip, ilk sosyal-kanuni kuruluş olarak bütün şark ve bütün Türklük ölçüsünde bir önem kazanmıştı, hatta Sovyet federasyonu dâhilinde Azerbaycan’ın nazari istiklali arazi bütünlüğü ve cumhuriyet statüsü için tarihi temeli, teşkilat modelini de Azerbaycan Cumhuriyeti vermiştir...” (Karayev, 1999: 358).

Bu dönemde ve bu ortamda Azerbaycan edebiyatının kadın temsilcilerinden biri olan Ümmügülsüm, millet sevgisinin, milliyetçiliğin ve bağımsızlığın; öncelikle Azerbaycan Türklüğünün daha sonra tüm Türk dünyasının bağımsızlığının en önemli savunucularından biri idi. Bu istiklal sevdası şairin Mayıs Duyguları adlı şiirinde hüznle beraber büyük bir umutla ifadesini bulmaktadır.

MAYIS DUYGULARI

İlk çağındaydı güzel mövsimin.
Gışdan çıhılmışdı, bahar gelmişdi.
İyirmi sekkizindeydi Mayısın
Azerbaycan istigale ermişdi.

Derken gopdu bir gasırğa guzeyden,
Baharımız heyhat döndü gış oldu.
Azerbaycan Moskovların elinde.
Esaretin zehrini dadmış oldu.

Azeriler sarsıldı bu zerbeden.
İstilaya garşı üsyanlar oldu.
İstiglalı bir kere dadmış millet,
"Hürriyyet" fikrine candan vuruldu.

Milli fikir tohumları sepildi.
İslatdı torpağı ahan gızıl gan.
Bu ekinden yarınkı bir baharda.
Elbet biter bir yeni Azerbaycan.

Şiddetliyse eger mövsimin gışı.
Yeni bahar demek parlag olacag.
Verdiyimiz gurbanların bahası
Bize yalnız hürriyyetle dolacag.

Tarihin yeni bir güzel çağında
Garanlıg gış keçib bahar gelecek.
Her hankı bir ilin aydın gününde
Azerbaycan istiglale erecek.

Ümmügülsüm'ün özellikle Çarlık Rusya'nın yıkılışı ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu döneminde çok fazla eser verdiği dikkati çekmektedir. Onun, Mehmet Emin Resulzade ile olan akrabalığı daha sonra Seyid Hüseyin ile evliliği yetiştirdiği edebi ortamı da belirlemiştir. Şiirlerinde karşılaştığımız Türklük sevgisi ve bağımsızlık tutkusunu bu edebi ortamın bir neticesidir. Turan Düdüyü adlı şiirinde adeta Türk dünyasının feryadı, Ümmügülsüm'den duyulur. Orta Asya'da Rus baskısı, Anadolu'da Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan büyük sıkıntılar Ümmügülsüm'de bir feryada dönüşmüş ve Turan Düdüyü'nde Türklüğü uyanışa davet etmiştir.

TURAN DÜDÜYÜ

Derdli-derdli sürüklendim inledim,
Acı-acı feryadları dinledim,
Geldim işte, derdim sana söyledim,
Erzimi dinleyen, soran nerede?

Unutulmaz derdim, ovunmaz gelbim,
Gülse cahan, gülmez benim taleyim,
Gel yaramı sen özün sar, sevgilim,
Duyulmaz derdime derman nerede?

Dağıtdılar yuvasını bülbülün,

Hezan vurdu yarpağını her gülün,
Susdurdular neğmesini bu elin,
Canana can veren o can nerede?

Meskenimiz hep felaket bucağı,
Besterimiz fırtınalar gucağı.
Sönmüşmüdür eceb Türkün ocağı?
Anadolu nerde, Turan nerede?

Haletime uğramışız hepimiz
Cavanlarımız, ihtiyarımız, yigitimiz,
Bir sahil yohmudur, çıha gemimiz?
Ağlaşır analar, duyan nerede?

Gerib, sürgün, öksüz çocuklar ağlar,
Ninni söyler uğultulu dalğalar,
Merhemet namına seni haraylar,
Edaletin nerde, vicdan nerede?

Seba, yetir sevgilime sözümü,
Mükedder halımı, gülmez yüzümü,
Yanıglı ahımı, ağlar gözümü,
Aşiglerin nerde, canlar nerede?

Yine aynı dönemde kaleme aldığı Ses Verelim adlı şiirinde ise adlı şiirinde ise Turan Dütüğü şiirinde feryadını duyurmaya çalıştığı Türk ulusunu direnişe çağırır ve uyanışın çaresini anlatır, umudunu aşılamaya çalışır.

Ey Türk Oğlu şiirinde ise Türk milletinin şanlı geçmişinin, gelecekteki yükselişinde en büyük yol göstericisi olduğunu hatırlatarak yürütmesi gerektiği şanlı yolu göstermektedir.

Bu şiirlerin yazıldığı yıllardaki ağır şartlar, Azerbaycan Türklüğünün özellikle de Mehmet Emin Resulzade ve arkadaşlarının verdiği mücadele dikkate alındığında şairin verdiği millilik duygusunun ve aşılamaya çalıştığı yüksek bağımsızlık ruhunun değeri daha iyi anlaşılacaktır. Bayrağının özgürce dalgalanışını ve Türk milletinin bağımsızlığını görmek, kendi devletinde ve vatanında özgürce yaşamak hatta dünyanın hiçbir yerinde esaret altında bir Türk'ün dahi olmaması arzusu Ümmügülüm için bir yaşam ideali haline gelmiştir.

EY TÜRK OĞLU

Ey Türk, sen ey gehreman, igid oğlu Türklerin,
Şanlı, ulu babanın öyüdünü unutma!
Sen de yürü o yolu, ad çiharsın esgerin,
Ulular ardınca get, başga bir yolu tutma!

Yolunu tanıdırlar bir müzeffer yol kimi,
Tarihlerde hep senin reşadetin, hünerin.
Avropanın önünde neçin oldun gul kimi,
Harda galdı şöhretin, harda galdı zeferin?

Ülvi duygular versin Türkün hassas gelbine
Hörmet-izzet aldırısın büyük Turan eline,
Semalardan seçilmez Türkün mavi bayrağı,
Pembe eski şanı ile Türk yurduna dikilsin.

Yüz illerce ezildin, ayaglandın yeter, keç,
Yüz illerle ağlarsan eşidilmez de sesin.
Yüz illerce derdi-serin duyulmadı neden, heç,
Sen şimdi oyan, haygır, bitmemişken nefesin!

Gafgazdaki en ulu, başı garlı o dağlar,
Senin müzeffer adın, şergin ile tanınsın.
Seni vehşi tanıyan o “medeni” canavar,
Meğlub olsun, har olsun, intigamlar alınsın
Türk bayrağı o zaman göy üzünde parıldar.

Ümmügülsüm’ün aşığı olduğu bağımsızlık, 1920 yılında Azerbaycan’ın elinden alınırken 1937 yılında ise Azerbaycan’ın yüzlerce aydını gibi Ümmügülsüm’ün elinden de alınmıştır. Tutuklanıp sürgüne gönderildikten sonra bir daha özgürlüğüne kavuşamamıştır. 1937 yılında başlayan repressiya döneminde ilk tutuklanan kadın sanatçılardan biri olan Ümmügülsüm yıllar sonra sürgünden döndükten sonra bile Bakü’de yaşamasına müsaade edilmemiştir. 1942 yılında oğlunun da tutuklanarak sürgüne gönderilmesi bu duygusal kadın için yaşamı iyice zorlaştırmıştır. 1944 yılında 44 yaşında vefat etmiştir. Kendisi sürgündeyken yaşadığı zorlukları şöyle anlatır: “25 fevral 1938-ci il. ‘Bu günü yazmaya bilmezdim. Seher tezden bizim kamera ile üzbeüz kameradan dehşetli hay-küy gopdu. Hamımız gapıya topladığ. Ne geder acı bir menzere... Şair Mikayıl Müşfig’in heyat yoldaşı Dilber ağlını itirib. Bu sözü dünenden beri eşidirdik. Biz ele zenn edirdik ki, Dilber, sadece esebi hallar keçirir. Amma veziiyeti sen deme, doğrudan ciddi imiş. Ne geder acı olsa da, onunla bir kamerada olan gadınlar Dilberin onların kamerasından çıharılmasını isteyirdiler.

27 fevral 1938-ci il. ‘Geceni sehre geder yatmadım. Dilberin halı hamımızı meyus etmişdi. Onu yuharıya hestehanaya apardılar. Bizim kameranın üstünde olan palatada ona iyne vurub otagda tek sahladılar. Ahşama kimi yatdı. Ahşam ise ayılıb yeniden otagda ora-bura kaçmağa ayağını yere döyüb öz-özüne danışmağa başladı. Onun dediklerini aydın eşitmek olmasa da bezilerini başa düşmek olurdu. ‘Mene deyirler, deli olmusan... Men yarımın yolunda ölmeliyem. Müşfigim gelsin, atam gelsin...Gedin gapını döyün , atam gelib meni aparsın...Yazığ Dilber, kimsesiz Dilber hey!..’ (Hemide Nizamıgızı <http://www.anl.az/down/megale/medeniyyet/2012 mart/236811.htm>).

Bu zor şartlar altında eser vermeye devam eden Ümmügülsüm, Hasret, Derdli Gönül, Cıgataya Mektup gibi şiirlerini sürgündeyken kaleme almıştır. Sürgündeki Azerbaycan Türklerinin çektiği vatan ve aile hasreti Hesret şiirinde en güzel ifadelerini bulur.

HESRET

Deyirler neşeli bir bahar gelmiş,
Böyük kainata teze can verir.
Tebietin hüsnü yerlere enmiş.
Gülümser heyatdan bir nişan verir.

Deyirler gülşenin açib gülleri.
Saçılır güneşin ipek telleri.
İlhama çağırır şen gönülleri.
Ötüşen guşlara hoş elhan verir.

Vurulub bahar da bir güzel güne.
Dalarag eşginin derinliyiine.
Deyirler benövşe göz gırpır yine,
Bağçanın gelbine heyecan verir.

Men ki binesibem min bahar olsa.
Doğsa al güneşler lalezar olsa.
Heyat sefa bulsa, tale yar olsa.
Menim ki gelbime derd hicran verir.

Ey behtiyar bahar! Sen ey güzel çağ!
Gezersen bizlerden ne geder irag.
Uçsa pencereden bir yaşıl yaprag.
Ruha heyat hissini o zaman verir.

Azerbaycan'ın bağımsızlığı için büyük umutlar besleyen ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını Türk dünyasının bağımsızlığının ilk adımları olarak gören Ümmügülsüm, Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgal etmesiyle büyük hayal kırıklığı yaşamıştır. O bütün Türk dünyası için özgürlük hayaliyle yaşarken kendi ülkesinin tekrar Rus esaretine girmesi şairi çok büyük bir karamsarlığa itmiştir. Bu dönemde yazdığı şiirlerde sanki ülkesinin karanlıklara gömülmesinde kendi kaderini de görmüştür. Resulzade ailesine mensup olması dolayısıyla bütün ailesinin Sovyet takibine maruz kalması ilk işaretlerini bu yıllarda vermeye başlamıştır. “Ümgülsüm bağımsızlığımızla, bayrağımızla gurur duyan ve bu değerleri söze çeviren hanımdır. Herkesin cesaret edib söyleyemediğini bu zarif olduğu kadar da isyankar kadın bütün sertliği ile ifade etmiştir. Bu manada o, kardeşi Memmedeli, amcası oğlu Mehemmed Emin'le birlikte istiglal mücadelesinin önde gedenlerden biri kabul edilebilir. Zaman o zaman idi ki, istiglal sevdasıyla yaşayanlar için ölümden, sürgünden, gurbetden başka yol görünmüyordu” (Bağırzade, 2018: 4).

Bolşeviklerin büyük hilelerle Azerbaycan meclisine kabul ettirdikleri şartlar neticesinde 3 Mayıs 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu Mehmet Emin Resulzade'nin ‘Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez’ diyerek göndere çektiği bayrağı meclis binasından indirilerek yerine Sovyet bayrağı çekilmiştir. Bu durum karşısında ‘Bayrağım Enerken’ şiirini yazan Ümmügülsüm, bu şiirinde tufan yerine dönen memleketinin ahvalini kaleme almıştır. 3 Mayıs günü indirilen Azerbaycan bayrağı ile ilgili Ümmügülsüm'ün oğlu Toğrul Sadıqzade'nin anlattıkları şairimiz için bayrağın nasıl bir anlam ifade ettiğini çok güzel anlatmaktadır. “...Şairinin oğlu Emektar İncesanat hadimi Merhum Toğrul Sadıqzade Müsavat Partisinin yeniden kurulduğu doksanlı yıllarda ‘Hatırlıyorum, yedi-sekiz yaşlarındayken bir gün annem bir bayrağı gömleyimin altından vücuduma sardı, üstüne paltomu giydirdi. Elimden tutup beni dedemlere götürdü. Orada kapıyı kilitleyip bayrağı açtılar. Beni bahçeye oynamaya gönderdiler. Geri dönünce ben anneme

- Anne o bayrağı ne yaptınız? Diye sordum.
Annem ciddi bir şekilde,
-O bayrak değildi, bir parça bez idi. Sana sardım ki üşümeysin...
Annem onun bu sözüne inanmadığımı hissedip, durdu ve
-Bir daha bu konuda hiç kimsenin yanında konuşma, hiç kimseye bir şey sorma,
unut gitsin, anladın mı? (Hüseyyizade, 2005: 28-29) O gün Ümmügülsüm'ün oğlunun vücuduna sararak sakladığı bayrak Azerbaycan meclisinden Bolşeviklerin indirdikleri bayraktır.

BAYRAĞIM ENERKEN

Sen Bayrağım! O yüksek şanlarınla enerken.
Mavi göye bir duman geldiğini sezdim men.
Goynundaki ağ nurlu ay-yıldızın sönerken.
Üzerime doğacag güneşlerden bezdim men.

Al-yaşılı bağında çiçeklerin solarken,
Sen enerken ruhumdan bir inilti yükseldi.
Hiçgırırlar içinde düşüyorken, ölüren
Meni tutub galdıran kirli, murdar bir eldi.

Yazığ seni bayrağım, endirdiler, eylemi?
Seni yihıb deviren o zehirli ruzigar,
O hagg yeyen hagsızlar, vehşiler, tanrısızlar.
Yanar ocağımı da söndürdüler, eylemi?

Bir rüyamı oldu o gördüklerim hepisi.
Üreklere hep ölüm gorphuları çökdümü?
Yurdumuza edalet.... döndümü?
Bağlandı mı üzüne Türk elinin gapısı?

Aman, benim bu yanığ feryadımı dinleme.
O emelin, o parlag ümidlerin sönmezdir.
Dönük üzlü felekden hiç şikayet eyleme.
Hagğın golu bükülmez, doğru üzü dönmezdir.

Tufan olsa yine de uca dağlar aşamaz.
Bir gaplanın dişleri, bir arslanın dırnağı.
Bir zalimin zülm eli, hagg çeyneyen ayağı,
Bir caninin gılncı heşre geder yaşamaz.

Bayrağım Enerken ve Hicran şiirleri Azerbaycan edebiyatında Bolşevik işgali karşısında yazılmış ilk eserler arasında kabul edilmektedir. “Ümgülsümün milli cumhuriyetin devrilmesi ile ilgili yazdığı ‘Hicran’ ve ‘Bayrağım Enerken’ şiirleri Azerbaycan edebiyatında bolşevik işgali hakkında yazılmış ilk en değerli eserlerdendir...”(<http://www.anl.az/down/megalae/halggazeti/2016/dekabr/519060>.)

Ümmügülsüm Türk milliyetçiliğinin düşünce dünyasında olgunlaştığı dönemlerde yaşadığı dönemin siyasi olaylarının da etkisiyle Turan idealine sahip ve bu ideali de şiirlerinde ifade etmekten çekinmeyen bir aydındır. Bu dönemde genç bir kadın olan Ümmügülsüm'ün

taşıdığı yüksek idealler ‘Çekil Defol’ şiirinde cesaretle ifade edilmiştir. Turan ellerinde selam söylediği bu şiiri geleneksel Türk şiir yapısında koşma tarzında kaleme alınmış duygu dolu, şair yürekli bir kadının duyduğu büyük özlemlerin, yüksek ideallerin şiiri olarak Azerbaycan edebiyatının önemli eserleri arasındaki yerini almıştır.

ÇEKİL DEFOL

Turan balasıyam, Türkün özünden.
Soyug su içdim men pınar gözünden
Yeni nur aldım o güneş üzünden.
Şerefli bir dilek yaşadır meni.

Anneciyim, benim bu yaşıl dağlar,
Mensiz neşe bulmaz çiçekli bağlar.
Mensiz bülbül öter, çeşmeler ağlar.
Burahmam yurduma alçag düşmeni.

Men de cenge girdim, cidalı gördüm.
Göy üzüne bahdım, hilali gördüm.
Seni yoh, o güzel camalı gördüm.
Yadlara aldirtmam güzel veteni.

Ey buzlu şimaldan gopan ruzigar!
Tohunma gelbime, ateşi parlar.
Sakın, gelme, seni nefesim boğar.
Def ol, vetenimde göremem seni...

Ey murdar çöhreli, ey menhus sima!
Sevdiyim deyilsen, garşımda durma!
Nifretim var sene, mene yahlaşma!
Kinlerim mehv eder garşı geleni...

Sonuç

Sovyet döneminin özellikle de Stalin devrinin Azerbaycan edebiyatı üzerindeki olumsuz etkileri oldukça fazladır. 19. Yüzyılda başlayan modernleşme sürecini en hızlı tamamlayan edebiyatlardan bir olan Azerbaycan edebiyatı, Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte başlayan yönelim edebiyatı anlayışından en fazla etkilenen edebiyat olmuştur. Mirza Fetali Ahundov'la başlayan modernleşme süreci Azerbaycan edebiyatında çok önemli bir yazar ve şair nesli ile temsil edilmiştir. Sovyetlerin Azerbaycan'da hâkimiyeti sağlaması ile birlikte başlayan edebiyatı ve sanatı kontrol altına alma uğraşları Azerbaycan edebiyatının gelişimini çok olumsuz etkilemiştir. Özellikle aydınların yok edildiği 1937 olayları ise bu devreye kadar başarılı eserler vermiş olan birçok yazar ve şairin sükûtu ile sonuçlanmıştır. Bu şairlerden biri olan Ümmügülsüm, edebi yaşamının en verimli çağında hem mensup olduğu aile hem de yazdığı şiirler dolayısıyla suçlanarak sürgüne gönderilmesi ve tarihten sonra özgürlüğüne bir daha kavuşamaması Azerbaycan edebiyatında var olan yüzlerce örnekten sadece biridir. Hüseyin Cavid, Ahmed Cevad, Mükayil Müşfik, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Seyid Hüseyin gibi Azerbaycan edebiyatının önde gelen yazar ve şairleri gibi Ümmügülsüm'de bu dönemde susturulan vatan, millet ve bayrak sevdalısı bir büyük aydın olarak tarihteki yerini almıştır.

Kaynakça

Anar- Akpınar Yavuz. (2000). Bin Yılın Yüz Şairi, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Bağırzade, Necibe. (2018). İstiklal Şairi Ümgülsüm, 525-ci qəzet, 3 Temmuz, S.6.

Dilek, İbrahim. (2019). “Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya”. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 2019/48, 27-82.

Hüseynzade, Aydın. (2005). İstiklal Şairi Ümmügülsüm, Bakü: Caşioğlu Neşriyyat.

Karayev, Yaşar. (1999). Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azərbaycan Edebiyatı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Nizamigızı, Hemide (2012), Burulğana Düşen Ömür (http://www.anl.az/down/megale/medeniyyet/2012_mart/236811.htm (Erişim tarihi: 11.02.2020)

<https://az.wikipedia.org> (Erişim tarihi: Mart 2020)

<http://www.anl.az/down/megale/halggazeti/2016/dekabr/519060> (Erişim Tarihi: 11.02 2020)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТҰРЛАУСЫЗ МҮШЕ ХАҚЫНДА

Zhanbolat BAIMURYNOV¹

Аңдатпа

Мақалада қазақ тіл білімінің синтаксис саласындағы тұрлаусыз мүшелердің сөйлемде өзара грамматикалық байланыста тұратыны баян етіледі. Тұрлаусыз мүшелердің сөйлемдегі өзара байланысы мәселесі – қазақ тілі білімінде бұрын-соңды қозғалмаған тың тақырып. Мақала авторы тұрлаусыз мүшелердің байланысын сипаттау үшін сөз тіркесі, күрделі сөз және сөйлем мүшелері деген атаулардың грамматикалық табиғатын түсіндіру арқылы олардың өзара ұқсастығы мен айырмашылығын талдап түсіндіреді. Осы орайда ғалымдардың қазақ тіл білімінде бұрынырақта жарық көрген еңбектерін басшылыққа алады және ол еңбектердегі ғылыми тұжырымдарға объективті баға беруге тырысады, негізгі мәселелерді топтап көрсетеді. Мақала теориялық және тәжірибелік талдау бөлімінен тұрады. Жоғарыда аталғандар теориялық бөлімге қатысты болса, тәжірибелік талдау бөлімінде автор қазақ мәтіндерінен алынған сөйлемдерді талдау арқылы ондағы тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысын нақты айғақтармен түсіндіре отырып жеткілікті мөлшерде мысал келтіреді. Тұрлаусыз мүшелер жөнінде қалыптасқан терминдерді тіркестіру арқылы жаңа атаулар жасайды және мұндай жаңа атаулардың қазақ тілі синтаксисінің тәжірибесінде өзекті әрі өміршең екенін дәлелдейді. Осы арқылы қазақ тіл білімінде дәстүрлі синтаксистің әлі де зерттеуді талап ететін тұстары бар екеніне, сонымен қатар мақалаға арқау болған тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысы жөнінде де көптеген жайттың келешектегі зерттеу жұмыстары барысында нақтылана түсетініне назар аудартады. Мақаланың баяндау стилі қарапайым, автордың мақсаты мен ұстанымы айқын, тілдік айғақтарды талдау барысында жасаған тұжырымдары нанымды. Мақала қазақ тіл білімінің грамматикашы мамандары мен зерттеушілерге, филология факультетінің студенттеріне, сондай-ақ салыстырмалы грамматика мәселелерін зерттеуші түрколог ғалымдарға арналған.

Кілт сөздер: Қазақ тілі, тіл білімі, тұрлаусыз мүше, грамматика.

¹ Doç. Dr., Kazakistan, Karagandı Bolaşak Akademisi, Janbolat_b_m@mail.ru

Kazak Dilindeki Yardımcı Ögeler Hakkında

Özet

Bildiride Kazak dilbiliminin sözdizimi alanında cümledeki farklı (onun içinde yardımcı ögeler) üyeler arasında dilbilgisel bir bağ olduğu anlatılmaktadır. Bildiride, ad tamlaması, birleşik sözcük ve cümle yapısının benzerliklerini ve farklılıklarını incelenerek iki bölüm arasındaki ilişki betimlenmiştir. Bu konuda Kazak dilbilimi alanında bilim adamlarının daha önce yayınlanmış eserlerinden hareketle, ana konuları gruplandırarak eserlerdeki bilimsel bulguları objektif bir şekilde değerlendirmeye çalışır. Araştırma teorik ve pratik analizden oluşmaktadır. Yukarıdakiler teorik kısım ile ilgili ise, pratik analiz kısmında yazar, Kazakça metinlerden alınan cümleleri inceleyerek, onlardaki yardımcı ögelerin birbirleriyle olan ilişkilerini somut kanıtlarla açıklayarak yeterli örnekler verir. Yardımcı ögeler hakkında yerleşik terimleri birleştirerek yeni isimler yaratır ve bu tür yeni isimlerin Kazak dilinin sözdizimi pratiğinde uygun ve uygulanabilir olduğunu kanıtlar. Bununla birlikte, Kazak dilbiliminde geleneksel sözdiziminin hala araştırma gerektiren yönlerinin bulunduğuna işaret edilmekte ve ayrıca bildiriden hareketle Yardımcı ögeler arasındaki ilişki üzerine gelecekte yapılacak araştırmalarda pek çok şeyin açıklığa kavuşturulacağına işaret edilmektedir. Araştırmanın anlatım tarzı basittir, yazarın amacı ve konumu açıktır ve dilbilimsel kanıtların analizi sırasında varılan sonuçlar inandırıcıdır. Makale, Kazak dili eğitimi araştırmacıları, filoloji fakültesi öğrencileri ve karşılaştırmalı dilbilgisi problemlerini inceleyen Türkologlar için önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Kazak Türkçesi, dilbilimi, yardımcı ögeler, gramer.

Regarding The Member in The Kazakh Language

Abstract

In the paper, it is explained that there is a grammatical link between the different (auxiliary elements in it) members in the sentence in the field of syntax of Kazakh linguistics. In the paper, the relationship between the two parts is described by examining the similarities and differences of noun phrase, compound word and sentence structure. In this regard, it tries to evaluate the scientific findings in the works objectively by grouping the main topics, based on the previously published works of scientists in the field of Kazakh linguistics. The research consists of theoretical and practical analysis. If the above is related to the theoretical part, in the practical analysis part, the author examines the sentences taken from Kazakh texts and gives sufficient examples by explaining the relations of the auxiliary elements in them with each other with concrete evidence. He creates new names by combining established terms about auxiliary elements and proves that such new names are appropriate and applicable in the syntax practice of the Kazakh language. However, it is pointed out that there are still aspects of traditional syntax in Kazakh linguistics that require research, and it is also pointed out that many things will be clarified in future research on the relationship between Auxiliary

elements based on the paper. The narrative style of the research is simple, the purpose and position of the author is clear, and the conclusions reached during the analysis of linguistic evidence are convincing. The article is important for Kazakh language education researchers, philology students and Turcologists studying comparative grammar problems.

Key words: Kazakh Turkish, linguistics, auxiliary elements, grammar.

Кіріспе

Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері қазақ тіл білімінде әлдеқашан тиянақ тапқан, жеріне жете зерттелген тақырып болып көрінуі мүмкін. Дегенмен кейде тіл білімінің жаңа бағытына ден қойған отандық зерттеушілер дәстүрлі лингвистика аясында қаралуы тиіс кей мәселені айналып өткенге ұқсайды. Осындай мәселенің бірі – тұрлаусыз мүшелер.

Қазақ грамматикасының теориясына арналған еңбектерде тұрлаусыз мүше жөнінде әдетте олардың грамматикалық ерекшелігі, яғни сұрақтары, орын тәртібі, құрамы және қандай сөз табынан жасалатыны жайлы мәлімет келтірумен шектеліп жатады. Ал олардың өзара байланысу сипаты, өзара грамматикалық қатынасы турасында тарқата баяндайтын еңбек жоққа тән. Осыдан барып сөйлемді синтаксистік талдау барысында тұрлаусыз мүшелерді кесек-кесек күйінде ерекшелеп көрсету жолға қойылған. Әлбетте, күрделі мүшелерді тұтас қараудың жөні басқа.

Осы арада анықтап алуға тиіс жайттар бар, олар:

1) Сөйлемді грамматикалық мүшелерге талдауда сөз тіркесі сыңарларының грамматикалық мағынасын есепке алу керек пе, жоқ па?

2) Тіркесе байланысқан күрделі сөздер сөз тіркесіне жата ма, әлде сөз тіркесінің бір сынары ретінде ғана жұмсала ма?

Бұл аталғандарды анықтау тұрлаусыз мүшелерге қатысты біраз жайттың басын ашып береді. Рас, отандық тіл білімінде бұл проблема азды-көпті зерттелді, алайда осындай зерттеулердің түйіні арнайы түрде бір еңбекке жинақталмады. Онан әрі дамытылмады. Тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысына қатысы айтылмады. Салдарынан сөйлемді синтаксистік талдаудың үш жолы қалыптасты. Бірінде тұрлаусыз мүшелер сөз тіркесінің байланысына қарай бөлшектене талданса, келесі бірінде сөз тіркесінің байланысы мүлде ескерілмей, тұрлаусыз мүшелер кесек-кесегімен көрсетіліп жүр. Ал үшінші ұстаным осы аталған екі жолды да қамтиды, яғни бірде бөлшектей талдайды, енді бірде тұтас қаралады.

Бұл шағын зерттеуде біз жоғарыда аталған екі мәселе жөнінде тұжырым жасау арқылы тұрлаусыз мүшелердің сөйлемдегі өзара байланысы жайлы жаңаша пайым жасауды мақсат еттік.

Бірінші мәселе жөнінде. Әлбетте, «...сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері жөніндегі мәселелердің қай-қайсысы да сөздердің тіркесуі жөніндегі іліммен байланысты қаралғаны орынды» (Қазақ грамматикасы, 2002: 650). Мұндай пікір Т. Сайрамбаев пен М. Балақаевтың сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисіне арналған «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында да келтірілген, онда былай делінеді: «Дұрысында, сөйлемнің тұрлаусыз мүше мәселелері сөз тіркесі жайындағы іліммен тығыз байланысты қаралуға тиіс. Сонда

өзара тіркескен сөздер тобының қандай қарым-қатынасты білдіруіне қарап, тұрлаусыз мүшелерді дұрыс танитын боламыз» (Сайрамбаев, 2010: 465).

Егер тұрлаусыз мүшелерді анықтауда сөйлемдегі сөз тіркестерінің байланысу табиғатына сүйенбесек, онда, шындығында, сөз тіркесінің байланысуы туралы қыруар еңбектің маңызы қалмаған болар еді. Өйткені «сөз тіркесі – синтаксистік құбылыстарды қозғаушы нүкте» (Жақыпов, 1998: 7). Ендеше сөйлемдегі тұрлаусыз мүшелер ондағы сөз тіркестерінің байланысу амалына, сол арқылы белгілі болатын грамматикалық қатынасына қарай анықталуы тиіс.

Қ. Шәукеңовтің пікірінше, «...бір сөйлемде сөз тіркесі мен ондағы сөйлем мүшелерінің саны бірдей болмайды» (Шәукеңов, 1996: 12). Орынды пікір. Сөйлемдегі сөз тіркесі мен сөйлем мүшелері санының тең болмау себебі де түсінікті. Дегенмен ғалымның бұл пікірі «сөйлемдегі күрделі мүшенің өз ішіндегі байланыс грамматикалық байланыс па, әлде лексикалық байланыс па, яғни күрделі мүше өз ішінен сөз тіркесі бола ма, жоқ па?» деген келесі мәселеге жетелейді. Осы орайда күрделі мүше (тіркесті сөз) сыңарлары арасындағы байланыстың сөз тіркесіне қатысты грамматикалық байланыстан айырмасын анықтау міндеті туады. Мысалы, *тау басында...* тұлғасы матаса байланысып тұр ма, жоқ па?

Екінші мәселе жөнінде. «Күрделі сөздер өз ішінен сөз тіркесінен тұра ма, жоқ па?» деген мәселе, бір қарағанда, әлдеқашан анықталып қойылғандай көрінуі мүмкін. Алайда төменде ұсынылған мәлімет мұндай ұйғарымның біржақты екеніне дәлел болады.

Әуелі сөз тіркесі мен тіркесті сөз (күрделі сөз) екеуінің ара-жігін ажыратып алайық. Қазақ тіл білімінде бұл жөнінде жеткілікті қарастырылды. Күрделі сөз бен сөз тіркесінің лингвистикалық табиғатын арнайы зерттеген ғалымның бірі К. Аханов: «Күрделі сөздің әрбір сыңары сөйлемнің дербес мүшесі бола алмаса, сөз тіркесінің әрбір сыңары синтаксистік дербестігін сақтап, өздігінен сөйлем мүшесі бола алады» (Аханов, 1996: 200), – дейді.

Синтаксистің осы саласында өлшеусіз еңбек еткен ғалым Т. Сайрамбаев күрделі сөз бен сөз тіркесінің айырмасы жөнінде мынадай белгілерін көрсетеді: «Күрделі сөз – сөз жасаудың бір түрі. Сөз тіркесі – синтаксистік категория.

Күрделі сөздің әрбір сыңарына жеке-жеке сұрақ қойылмайды, ол екеуі бір-ақ сұраққа жауап береді. Сөз тіркесінің әрбір сыңары дербес сұраққа жауап береді.

Күрделі сөз тұтасымен морфологиялық өзгеріске ұшырамайды. Яғни оның әрбір сыңары жеке-жеке морфологиялық өзгерісте болмайды, сол тобымен тұлғаланып көптеледі, септеледі, жіктеледі. Сөз тіркесінің әрбір сыңары түрлі морфологиялық өзгерістерге ұшырайды» (Сайрамбаев, 2010: 31-32).

Күрделі сөздің морфологиялық тұтастық белгісі ретінде оның жалаң сөз тәрізді түрленетініне, яғни сыңарларының бөлек-бөлек өзгермей, тұтас күйінде түрленетініне, сөйтіп бір тұлғаға ие болатынына К. Аханов та назар аудартады (Аханов, 1972: 58).

Қос ғалымның күрделі сөз бен сөз тіркесінің түрлену ерекшелігі туралы тұжырымы нақтылауды қажет ететінін ескерген жөн. Әдетте «түрлену» термині морфологияда сөз таптарының жалғау қабылдау сипатына қатысты қолданылады. Егер осылай деп қабылдасақ, онда күрделі сөздің сөз тіркесінен морфологиялық жағынан айырмашылығы көмескіленеді. Себебі *алғыр оқушы*, *қыш құмыра* деген сөз тіркестерінің

де тек соңғы (басыңқы) сынары ғана түрленеді, қараңыз: *алғыр оқушымен, қыш құмырадан*. Тіпті «түрленудің» астарында жұрнақ қабылдау меңзелді дегеннің өзінде *алғырлау оқушы* дегенімізбен, *қыш құмыра* тіркесінің бағыныңқы сынарына жұрнақ жалғай алмаған болар едік.

Т. Сайрамбаев қос сөз, біріккен, қысқарған сөз, кейбір есімдіктер, күрделі сан есімдер, фразалық тіркес және негізгі етістік пен көмекші етістік тіркесі, есімдер мен көмекші етістік тіркесі, сондай-ақ негізгі сөздер мен шылау тіркесінің еш уақытта сөз тіркесі болмайтынын, себебі олардың сөз тіркесі критерийіне сай келмейтінін ескерте отырып: «Оның (сөз тіркесінің. – Ж.Б.) әрбір мүшесі белгілі бір сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалса, ал тіркес сөздерде (күрделі сөздер. – Ж.Б.) ондай қасиет жоқ. Олар сол тобымен жинақталып сөйлемнің бір-ақ мүшесінің қызметін атқарады» (Сайрамбаев, 2010: 21-22), – дейді.

Бұл келтірілгендерден түйгеніміз:

1) Тіркесті күрделі сөз – сөзжасамдық категория, ал сөз тіркесі – синтаксистік категория;

2) Тіркесті күрделі сөз бір ғана сұраққа жауап береді және сөйлемде бір ғана грамматикалық мүше қызметін атқарады, ал сөз тіркесінің сынарлары дербес сұраққа жауап береді және сөйлемде әр сынары дербес сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалады.

Алайда Т. Сайрамбаев «Күрделі анықтауыш, күрделі толықтауыш немесе күрделі пысықтауыштар өз ішінде сөз тіркесінен тұра ма, жоқ па?» деген сауалға жауап іздеу барысында *Асқар орыс тіліне жетік. Сөз тапқанға қолқа жоқ* деген сөйлемдер келтіріп, ондағы күрделі мүшелер жөнінде: «Міне, осы мысалдарда *орыс тіліне* деген екі сөз *неге?* деген сұрауға жауап беріп, толықтауыш қызметін атқарған. Сол сияқты, *сөз тапқанға* деген екі сөз *кімге?* деген сұрауға жауап беріп, ол да толықтауыш қызметін атқарған. Осы *орыс тіліне* және *сөз тапқанға* деген топтарды кейбір тілшілер сөз тіркесіне талдаудың қажеті жоқ деп табады. Бұл дұрыс емес. Өйткені олардың өз алдына байланысу формасы, амалы т.с. заңдылықтары, яғни сөз тіркесіне тән өзіндік белгілері бар екендігі айқын. *Орыс тіліне* дегенде *орыс тілі, қазақ тілі* т.б. деп те орын алмастырып еркін тіркесте айта береміз. Олар қатып қалған, яғни фразалық тіркес құрай алмайды. *Орыс тіліне* дегенде қабыса байланысқан анықтауыштық қатынастағы есімді сөз тіркесін құрап тұрғандығы белгілі.

Сол сияқты, *сөз тапқанға* дегенде де қабыса байланысқан анықтауыштық қатынастағы есімді сөз тіркестері, – дей келіп, онан әрі былай түйіндейді: Олай болса сөйлемдегі күрделі мүшелерді сөз тіркестері деп атауға әбден болады» (Сайрамбаев, 2010: 20).

Байқап отырғанымыздай, автор *орыс тіліне* және *сөз тапқанға* деген күрделі мүше сынарлары арасындағы көмескі грамматикалық байланысты алға тартады. Біздіңше, ғалымның ойы *орыстың тіліне* және *сөзді тапқанға* деген құрылымға саяды. Шынында да, *орыс тіліне* сөз тұлғасындағы екінші сынардың тәуелдік формасы, *сөз тапқанға* сөз тұлғасындағы екінші сынардың сабақты етістік болуы осындай байлам жасауға түрткі болып отыр. Дегенмен ғалымның ойы осыған саяды десек, онда бұл күрделі сөздердің сынарлары арасындағы грамматикалық байланыс түрін неліктен қабысу деп көрсеткені беймәлім. Алғашқысының байланысу түрі матасу, кейінгісінікі меңгеру болса керек-ті. Әйтсе де бұл – бөлек тақырып. Ең бастысы, ғалымның бұл

талдауынан тіркесті сөз (күрделі мүше) сыңарлары арасынан сөз тіркесіне тән грамматикалық байланыс іздеген көзқарастың бар екенін және мұндай көзқарастың қазақ тілі синтаксисінде айтарлықтай маңызды болғанын аңғардық.

Сонымен, «орыс тілі, сөз тапқанға тәрізді тұлғаларды сөз тіркесі деп қараймыз ба, әлде күрделі мүше деп қараймыз ба?» деген сауалдың жауабын ғалым Б. Сағындықұлының еңбегінен тапқандай болдық. Ғалым *Жер астына түспей қанбассың, шырақ* (Ғ. Мұстафин) деген сөйлемдегі сөзтұлға құрамы жайлы: «Мұндағы *түспей* сөз тұлғасына бағынып тұрған *жер астына* бірлігі өз ішінде алғашқы байланысудан өткен. Негізгі ілік септікті сөзбен тәуелдік жалғаулы көмекші сөз жымдасып кеткен. Осы бетімен барып олар бір сөзтұлға ретінде жұмсалған», – дейді (Сағындықұлы, 2006: 262).

Құрамына қарай сөзтұлға атаулының дара және күрделі болатынын көрсеткен Б. Сағындықұлы онан әрі *Бозой совхозының басшылары екі отбасына екі пәтерлік үйді бөлген* («Егемен Қазақстан» газеті) сөйлеміндегі сөз тұлғалар жайлы: «Мысалда тоғыз сөзтұлға бар. ...бір мен екі, екі мен үш, үш пен тоғыз, төрт пен бес, бес пен тоғыз, алты мен жеті, жеті мен сегіз және сегіз бен тоғыз түрлі амал-тәсілге бағынып байланысады. Ал, шын мәнінде, бірінші мен екінші сөздің белгілі бір синтаксистік мағынамен байланысуы – шешілмеген мәселе. Асылы, сөз тұлғалардың байланысы – синтаксистік құрылысқа дейінгі нәтиже. Оның *Бозой деген совхоз, Бозойдың совхозы* болғаны рас. Бірақ синтаксисте ол – бір ғана бірлік, бір ғана сөзтұлға», – дейді және тіркесімнің мұндай түрін С. Аманжоловтың «лексикалық тізбектер» деп атағанына назар аудартады (Сағындықұлы, 2006: 291-292).

Ғалымның пікірінше, «өз ішінде алғашқы байланысудан өткен», сыңарлары арасындағы көмескі грамматикалық байланыс «синтаксистік құрылысқа дейінгі нәтиже» болатын *жер астына, Бозой совхозы* тәрізді тіркесімдердің алғашқы сыңарында ілік септігінің жалғауы жасырын тұрады да, кейінгісі III жаққа тәуелдеулі тұрады. Мұндай байланыстағы сыңарлар лексикалық тізбек құрайды және сөйлемде күрделі мүше қызметін атқарады. Демек, мұнан сөз тіркесін іздеп керегі жоқ. Бір ғана сөзтұлға саналатын мұндай лексикалық тізбек қатарына жоғарыдағы *орыс тілі* тіркесімін де жатқызамыз.

Жер астына деген үлгідегі лексикалық тізбектің күрделі мүше болатыны грамматикалық еңбектерде бұрыннан бар. Тәуелдеулі көмекші есімдермен тіркескен ілік септікті зат есімнің сөйлемде күрделі мүше болатыны М. Балақаевтың еңбегінде көрсетілген (Балақаев, 2006: 113). Сондай-ақ ғалым *Бозой совхозы* тәрізді үлгіні қабыса байланысқан тіркес деп қарайды: «Изафеттік құрылыстағы сөз тіркесінің бірінші сыңары жалғаусыз айтылған анықтауыш болғанда, олар өзара әрі қабыса, әрі тәуелдене байланысады. Ондайда ілік септеуі зат пен заттың ...меншіктілік, туыстық, табиғи қатынасын білдірмейді, тек заттың заттық сапасы ретінде, тәуелдік қатынаста жұмсалады». Ұсынған мысалдары: *мал шаруашылығы, Абай мектебі* т.б. (Балақаев, 2006: 63).

Біздіңше, *Бозой совхозы, орыс тілі, Абай мектебі, мал шаруашылығы* дегендерді қабыса байланысқан сөз тіркесі деп емес, тіркесті сөз, яғни күрделі сөз деп қараған орынды. Себебі мұндай тізбектердің сыңарларына жеке сұрақ қойылмайды. Мысалы, *Балам биыл Абай мектебінде оқиды* деген сөйлемде «қайда оқиды?» деген сұрақтың жауабы «*мектебінде*» емес, «*Абай мектебінде*» болады. Тіпті сөз тіркесі деп қарағанның өзінде қабыса байланыспайтыны – сыңарларын байланыстырушы септік

жалғауының нөлдік тұлғада тұруынан ол септіктің грамматикалық белгісі жоғалып кетпейді. Басқаша айтқанда, байланыстырушы жалғаудың мұндай тіркесімде арнайы таңбаланбауына ілік жалғауы мен тәуелдік жалғауының тұрақты байланыста тұратыны тікелей әсер етеді.

С. Аманжолов күрделі сөз дегеніміздің «бірнеше сөздің бір ғана ұғым беретін болып тізбектелуі» екенін, олардың кейбірі бірге, кейбірі бөлек жазылып жүргенін, алайда «бара-бара бірігіп бір сөз боп кетуі сөзсіз» екенін айтады (Аманжолов, 1994: 65). Мұнда ден қоярлығы – кезінде сөз тіркесінің синтаксисіне қатысты талай зерттеуде мысал болған көптеген нұсқа (тіркесті сөз, тіпті сөз тіркесі деп қаралғаны да бар) соңғы «Орфографиялық сөздікте» бірге жазылатын боп нормаланды. Мәселен, кеңестік заманда сөз тіркесі деп қаралған *ауыл шаруашылығы* (Уәли, 2013: 86), *мал шаруашылығы* (Уәли, 2013: 418) нұсқалары 2013 жылы басылған сөздікте бірге жазылатын болып өзгерді. Мұнан жоғарыдағы *мал шаруашылығы* үлгісінің о баста сөз тіркесі емес, күрделі сөз боп қалыптасқаны аңғарылатындай.

Екі басында екі пұттық гирдей домалақ темірі бар сом тұтқасын айналдырып тұрған жалпақ бетті, қошқар мұрынды, қалың ерінді зор қара жігіт Матвей Степановичтің әніне қосылмақ болды (Ә. Сәрсенбаев). *Сұлулық жерден өніп, көктен жауған, Тапқан ол тыныштықты таза ауадан* (І. Жансүгіров) деген сөйлемдердегі күрделі сөздер мен сөз тіркестері жайлы Т. Сайрамбаев пікірі келесідей: «...қошқар мұрынды, жалпақ бетті, қалың ерінді – күрделі сын есімдері, жерден өну, көктен жауу, тыныштықты табу – жай сөз тіркестері. Бұлардың әрқайсысы екі-үш (екі сөзден. – Ж.Б.) сөзден жасалған. Алайда сөз тіркесінің құрылымында айырмашылық бар. Мысалы, *тыныштықты табу, жерден өну, көктен жауу* деген сөздер бірі басыңқы, бірі бағыныңқы қызметте жұмсалып, меңгеріле байланысқан сөз тіркесін құрап тұр. Ал *жалпақ бетті, қошқар мұрынды, қалың ерінді* деген күрделі сын есімдер осы қалпында сөз тіркесі бола алмайды, өйткені олардың әрқайсысы бір-біріне басыңқы-бағыныңқы қызметте жұмсалмай, екеуі бірігіп басқа бір сөзді анықтап, бағыныңқы қызметте жұмсалып тұр. Бұлардың бағыныңқы қызметте жұмсалып, күрделі сөз жасауында *-ды/-ді* жұрнағының тікелей әсері бар. *Жалпақ бет, қошқар мұрын, қалың ерін* деп *-ды/-ді* жұрнағын қоспай айтсақ, бұл сөздер бірі бағыныңқы, бірі басыңқы қызметте жұмсалған жай сөз тіркесі болар еді. Сонда өз алдына жай сөз тіркестері енді *-ды/-ді* жұрнақтарының әсерінен күрделі сөзге айналған» (Сайрамбаев, 2010: 29).

Анығында, талдауға алынған сөйлемдердегі күрделі анықтауыштардың (?) соңғы сыңарын қосымшасыз да жұмсауға болады. Мұнан олар сөйлемде күрделі мүшелік сипатынан ажырамайды. Мысалы, *Жалпақ бет жігіт бері бұрылды* дегенде *жалпақ бет* – күрделі мүше. Мәселе – қазақ тілінде кей анықтауыш анықталатын сөзді түйдегімен анықтайды, оны сөйлемнің мазмұны яки контекст арқылы ажыратамыз. Мәселен, сөйлем мазмұнында *жалпақ жігіт* туралы ой жоқ, сондықтан *жалпақ* сөзі *жігіт* сөзімен тіркеспейді. Демек, *жалпақ бет* үлгісін күрделі сөз деп тануда қосымшаның ықпалы жоқ немесе тым әлсіз. Және анықтауыштық сипаты бар *жалпақ бет* үлгісі сөйлемнен оқшау тұрған кезде ғана сөз тіркесі деп танылады. Сондай-ақ сөйлем құрылысында, біздіңше, түрленіп барып қана сөз тіркесі болады. Қараңыз: *Жалпақ бетін алақанымен көлегейлен алған. Жалпақ бетке қонымды көздірік екен.* Ал сөйлемнің бастауышы түсірілуі себепті субстантивтеніп барып түрленген жағдайда күрделі мүше ғана болады, яғни бұл

жағдайда түрлену-түрленбеуі маңызды емес, қараңыз: *Жалпақ бетке түсіндіріп айт. Жалпақ беттің айтқаны келді* т.б.

Әдетте жұрнақсыз (-ды туралы) мұндай үлгілер бірігуге бейім. Салыстырыңыз: *ақсақал ~ ақ сақалды* т.с.с. Мысалы, Т.Сайрамбаев пен М. Балақаевтың үш зат есімнен тіркескен сөз тіркестеріне келтірген мысалдары (*аю төс ене, мұз балақ қыран, қошқар мұрын жігіт, жылан бас тас, мая жүн шекпен, арыстан төс айғыр, қынама бел камзол, шұбалаң құйрық ат, қаршыға көз жігіт, қаба сақал жігіт, пұшық мұрын жігіт, қол ұстам жер, жайын ауыз ботинка*) (Сайрамбаев, 2010: 62; 64) арасында *мұз балақ* (Уәли, 2013: 437) сөзі кейінгі нормада бірігіп жазылады. Сондай-ақ *қол ұстам жер* үлгісіне ұқсас *таяқ тастам жер* дегеннің алғашқы екі сөзі де біріктірілген (Уәли, 2013: 546).

Ғалым талдаған мысалдағы *жалпақ бетті, қошқар мұрынды, қалың ерінді* үлгілеріне төменде және бір арнайы тоқталатын боламыз.

Бұл келтірілгендерден түйгеніміз:

1) *Бозой совхозы, орыс тілі, Абай мектебі, мал шарауашылығы* (кейінгі нормада біріккен) дегендер – күрделі сөз, олардың сыңарлары арасындағы көмескі грамматикалық байланыс – «синтаксистік құрылысқа дейінгі нәтиже»;

2) *Тау басында, жер астына* дегендер де – күрделі сөз, себебі тәуелдеулі көмекші есімдермен тіркескен ілік септікті зат есім сөйлемде күрделі мүше болады;

3) Тіркесті күрделі сөздер (күрделі номенклатуралық атаулар және адам аты-жөнінен басқа) уақыт өте келе бірігуге бейім.

Ендігі мәселе сөйлемдегі тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысу сипаты, өзара грамматикалық қатынасы туралы болмақ.

Сөйлемдегі тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысынан шығатын грамматикалық қатынастың жай-жапсары грамматика теориясына арналған еңбектерде там-тұмдап қана кездеседі. Мәселен, ғалым М. Балақаев *Қолдың саласындай тарамданған арықтардың біреуі бара-бара ұлғайып... қарауытқан сай болды* (Б. Майлин) деген сөйлемде тұрлаусыз мүшелердің тұрлаулы мүшелерді және бірін-бірі анықтап, пысықтап тұрғанын көрсетеді және *тарамданған* деген анықтауыштың *арықтардың* деген анықтауышты анықтап тұрғанына, сондай-ақ *қолдың саласындай* деген пысықтауыштың *тарамданған* деген анықтауышты пысықтап тұрғанына назар аудартады. Онан әрі: «Осылардай тұрлаулы мүшелердің ғана емес, тұрлаусыз мүшелердің де: анықтауыштың – анықтауышы, пысықтауышы, толықтауышы; толықтауыштың – анықтауышы, толықтауышы, пысықтауышы; пысықтауыштың – толықтауышы, пысықтауышы болуы мүмкін», – дейді (Балақаев, 2006: 146).

Автордың «мүмкін» деп отырған себебі – бұл мәселе отандық тіл білімінде арнайы зерттеу нысанына алынбады. Әйтпесе ғалым көрсеткен грамматикалық байланыс тұрлаусыз мүшелер арасында әуелден бар. Біз анықтаған мұндай байланыс үлгілері келесідей:

- 1) Анықтауыштың анықтауышы;
- 2) Толықтауыштың анықтауышы;
- 3) Пысықтауыштың анықтауышы;
- 4) Анықтауыштың толықтауышы;

- 5) Толықтауыштың толықтауышы;
- 6) Пысықтауыштың толықтауышы;
- 7) Анықтауыштың пысықтауышы;
- 8) Толықтауыштың пысықтауышы;
- 9) Пысықтауыштың пысықтауышы.

Енді осыларды жекелей сипаттап көрейік.

Анықтауыштың анықтауышы. *Ұлы футболшының орнын басқа біреу басады* (Ш. Айтматов) деген сөйлемнің бір анықтауышы – *футболшының*. Алайда бұл анықтауыш *ұлы футболшының* тіркесінің басыңқы сыңары болып тұр. Егер сөз тіркесінің әр сыңары жеке сөйлем мүшесі болатынын ескерсек, онда *ұлы* сөзі меншікті анықтауыш қызметіндегі *футболшының* сөзінің сапалық анықтауышы болады. Байланысу түрі – қабысу.

Т. Сайрамбаев *Ұзын тұмсықты, қара қоңыр құстар көгілдір айдыңның бір көрінімдей аумағын шеңберлей қоршап, әлгі ақ қайраңға қарай қиқулап жүзіп келеді* (Ә. Сәрсенбаев) деген сөйлемдегі алғашқы екі сөздің тіркесімі жайлы: «...*ұзын тұмсықты* тіркесінің өзіндік ерекшелігі бар. *Тұмсық* сөзі өзінен бұрынғы бірнеше сын есімдермен тіркесіп, басыңқы қызметте жұмсалғанымен, **-ты** (тұмсықты) жұрнағының қосылуының нәтижесінде қатыстық сын есімге айналып, өзінің бұрынғы анықтауышымен бірге *құс* сөзіне бағыныңқы қызметте жұмсалып тұр. Сонда *ұзын тұмсық* өзара тіркескенімен, *ұзын тұмсықты* күйінде бұрынғы сөз тіркесі дәрежесінен алыстап, сол тобымен сөз тіркесінің бір-ақ сыңары қызметінде жұмсалатын болады. *Ұзын тұмсық* осы күйінде жай сөз тіркесі болса, *ұзын тұмсықты құс* дегенде толық мағыналы сөздердің қатысы арқылы (*ұзын тұмсықты*) бағыныңқы сыңары бар күрделі сөз тіркесі жасалып отыр. *Ұзын тұмсық* пен *ұзын тұмсықты құс* деген сөз тіркестерінің мағыналық жағынан да, жасалу жағынан да бір-бірінен өзгешелігі бар» (Сайрамбаев, 2010: 24-25), – дейді.

Біздіңше, сөйлемдегі бірінші және екінші сөздің байланысы – лексикалық байланыс емес, синтаксистік байланыс. Байланыс түрі де (қабысу), тәсілі де, осы байланыстан шығатын анықтауыштық мағына да айқын. Нақты айтқанда, *ұзын тұмсықты* тіркесіміндегі сөздердің орны тұрақтанбаған, сөз тіркесі дәрежесінен алыстай қоймаған. Сондықтан *құстар* басыңқысымен *қара қоңыр* тәрізді түйдегімен емес, *тұмсықты* сөзі ғана жеке байланысады да, *ұзын тұмсықты* тіркесімі өз алдына жеке сөз тіркесі болады. Демек, *ұзын* сөзін *тұмсықты* сөзінің, ғалым айтқандай, «бұрынғы анықтауышы» деуге келіңкіремейді.

Т. Сайрамбаев пен М. Балақаевтың оқулығында күрделі анықтауыштың өз ішінен қабыса және матаса байланысқан түрлі сөз табынан құралатыны айтылып, мысал ретінде *ақ орамалды, төрт қырлы, ат жақты, күміс қоңыраулы, қызыл күрең, таудай талапты, семізше келген* т.б. тіркесімдері келтірілген (Сайрамбаев, 2010: 483). Мысалдардағы *ат жақты, таудай талапты* тіркесімдері сыңарларының орны өзгелеріне қарағанда біршама тұрақтанған, сонысына қарай күрделі сөзге жатқызудың қисыны бар. Сол сияқты, *қызыл күрең, семізше келген* тіркесімдері де сөз тіркесінің шарттарына сай келмейді, яғни күрделі сөз (анықтауыш) екені анық. Асылы, күрделі сөз сыңарлары арасынан матасу, қабысу тәрізді синтаксистік байланыс іздеу дұрыс емес. Ал күрделі анықтауыш ретінде келтірілген өзге мысалдың барлығында да байланысу тәсілі (орын тәртібі), түрі (қабысу) айқын, демек, олар (*ақ орамалды, төрт қырлы, күміс*

қоңыраулы) – сөз тіркесі. Сондай-ақ Т. Сайрамбаев талдауынан ілгеріде мысалға алынған *жалпақ бетті, қошқар мұрынды, қалың ерінді* тіркесімдері жөнінде де осындай пікірдеміз. Бұлар – сапалық анықтауыштың сапалық анықтауышының мысалы.

Мұнан жоғарырақта біз талдаған тіркес – меншікті анықтауыштың сапалық анықтауышының мысалы (қараңыз: *ұлы футболшының*). Анықтауыштың анықтауышы сонымен қатар өзі ішінде меншікті анықтауыштың меншікті анықтауышы және сапалық анықтауыштың сапалық анықтауышы боп бөлінуі мүмкін. Бұл – алдағы зерттеудің еншісіндегі мәселе.

Осы орайда *Мұнан жоғарырақта талданған тіркес – меншікті анықтауыштың сапалық анықтауышының мысалы* сөйлемінде *анықтауыштың анықтауышының* деген тіркес бар екеніне және бұл тіркес сыңарларының сөйлемде меншікті анықтауыштың меншікті анықтауышы болып тұрғанына көңіл аударғанымыз абзал. Мұндағы байланыс түрі – матасу.

Толықтауыштың анықтауышы. *Жаңа туған құйтақандай қозының дірілдеген денесіне жабысқан шаранасын енесі жалап тұр екен* (Ш. Айтматов) сөйлеміндегі сөз тіркестері: *жаңа туған, туған қозының, құйтақандай қозының, қозының денесіне, қозының шаранасын, қозының енесі, дірілдеген денесіне, денесіне жабысқан, жабысқан шаранасын, шаранасын жалап тұр екен*. Осылардың арасында толықтауышпен анықтауыштық қатынаста байланысқан тіркес саны төртеу: *қозының денесіне, қозының шаранасын, дірілдеген денесіне, жабысқан шаранасын*. Мұның алғашқы екеуі матаса, кейінгі екеуі қабыса байланысқан. Сондай-ақ *қозының денесіне* тіркесінің бағыныңқысы – жанама толықтауыштың меншікті анықтауышы, *қозының шаранасын* тіркесінің бағыныңқысы – тура толықтауыштың меншікті анықтауышы, *дірілдеген денесіне* тіркесінің бағыныңқысы – жанама толықтауыштың сапалық анықтауышы, *жабысқан шаранасын* тіркесінің бағыныңқысы – тура толықтауыштың сапалық анықтауышы.

Пысықтауыштың анықтауышы. *Ұзын тұмсықты, қара қоңыр құстар көгілдір айдыңның бір көрінімдей аумағын шеңберлей қоршап, әлгі ақ қайраңға қарай қиқулап жүзіп келеді* (Ә. Сәрсенбаев) деген сөйлемдегі *ақ қайраңға қарай* және *әлгі қайраңға қарай* тіркесінің екеуінде де бағыныңқы сөздер (*ақ, әлгі*) б – мекен пысықтауышының сапалық анықтауышы. Екеуінің де байланысу түрі – қабысу.

Пысықтауыштың анықтауышы сонымен қатар өз ішінде мезгіл пысықтауышының меншікті және сапалық анықтауышы, мекен пысықтауышының меншікті анықтауышы, мақсат пысықтауышының меншікті және сапалық анықтауышы, себеп пысықтауышының меншікті және сапалық анықтауышы, сондай-ақ амал пысықтауышының меншікті және сапалық анықтауышы боп бөлінуі мүмкін. Бұл да – алдағы зерттеудің еншісіндегі мәселе.

Анықтауыштың толықтауышы. *Жаңа туған құйтақандай қозының дірілдеген денесіне жабысқан шаранасын енесі жалап тұр екен* (Ш. Айтматов) сөйлемінде меңгеріле байланысқан *денесіне жабысқан* тіркесінің бағыныңқысы – сапалық анықтауыштың жанама толықтауышы.

Рас, тіркестің бағыныңқы сыңары (*денесіне*) пысықтауыш боп түсінілуі де мүмкін (қайда жабысқан?). Алайда *денесіне* сөзімен матаса байланысқан *қозының* сөзі оған пысықтауыштық емес, толықтауыштық қызмет жүктейді. Кері сұрақ «қозының

несіне?» болады. Біздіңше, сөйлемнің *дірілдеген денесіне* дейінгі бөлігін алып тастаса, онда, сөз жоқ, *денесіне жабысқан* тіркесінің бағыныңқысы пысықтауыш болар еді.

Бүгін әкемді құттықтаған адам ерекше көп болды деген сөйлемде меңгеріле байланысқан *әкемді құттықтаған* тіркесінің бағыныңқысы – сапалық анықтауыштың тура толықтауышы.

Алдағы күннің еншісіне қалып отырғаны – меншікті анықтауыштың тура толықтауышы мен жанама толықтауышын анықтау. Дегенмен сан ғасыр бойы қалыптасқан грамматикалық қалыбы бар қазақ тілінен бұл аталған үлгілерге сай тіркестің табыла қоюы екіталай.

Толықтауыштың толықтауышы. *Саған айтылғанды мен де түсініп алдым және Осы суретті бояғанын көрсем деп едім* деген сөйлемдердің алғашқысында *саған айтылғанды* тіркесінің бағыныңқысы – тура толықтауыштың жанама толықтауышы, кейінгісінде *суретті бояғанын* тіркесінің бағыныңқысы – тура толықтауыштың тура толықтауышы.

Бір қарағанда, *Кітаптан дәптерге көшірді* сөйлемінің алғашқы екі сөзі грамматикалық байланысқа түсіп, жанама толықтауыштар бірін-бірі толықтап тұрғандай көрінеді. Алайда *кітаптан дәптерге* сөздері сөйлемде байланысқанымен, сөз тіркесі болмайды. К. Ахановтың мына пікіріне назар аударайық: «Еркін сөз тіркесі ажыратылатын, мүшеленетін тіркес бола отырып, мағыналық және құрылымдық бүтіндігін сақтайды. Мазмұн тұтастығы мен семантикалық тиянақтылық сөз тіркесіне ғана тән қасиет болып саналады. Сөз тіркесінің осы қасиеті оны сөйлемдегі сөздердің басқаша тіркестерінен, мысалы, толық мағыналы сөз бен көмекші сөздің тізбегінен ажыратады. Мысалы, *көлге дейін... тауға қарай...* тәрізді толық мағыналы сөз бен көмекші сөздердің тіркесінің мағыналық жақтан аяқталмағандығы, тиянақты емес екендігі, басқа бір сыңардың (сөздің) жетпей тұрғандығы аңғарылады» (Аханов, 1996: 190).

Ғалымның бұл тұжырымында көмекші сөз арқылы күрделенетін мүше туралы айтылып тұрғанымен, «құрылымдық бүтіндік», «семантикалық тиянақтылық» дегендері жалпы сөз тіркесіне қатысты. Жоғарыдағы сөйлемде сөз тіркесінің саны екеу ғана: *кітаптан көшірді, дәптерден көшірді*. Егер мұның алдындағы сөйлемдерде талданған *суретті бояғанын, саған айтылғанды* тіркестерінің басыңқысынан бағыныңқысына тікелей сұрақ қойылатын (нені бояғанын? кімге айтылғанды?) болса, *кітаптан дәптерге* дегенде «дәптерге неден?» деп тікелей сұрақ қойылмайды. «Дәптерге неден көшірді?» деп баяндауыш арқылы ғана сұрақ қойылады. Мұнан тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысын анықтауда сөйлемдегі сөз тіркесін дұрыс анықтаудың қаншалықты маңызды екені және бір аңғарылады.

Ал жанама толықтауыштың жанама толықтауышын және жанама толықтауыштың тура толықтауышын анықтау – келер күннің міндеті. Десек те мұндай тіркес түрі бар деп алдын ала үзілді-кесілді болжам жасауға келмейді.

Грамматика теориясына арналған еңбектердің бірінде «...күрделі толықтауыштарды өз ішінде сөйлем мүшелеріне ажыратуға болатыны» жайында тұжырым бар (Қазақ грамматикасы, 2002: 652). Бұл мәселе күрделі мүше мен сөз тіркесінің, яғни тіркесті сөз бен сөз тіркесінің ара-жігі қазақ тіл білімінде әлі күнге дейін нақты анықталмай келе жатқанын білдіреді. Әйтпесе кез келген күрделі мүшені өз ішінен

сөйлем мүшелеріне жіктеп бөлу және, жоғарырақта келтіргеніміздей, күрделі сөз сыңарлары арасынан матасу, қабысу тәрізді синтаксистік байланыс іздеу грамматикалық нормаға қайшы екені өзінен-өзі түсінікті.

Пысықтауыштың толықтауышы. *Айтқанымды түсінгендей ишара қылды* деген сөйлемде меңгеріле байланысқан *айтқанымды түсінгендей* тіркесінің бағыныңқысы – амал пысықтауышының тура толықтауышы.

Аз күн жазға мәз болып ұмытып кеткен қорлығының бәрін қайтадан малышының есіне түсірмек (Ш. Айтматов) деген сөйлемде *жазға мәз болып* тіркесінің бағыныңқысы – амал пысықтауышының жанама толықтауышы.

Ал *Мұнан жоғарырақта талданған тіркес – меншікті анықтауыштың сапалық анықтауышының мысалы* сөйлемінде *мұнан жоғарырақта* тіркесінің бағыныңқысы – мекен пысықтауышының жанама толықтауышы.

Пысықтауыштың толықтауышы өз ішінде мезгіл пысықтауышының тура және жанама толықтауышы, мекен пысықтауышының тура толықтауышы, мақсат пысықтауышының тура және жанама толықтауышы, себеп пысықтауышының тура және жанама толықтауышы боп бөлінуі мүмкін.

Анықтауыштың пысықтауышы. *Бүгін әкемді құттықтаған адам ерекше көп болды* деген сөйлемде жанаса байланысқан *бүгін құттықтаған* тіркесінің бағыныңқысы – сапалық анықтауыштың мезгіл пысықтауышы.

Аз күн жазға мәз болып ұмытып кеткен қорлығының бәрін қайтадан малышының есіне түсірмек (Ш. Айтматов) сөйлемінде қабыса байланысқан *мәз болып ұмытып кеткен* күрделі тіркесінің бағыныңқысы (*мәз болып*) – сапалық анықтауыштың амал пысықтауышы.

Сөйлемде амал пысықтауышының басқа тұрлаусыз мүшелермен, сондай-ақ пысықтауыштың өзге мағыналық түрлерімен және баяндауыш мүшемен байланысын дұрыс анықтау сол сөйлемнің пунктуациясының (әсіресе үтірдің) нормаға сай қойылуына ықпал етеді. Мысалы, жоғарыдағы сөйлемде күрделі сапалық анықтауыштың амал пысықтауышпен семантикалық байланысын анықтамаудан кейде *мәз болып* тіркесімінен кейін үтір жаңсақ қойылып жатады және пунктуациялық мұндай бейнорма қазіргі қазақ мәтіндерінде өте көп. Және бір мысал: *Ылдидағы жазықта қараңғы түнді ақ жалынмен арбап, ақ бауыр жай оттары ойнақтайды* (Ш. Айтматов) деген сөйлемде амал пысықтауышының баяндауышпен байланысын дұрыс анықтамаудан *арбап* сөзінен кейінгі үтір орынсыз қойылған.

Меншікті анықтауыштың мезгіл, мекен, мақсат, себеп, амал пысықтауышымен және сапалық анықтауыштың мекен, мақсат, себеп пысықтауышымен қатынасын анықтау да келер күннің еншісіне қалып отыр.

Орайы келгенде айта кеткен жөн, анықтауыш зат есімнен болған мүшені, пысықтауыш етістіктен болған мүшені анықтайды (Балақаев, 2006: 177). *Осы үйдің кішкене қызының қасында жүгіріп жүретін күшік шабаланып шықты да, құйрығын бұлғаңдатып, үргенін қоя қойды* (Ш. Айтматов) деген сөйлемде баяндауышпен іргелес байланысқан етістік негізді тура толықтауыш (*үргенін*) әдетте *бұлғаңдатып* амал пысықтауышымен тіркесе береді. Осыдан барып сөйлемде *бұлғаңдатып үргенін* деген тіркес бар тәрізді көрінеді. Ал, дұрысында, сөйлем мазмұны бойынша, *бұлғаңдатып* пысықтауышы *қоя қойды* баяндауышымен ғана тіркесіп тұр. Амал пысықтауышы

баяндауышпен араға осылай етістік негізді тура толықтауыш салып байланысқанда, сөйлем мазмұнына қарай амал пысықтауышынан кейін үтір (сөйлемдегі үтірді қойған – біз. – Ж.Б.) қойылғаны абзал. Мұндай үтір сөйлемді синтаксистік талдау кезінде жаңсақтыққа (*бұлғаңдатып үргенін*) ұрынбас үшін қажет.

Толықтауыштың пысықтауышы. *Бүбіжан оның қарап тұрғанын сезін, Танабай жаққа бұрылмауға тырысып бара жатады* (Ш. Айтматов) сөйлемінде меңгеріле байланысқан *Танабай жаққа бұрылмауға* күрделі тіркесінің бағыныңқысы (*Танабай жаққа*) – жанама толықтауыштың мекен пысықтауышы.

Айқайлап сөйлегенін қоя қойды сөйлеміндегі қабыса байланысқан *айқайлап сөйлегенін* тіркесінің бағыныңқысы – тура толықтауыштың амал пысықтауышы.

Мұнда да жанама толықтауыштың мезгіл, мақсат, себеп, амал пысықтауышымен және тура толықтауыштың мезгіл, мекен, мақсат, себеп пысықтауышымен қатынасын анықтау келешектің еншісінде.

Пысықтауыштың пысықтауышы. *Ұзын тұмсықты, қара қоңыр құстар көгілдір айдынның бір көрінімдей аумағын шеңберлей қоршап, әлгі ақ қайраңға қарай қиқулап жүзіп келеді* (Ә. Сәрсенбаев) деген сөйлемде *қоршап* – өз ішінен күрделенген бірыңғай амал пысықтауышының бірі. Қараңыз: *қоршап жүзіп келеді* және *қиқулап жүзіп келеді*. Сонда мұндағы қабыса байланысқан *шеңберлей қоршап* тіркесінің бағыныңқысы амал пысықтауышының амал пысықтауышы болады.

Екеуі де құйындай шауып бара жатып алапат арпалыс бастады (Ш. Айтматов). Бұл сөйлемде қабыса байланысқан *құйындай шауып бара жатып* күрделі тіркесінің бағыныңқысы (*құйындай*) – мезгіл пысықтауышының амал пысықтауышы.

Анықтауыш зат есімнен болған мүшені, пысықтауыш етістіктен болған мүшені анықтайды (Балақаев, 2006: 177) дегенімізбен, кейде пысықтауыштың (себеп пысықтауыш) құрама баяндауышқа ұқсас (есім + етістік) тұтас тіркесті анықтайтын кезі де бар. Бұл жайында «Қазақ грамматикасында»: «Себеп пысықтауыштар тікелей етістікке ғана қатысты бола бермей, кейде пысықтауыштың басқа түрлерімен де мағыналық байланыста болып, етістікке сол арқылы ғана қатысты болып тұрады. Мысалы, *Матвеевтің даусы шаршағандықтан бәсең шықты* деген сөйлемдегі амал пысықтауышты (*бәсең*) алып тастасақ, себеп пысықтауыш пен етістік арасында дұрыс мағыналық байланыс болмас еді», (Қазақ грамматикасы, 2002: 659) – делінген. Осындағы себеп пысықтауыш (*шаршағандықтан*) баяндауышпен де (*шықты*), амал пысықтауышпен де (*бәсең*) тіркесіп тұрған жоқ. Сөйлемде үш тіркес қана бар: *Матвеевтің даусы, даусы шықты, бәсең шықты. Шаршағандықтан* себеп пысықтауышы қабыса байланысқан *бәсең шықты* тіркесін тұтасымен анықтап тұр.

Жоғарыда келтірілген жайт пысықтауыштың өзгелерге қарағанда табиғаты бөлек күрделі мүше екенін көрсетеді. Сондықтан арнайы зерттелуге тиіс қатпары мол пысықтауыштың семантикалық түрлері арасындағы байланыс сипатын анықтау да – келешек үлесіндегі келелі мәселе.

Қорытынды

Мақала көлемінде жасалған шағын шолу, шағын талдау арқылы тұрлаусыз мүшелердің сөйлемдегі өзара байланысын, синтаксистік мүмкіндігін сипаттауға тырыстық. Осы орайда қазақ тіл білімінің синтаксисінде бейтарап қалған мәселелер көрсетілді, біршама айғақ келтірілді. Алдағы күндерде атқарылар жұмысқа бағдар

жасалды. Қорыта айтқанда, біздегі дәстүрлі лингвистиканың түйіні шешілмеген бір бағыты тұңғыш рет арнайы нысанға алынды. Мақала көлемінде баяндалған кей тұжырымның зерттеле келе орнығуы не өзгеруі мүмкін екенін де жоққа шығармаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақ грамматикасы. (2002) Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис, Астана.
2. Сайрамбаев Т. (2010) Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі, Алматы: Арыс баспасы.
3. Жақыпов, Ж. (1998) Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. Оқулық. Қарағанды: ҚарМУ баспасы.
4. Шәукенов, Қ. (1996) Синтаксис, Алматы: Ана тілі.
5. Аханов, К. (1996) Грамматика теориясының негіздері (Оқу құралы), 2-басылуы. Алматы: Санат.
6. Аханов, К. (1972) Грамматика теориясының негіздері. – Алматы: «Мектеп» баспасы.
7. Сағындықұлы, Б. (2006) Қазақ тілі: тағылым мен таным. Ғылыми-танымдық мақалалар жинағы // Құрастырғандар: Ахтаева Н. Х. (жауапты редактор), Жетпісбаева Ә. Қ., Омарова С. П. Кереку-Новосібір: Талер-Пресс.
8. Балақаев, М. (2006) Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі, Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ.
9. Аманжолов, С. (1994) Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы (оқулық), Алматы: Санат.
10. Орфографиялық сөздік / Алтыншы басылым. (2013) Құраст.: Н. Уәли, Қ. Күдерінова, А. Фазылжанова, Ж. Исаев, Н. Әміржанова, А. Әмірбекова. Алматы: Дәуір.

**МАХМУД КАШГАРИНИН (БАРСКАНИНИН) «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т
ТҮРК» СӨЗДҮГҮНДӨГҮ МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫН ПРОФЕССОР
С.МУТАЛЛИБОВ ТАРАБЫНАН ӨЗБЕК ТИЛИНЕ КОТОРУЛУШУ
ЖӨНҮНДӨ**

Б. БАЙМЫРЗАЕВ¹

Аннотация

Макалa Махмуд Кашгаринин (Барскани) «Дивану лугати –т-түрк» сөздүгүндөгү макал-лакаптардын өзбек филологу, профессор С.Муталлибов тарабынан өзбек тилине которулушуна арналган. Мында макаланын автору ошол Х1 кылымда активдүү сөз катмарына таандык болгон айрым макал-лакаптардын бүгүнкү күндө да кыргыздарда колдонулуп жатышы жөнүндө сөз кылса, айрым макалдар бүгүн такыр эле оозеки сүйлөө речинен четтеп кеткендиги, ал эми айрым макалдардын соңку турмуш-шартка байланыштуу жаңы формалары келип чыккандыгы белгиленет. Ошону менен катар макалада аталган сөздүктөгү макал-лакаптардын 1960-жылдары өзбек тилине которулушу жана алардын айрымдарынын ошол мезгилде профессор С.Муталлибов тарабынан өз тилине ыйгарылып которулгандыгы аныкталат.

Түйүндүү сөздөр: Лексика, жазма эстеликтер, лугат, географиялык карта, сөз түркүмдөрү, макал-лакаптар, илимий изилдөө, макалa, котормо, сөз күчү.

**Mahmud Kaşgari'nin (Barskani'nin) “Divanu Lugati-T Türk” Sözlüğünden
Atasözlerinin Profesör S. Mutallibov Tarafından Özbekçeye Çevrilmesi
Hakkında**

Özet

Makale Mahmud Kaşgari'nin (Barskani) "Divanu lugati-t-turk" sözlüğündeki atasözlerinin Özbek dilbilimci Profesör S. Mutallibov tarafından Özbekçeye çevrilmesine ayrılmıştır. Burada makalenin yazarı, 11. yüzyılın aktif söz varlığına ait bazı atasözlerinin günümüzde Kırgızca kullanımından, bazı atasözlerinin günümüzde sözlü anlatımdan tamamen ayrıldığından, bazı atasözlerinin yakın zamandaki yaşam koşulları nedeniyle yeni biçimlerinin ortaya çıktığından bahsetmektedir. Aynı zamanda makalede atasözlerinin 1960'lı yıllarda sözlükten Özbekçeye çevrilmesi ve bir kısmının o dönemde Profesör S. Mutallibov tarafından kendi dillerine çevrilmesi anlatılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Söz varlığı, yazılı anılar, sözlük, coğrafi harita, kelime aileleri, atasözleri, bilimsel araştırma, makale, çeviri, söz gücü.

¹ Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз адабияты кафедрасынын доценти, Кыргызстан.

**About The Translation of Proverbs from Mahmud Kashgari's (Barskani's)
"Divanu Lugati-T Turk" Dictionary into Uzbek by Professor S. Mutallibov**

Abstract

The article is dedicated to the translation of proverbs from Mahmud Kashgari's (Barskani) dictionary "Divanu lugati-t-turk" into Uzbek by the Uzbek philologist, professor S. Mutallibov. Here, the author of the article talks about the use of some proverbs belonging to the active vocabulary of the 11th century in Kyrgyz today, some proverbs have completely departed from oral speech today, and new forms of some proverbs have appeared due to recent life conditions. At the same time, the article describes the translation of proverbs from the dictionary into Uzbek in the 1960s and the fact that some of them were translated into their own language by Professor S. Mutallibov at that time.

Key words: Vocabulary, written memories, dictionary, geographical map, word families, proverbs, scientific research, article, translation, power of speech.

Башка өлкөлөргө салыштырмалуу Кыргызстанда байыркы кол жазма эстеликтерди изилдөө, аларды улуттук тилде сүйлөтүү, жакындан окуп- үйрөнүү иштери жакшы колго алынбай, соңку эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап гана жандуу иш-аракеттер жүргүзүлүүдө. Баласагындык Жусуп жана Кашкарлык (Барскоондук) Махмуддун баалуу эмгектери айрым түрк тилдүү элдердин арасында илимий талаш-тартыштарды пайда кылуу менен аларды өз энчилерине басып алууга аракет кылган учурлар да болуп келди. Бүгүнкү күндө ошол эмгектердин котормолорун окуп, тереңдеп тааныша келген учурда алардан кыргыз лексикасына таандык сөздөрдү арбын кезиктирүүгө болорун көпчүлүк тилчи- окумуштуулар кеч болсо да баса белгилешүүдө. Орхон-Енисей эстеликтеринен тартып биз сөз кылып жаткан эмгектер дагы да болсо ар тараптан изилдөөгө муктаж. Орхон-Енисей эстеликтери жөнүндө белгилүү түрколог С. Е. Малов: «Бул жазуу эстеликтерден айрыкча этнографиялык жактан көп маалыматтарды алууга болот. Биз үчүн өзгөчө эстеликтердин тилдик материалдары өтө баалуу» (Малов, 1956: 8)- деп белгилейт. Ушул эле аныктама Махмуд Кашгаринин(Барскани) «Дивану лугати-т түрк» сөздүгүнө да тиешелүү.

Бул эмгектин терең тилдик, географиялык, тарыхый жана башка илимий көз караштар менен жабдылган баалуу жагы бар. Бул эмгек жөнүндө автор мындай дейт: «Мен караханиддер, кахандыктар, түркмөндөр, огуздар, чигилдер, йагмалар, кыргыздарды аралап чыгып, өзүнүн тондуулугу жана рифмалуулугу менен айырмаланган түрк сөздөрүнө толук түшүндүм жана сездим. Ошондон улам көп жылдык эмгектин, изденүүнүн натыйжасы катарында мен эң жогорку үлгүдө, эң түшүнүктүү тилде ушул эмгекти жаздым, ага «Дивану лугати-т түрк» деген ат койдум» (Кашгарий, 1960: 6). Бул китепти биринчи жолу түрк тилине которуп баскан адам Муаалим Рафат (1876-1953) болгон. Ал 1934-жылы атайын мийзамдуу түрдө Билге деген фамилияга өтөт. Эмгектин 1-2- томдору Стамбулдан 1915-жылы, 3-тому 1917-жылы жарык көрөт. Бул эмгек аны белгилүү түрколог катары таанытат. Барскоондук Махмуд чогулткан материалдар түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин бай лексикасын камтууга ыңгайлуу шарт түзгөн. Автор бул бай материалдарды алфавиттик катар менен акылман сөздөрдү, жорго сөздөрдү,

макал- лакаптарды, ырларды, кара сөздү жайгаштырган. Сөздүктүн ички маани-мазмуунун төмөнкү аспектиден көрүүгө болот:

1. Уруулук белгилер көрсөтүлгөн лексика.
2. Түрк урууларынын жайланышы жөнүндө.
3. Түрк тилдеринин классификациясы.
4. Түрк тилдеринин тарыхый фонетикасы, грамматикасы.
5. Тарых, география, фольклор, этнография жөнүндө.
6. Дүйнөнүн (Жер шарынын) эски картасы.

Соңку эсептөөлөргө таянсак, анда Барскоондук Махмуд өз эмгегинде бардыгы болуп 7500дөй сөздүн маанисин чечмелеп, аларды араб тилине которгон болот. Сөздүккө киргизилген бул сөздөрдүн ичинен макал-лакаптардын саны академик Н. Кононовдун эсептөөсү боюнча – 290 болсо (Кононов,1972:3-17), соңку изилдөөчүлөрдүн маалыматына таянсак, анда аталган цифра 299 болуп өзгөрөт (Чороев, 1990). Бул макал-лакаптарды изилдөө, которуу иштери башка республикалардын илимий мекемелеринде тарабынан бир учурларда кыйла натыйжалуу болгондугун айтпай коюуга болбойт. Ал эми биздин республикада айрым гана адамдар тарабынан ой- пикирлер ортого салынып, алардын айланасында бир беткей дооматтар койулуп, элибиз «эми эмне болуп кетер экен» деп эки жагын каранып, элендеп коркуп турушар эле. Бул да болсо ошол мезгилдеги саясий – кыйкымчыл саясаттын ачык белгиси болчу. Аталган макал-лакаптарды илимий жактан изилдөө иштери чындыгында бизде пассивдүү мүнөзгө ээ болуп, айрым жарык көргөн эмгектер калың окурмандарга толук жете берген эмес. Алар өтө эле аз нуска менен жарык көргөн. Аталган сөздүктөгү макалдарды профессор, маркум Ү. Асаналиев аздыр- көптүр которуп (Асаналиев, 1978) ал «Чыгыш элдеринин макал-лакаптары» деген жыйнакта жарык көргөн. Бул эмгекти кеңири изилдөөгө, окуп-үйрөнүүгө көптөн бери кызыгып, ал боюнча өзүнүн илимий көз караштарын макала түрүндө, өзүнчө китеп кылып коомчулукка тартуулаган изилдөөчү- окумуштууларыбыз : Профессорлор: Ө.Караев, А. Акматалиев, Б.Орузбаева, С.Ж. Мусаев Т. Чороев, К. Дыйканов, К. Артыкбаев, Ж. Шериев, А. Абдыразаков, Г. Т. Жаманкулова, А. Нарынбаев, М. Толубаев ж.б; бизде Барскоондук Махмуддун бул эмгеги боюнча илимий даражага ээ болуп, өздөрүнүн канд. диссертацияларын коргошкондордон КУУнун доценти З.М.Мусабаева, ф.и.к. Д. Б. Саттаркуловдорду атоого болот. Демек, мурда аталган ата мурасыбызды кеңири изилдеп, окуп-үйрөнүүгө ички мүмкүнчүлүктөрүбүз ченелүү болуп келсе, соңку эгемендүүлүк келгени андай көйгөйлөр кыйла эле азайды десек болот. Болочоктогу адис-студенттерибиз да бул багытта тийиштүү илимий материалдар, окуу куралдары менен мурдагы мезгилге салыштырмалуу жеткиликтүү деңгээлде камсыздалды. Эмгекти улуттук тилге которуу иши да буга чейин аксап келген болсо, соңку убакта бул маселе да чечилип, Барскоондук Махмуддун аталган баалуу эмгеги бизде бир нече үлгүдө которулуп, калың окурмандардын колуна тийип олтурат (Кашгари, 2011, 2012, 2013, 2016). Болбосо, буга чейин бул эмгектин 3 тому Ташкенттен 1960-1963-жылдары өзбек тилинде жарык көрсө, анын 4-тому Индекс болуп эсептелет. Бул котормонун автору ф.и.д.профессор Салих Муталлибов. Ал 1900-жылы Ташкент шаарында төрөлгөн. Атасы өз мезгилинин билимдүү адамы болгондуктан уулу Салих алгачкы арипти өз атасынан үйрөнүп, андан соң билимин медреседен уланткан. С.Муталлибов өз мезгилинде чыгыш адабиятына кызыгып, аны тереңден билүү максатында араб, фарси тилдерин өздөштүргөн. Ал мектепте катардагы мугалим, кийин директор катары эмгектенген. Өз билимин жогорулатууну көздөп С. Муталлибов кийин

1927-30-жылдары Самарканд шаарындагы педагогикалык жогорку окуу жайын (Академия статусуна ээ болгон) бүтүрүп, 1944-жылы кандидаттык, 1967-жылы Барскоондук Махмуддун «Дивану лугати-т түркү» (котормо, түшүндүрмөлөр, иликтөөлөр) деген темада докторлук диссертациясын коргогон. Мурдагы СССРдин аймагындагы түрк тилдүү элдер бул белгилүү эмгекти эң алгач профессор С. Муталлибовдун өзбекче котормосу аркылуу таанып-билүүгө жетишишкен. Ошондон баштап бул баалуу эмгекти которуу иштери башка түрк тилдүү элдерде да колго алынган.

«Диванда» орун алган макалдар менен лакаптар түрдүү кырдаалга жана мааниге негизделген. Кылымдар бою көөнөрбөй жашап келген элдик чыгармачылык өнөрдүн баары ошол элдин акылына, турмуш шартына, тарыхый өнүгүү жолуна жараша пайда болуп, бирге өсүп-өнүгөт. Бүгүнкү күндө жыйнактын биринчи китебинде баары болуп 155 макал-лакап бар. Бул биринчи китепте башка китептерге (томдуктарга) караганда эң көп макал-лакап топтолгон. Албетте, лакапка караганда мында макал алда канча эсе басымдуу санда экенин көрүүгө болот. Сөздүк терең лингвистикалык түшүнүккө гана ээ болбостон, анда элдин үрп-адаты, салт- санаасы, медицинасы, географиялык зор маалыматтар жана ааламдын картасы жөнүндө алгачкы жолу пикир айтылган. Мезгилдин элегинен өткөрүп, кылымдар бою чымын конбой, чаң жукпай, көздүн карегиндей сакталып келе жаткан сөз берметтери кургак сөзгө сараң, ойго бай. Бул өнөрдү бизге чейинки аалымдар канча ирет изилдеп, тактап келсе дагы биз үчүн табышмак болгон жактары арбын. Биз бүгүн жогоруда сөз кылган улуу ойчул, окумуштуу-тилчи Махмуд Барсканинин сөздүгүндөгү макал-лакаптарга айрым талдоолорду жүргүзүп, алардын маанилери тууралуу учкай сөз кылууну туура көрдүк. «Диванда» макал-лакаптар мааниси боюнча мындай бөлүштүрүлгөн: 1. Достук жөнүндө, 2. Сылыктык жөнүндө, 3. Эмгекчилдик жана жалкоолук жөнүндө, 4. Мекен жөнүндө, 5. Марттык жана сарандык жөнүндө, 6. Ак пейилдик жана наадандык жөнүндө, 7. Кадыр-барк жөнүндө, 8. Кыянатчылык жөнүндө, 9. Адеп жана тарбия жөнүндө, 10. Жакшылык-жамандык жөнүндө, 11. Меймандостук жөнүндө, 12. Калыстык жөнүндө, 13. Саламаттык жөнүндө, 14. Сабырдуулук жана сабырсыздык жөнүндө, Акылмандык жана акылсыздык жөнүндө. Ушул бөлүштүрүлгөн макалдардын айрымдарына токтолуп өтөлү: «**Куш канатин эр атын**»- «Куш канаты менен, эр аты менен». Бул макалга фонетикалык жактан байкоо жүргүзсөк, «менен» деген байламтанын милдетин «канат» жана «ат» деген сөздөрдүн аягына уланган –ын,-ин таандык уланды мүчөлөрү түшүндүрүп турат. Бул макалдын лексикалык мааниси өзү айтып тургандай элибиз ашуу ашып, суу кечип көчүп жүргөн мезгилде ат менен жоо сайып, Ата Конушун жоодон сактап калуу милдети турганда кушка канат кандай керек болсо, эрге жакшы ат ошондой керек болгон. Бул биздин элдин жашоо-турмушунда бүгүнкү күнгө чейин жашап келүүдө. Андан кийин: «**От тэса агіз күймас**», «**Агиз јэса көз ујазур**». Бул макалдардын котормосу өздөрү айтып тургандай, биринчиси «От дегенден ооз күйбөйт», экинчиси «Ооз жесе көз уялат» болуп которулат. Мында лексикалык жактан «от» деген сөз ошол күндөн ушул күнгө дейре өзгөрбөй сакталып келди. Тыбыштык жактан «тэса» деген сөз «десе» болуп өзгөрдү. «Т» тыбышын «д» тыбышы алмаштырды. Бирок, бүгүнкү уйгур, өзбек тилдерине таандык болгон ? *** фонемасы айрым диалектилерде сакталып калды. Ошону менен катар мезгилдин өтүшүнө байланыштуу элдин лексикалык казынасы байып, сүйлөө речибизде үнсүздөрдүн түгөйлөрү пайда боло баштады. Жогоруда көрсөтүлгөндөй «агиз» сөзү «ооз» болуп өзгөргөндүгүн байкап жатабыз. Мында кыргыз тилинин кийинки өнүгүшүндө эки үндүүнүн ортосуна келген үнсүз тыбыш түшүп калып, үндүүгө жана созулма үндүүлөргө

айланган. Мында «агіз» деген сөз «ооз» болуп, «а» жана «и» тыбыштарынын ортосундагы үнсүз «г» фонемасы түшүп калды. Кыргыз тилиндеги созулмалардын тарыхына байланыштуу мындай мисалдар адабияттарда көп эле кездешет (Абдувалиев, Ахматов, Оморов, Султаналиев, Толубаев, 1980: 134-139).

Ал эми «**јеса**» жана «**јесе**» деген сөздөрдүн башкы тыбыштарынын өзгөрүшү да тарыхый процесс. Түрк тилдериндеги «й» чылдар жана «ж» чылдар диалектилердин үлгүлөрү болуп эсептелет. Ал эми «от» деген сөздүн лексикалык мааниси бизче мындай болуу керек. Илгери элибиз отту бир үйдөн экинчи үйгө сурап алып турган. Себеби, азыркыдай ширенке болгон эмес. Ошондон улам от десе эле ооз өзү от болуп күйүп кетпейт деген мааниде колдонулуп, кийин ал адамды шашылбоого, акыл менен ой жүгүртө билүүгө, адилеттүүлүккө үндөп айтылгандай. Ушул эле макалдарга үндөшүп турган төмөнкү макалдарды да жыйнактан кезиктирүүгө болот. Алар: «Бычак өткүр болсо да колду кеспейт», «Көзөө узун болсо, кол күйбөйт», «Инген иңгиресе, бото боздойт» ж.б.

Макалдардай өзүнчө турганда ачык маани берип, ойду толук бүтүрө жыйынтыктап, белгилүү бир тыянак чыгарбаса да, айрым жекече кубулуштардан, окуялардан же адамдардын өзгөчө мүдөөлөрүнөн улам эл арасында көркөмдөлүп айтылып, кеңири тараган, теңештирүүгө, салыштырууга, мыскылга бай, көпчүлүгүнүн тарыхы, чыгыш теги бар, анысын билбеген адам маанисин түшүнбөй да кала турган туруктуу айкалыштарды **лакаптар** дейбиз. Бүгүнкү күндө кыргыз лексикасынын көркөмдүк деңгээлин улам оболоткон, учкул ой-чабыттарга, көркөм образдарга бай лакаптар сүйлөө речибизде арбын. Ал эми биз сөз кылып олтурган «Дивандын» 1-китебинде лакаптар анчалык көп көлөмдө кезикпейт. Алар: «**Ашир ајур тубум алтун Камич ајур мен кајдаман**»? Бул макалды «Казан айтат-түбүм алтын, Чөмүч айтат-мен кайдамын?» деп которсок болот. «**Тавтач ханнин туркуси тэјим тэнјамазіб бичмас**» деген макалды «Тавгач хандын торкосу көп, өлчөмөйүн бычылбайт» болуп которулат. «**Тоңум јузуб кудрукта бичак сима**» деген макал кездешет. Муну «Мал терисин жиреп алмайын, куйрукка бычак салба» деп которуу менен биз аны макал эмес, лакап катары кабыл алдык. Буларды чечмелөө үчүн жогоруда айтып өткөндөй анын чыгыш же жаралыш тарыхын билүү зарыл. Эл арасында жашап келе жаткан макал-лакаптардын түпкү мааниси мындан он кылым мурда жазылып калган ата мурасыбыз «Дивану лугати-т түрк» сөздүгүндө сакталган. Кыргыз тилинин жана элинин тарыхын бири-бири менен тыгыз байланышта карап, тарыхый- салыштырма метод менен изилдеп, талдаганыбызда ошол байыркы түрк элдеринин ичинен кыргыз элинин ушул бүгүнкү күндөгү колдонулган лексикалык чоң катмарынын толук белгилери боюнча алганда өзүбүздүн элге таандык үлгүлөрү арбын учурайт. Анан калса, байыркы Орхон-Энесай таш жазуу эстеликтери, Күлтегиндин кабырындагы ташка чегилип жазылган жазуулар да көрүнүктүү окумуштуулар В. В. Радлов (Оморов, 1894:17) жана С.Е.Маловдор тарабынан биздин элге (кыргыздарга) таандык деп көрсөтүлгөн (Малов, 1951:8).

Учурдун эң күчтүү куралы менен салыштырганда сөз күчү өзгөчө мааниге ээ. Байыртан элибиздин салтында сөздөн күчтүү, сөздөн ыйык эч курал болгон эмес. Айтылган акылман сөз жөн гана атылган ок сымал жерге житип жок болбостон, ал сөз макал же лакап түрүндө эл оозунда сакталып, муундан-муунга өтүп айтылып келген. Ошондон улам элде: «Баш кесмек бар, тил кесмек жок», «Сөз келгенде айтпаса, сөздүн атасы өлөт», «Көз жетпеген жерге сөз жетет» ж.б.у.с. макалдардын айтылышы жөн жерден эмес. Ал макалдардын баскан жолу эл тарыхы сыяктуу узун жана татаал. Андан

бери канча мезгил өттү, канча доор алмашса да, эл арасында жашап, ооздон оозго, атадан балага мурас болуп өтүп, азыркы күндө да өз жашоосун улантууда. Мисалы: «**Улук jazipi oзулца калір**» деген макал азыр бизде «Ата конушу уулуна мурас» болуп которулуп жашап келүүдө. «**Эрдам баші mіl**» деген макал азыр бизде «Адеп башы- тил» деп айтылып келүүдө. «**It ісіпмас, ат тепмас тена**» деген макал азыркы күндө дал ушул калыбында «Идти каппайт тебе, атты теппейт тебе» болуп жашап келүүдө.

Ал эми ошол жыйнакта автор тарабынан көрсөтүлүп, убагында активдүү сөздүк катмардан орун алган айрым макалдар бул күндө колдонулуудан чыгып калган. Мисалы: «**Ат мэгузі joryaj болмас**» деген макал биздин оюбузча мындай болуп которулат: «Ат кашкасы ай болбос». Мунун түпкү мааниси элдин жашоо-турмушуна барып такалат. Байыркы мезгилде көчмөн кыргыз эли айдын жарыгында аттуу жол жүргөн. Эгерде ай чыкпай калса же ай батып кетсе аттын маңдайындагы кашкасы айдай жарык бербейт деген мааниде колдонулган. Азыр бул макал дээрлик колдонулбайт. Бирок маңдайындагы кашкасына карап кыргыздар мындай жылкыны «ай кашка» дешет. Ошондой эле «**Сабанда сандіріш болса Орткунда эргіш болмас**» деген макал «Сөз менен көңүл сынса, кыйын күндө кайгырыш же кайрымдуулук болбос» деп которулат. Бул макал да азыр колдонулбайт.

Ал эми айрым макалдар болсо формасы жагынан же структуралык түзүлүшү жагынан өзгөрүп, бирок маанисин сактап, бир нече формаларды пайда кылгандыгын байкоого болот. Мисалы: «**Бар бакіріj, ок алтун**» деген макал учурайт. Бул кыргызча «Бар- барксыз, жок- алтын» деген кыска бирок нуска макал келип чыгат. Ал эми ушул эле макал «Колдо бар алтындын баркы жок» деген сөздөрдүн орун алмашып келиши менен ошол эле маанини сактап калды. «**Карук кашук азізнаj арамас**» деген макал учурайт. Ал бизде бүгүнкү күндө «Куру кашык оозго жарашпайт» болуп жашап келүүдө. Мындан «Куру аякка бата жүрбөйт» деген кийинки доорду чагылдырган жаңы мазмун жаралды. Ошондой эле «**Курук сөз кулакка jанішмас**» деген да макал кездешет. Ал азыркы күндө «Куру сөз кулакка жукпайт» болуп эл оозунда жашап келүүдө. Мезгилдин өтүшү менен «Куру сөз курсак тойгузбайт» деген жаңы мааниге ээ болду.

«Дивандагы» макал-лакаптарды которуу ишинде айрым ой-пикирлерди айтууга туура келет. Профессор С.Муталибов тарабынан ишке ашырылган өзбекче котормосунда башка түрк тилдерине таандык болгон сөздөрдү өзбек тилине ыйгарып которгон учурлар байкалат. Мисалы: «**Сундgіjач іші эрмас ортугун тэпмак**». Бул биздин оюбузча: «Соку жанчмак саба эмес» болуп которулуш керек эле. Ал эми өзбек тилиндеги котормосунда саба жок, анын ордуна «хирмон» деп туура эмес берилген. Себеби, «саба» деген түшүнүк өзбек тилинде жок, аларда «саба» буюм катары колдонулбайт. Саба –териден тигилген кымыз ачытуучу идиш. Бул макал «сокуну жанчмак саба бышкандай жеңил жумуш эмес» деген маанини берет. Бул кыргыз элинин байыркы ата кесиби болгон дыйканчылыктын алгачкы түшүнүк экендигин далилдеп турат. Дагы бир мисал: «**Кок корді кэрагу jазті**» деген макал өзбек тилиндеги котормосунда: «Машакат курди-ю утовини оркасига юклаб олди» болуп которулган. Ал эми биздин оюбузча кыргыз тилиндеги котормосу төмөнкүдөй болсо керек эле: «Көк көрдү, кереге жайды». Макал маанисин чечмелей келсек, кыргыз эли көчмөн эл болгондуктан малга жайлуу жер чалган. Кайсыл жер малга жайлуу, оттуу болсо, көчүп келе жаткан кыргыздар ошол жерге жүк түшүрүп, кереге жайып конуп кала берген. Бул кыргыз элинин мал чарбачылыгынан, көчмөн турмушунан кабар берет.

Жогоруда айтып өткөндөй, бул жыйнактагы макал-лакаптарды башка түрк тилдерине которуунун ал кездеги абалы ушундай эле. Анан калса, макалдардын айрымдары азыркы күндө өз жашоосун улантып жатса, айрымдары өзгөрүп, жаңы мазмун, жаңы формага өтө баштагандыгын байкадык. Ал эми айрымдары болсо активдүү сөз катмарынан чыгып, бүгүнкү күндө колдонулбай калган. Бирок, бул макалдардын баарында биздин элдин жашоо-турмушу, кулк-мүнөзү, дүйнөгө болгон көз караш, тилдик өзгөчөлүгү, саясий-социалдык абалы ачык-айкын чагылдырылган. Бүгүнкү күндө бул ата мурасыбыздын жүзүн элге кеңири таанытып, ага экинчи өмүр берүү, окуп-үйрөнүү биздин ыйык милдетибиз.

Адабияттар

Малов. С. Е. Памятники древнетюркской письменность. Москва-Ленинград, 1951г.стр.8-9.

Кашгарий. М. Дивану лугат-ат түрк. Ташкент. 1-том. 1960-ж. 6-бет.

Кононов. Н. Махмуд Кашгарий и его труд “Дивану лугат ат-түрк. “Советская тюркология”, №1, 1972г. стр. 3-17.

Чороев. Т. К. Махмуд Кашгари жана анын “Түркий тилдер сөз жыйнагы” .Бишкек. 1990-ж.

Чыгыш элдеринин макал-лакаптары. Фрунзе. 1978-ж.

Махмуд Кашгари . Түрк тилдеринин сөздүгү (Которгондор: Т.Токоев, К. Кошмоков) 1т. 2011-ж. 2т. 2012-ж. 3т. 2013-ж.;

Дивану лугати-т түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы) Которгондор: Абдувалиев.И, Ахматов.Т, Оморов. А, Султаналиев.И, Толубаев.М. 1т.Бишкек, “Бийиктик”, 2013-ж. 2т. Бишкек, “Бийиктик”, 2013-ж. 3т. (Которгон Оморов.А.) Жалал-Абад, 2016-ж.

Дыйканов. К. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе. 1980-ж. 134-139-беттер

Радлов.В.В. Дешифровка Орханских и Енисейских надписей. Санкт Петербург. 1894г. Стр.17

Малов.С.Е. Памятники древнетюркской письменность. Москва-Ленинград, 1951г.стр.8-9.

TÜRKMEN DİLİNİN DÜŞÜNDİRİŞLİ SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE

Tuna BEŞEN DELİCE¹

Özet

Sözlükler, bir dilin söz varlığının listelenmiş tasviri niteliğindeki çalışmalardır. Bu nedenle, sözlük çalışmalarının hazırlanma amaçlarına göre ihtiva ettikleri söz varlığının sözlük kullanıcılarının ihtiyacını karşılar nitelikte olması beklenir. Türkmenistan’da bağımsızlık sonrası hazırlanmış olan *Türkmen Dilinin Sözlüğü* adlı çalışmada son yüzyılda yazılmış olan edebî eserlerin söz varlığındaki birçok sözcüğün bulunmaması bu çalışmanın çıkış noktası olmuştur. Çalışmamız “Yazılı dilde olup sözlükte olmayan bu sözcükler nerede? Eski sözlükte var mıydı? Her iki sözlükte madde başı olma kriteri aynı mı? Sözlükler siyasi ve sosyal değişimlerin bir aynası olarak da incelenmeli mi?” sorularına kısmen de olsa cevap bulmak için hazırlanmıştır. Bu amaçla, Sovyetler Birliği döneminde hazırlanmış olan 1962 basımlı *Türkmen Dilinin Sözlüğü* ve 2016 yılında basılmış olan *Türkmen Dilinin Sözlüğü /a/* sesiyle başlayan madde başları karşılaştırılmış ve elde edilen sonuçlar değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Türkmen Türkçesi, sözlük, sözlük bilim, yöntem

Abstract

Dictionaries are works that are a listed description of the vocabulary of a language. For this reason, depending on the purpose of preparation of dictionary studies, it is expected that the vocabulary they contain will meet the needs of dictionary users. In the study titled *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, prepared after independence in Turkmenistan, the absence of many words in the vocabulary of literary works written in the last century was the starting point of this study. Our study is “Where are these words in written language that are not in the dictionary? Were they in the old dictionary? Is the criterion of being per item the same in both dictionaries? Should dictionaries also be studied as a mirror of political and social changes?” It has been prepared to answer your questions, albeit partially. For this purpose, the headlines starting with the sound /a/ of the *Türkmen Dilinin Sözlüğü* published in 1962 and the *Türkmen Dilinin Sözlüğü* published in 2016 were compared and the results were evaluated.

Keywords: Turkmen Turkish, dictionary, lexicography, method.

0. Giriş

Sözlükler, dilin söz varlığının tasviri niteliğindeki çalışmalardır. Kimi sözlük, ait olduğu dilin göstergelerinin gösteren ve gösterilenler şeklinde alfabetik olarak listesini sunarken kimi sözlükler de o dilin sözcüklerinin başka dilde hangi gösterene karşılık geldiği bilgisini vermek için yazılmıştır. Ağız sözlükleri, dilin standart dil dışında kullanılan söz varlığını göstermek için hazırlanmıştır. Tarihsel süreçte değişen söz varlığını tasvir eden sözlükler de ya dönem sözlükleridir ya da etimolojik sözlüklerdir. Dildeki sözcüklerle oluşturulmuş söz dizimsel yapılar olan ve kendini meydana getiren sözcüklerin tamamıyla bir anlam ifade eden

¹ Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi. (tbesen@aku.edu.tr).

deyimler ve atasözleri için de sözlükler yapılmıştır. Belli bir alan için kullanılan sözcükleri derleyen terimler sözlükleri, sözcükler arasındaki ilişkileri temel alan zıt anlamlı, yakın anlamlı sözcükler sözlükleri gibi birçok amaca hizmet eden birçok sözlük türü bulunmaktadır.

Sözlük bilim ise ideal sözlük hazırlamanın bilimsel temellerini belirlemeye çalışan bilim dalıdır. Türkiye’de de Türkmenistan’da da bu alanda pek çok çalışma yapılmıştır (Kocaman, 1998; İlhan, 2009; Akalın, 2010; Usta, 2010; Sarıyev, 2013; Boz, 2015; Kahraman, 2016 vd.). Sözlük hazırlama ilkeleri doğrultusunda değerlendirmeler yapmak için aynı dilin ya da farklı dil ve lehçelerin sözlüklerinin karşılaştırıldığı çalışmalar da mevcuttur (Böler, 2006; Beşen Delice ve Erdem Nas, 2019; Kara, 2019; Erdem Nas ve Beşen Delice, 2022 vb.). Bu çalışma da Türkmen Türkçesi için Sovyetler Birliği ve bağımsızlık döneminde basılmış iki sözlüğün karşılaştırmasına dayanan bir çalışmadır.

Bağımsızlık döneminde basılmış olan *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü*’nde (2016) iyi bir sözlükte bulunması gereken “aranan sözcüklerin bulunması ve uluslararası genel sözcükleri kapsamı” (Kaynak, 2012: 91) gibi çok önemli iki kriterin tam olarak sağlanamadığı görülmüştür. Özellikle Rusça alıntı sözcüklerin ve Sovyetler Birliği döneminde kullanılan ve edebî eserlerde çoklukla yer alan sözcüklerin yeni sözlükte bulunamamasına rağmen bu sözlüğün neden daha hacimli olduğu sorusu çalışmanın çıkış noktası olmuştur. Bu soruya cevap bulmak için *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü* ile Sovyetler Birliği döneminde basılmış en kapsamlı Türkmençe açıklamalı sözlük olan *Türkmen Dilinin Sözlüğü* (1962) karşılaştırılmıştır. Bu yolla değişen siyasi ve dolayısıyla sosyal yapının sözlük çalışmalarındaki yansımaları tespit edilmiştir. Her iki sözlükteki madde başları karşılaştırılmış, birinde olup diğerinde olmayan sözcükler üzerinden tespitler yapılmıştır. Sözlüklerin hacimli olması ve tamamının tek tek incelenmesi bu çalışma için mümkün olmadığından yalnız “A” maddesi örneklem alanı olarak seçilmiştir. Bu maddedeki sözcükler tek tek sayılmış, karşılaştırılmış ve farklı olan sözcükler listelenmiştir. Bildiri metni o kadar sözcüğü kaldıramayacağı için farklı sözcükler listesine çalışmada yer verilmese de sayısal değerler üzerinden ulaşılan sonuçlara burada yer verilmiştir.

0.1. Türkmenistan’da Sözlük Çalışmaları

Türkmen Türkçesi, 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başı gibi bir zaman aralığında kendine has yazı dili örnekleriyle karşımıza çıkmaktadır. Öncesinde Çağatay Türkçesi özelliklerinin baskın olduğu yazılı metinler varsa da Mahtumkulu ile birlikte Türkmen Türkçesi özelliklerinin baskın olduğu bir yazı dili gelişmeye başlamıştır. Bu klasik dönemde Türkmenler merkezî bir devlet düzeni içinde değil, boy birlikleri hâlinde yaşadıklarından standart bir yazı dili oluşmamış, bir kültür merkezine bağlı olunmadığı için farklı ağız özellikleriyle eserler verilmiştir. Dilin kurallarının konması, gramerlerinin yazılması ve sözlüklerinin hazırlanması çalışmaları ancak 20. yüzyılın ilk yarısında özellikle Sovyetler Birliği döneminde başlamıştır.

Türkmen Türkçesinin ilk sözlükleri, iki dilli sözlüklerdir. Rusların egemenliği altında yaşamaya başlayan Türkmenlerin resmî dil olan Rusçayı öğrenmeleri ve Rusların da Türkmenceyi öğrenebilmeleri için Rusça-Türkmençe, Türkmençe-Rusça karşılıklı sözlüklerle sözlük çalışmaları başlamıştır. Berdi Sarıyev’in “Türkmen Sözlükleri ve Sözlükçülüğü Üzerine Yapılan Araştırmalar Hakkında” adlı makalesinde bu çalışmalar ayrıntılı değerlendirilmiştir (2013).

Türkmen sözlükçülüğünde iki dilli sözlüklerin temeli, 1913 yılında özellikle Ruslar için hazırlanmış olan *Russko-Turkmenski Slovar* “Rusça-Türkmençe Sözlük” (Belyayev, 2013)

adlı çalışmayı hazırlayan İ. A. Belyayev tarafından atılmıştır (Sarıyev, 2013: 151). Henüz çarlık rejiminin hüküm sürdüğü bu dönemde başka sözlük çalışması yapılmadığı görülmektedir.

1924 yılında “Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti”nin kurulmasıyla sözlük ve gramer çalışmaları hız kazanmıştır (Sarıyev, 2013: 151). Bu dönemde de hazırlanan ilk sözlükler, Rusça-Türkmençe cep sözlükleri tarzındadır. 1929’da A. P. Potseluyevski’nin hazırladığı Rukovodstvo dlya İzuçeniya Turkmenskogo Yazıka (s Pridlojeniyem Kratkogo Turkmensko-Russkogo Slovarya) “Türkmen Dilini Öğrenmek için Kılavuz (Türkmençe-Rusça Kısa Sözlük Ekiyle Birlikte)” (1929) çalışmasında Türkmençe-Rusça kısa sözlük, Türkmençeyi öğretme amaçlı yazılmış bir eserin eki olarak görülmektedir (Sarıyev, 2013: 153). Bu da Ruslar için Türkmençe öğrenmenin Türkmenlere Rusça öğretmekten daha öncelikli olduğunu göstermektedir. 1939 itibarıyla Türkmençe-Rusça karşılıklı sözlük olarak *Türkmençe-Rusça Cübi Sözlüğü* “Türkmençe-Rusça Cep Sözlüğü” (Sarıyev, 2013: 153) hazırlanmıştır.

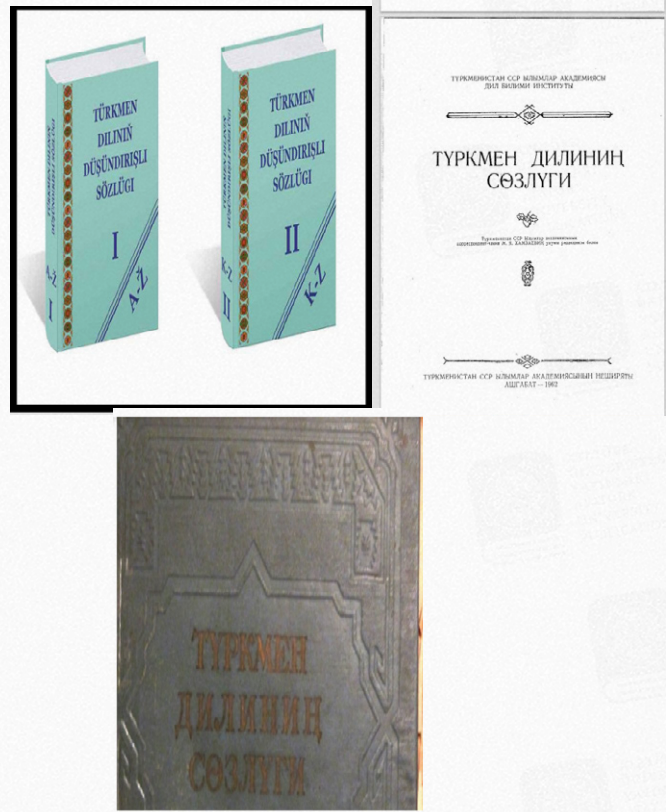
1. Türkmen Dilinin Sözlüğü ve Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü

Türkmen Türkçesinin ilk genel sözlüğü olan *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, M. Y. Hamzayev’in editörlüğünde bir komisyon tarafından hazırlanmış ve 1962 gibi geç bir tarihte yayımlanmıştır. Bu sözlükten önce coğrafya, astronomi, kimya, botanik, tıp terimleri gibi terim sözlükleri ve Türkmen Türkçesinin imla kılavuzu olan *Türkmen Dilinin Orfografik Sözlüğü*, yayımlanmıştır (Sarıyev 2013: 153-154).

Kiril harfleriyle yazılı olan bu tek ciltlik açıklamalı sözlükten sonraki ilk Türkmençe açıklamalı sözlük, aynı adla 2010 yılında basılmıştır. Bu sözlük, 2015 ve 2016’da Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbangulı Berdimuhamedov editörlüğünde G. Kıyasova, A. Geldimiradov, H. Durdiyev tarafından hazırlanmış ve *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü* adıyla iki cilt olarak yeniden yayımlanmıştır. Bu çalışmada 2016’da basılmış olan sözlük incelenmiştir.

1.1. Sözlüklerin Yapısal Özellikleri

1962 basımlı sözlük, tek ciltlik ve 867 sayfalık bir eserken bağımsızlık döneminin sözlüğü olan *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü* ilki 658, ikincisi 542 sayfalık 2 ciltten oluşmaktadır. 1. cilt A-J, 2. cilt K-Z aralığındaki sözcükleri içermektedir.

Resim 1: Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi, Türkmen Diliniň Sözlügi

1.2. Alfabetik Düzen

Türkmenistan'da 1993 yılında Latin harflerine geçme kararı verilmiş ve 2000 yılında bugünkü harfler tam anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle, yeni sözlük Latin harfleriyle yazılıdır. Yeni Türkmen Latin harfleri sırayla şöyledir: *a, b, ç, d, e, ä, f, g, h, i, j, ž, k, l, m, n, ñ, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, w, y, ý, z*. Bu sıralama dolayısıyla sözcük dizilişi de Kiril harfli 1962 basımlı sözlükten farklıdır. Mesela, Kiril alfabesinde /y/ sesini karşılayan beş işaret (*e* “ye”, *ë* “yo”, *ü* “y”, *ю* “yu”, *я* “ya”) olduğundan bu ses ile başlayan sözcüklerin her biri farklı yerde verilmiştir. Yeni Türkmen Latin harflerinin Türkiye Türkçesi Latin harflerinden farkları da şöyle izah edilebilir: *ä* ve *ñ* harfleri, bizim alfabemizde karşılığı olmayan işaretlerdir. Yeni Türkmen Latin alfabesinde işaret ya da karşılığı bizim alfabemizden farklı olan harfler şunlardır: *g = g* ve *ğ*, *l / i = l / i*, *j = c*, *ž = j*, *w = v*, *ý = y*, *y = ı*. Bu farklar dolayısıyla da sözlük kullanımı sırasında akıl karışıklığı yaşanabilmektedir.

1.3. Kısaltmalar

2016 ve 1962 basımlı sözlükler kısaltmaları bakımından karşılaştırıldığında bile yeni sözlüğün gelişmek yerine yüzeyselleştiği söylenebilir. Eski sözlükte yer alan *aw.–awiatsiýa*, *awç.–awçylyk*, *anat.–anatomiýa*, *antrop.–antropologiýa*, *arheol.–arheologiýa*, *arhit.–arhitektura*, *astr.–astronomiýa*, *ayakg.–ayakgapçylyga degişli söz*, *biol.–biologiýa*, *el.–elektrotehika*, *etn.–etnografiýa*, *paleont.–paleontologiýa*, *ped.–pedagogika*, *poligr.–poligrafiýa*, *psih.–psihologiýa*, *rad.–radiotehnika*, *ýur.–ýuridik termin* gibi kısaltmalar, yeni sözlükte bulunmamaktadır.

Yeni sözlükte bilimsel kısaltmaların sayısının azlığı, bilimsel sözcüklerin bu yeni sözlüğe alınmadığının bir göstergesidir.

ŞERTLİ GYSGALTMALAR	
<i>alkyş s.</i> – alkyş sözi	<i>köm. s.</i> – kömekçi söz
<i>anat.</i> – anatomiya degişli adalga	<i>kön. s.</i> – könelişen söz
<i>asman j.</i> – asman jisimleri	<i>küşt.</i> – küştçülik adalgasy
<i>bagl.</i> – baglaýy	<i>l.</i> – litr
<i>balykç.</i> – balykçylyga degişli sözler	<i>lukmanç.</i> – lukmançylyk
<i>b.e.</i> – biziň eýýamymyz	<i>m.</i> – metr
<i>çal.</i> – çalyşma	<i>maliýe.</i> – maliýe işlerine degişli adalga
<i>d. ý.</i> – demir ýol adalgasy	<i>maldarç.</i> – maldarçylyk
<i>deňizç.</i> – deňizçilik adalgasy	<i>mat.</i> – matematika adalgasy
<i>derm.</i> – dermanlyk adalgasy	<i>min.</i> – mineral
<i>dil b.</i> – dil bilimi adalgasy	<i>mukd. s.</i> – mukdar san
<i>däp-dess.</i> – däp-dessura degişli söz	<i>oba h.</i> – oba hojalygyna degişli söz
<i>dipl.</i> – diplomatik adalga	<i>own. b.</i> – ownuk bölek
<i>dokm.</i> – dokmaçylyk adalgasy	<i>özüml.d.</i> – özümlük dünýäsine degişli adalga
<i>durm.</i> – durmuş ýagdaýy bilen bagly söz	<i>s.</i> – sahypha
<i>edeb.</i> – edebiýat adalgasy	<i>sazç.</i> – sazçylyk adalgasy
<i>ekeran.</i> – ekerançylyk	<i>senetç.</i> – senetçilige degişli söz
<i>filos.</i> – filofofiýa adalgasy	<i>ser.</i> – serediň
<i>fiz.</i> – fizika degişli adalga	<i>söz.s. k.</i> – sözsoňy kömekçi
<i>ga</i> – gektar	<i>sport.</i> – sport adalgasy
<i>geogr.</i> – geografiýa adalgasy	<i>s. ş. aňl. söz.</i> – ses we şekil aňladýan söz
<i>geol.</i> – geologiýa adalgasy	<i>sung.</i> – sungat adalgasy
<i>gepl.d.</i> – gepleşik dili	<i>syp.</i> – sypat
<i>göd. s.</i> – gödek söz	<i>syýas.</i> – syýasy adalga
<i>göç.m.</i> – göçme many	<i>şahyr.</i> – şahyryna söz
<i>giriş s.</i> – giriş sözi	<i>t.</i> – tom
<i>gurl.</i> – gurluşyk adalgasy	<i>taryh.</i> – taryhy söz
<i>haýwanat d.</i> – haýwanat dünýäsine degişli sözler	<i>teatr.</i> – teatr adalgasy
<i>harb.</i> – harby adalga	<i>teh.</i> – tehnika degişli söz
<i>hasap.</i> – hasap işlerine degişli söz	<i>tik.</i> – tikiçilik
<i>him.</i> – himiýa adalgasy	<i>ugrukd.</i> – ugrukdyryjy söz
<i>hukuk</i> – hukuk adalgasy	<i>üml.</i> – ümlük
<i>işl.</i> – işlik	<i>we b.</i> – we başgalar
<i>kg</i> – kilogram	<i>we ş. m.</i> – we şuna meňzeşler
<i>k.d.</i> – kitap dili	<i>ykđ.</i> – ykdadyýete degişli söz
	<i>zergärç. s.</i> – zergärçilige degişli sözler

Resim 2: Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi (2016)-Kısaltmalar Listesi

ШЕРТЛИ ГЫСГАЛТМАЛАР	
<i>ав.</i> — авиация	<i>мат.</i> — математика
<i>авч.</i> — авчылк	<i>мед.</i> — медицина
<i>анат.</i> — анатомия	<i>метеор.</i> — метеорология
<i>антроп.</i> — антропология	<i>мин.</i> — минералогия
<i>археол.</i> — археология	<i>миф.</i> — мифология
<i>архит.</i> — архитектура	<i>нетж.</i> — нетжарчылыга дегишли сөз
<i>астр.</i> — астрономия	<i>оба х.</i> — оба хожаылыгына дегишли термин
<i>аякг.</i> — аякгапчылыга дегишли сөз	<i>опт.</i> — оптика
<i>бакт.</i> — бактериология	<i>палеонт.</i> — палеонтология
<i>балыкч.</i> — балыкчылык	<i>пед.</i> — педагогика
<i>биол.</i> — биология	<i>полигр.</i> — полиграфия
<i>бухг.</i> — бухгалтерия	<i>псих.</i> — психология
<i>ве ш. м.</i> — ве шуца мензешлер	<i>рад.</i> — радиотехника
<i>вет.</i> — ветеринария	<i>республи.</i> — республика термини
<i>геогр.</i> — география	<i>сазч.</i> — сазчылыга дегишли термин
<i>геод.</i> — геодезия	<i>сенетч.</i> — сенетчилик термини
<i>геол.</i> — геология	<i>сер.</i> — серт
<i>геом.</i> — геометрия	<i>сөвда г.</i> — сөвда термини
<i>генл. д.</i> — генетика дили	<i>сөзүч с.</i> — сөзүч сөз
<i>гөд. с.</i> — гөдек сөз	<i>спорт</i> — спорт термини
<i>гөч. м.</i> — гөчме many	<i>стат.</i> — статистика
<i>грам.</i> — грамматик термин	<i>сунгат</i> — сунгат термини
<i>гурл.</i> — гурлушк термини	<i>сыясы</i> — сыясы термин
<i>д. ё.</i> — демір ёл термини	<i>тар.</i> — тарых термини
<i>деңизч.</i> — деңизчилик	<i>театр</i> — театр термини
<i>диал.</i> — диалектал сөз	<i>тех.</i> — техника
<i>дими</i> — дими сөз	<i>тикинч.</i> — тикичилик термини
<i>дипл.</i> — дипломатия	<i>типогр.</i> — типография
<i>докм.</i> — докмачылык	<i>фарм.</i> — фармацевтика
<i>жарг.</i> — жаргон	<i>физ.</i> — физика
<i>зоовет.</i> — зооветеринария	<i>физиол.</i> — физиология
<i>зоол.</i> — зоология	<i>филос.</i> — философия
<i>карт.</i> — карт ойнуна дегишли сөз	<i>фольк.</i> — фольклористика
<i>кинем.</i> — кинематография	<i>фот.</i> — фотография
<i>кит. д.</i> — китап дилине дегишли сөз	<i>харбы</i> — харбы термин
<i>көч. с.</i> — көчелішен сөз	<i>хим.</i> — химия
<i>кулин.</i> — куливария	<i>ыкд.</i> — ыкдысалыга дегишли термин
<i>күштч.</i> — күштчүлик термини	<i>эдеб.</i> — эдебиат термини
<i>лингв.</i> — лингвистика	<i>эл.</i> — электротехника
<i>магд. ишл.</i> — магдан ишлері	<i>этно.</i> — этнография
<i>малше</i> — малше ишлерине дегишли термин	<i>юр.</i> — юридик термин
<i>малдарч.</i> — малдарчылык	

Resim Türkmen Diliniň Sözlügi (1962)-Kısaltmalar Listesi

1.4. Madde Başı Düzeni

2016 basımlı *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü*'nin yaklaşık 50.000 madde başından oluştuğu bilgisi sözlüğün “Ön Söz” kısmında yer almaktadır. 1962 basımlı sözlükte ise madde başı sayısı hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Kendi sayımlarımıza göre *Türkmen Dilinin Sözlüğü*’nde yaklaşık 25.000 madde başı bulunmaktadır.

Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü’nde madde başları büyük harflerle verilmekte, ardından eğer söyleniş yazımından farklıysa köşeli parantez içinde söyleyişi verilmektedir. 1962 basımlı sözlükte de söyleyiş parantezi açılmıştır; ancak, burada yalnız uzun ünlülerin varlığı gösterilmiştir. Yeni sözlük, madde başı sözcüklerin tam telaffuzunu bu köşeli parantez içinde göstermektedir. Türkmen Türkçesi yazıldığı gibi söylenmeyen bir lehçe olduğu için bu özellik, yeni sözlüğü kullanışlı yapan en önemli özelliktir: **DODAKLANMAK** [do:doklonmok], **DODAKLANIŞ** [do:doklonuş], **DOGAN** [doğon]; **DOGAN-GARYNDAŞ** [doğon-ğarynnaş] (TDDS I: 291).

Söyleyiş bilgisinden sonra eş seslileri varsa “**I, II, III...**” şeklinde Romen rakamları konur, eş seslisi yoksa sözcük türü kısaltması (*işl. - işlik* “fiil”, *syp. - sypat* “sıfat”, *çal. - çalyşma* “zamir” vs.) yer alır. Bu kısaltmadan sonra eğer belli alana ait bir terimse ya da konuşma dilinde kullanılan bir sözcükse *gepl.d. - gepleşik dili* “konuşma dili”, *ösüml.d. - ösümlük dünýäsine degişli adalga* “bitki ile ilgili terim” vs. şeklinde açıklayıcı kısaltmalar yer alır. Ardından koyu puntolarla “**1., 2., 3. ...**” şeklinde temel anlam ilk sırada olmak üzere sözcüğün anlamları sıralanır. Bu anlamlar için de ayrıca *göç.m. - göçme many* “mecaz anlam”, *mat. - matematika adalgasy* “matematik terimi” vs. gibi açıklayıcı bilgiler ilgili madde numarasından sonra verilmektedir. Bu kısaltma bilgileri dışında parantez içi bilgilerle de tanım desteklenmektedir: (*çaga hakynda*) “çocuk hakkında”, (*düýe hakynda*) “deve hakkında”, (*howa, asman hakynda*) “gökyüzü hakkında”, (*geým hakynda*) “giyim hakkında” gibi.

Tanımların anlaşılabilmesi için tanınmış yazar ve şairlerden, gazetelerden tanık cümleler alıntılanmış ya da muhtemelen sözlük yazarlarının kurduğu, içinde madde başı sözcük bulunan kısa cümleler verilmiştir. Bu cümleler italik yazılmıştır. Tanık cümlelerin sadece yazar bilgisi parantez içinde gösterilmiş; ancak, eser adı bilgisine yer verilmemiştir. Bu durum, 1962 basımlı sözlükten farklıdır. Eski sözlükte hem yazar adı hem eser adı bilgisi tanık cümleden sonra parantez içinde gösterilmiştir. Yeni sözlükte gazetelerden alıntı varken dergilerden yapılmış alıntılara rastlanmamıştır. 1962 basımlı sözlük, hem edebî eser hem de süreli yayınlardan yapılan alıntılar bakımından karşılaştırıldığında yeni sözlükten çok daha zengindir.

Yeni sözlükte madde başı sözcükle kurulmuş deyimler yeni paragrafta, koyu renkle ve “◊” işaretinden sonra anlamları ile birlikte sıralanmıştır. Kimi tanımlar tanık cümleler, kısaltmalar ve parantez içi bilgilerle desteklenmiştir. Eski sözlükten tek farkı deyimlerin yeni paragrafta veriliyor olmasıdır.

Bu yapısal özellikler daha da ayrıntılandırılabilir; ancak, bu kadarı her iki sözlüğün de hazırlanma yöntemi, madde başı tasarımı hakkında genel bir fikir edinmek için yeterlidir.

AJYGABYK [a:ɟyɟa:vyk], *at*, *özüml.d.* Süyürüntikden togalak, daşy dilim-dilim, aýy paçakly gawuný bir gömüşi.

AJYGYŞMAK [a:ɟyɟyşmak], *işl.* Birneme aýgyyp başlamak, iýmit, nahar iýesin gelip ugramak.

AJYJA [a:ɟyja], *at*. Atanak güllüleri maşgalasyna degişli inçeden uzyn ýaprakly, düýbünden şahalaýan ýaz oty.

AJYKDYRMAK [a:ɟykdyrmak], *işl.* Aýjymak derejesine ýetirmek. *Inim, Kakabay, myhmanlaryňy birden aýjykdyrayma!* (B. Seýtäkow).

AJYKMA [a:ɟykma], *iş ady.* Aýjymak ýagdaýy.

AJYKMAK [a:ɟykmak], *işl.* Nahar, çay, çörek iýesin, içesin gelmek. *Aýgan ölmez, alhasan öler* (Nakyl). *Saçagynda ýagly petir, Kim aýksa, elin ýetir* (K. Gurbannesow).

AJYKMAKLYK [a:ɟykmaklyk], *iş ady.* Aýjymak ýagdaýy.

AJYKMAZLYK [a:ɟykmazlyk], *iş ady.* Aýjymak derejesine ýetmezlik, iýesin gelmezlik.

AJYLYK [a:ɟylyk], *at.* Aýy ýagdaýynda bolmaklyk; aýy tagamlylyk derejesi, süýji dälilik.

AJYMTYK [a:ɟymtyk], *syn.* Çala aýy tagamyly, aýyrak.

mährim gütmeyär, Gara yerin – azdarhanyň barynda (Kemine).

AK [a:k] I, *syn.* I. Garyň, hekiň reňkine meňzeş reňkdäki, gar reňkli, *gara* sözünüň garsylykly manyсы. *Ak pagta.* 2. *göç.m.* Günäsiz, ýazyksyz, päk. *Ak adama günä sürtsen hem ýokmaz.* 3. *göç.m.* Agaran, aga öwürülen (saç, sakgal hakynda). *Sakgalyň agy köpelpidir.*

◊ **Aga – ak, gara – gara diýmek** hakykaty aýtmak, yüz görmezlik, göniünden gelmek. **Aga-gara düşünmek** ýagsyny-ýamany seljermek, aň-düşünjäh artmak, gözyetimin giňemek. *Senem indi aga-gara düşünerçe bolupsyn. Ak altyn pagta. Ak altyna deňelýän pagta süýümini işlemek, täzeden işlemek we hil taýdan dünýä ölçegine laýyk önümleri öndürmek bu pudaga başartdy* ("Türkmenistan"). **Ak amur** köp ot iýýän, maňlaýy giň, agzy aşak balyk. **Ak bazar** bazaryň görerýän nyrhyndan harytlaryň satylýan we satyn alynýan ýeri. **Ak daban** zatdan gaýtmaýan, şermende, haýýar (aýal hakynda). **Ak düýäni gördümi?** Göremok bilemok müň belany başdan sowar etmek, bihabar bolan bolmak, bihabarsyramak. *Onda "Ak düýäni gördümi? Göremok", diý-de, ýoluña düş* (B. Seýtäkow). **Ak ekin ser.** **Ak III.** **Ak geçiň**

Resim 4: Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi (2016) Madde Düzeni

AK [a:k] I, 1. Garyň, meliç reňki ýaly reňk, garanyň antonimi. *Ak kağıza keşide çekiläs, Kuwaat berip elçermize* (H. Pomma, Sailanana eserler). *Oguzgerek onuň öwzleriniň içine we ak sakgalyna seretdi* (H. Sarýxanow, Sailanana eserler). 2. Arassa, saý, päkiz. *Sud ony ak diýip taldy.* ◊ **Ak** altyň — *ser.* Altyn. *Er ussatlary bu eriň zer wektaryndan 50 centner ak altyn almaga çalyşýarlar* (A. Durdyýev, Sailanana eserler). **Ak girmek** — saç-sakgalyň ataryp ugramak, saça ak düşmek. *Seniç sakgalyňdan ak girmese-de, aň girmändir* (A. Durdyýev, Sailanana eserler). **Ak pat a bermek** — *ser.* Pat a II. **Ak tam bolmak** — gatyň gormakdan ý-a-da utarmakdan lüzüç reňki garmak. *Köp äla sиденсоң ша гызы, Горкуп ак там болды äzi* (A. S. Пушкин, Эртекiler). **Eluç ak bolsun!** — *ser.* *El. Eluçыз ак болсун, ёлдашлар!* («Мыдам тайяр» газети). *Eluç ak bolsun, ёлдашың — хак* (nakyl). **AK** [a:k] II, Sүйt-gatyk. *Biz ýazyма гоінуң азындан гарнымызы ядык.*

AK [a:k] III, Арпа-бугдай. *Men чага вагтымда-да ак экилди ер шолды* (A. Говшудов, Көнетлагың этегинде).

AK [a:k] IV, *диал.* Балык тутуялы улы тор. *Деңизде ак гурдук.*

AKABA [aka:ba], Кесилмән акын дуран, мыдама акып дуран, акар; сувuç акан угры, сув акыч эмеле гелен ял, жар. *Акабадакы гарлар агарас язылып ятырдылар* («Совет эдебияты» журналы). *Тезерниң сувы инди акаба болды.*

АКАДЕМИ'ЗМ, көн. с. Ылмы ишлерде практикадан үзге болан теоретни акым.

АКАДЕ'МИК, I. Академияның члени. *Академигиң берен маслахатлары Байрамовның ылымы ишлериниң даңык мотериалыны берди.*

лы баш. *Артык өз янындан: — Ол белки хем, акарбаш-дыр, вагты билен битмез — диädi* (B. Кербабаев, Ай-гытлы әдми).

АКАЦИЯ, *бот.* Овнужак япраклы, салкым-салкым ак гүлли агач. *Мусурда журма пальмаларының ве акацияларның токаллary болупдир* (Галдымы дүниә тарыхы). *Акация агажы.*

АКБАЛЫК [akba:lyk], *зоол.* Келлеси тогалак, эти гылчксыз, теңелси ясы балык.

АКБАШ [akbaš], *бот.* Майдажык гүлли, говача бойлы, яланы одун хөкмүнде пейдаланыля өсүмлик. *Шемад деген акбаш тозгасы ялы тозады* (B. Кербабаев, Ай-гытлы әдми).

АКБАМ'АРИН, Гөгүмтил реңкли gymmat баха дащ.

АКБА'РИМ, Балыгы, сув хайванларыны ве сув отларныны сакламак үчүн эмели усулда ясадан кел, ховуз я-да чүйшеден ясадан уллакан гап. *Ичи балыкды акварцим.*

АКГАЙМА [akgajma], *ак* бүрек билен тахя ве ш. м. гаялян кешде. *Акгайма тахяның устунден лалак гей-йөн Нурыды* (H. Сарыханов, Сайланана eserler).

АКГӨВҮНЛИ [akgövünlü], *ser.* А кйүрекли. *Мерет акгөвүнли колхозчиды.*

АКГӨВҮНЛИЛИК [akgövünlülik], *ser.* А кйүреклилик. *Совет адамлары акгөвүнлилик хасиети билен тагаулашдылар.*

АКГЫН, Дерянын, ябың ве ш. м. акыш угры, акыя ёлы, тарапы. *Гэмичи акгына аллап, күрексиз херекет эдил уградык.*

АКГЫР, Гаты акыя, чалт акыя (сув хакда). *Акгыр сув.*

АКДЫРМА, Аял-гызларын букава, тахя дакынын шелпели шайы. *Непис ясадан акдырма.*

АКДЫРМАК, I. Сувы бир угра гөвүкдирмек, сувы бир ере гойбермек, совмак. *Сувы гөк экине акдырдылар.* *Ораз, сувы инди помидона акдып!* ? Бир сөзүм...

Resim 5: Türkmen Diliniň Sözlügi (1962) Madde Düzeni

2. Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi'nin Değerlendirilmesi

Her iki sözlüğün giriş kısımlarında sözlüğün kuruluşu ve madde başı yapma kriterleri hakkında bilgiler yer almaktadır; fakat, verilen bu bilgiler -özellikle yeni sözlükte- çalışmanın yöntemini tam anlamıyla tasvir etmemektedir. Bu çalışmada, sözlüğü taramak suretiyle belirlenen farklı sözcükler üzerinden daha ayrıntılı bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Değerlendirme sonuçları şöyledir:

1. Eski Sözlükte olmayan hayvan adları sözlüğe eklenmiştir:

ATGARLAWAÇ [atgarlowa:ç], *at*, haýwanat d. Adaty garlawaçdan ulurak sarymtyl-gara reňkli guş (TDDS II: 88).

ATGARYNJA [atgarynja], *at*, haýwanat d., *ser.* Atlygarynja (TDDS II: 88).

2. Hayvancılıkla ilgili yeni sözcükler de sözlüğe alınmıştır:

ATAN, *at*. Biçilen erkek (düye hakynda) (TDDS I: 87)

ATYLLAN [atylla:n]: atyllan düýe birnäçe ýyllap gaýman, gysyr galan düýe (TDDS I: 90).

ATÝALMAN, at, haýwanat d. Iki öň aýagy gysga, art aýaklary uzyn, uzyn guýrugynyň uýy garaja ýalman (TDDS I: 91).

3. Yeni sözlüğe eskisinde olmayan bitki, sebze, meyve adları da girmiştir:

AJYBADAM [a:jyva:dam], at, ösüml.d. Badamyň aýy maňzlysy (TDDS I: 45).

AJYGABYK [a:jyğa:vyk], at, ösüml.d. Süýrüntikden togalak, daşy dilim-dilim, aýy paçakly gawunyň bir görnüşi (TDDS I: 46).

AKNÄZIK [a:knä:zik], at. 1. Süýri, dykyz, ýylmanak ak paçakly gawunyň bir görnüşi. 2. Gyza dakylýan at (TDDS I: 50).

AKSÜÝT [a:ksüýt], at, ösüml.d. Sapagynyň düýbi çala torly, reňki gögräk ir bişýän etlek gawunyň bir görnüşi (TDDS I: 50).

4. Yeni sözlüğe birçok çocuk oyunu adı eklenmiştir:

AŞYRATDY (TDDS I: 85); **AÝLAMPAÇ II** (98), **AÝTABAK-GÜNTABAK** (102), **AÝTEREK-GÜNTERAK** (102) vs.

5. Yeni sözlüğe takı, süs eşyaları adları da eklenmiştir:

ALKYMÇANŇNA, at, **zergärç**. Börügi saklaýan, aşagy sakakly, alkyma dakylýan, ýüzi haşamly, gyzyly çayylan kümüş şaý (TDDS I: 58).

ALYNŞAÝ [a:lynşay], at, **zergärç**. Şelpeleri uzynja, zynjyra düzülen, tahýanyň öň tarapyndan dakylýan kümüş şaý. *Meniň bezegim-şayym Bu-da onuň üstüne, bukawym, alynşayym* (A. Nyýazow) (TDDS I: 62).

ARABEK [aravek], at, kön.s., **zergärç**. Aýal maşgalalaryň burunlarynyň ýelpezegini deşip dakynýan halka görnüşi gyzyly, kümüş şaýy (TDDS I: 69).

6. Eski sözlükte bulunmayan dinî kavramlar alanına giren sözcükler, yeni sözlükte yerlerini almışlardır. Bu sözcüklerin tanık cümleleri genel olarak klasik dönem eserlerinden verilmiştir:

ABY-ZEMZEM [a:by-zemzem], at, k.d. Käbedäki Zemzem çeşmesiniň suwy. Aby-zemzem suwy, çeşmebulagy, *Amanmyka gözelleriň awlagy* (Magrupy). (TDDS I: 26).

AGZAÇAR [ağzaçar], at. Oraza (remezan) aýynda agyz bekleýänleriň gijara agzyny açyp, iýipçmäge başlaýan wagty. *Agzaçar boldy. Agzaçara gatnaşmak. Agzaçar etmek* (TDDS I:43).

ALAÝHYSSALAM [alaýhyssala:m], at, k.d. Köplenç, pygamberleriň ady tutulanda, “oňa salam bolsun” diýen manyda ulanylýan söz (TDDS I: 56).

7. Nakış, desen, oya adları gibi el işi ile ilgili sözcüklerin sayısı da yeni sözlükte oldukça fazladır:

AKBURUK [a:kburuk], at. Gülli keçeleriň ortasyna basylyan, goç şahy görmüşli aýlawly nagyş; el işlerine keşdelenip salynýan nagyş (TDDS I: 47).

AKGAÝŇAK [a:kgaýňak], at. Pişme şekilli çyzygyň içine oýnam goçak ýa-da daş-töwereğine goçak aýlanyp, haly önümlerine salynýan göl, nagyş ady (TDDS I: 48).

AKSUW [a:ksuw], at. 1. Halylara, eňsä salynýan içi dürlüli gyra nagyşy. 2. Ahal welaýatynda bir oba. 3. Gözbaşyny Köpetdagdan alýan bir çay (TDDS I: 50).

8. Eski sözlükte millet adları yalnız çokluk ekiyle verilirken yeni sözlüğe hem yalnız hem çokluk ekli şekliyle alınmıştır. Yalnız olan madde başında anlam çokluk ekli madde başına gönderilmektedir:

ALBAN [alba:n], at, ser. Albanlar (TDDS I: 56).

ALBANLAR [alba:nlar], at. Albaniýanyň esasy ilatyny düzýän halk (TDDS I: 56).

ARAP, at. 1. ser. Araplar. 2. Oglana dakylýan at (TDDS I: 70).

ARAPLAR, at. Günorta-Günbatar Aziýadaky we Demirgazyk Afrikadaky ýurtlarda ýaşayan halklaryň iň bir uly topary we şol halkdan bolan adamlar (TDDS I: 70).

9. Köne “eski” (*kön*. kısaltmasıyla) açıklamasıyla birçok sözcüğün de yeni sözlüğe alındığı görülmektedir. Bu sözcüklerin çoğunun 18-19. yüzyıl eserlerinden alındığı tanık cümlelerden anlaşılmaktadır:

AKYBET [a:kyvet], at, k. d. Ahyr, soň, yz, netije. *Akybet hijran otyga barçanyň bagry kebab* (Şeýdaýy) (TDDS I: 50).

ALP, at, kön.s. Batyr, edermen (TDDS I: 61).

ALY [a:ly], syp., k.d. Ýokary, beýik, belent (TDDS I: 61).

ATADAŞ, at. Golaý garyndaş, atalary bir bolan adamlar. *Ýasa girip, matam tutup, Atadaş, babadaş galdy* (Zelili) (TDDS I: 86).

ATAŞ [ataş / a:taş], at, şahyr. 1. Ot. 2. göç.m. Köydürýän duýgy. *Mert aşygyň şirin janly, Ýşkyň atasynda ýandy* (Magtymguly). *Dowzah meni ýaka bilmez, Ýanyp men ataşlaryňa* (Mollanepes) (TDDS I: 87).

10. Yeni sözlüğe çok sayıda birleşik sözcük eklenmiştir:

AKBAŞ [a:kbaş], at. Tozgalaýan owunjak ak gülli, gowaça boýly, ýalaňy odun hökmünde peýdalanylýan ösümlük (TDDS I: 47).

AKMANAT [a:kmanat], at, zergärç.s. Zenan eginbaşlarynyň ýakasynyň, jübüleriniň töweregine, etegine, ýeňiniň agzyna dakylýan, saçbagylaryna düzülýän gulply kümüş gyran. *Onuň akmanat ady ýerliginiň ak kümüşdendigi bilen baglanyşyklydyr* (TDDS I: 49).

AŞYKTORBA [aşykto:rvo], at. Aşyk salmak üçin yörite esgi torba (TDDS I: 85).

11. Yeni sözlüğe birçok ikileme madde başı olarak girmiştir. Bu durum da sözlükteki madde başı sayısının artmasında etkilidir:

AGAÇ-UGAÇ [ağaj-uğoç], at. 1. Ağaç-tagta we onuň bölekleri. 2. gepl.d. Ağaçoş önümleri: sadyk (TDDS I: 31).

AGA-DÖNE [a:ğa-dö:nö], hal. Öz erkine, ygtyýaryna, maýdalyna, peýwagtyna. *Görogly bilen Öwez aga-döne uzak ýoly kesibersinler* (“Görogly”) (TDDS I: 31).

AGA-İNİ [a:ğ(a)-ini], at. Ganybir doganlar, doganoglanlar. *Ikimiz biri-birimize aga-ini bolýarys* (TDDS I: 31).

AKAN-ÇUKAN [aka:n-çuka:n], syp. Būdūr-sūdūr, oý-çukur, çukanak, düz däl, çarkandak. *Akan-çukan köçeler tertibe salyndy* (TDDS I: 47).

AKYLLY-BAŞLY [akylly-vaşly], syp. Akylly hereket edýän, akyla gulluk edýän, aňly-düşünjeli, pikirlenip hereket edýän, paýhasly (TDDS I: 51)

12. Eski sözlükte bulunan bazı ikilemelerin hem kendi hem de bir unsuru yeni sözlükte madde başı yapılmıştır:

ATABIR [atavi:r], syp. Bir atadan bolan, atalary bir. Olar atabir dogandylyar.

ATABIR-ENEBİR [atavi:r-enevi:r], syp. Bir atadan we bir eneden bolan, atasy- enesi bir, süýtdeş, öweý bolmadyk. *Ol ikisi atabir-enebir dogandy.*

13. Eş sesli sözcüklerin incelenme şekli yeni sözlükte eskisinden farklı ve daha mantıklıdır. Eski sözlükte yazımı aynı olan sözcükler, uzun ya da kısa ünlülü olmasına bakılmaksızın eş sesli kabul edilmiş ve I, II şeklinde Roma rakamlarıyla numaralandırılarak sıralanmıştır. Yeni sözlük ise uzun ünlülü ve eş yazımlı olanlarla kısa ünlülü ve eş yazımlı olanları kendi içlerinde numaralandırarak vermiştir:

AШЫК [a:шык] I, 1. Бирини түйс йүректен сөөн. (Birini tüys yürekden söyен.)

AШЫК II, Арт аягың инжик сүңки билен бут сүңкүни бирлешидирйән ve чагаларың ойнаян айратын бир формадакы сүңки. (Art аyağıñ incik süñki bilen but süñküni birleşdiryän ve çagalaryñ oynayan ayratın bir formadaki süñki.) (TDS, 1962: 60).

Yeni sözlükte eş sesliler şu şekilde verilmiştir:

AŞYK, at. 1. Dowaryñ art аyaгыnyñ injik süñki bilen but süñküni birleşdiryän başam barmagyñ başy ýaly ululykdaky süñk....

AŞYK [a:şyk] I, at. 1. Yşka düşen, söýýän, biriniñ ugrunda perwana bolan, birine göwni giden, söýgüli....

AŞYK [a:şyk] II, at, kön.s. Aýdymyñ sözlerini, sazyny özi düzüp, özi ýerine yetirýän ussat, ozan (TDDS I: 85).

Ayrıca, yeni sözlükte eş sesli sözcük sayısında artış olduğu tespit edilmiştir. Mesela, aşağıdaki örnekte yer alan **“aýak”** sözcüğü eski sözlükte tek ve ilk maddedeki anlamıyla verilmişken yeni sözlükte üç madde başı hâlinde verilmiştir:

AÝAK I, at. 1. Adamyñ, haýwanlaryñ, mör-möjekleriñ ýöremek üçin hyzmat edýän beden agzasy.

AÝAK II, at, kön.s. Käse, okara, pyýala, bulgur, bada. *Saky, pyýalany gandyr, aýagy* (“Saýatly-Hemra”)

AÝAK III, at. Kellebaşayak. *Aýda gelen aýak iýer, günde gelen – tayak* (Nakyl) (TDDS I: 94-95).

14. Konuşma dilinden birçok sözcük eklenmiştir. Eklenen bu sözcüklerin yapım ekli türevlerinin de eklenmesiyle sözcük sayısı oldukça artmıştır:

AŞYRAW [a:şyrow], hal, **gepl.d.** Öte, gaty, juda, çendenaşa. *Men siziñ ýaly mahalym aşyraw ýakymсыzдым* (A. Gowşudow) (TDDS I: 85).

ATGAMAK [atgamak], **gepl.d.**, ser. **Atygsamak**. *“Towşana dogduk depe” diýselerem, meniñ könlümiñ köp bölegi size tarap atgaýar* (N. Pomma) (TDDS I:88).

ATGAMA, ATGAMAKLYK, ATGAMAZLYK, ATGAÝYŞ (TDDS I:88).

15. Fiillerin *-a/-ä bermek* ile yapılan birleşik şekilleri de yeni sözlüğe alınmıştır. Bu birleşik fiil yapılarının sayısı oldukça fazladır. Sadece “A” maddesinde eski sözlükte bulunmayan 50 kadar bu yapıda sözcük bulunmaktadır:

AH-WAHLABERMEK [ah-wahla:vermek], işl. Ah-wahlap başlamak (TDDS I: 44).

ARRYKLABERMEK [arrykla:vermek], işl. Arryklap ugramak (TDDS I: 76).

AWABERMEK [a:wa:vermek], işl. Awap başlamak (TDDS I: 91).

AWLABERMEK [a:wla:vermek], işl. Awlap ugramak; awlamagy dowam etmek (TDDS I: 92).

AÝABERMEK [aýa:vermek], işl. Aýap başlamak; aýamagy dowam etdirmek (TDDS I: 94).

AÝLABERMEK [aýla:vermek], işl. Aýlap başlamak; aýlamak hareketini dowam etdirmek. (TDDS I: 98).

AÝYPLABERMEK [aýypla:vermek], işl. Aýyplap ugramak (TDDS I: 103).

16. Eski sözlükte fiillerin *-mAk* ekli şekilleri bulunurken yeni sözlükte *-mA*, *-mAkllk*, *-mAzllk* ve *-Iş* isim-fiil ekli şekilleri de yer almıştır. Bu yapılar, yeni sözlükteki madde başı sayısını çok artırmıştır:

ATYRLAMA, iş ady. Atyrlamak ýagdaýy (TDDS II: 90).

ATYRLAMAK, işl. Atyr sepmek, atyr çalmak, atyr pürkmek. *Geyimi atyrlamak* (TDDS II: 90).

ATYRLAMAKLYK, iş ady. Atyrlamak ýagdaýy (TDDS II: 90).

ATYRLAMAZLYK, iş ady. Atyrlap çykmazlyk, atyr sepmezlik, atyr çalmazlyk (TDDS II: 90).

ATYRLAÝYŞ, iş ady. Atyrlamak ýagdaýy (TDDS II: 91).

17. Eklendiği fiile “sona ermek üzere olma, bitmeye yaklaşma” anlamı katan *-añkyrla/ -eñkirle* eki, “bir işi yapmak istemek, -miş gibi görünmek” anlamı katan *-sIrA*, “bir işi biraz yapma” anlamı katan *-clrA*, “bir işi üt üste, peş peşe yapma” anlamı katan *-Işdlr* gibi fiilin anlamını genişleten ekleri almış olan fiiller de madde başı yapılmıştır:

AGLAMJYRAMAK [a:ğlamjyramak], işl. Çala agramak, ýuwaş sesli agramak, hamsykmak (TDDS II: 33).

AGYRSYRAMAK [ağyrsyramak], işl. Agras bolan bolup hareket etmek, özüni agras görkezmeğe çalyşmak (TDDS II: 39).

AGRASSYRAMAK [ağrassyramak], işl. Agras bolan bolmak, özüni agras keşpde görkezjek bolmak (TDDS II: 35).

AGYRLAŞAÑKYRLAMAK [ağyrlaşañkyrlamak], işl. Agyrlaşmaga ýakynlamak (TDDS II: 39).

ASYLYŞAÑKYRLAMAK [aslyşañkyrlamak], işl. Asylyşmaga ýakynlamak (TDDS II: 82).

ATAÑKYRLAMAK, işl. Atylýan derejä golaýlamak (TDDS II: 86).

ATYŞDYRMAK, işl. 1. Bir ýan ujundan atmak, yzly-yzyna atmak, atyp çykmak. 2. Hersini bir ýere taşlaşdyrmak, oklaşdyrmak, zyňşdyrmak (TDDS II: 91).

18. Fiillerin çatı ekleriyle genişlemiş şekilleri yeni sözlükte daha fazladır:

ASYLLYSYRAŞMAK, işl. Birnäçe bolup bilelikde asyllisyramak (TDDS II: 82).

AŞGARLAŞMAK [aşğarlaşmak], işl. 1. Aşgarlamaga kömek etmek. 2. Bilelikde aşgarlamak (TDDS II: 84).

AŞGARLATDYRMAK [aşğarlatdyrmak], işl., ser. Aşgarlatmak (TDDS II: 84).

AŞGARLATMAK [aşğarlatmak], işl. Aşgarlamak işini başga birine etdirmek; aşgarlamaga ýol bermek; aşgarlamaga mejbur etmek (TDDS II: 84).

19. *-lAyIn, -lAp, +dA* gibi eklerle zarflaşmış yapılar, eski sözlükte yokken yeni sözlükte madde başı olmuşlardır:

ATANLYKDA [ata:nlykda], hal. Bilmezlikden, bilkastlaýyn edilmedik, tötänlikde, säwlikde (TDDS I: 87).

ATLAÝYN, hal. At münen ýaly, her aýagyňy bir ýana sallap. *Myrat öýüň içinde ýakynrak germelip goýlan direge atlaýyn mündi* (A. Gowşudow) (TDDS I: 89).

AÝDA [a:ýda], hal. Her aýyň dowamynda, her aýyň içinde, her aýda. *Aýda bir gezek atasy öýüne gitmese, çykan gzyň ýüregi gysýardy* (TDDS I: 97).

AÝLAP [a:ýla:p], hal. Aýyň dowamynda, aýyň içinde (TDDS I: 99).

AÝLAÝYN [a:ýlaýyn], hal. Bir aý dowam edýän, bir aý möhletli. *Biziň onuň bilen aýlaýyn şertnamamyz bar* (TDDS I: 99).

20. Yeni sözlükte +cA, +rak / +räk sıfat derecesi ekleriyle genişletilmiş sözcükler de madde başı olarak alınmıştır. Aşağıda verilen örneklerden anlaşılacağı üzere +rak / +räk ekli sözcükler oldukça fazladır:

AKJA [a:kja] I, syp. 1. Akdan göze ýakymly (gowy görülyän hem kiçijik zat hakynda). *Akja gül. Akja owlak. Akja köýnek*. 2. Adam ady. **AKja jüýje bolmak** esassyz ýere özüni ak, günäsiz edip görkezmek (TDDS I: 48).

AJRAK [a:jyra:k], syp. Birneme aç (TDDS I: 45).

AGYRRAK [ağyr:ra:k], syp. Deňşdirilýän zadyň agramyndan, garaşylan agramdan, bolmalysyndan az-kem agyr. *Ýüküň-ä agyrrak eken* (TDDS I: 39).

AGYZLYRAK [ağyzly:ra:k], syp. Beýlekilerden azda-kände agyzly, diýjegini diýýän (TDDS I: 42).

21. Eski sözlükte olmayan +sIz ve +II ekli birçok sözcük madde başı yapılmıştır. Fakat bu durum düzensizdir. Aynı durum eski sözlükte de böyledir. Mesela eski sözlükte “ahlaksyz” sözcüğü madde başyken “ahlakly” sözcüğü bulunmamaktadır:

AGALY [a:ğaly], syp. 1. Agasy bar bolan. Agaly oğlan aqlamaz (Nakyl). 2. Oglana dakylýan at (TDDS I: 32).

AGRAMSYZ [ağramsyz], syp. 1. Agramy az, agramy bildirmeyän, ýeňil. *Agramsyz kirşenler ýeliň ugruna gaýyp gidýärdiler*. 2. gepl.d. Sylagy ýokluk, sylagsyz (TDDS I: 34).

AGSAKLY [ağsakly], syp. İçinde agsagy bar bolan (süri hakynda). Kyrk gulanyň içinde bir agsagy bildirmez (nakyl). **AGsakly** goçak nagyş adı (TDDS I: 36).

AWTOMATLY [aftama:tly], syp. Awtomaty bolan; elinde awtomatyny saklap duran. *Awtomatly adam* (TDDS I: 82).

22. Eski sözlükteki bazı madde başlarının yan anlamları yeni sözlükte yeni bir madde başı anlamı olarak verilmiştir. Yani, tek sözcükten iki sözcük üretilmiştir:

АТГУЛАК: бот. 1. Кичижик гүлли, баш гетирйән хашал от. (Kıçıcık gülli, baş getiryän haşal ot.) 2. Гелин эдинилйән ере элтилийән жүпт яглык, мата. (Gelin edilyän yere eltilyän cübt yağlık, mata.) *Өйүң ичинде атгулаклар асылгы дурды* (TDS, 1962: 57).

ATGULAK [atgulok] I, at, ösüml.d. Ýapraklary uzyndan ýasy, kiçijik gülli, soňabaka hurmalaýan ot.

ATGULAK [atgulok] II, at, döp-dess. Gelin edinyäne toýdan öň eltilyän toý goşandy, çatylan jübüt yağlyk, mata we ş.m. zat. *Atgulak asmak* (TDDS I: 88).

23. Bunlar dışında, çok sayıda sözcük, yeni sözlükte madde başı olmuştur:

АКГАÝÝР [a:kgaýyr], at. Derýanyň suwunyň çekilen ýeri (TDDS I: 48).

АЛТЫBURÇЛУК [altyvurçluk], at. Alty burçly geometrik şekil (TDDS I: 61).

АТGYÇ, at. Başa atylýan başatgyç, çargat ýa-da ullakan ýaglyk (TDDS I: 88).

АТLАЗ, at. Ýüpek matanyň ýüzi ýylmanak hem ýylpyldawuk dokalan görnüşi. *Merdi goýup, hyzmat etseň namarda, Gadryň bilmez, atlas berseň biz bolar* (Seýdi) (TDDS I: 89).

Bu tespitler, sözlüğün “A” maddesi üzerinden yapılmış olan tespitlerdir ve aslında eldeki verilerle buraya daha birçok madde eklemek mümkündür; ancak, konuyu uzatmamak adına bu tespitlerle yetinilecektir.

2.1. Rusça Alıntı Sözcükler

Çalışmanın çıkış noktası olan Rusça alıntı sözcüklerin çoğu yeni sözlüğe alınmamış; hatta, bu sözcüklerin Türkmençe karşılığı olmamasına rağmen sözlükten sürgün edildiği görülmüştür: *antropologiya, analiz, anarhizm, ananas, antidemokratik, artistik, astrolog, astronomik, archeografiya, avtomatik* vs. Eski sözlükte havada uçan nesnelere ilgili isim ve fiillerin yapıldığı *avia-* ön ekli 29 sözcükten yalnız 9 tanesi yeni sözlüğe girmiştir. Bu da Rusça sözcüklerin sözlükten atılma oranını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Yeni sözlüğe bazı Rusça sözcükler alınıp Türkmençe ekler eklenmiş ve kısmen de olsa yerleştirilmiştir:

АТLЁТ /ATLYOT/ > **АТLЕТIKAÇY** (TDDS I: 89)

АУДИТОРИЯ /AUDİTORİYA/ → **AUDITOR, AUDITORÇYLYK, AUDITORLYK** (TDDS I: 91)

АВТОР /AVTOR/ → **АWТОR, АWТОRДАŞ, АWТОRLYK** (TDDS I: 92)

Yeni sözlükte Rusçadan alıntı sözcüklerde ses değişiklikleri de görülür. Özellikle, sözcüklerdeki *ц* (ts) işaretinin karşılığı /s/, *ё* (yo) işaretinin karşılığı /e/ olarak yeni sözlüğe girmiştir:

АССОЦИАЦИЯ /ASSOTSİATSİYA/ (TDS, 1962: 55) > **ASSOSIASİYA** (TDDS I: 81)

АТLЁТИКА /ATLYOTİKA/ (TDS 1962: 57) > **АТLЕТIKA** (TDDS: 89) gibi.

Sovyetler dönemindeki komünist sistemin unsurlarını adlandırmak için kullanılan *komsomol, pioner* gibi birçok sözcük de sözlükten atılmıştır. Bunların yanı sıra evrensel olarak kullanılan *sosializm, kommunizm, komunist, demokrat, demokratizm, demokratik, faşizm* gibi sözcükler de kavram karşılıkları ile birlikte ülkeden kovulur gibi sözlükten sürgün edilmişlerdir. Bu arada *antifaşist* sözcüğü sözlükte bırakılmıştır.

Türkmen ya da Türkmençe öğrenen biri okuduğu bir romanda *aklar* sözcüğünü nasıl anlamlandıracağını bilemeyip sözlüğü açtığına yalnız “AKLAR [a:klar], at, köpl., küşt. Ak mallar. (TDDS II:49)” açıklamasını görecektir. Oysa, bu sözcüğün anlamı, genç komünist devleti yıkmaya çalışan yönetim karşıtı grubun adıdır. Sonuçta, 20. yüzyıl boyunca yazılmış Türkmençe metinlerin çoğunda bu ve benzeri sözcükler kullanılmıştır; ancak, bu yasaklı sözcükler, yeni sözlüğe giriş izni alamamıştır. Bu suçlu sözcükler, yönetim sistemini değiştiren birçok ülkede olduğu gibi “Bizden!” ve “Bizden değil!” diye sınıflandırılarak bu yeni sözlükten elenmiştir.

Elbette yeni çağın getirdiği bazı sözcükler de sözlükte yerlerini almışlardır:

TELEBÄSLEŞİK televizyonda yapılan bir yarışma. (TDDS II: 396)

ÝEWROWIDENIÝE Avrupa televizyon şirketleri arasında televizyonda yayımlanan iletişim alışverişi uygulayan uluslararası bir kuruluştur. 2. bu kuruluşun kanallarında gösterilen televizyon programları. (TDDS II: 542)

ÝEWRO Avrupa Birliği'nin para birimi. (TDDS II: 542)

SONUÇ

Bağımsızlık döneminde hazırlanan *Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi*'nde deyimler de dahil olmak üzere 50.000 madde başı bulunmaktadır. Sovyetler döneminde hazırlanmış olan Kiril harfli *Türkmen Diliniň Sözlügi*'nde -deyimler hariç- yaklaşık 25.000 madde başı bulunmaktadır. Aradaki fark, deyim varlığını dışarıda bırakırsak tahminî 15 ila 20 bin madde başı, 2016 basımlı yeni sözlüğün “A” maddesinde yer alan sözcük sayısı 2427'dir.

1962 basımlı sözlüğün “A” maddesinde ise 1575 sözcük bulunmaktadır. Yeni sözlükte sadece “A” maddesinde yaklaşık 850 madde başı, eski sözlüktekilerden fazladır. Yeni sözlükte olup da 1962 basımlı sözlükte olmayan yaklaşık 1100 madde başı tespit edilmiştir. Eski sözlükte olup 2016 basımlı sözlükte bulunmayan yaklaşık 440 madde başı bulunmuştur. Bütün hesaplarda *Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi*'nin madde başı sayısının diğerinden yüksek olduğu görülmektedir. Bu kadar Rusça sözcük atılmasına rağmen yeni sözlükteki madde başı sayısının artışının nedenleri şunlardır:

1. Sözlüğe eklenen bitki, hayvan, takı, oyun, nakış, desen adlarının eklenmesi.
2. Fiillerin isim şeklinin *-mAk* ekinin yanı sıra *-mA*, *-mAklık*, *-mAzlık*, *-Iş* ekleriyle de verilmesi.
3. Fiilin çatı ekleriyle genişletilmiş neredeyse bütün şekillerinin verilmesi.
4. Fiilin çatıya etki etmeyen eklerle genişletilmiş şekillerinin de verilmesi.
5. Eski söz varlığının sözlüğe eklenmesi.
6. Dinî kavramlar alanına giren sözcüklerin eklenmesi.
7. Eş sesli sözcüklerin sayısının artırılması.
8. Eski sözlükte yan anlam olan sözcüklerin yeni sözlükte madde başı olarak yer alması.
9. Sıfat derecesi bildiren eklerle yapılmış sözcüklerin sayısının artırılması.
10. Neredeyse hiç kullanılmayan eklerle türetilmiş sözcüklerin sözlüğe eklenmesi.
11. Birçok ikilemenin madde başı yapılması.
12. Birleşik yapıda birçok sözcüğün sözlüğe eklenmesi.

13. Özellikle *-a ber-* yardımcı fiiliyle yapılan fiil öbeklerinin madde başı yapılması.

14. Ekle yapılmış zarfların sayısının artması.

Bununla birlikte yerine başka bir sözcük konmadan tamamen bilim dışı nedenlerle sözlükten atılan birçok Rusça sözcük bulunmaktadır. Bu da “Atılan sözcükler kullanılmıyor mu?” sorusunu akla getirir. Sonuçta, cevabı aranacak yeni bir çalışma konusu ortaya çıkmıştır.

2016 basımlı yeni sözlüğün başında “Türkmenistan’ın Cumhurbaşkanı Sayın Gurbangülü Berdimuhamedov’un editörlüğünde hazırlanmıştır.” ifadesi yer almaktadır. Sözlük yazar grubu üç kişiden ibarettir: G. Kıyasova, A. Geldimiradov, H. Durdiyev. 1962 basımlı sözlüğü hazırlayanlar isimler ise şunlardır: Türkmenistan SSR İlymlar Akademiyası üyesi M.Y. Hamzayev, filoloji bilimleri adayları S. Altayev, G. Açilova, V. Mesgudov; bilim uzmanı A. Meretgeldiyev; editör grubu: Filoloji Bilimleri Doktory Profesör B.A. Garriyev, Türkmenistan SSR’nin tanınmış Bilim Uzmanı M. Kösayev, Türkmenistan SSR İlymlar Akademiyası üyesi M.Y. Hamzayev, filoloji bilimleri adayları: S. Altayev, G. Atayev. Sözlük çalışmaları, alanında uzman kişilerin oluşturduğu komisyonlar tarafından yapıldığında daha başarılı ve profesyonel bir sözlük ortaya çıkacaktır.

Dil çalışmaları her zaman sosyal ve siyasal durumlardan etkilenmiştir. Bu durum, Türkiye Türkçesi için de bir dönem tartışmalı uygulamalara ve çalışmalara zemin oluşturmuştur (Argunşah, 2014). Bugünkü Türkmenistan Cumhuriyeti’nde de Sovyetler Birliği izlerinden kurtulma gayreti sonucu Türkmen Türkçesinin açıklamalı sözlüğünden pek çok sözcük, yerine yerlisi konmadan sürülmüş ve yeni sözlük, son yüz yılda yazılmış metinlerdeki söz varlığını temsil etme özelliğini kaybetmiştir. Bu sözlük değerlendirmesi, siyasi ve sosyal değişimin dil üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

KAYNAKLAR

AKALIN, Ş. H. (2010). “Sözcük Bilimi ve Sözlükçülük”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK Yay., 698, s.162-169.

ARGUNŞAH, M. (2014). “1938-1980 Yılları Arasında Türkiye’de Siyaset - Dil İlişkileri” *Türk Edebiyatına Açılan Pencere - İnci Enginün Armağanı* (ed. H. Argunşah). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.

İLHAN, N. (2009). Sözlük Hazırlama İlkeleri, Çeşitleri ve Özellikleri, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/4, s. 534-554

BELYAYEV, İ. A. (1913). *Russko-Turkmenskiy Slovar’*. Aşgabat.

BEŞEN DELİCE, T. ve ERDEM NAS, G. (2019). “Bir Yöntem Karşılaştırması: Türkçe Sözlük- Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti” *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, Ekim 2019 Özel Sayısı , 688-708.

BOZ, E. (2015). “Türk Sözlükbilimi (Sorunlar ve çözüm önerileri)” *Yeni Türkiye Dergisi*, 55, s. 1533- 1540.

BÖLER, T. (2006). “Türkçe Sözlük (TDK) ile Örnekleriyle Türkçe Sözlük’ü (MEB) Karşılaştırma Denemesi” *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1, s. 101-118.

ERDEM NAS, G. ve BEŞEN DELİCE, T. (2022). “Türkiye ve Türkmen Türkçesi Sözlüklerinde Sesletim İşaretçileri” *Türklük Bilimi Araştırmaları Şükrü Haluk Armağanı* (ed. Yalçın Çelik, S. D. vd.). Ankara: Akçağ Yay.

KAHRAMAN, M. (2016). “Sözlük Bilim Kuram, İlke ve Yöntemler Üzerine” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/8, s. 3288-3312.

KARA, S. “Türkçe Sözlük ile Misalli Büyük Türkçe Sözlük’ün Karşılaştırmalı Kısa Bir Değerlendirmesi” *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 11/2(24), s:789-804.

KOCAMAN, Ahmet (1998) “Dilbilim, Sözlük ve Sözlükçülük”, *Kebikeç* 6, s. 111-113

KOMİSYON (1939). *Türkmençe-Rusça Cübi Sözlüğü*. Aşgabat.

KOMİSYON (ed. M. Y. Hamzayev) (1962). *Türkmen Diliniň Sözlüğü*. Aşgabat: Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası.

BERDİMUHAMMEDOV, G. (ed.), KIYASOVA, G. vd (2016). *Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlüğü*. Aşgabat: Türkmenistaniň Ilımlar Akamediyası Magtımğulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı

POTSELUYEVSKİ, A. P. (1929). *Rukovodstvo dlya İzüçeniya Turkmenskogo Yazıka (s Pridlojeniyem Turkmensko-Russkogo Slovarya)*. Aşgabat.

SARIYEV, B. (2013). “Türkmen Sözlükleri ve Sözlükçülüğü Üzerine Yapılan Araştırmalar Hakkında” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi-TEKE*, 2/1, s. 150-165.

USTA, Halil İbrahim (2010) “Sözlükçülük ve Sözlük Araştırmacılığı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7/2, s. 92-101.

NIZOMIDDIN MAHMUDOVNING IJODIDA TIL VA NUTQ
MASALALARI

Dildora BOSHMANOVA*

Annotatsiya

Har qanday millatning dunyoda borligini ko'rsatadurg'on oyinai hayoti til va adabiyotidir. "Milliy tilni yo'qotmak, millat ruhini yo'qotmaktir", degan edi ulug' mutafakkir Abdulla Avloniy. Darhaqiqat, tilning ahamiyati, uning mavjudligi har qanday yurt, millat taraqqiyotini belgilab berishi shubhasiz. Ayniqsa bugungi globalashuv – dunyo xalqlarining turmush-tarzi umumiylik kasb etgan bir davrda yuqoridagi so'zlarning zalvori ikki hissa ortadi.

Mazkur maqolada tilshunoslik ilmi rivojiga munosib hissa qo'shib kelayotgan atoqli olim, filologiya fanlari doktori, professor Nizomiddin Mahmudovning ilmiy-ijodiga fikr-mulohazalar keltirildi. Nizomiddin Mahmudov o'zidan keyingi avlodlarga boy ilmiy meros qoldirdi. Ular ichida til va tilshunoslikka oid asarlar, darsliklar va risolalar yaratdi. Shulardan "Til" nomli risolasida ona tilimiz rivoji, ona tili tarbiyasida oilaning o'rni va ma'suliyati, ming yillardan beri yashab, sayqal topib kelayotgan tilimizning badiyat bobidagi beqiyos imkoniyatlari kabi masalalar qalamga olingan. Nizomiddin Mahmudov ijodiy merosini o'rgatish orqali nutq va lug'at ustida ishlashda yangicha yondashuvlar talqinini o'rgandim. Uning ijodiy merosini o'rgatish orqali o'zbek tili va til madaniyati, tilning "madaniylashganlik", adabiyashganlik, lug'at tarkibi, grammatik, semantik, stilistik jihatlarini, boylik darajasini, tub mohiyatini angladim.

Kalit so'zlar: til, madaniyat, lisoniy, nutq, lingvokulturologiya, psixolingvistika, paradigmi.

Nizomiddin Mahmudov'un Eserlerinde Dil ve Üslup Meseleleri

Özet

Dil ve edebiyat, dünyadaki herhangi bir milletin hayatının aynasıdır. Büyük düşünür Abdulla Avloni, "Milli dili kaybetmek, milletin ruhunu kaybetmektir" der. Hiç şüphe yok ki dilin önemi, varlığı herhangi bir ülkenin ve milletin gelişmişliğini belirlemektedir. Özellikle günümüz küreselleşmesinde, dünya halklarının yaşam tarzının yaygınlaştığı bir dönemde, yukarıdaki ifadelerin anlamı iki kat artmaktadır. Bu makale, dil biliminin gelişmesine önemli katkılarda bulunan ünlü bilim adamı, Prof. Dr. Nizomiddin Mahmudov'un bilimsel çalışmalarını yorumlamaktadır. Nizomiddin Mahmudov, kendisinden sonraki nesillere zengin bir bilimsel miras bırakmıştır. Bunların arasında dil ve dil bilimi üzerine eserler, ders kitapları ve risaleler vardır. Bunlardan "Dil" risalesinde anadilimizin gelişimi, anadili eğitiminde ailenin rolü ve sorumluluğu, binlerce yıldır yaşayan ve cıralanan dilimizin dünyada eşi benzeri olmayan olanakları gibi konular yer almaktadır. Nizomiddin Mahmudov'un eserleri üzerinde durulmuş, ifade kapasitesi ve kelime

* Qo'qon DPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi, dildoraboshmanova8@gmail.com

dağarcığı üzerinde çalışmak için yeni yaklaşımlar yorumlanmıştır. Onun erleri üzerinden Özbek dili ve dil kültürü, dilin “medenileşme” düzeyi, edebîleşme düzeyi, söz varlığı, gramer, anlam, üslup yönleri ve zenginlik düzeyi gözler önüne serilmiştir.

Anahtar kelimeler: dil, kültür, dilbilim, konuşma, dil-kültüroloji, psikodilbilim, paradigma.

Language and Speech Issues in Nizamiddin Mahmudov's Work

Abstract

Language and literature are the mirror of life of any nation in the world. To lose the national language is to lose the spirit of the nation, said the great thinker Abdulla Avloni. In fact, there is no doubt that the importance of language, its existence determines the development of any country and nation. Especially in today's globalization - in a time when the lifestyle of the peoples of the world has become common, the meaning of the above words increases twice.

This article comments on the scientific work of the famous scientist, doctor of philology, professor Nizomiddin Mahmudov, who has been making a significant contribution to the development of the science of linguistics. Nizamiddin Mahmudov left a rich scientific heritage to the generations after him. Among them, he created works, textbooks and pamphlets on language and linguistics. Among them, issues such as the development of our mother tongue, the role and responsibility of the family in the education of the mother tongue, and the incomparable possibilities of our language, which has been living and being polished for thousands of years, in the field of culture were written in the pamphlet "Language". By teaching the creative heritage of Nizamiddin Mahmudov, I learned the interpretation of new approaches to work on speech and vocabulary. By teaching his creative heritage, I understood the "civilization", literary, vocabulary, grammatical, semantic, stylistic aspects, the level of richness, the essence of the Uzbek language and language culture.

Keywords: language, culture, linguistic, speech, cultural linguistics, psycholinguistics, paradigm

Kirish

Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Har qanday xalqning tarixi, o'ziga xos tabiati, qadriyatlari, avvalo, o'sha xalqning ona tilida aks etadi. Bejiz tilni millatning ma'naviy immuniteti deb baholamaganlar. Boisi, o'z tilini asrab-avaylagan, uni zamonlar osha rivojlanitira olgan millatgina o'zligini, milliy qiyofasini saqlab qoladi.

Yurtimiz ozodlikka erishgach, o'z ona tilimizda emin-erkin so'zlash huquqiga ega bo'ldik, tilimizning kamsitilishiga chek qo'yildi. Nufuzli xalqaro minbarlarda o'zbekcha so'zlarimiz yangray boshladi, tilimizni o'rganishga qiziquvchi xorijliklar ko'paydi. O'zbek

tilida chop etilayotgan matbuot nashrlari, kitoblarning turi va adadi keskin darajada oshdi. Zamonaviy axborot texnologiyasi bo'yicha o'zbekcha dasturlar paydo bo'ldi va hokazo. Mana o'zbek tiliga "Davlat tili" maqomi berilganiga ham o'ttiz uch yil to'ldi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2017 yil 23 dekabr kuni Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universitetiga tashrifi chog'ida ziyolilarga qarata: "Ona tilimizning boyligini, unga bo'lgan hurmatingiz va muhabbatingizni tilimizni dunyoga tarannum etish bilan ko'rsatishingiz kerak", degan edi.

Bugun davr o'zgaryapti. Xalq fikri eng asosiy mezon sifatida qaralayotgani, barcha muhim ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy qarorlar yurtdoshlarimiz bilan bamaslahat qabul qilinayotgani fuqarolarda ijtimoiy faollik hissini kuchaytirmoqda. Jumladan, ijtimoiy tarmoqlarda: "Davlat tili haqida" gi qonunni isloh qilib, bugungi kun talablariga moslashtirishimiz kerak. Bu jarayonda yozuvchi, shoir, tilshunos olim va boshqa soha vakillari bilan yuzma-yuz o'tirib, ushbu masalalar bo'yicha o'zaro fikr almashishimiz lozim" degan mazmundagi mulohazalar bildirilmoqda.

Metodik qism

Nizomiddin Mahmudov tilga ehtirom ko'rsatish va unga e'tibor berishni ta'kidlab shunday deydi: "Til benihoya muqaddas va mo'tabar ne'mat, u odam degan mavjudotga shakllantirilgan, qavmlar o'laroq birlashtirgan, taraqqiyot bosqichlariga olib chiqqan, ruhiy takomilga boshlagan, tafakkur gulshanining darvozalarini ochgan bemisl bir robitadir. Shuning uchun ham tilga nopisandlik insoniyatning o'zligiga nopisandlik demakdir. Tilga ehtirom va e'tibor esa bu dunyoda inson bolasi muhtaramligining e'tirofidir". Vilgelm fon Gumboldning "Tilda xalq ruhi aks etadi" degan fikri N. Mahmudovning asarlarida o'ziga xos tarzda davom ettirilganini ko'rish mumkin: "...tilda xalqning urf-odati, yashash tarzi, iqtisodiy ahvoli, qisqasi, xalqning borbudi, bo'y-basti aks etadi. Muayyan xalqning tilini bilish uning butun borlig'ini anglash demakdir. Muayyan xalq tilining mazmun mohiyatini idrok etish shu xalqning tarixi-yu kelajagini idrok etish demakdir. Til xalqning bebaho va muqaddas boyligidir, xalqning har bir asl farzandi o'z tilida sobit va o'z tiliga sodiq bo'lmog'i azal-abad ham qarz, ham farz" (Mahmudov, 2007: 3).

Zero, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining "Davlat tili haqida"gi qonunning Toshkent shahrida ijro etilishini o'rganish natijalari to'g'risida"gi qarori asosida Hukumatimiz tomonidan 2018 yilning 24 dekabrda ishlab chiqilgan "Yo'l xaritasi"da ham "Davlat tili haqida"gi qonunning yangi tahririni tayyorlash bosh masala qilib qo'yilgan. Yaqinda O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasida bo'lib o'tgan davra suhbatida aynan shu mavzu atroflicha muhokama etildi. Davra suhbatida filologiya fanlari doktori professor Nizomiddin Mahmudov so'z olib shunday degan edilar:

– Ona tilining muhimligi, millat shakllanishida tilning beqiyos o'rni va ahamiyati haqida juda uzoq gapirish, dunyo allomalaridan behisob iqtiboslar, fikrlar keltirish mumkin. Masalan, Benjamin Uorif degan amerikalik olim shunday yozgan: "Agar Nyuton ingliz bo'lmaganida va inglizcha tafakkur qilmaganida uning yaratgan qonuni sal boshqacharoq bo'lar edi".

Biz millat yashovchanligi, ravnaqi haqida fikr yuritsak, avvalo, til birlamchi bo'lishi shart. U davlat tili deyiladimi, boshqami – millat tilsiz bo'lishi mumkin emas. Til haqidagi qonunning eskirganiga ancha bo'ldi. Hatto 1995 yildagi tahriri ham bugungi talabga javob bermaydi. Xayriyatki, Oliy Majlis Senatida bu muhim masala bir necha bor rasman ko'tarildi. Bu juda katta voqea. Biz bu jarayonda faol va tashabbuskor bo'lishimiz lozim.

Amerikalik Tompson degan olimning tadqiqotiga ko'ra, bu mamlakatda eng ko'p jinoyat o'z tilini unutib, ingliz tilida gaplashuvchi hindular yashaydigan manzillarda sodir bo'lar ekan. Ona tilini unutgan inson o'z-o'zidan boshqa millatga mansub bo'lib qolmaydi, balki ko'p fazilatlaridan mahrum va muallaq bir mavjudotga aylanadi. Shu boisdan yurtimizda yashovchi barcha millatlar tiliga doimo e'tibor bilan qaraladi. Ammo Davlat tiliga alohida – davlat ramzlari darajasida hurmat ko'rsatilishi lozim. Davlat tili xuddi gerb, madhiya va bayroq singari yuksak maqomda bo'lishi, davlat ramzi sifatida qadrlanishi shart. Bunday qoidaga bugun dunyodagi ko'plab davlatlar qat'iy amal qiladi.

Til madaniyati har bir insonda yoshligidan shakllanishi kerak deb o'ylayman. Avvalambor, bitta tilni mukammal o'rganib, uning mohiyatidagi mentallik, milliylik, estetik hamda emotsionallik xususiyatlarini tugal tasavvur etmoq lozim. Undan so'ng ikkinchi til o'rganilsa, nur ustiga nur bo'ladi. Zero, ona tili – millat birligi va birdamligining timsoli. U millat deb atalmish birlikni yagona xalq sifatida birlashtiradi, dunyoda borligini ta'min etadi.

Risolada xalqimiz tilga, xususan, o'zining ona tilisiga muntazam muhabbat bilan qaraganligi, uni e'zozlab ardoqlaganligi, o'zbek tilining mukammalligi-yu va betakror ohanglaridan iborat ekanligi yozilgan.

U so'zga oshuftalik, so'zning ostini ham, ustini ham ko'ra olishga intilishni, nutqning latifligidan zavqlanish, ona tilida ta'sirli nutq san'ati sohibiga ayricha havas bilan qarash o'zbekning azaliy urflaridan ekanligini yozadi. Aytilmoqchi bo'lgan fikrga musallam va mutlaqo mos libos kiydira bilish, maqsadga muvofiq lisoniy ifodalarni saylay olish, so'z bilan tinglovchining faqat qulog'ini emas, balki qalbini ham zabt eta bilish Sharqda, xususan o'zbeklarda tarbiyalanganlikning, ma'rifatlilikning, ziyolilikning qabariq belgilaridan biri bo'lgan. Ulug' bobomiz Yusuf Xos Hojib "Odobning boshi tildir" deb bejiz o'git bermaganlar. Zotan nutqning go'zalligi, tilning burroligi, lisoniy ifodaning aniqligi uchun o'ziga xos husndir, bu husn oxir oqibatda jamiyatning, millatning husnini ko'rsatadi.

Tilimizda muayyan bir fikrni bir qancha shaklu shamoillarda ifodalash imkoniyatlari mavjud, aynan qaysi shaklu shamoilni tanlash, muloqot vaziyati uchun eng uyg'un ifodani topa bilish nutq egasining mahoratu malakasi, ma'rifatu ma'naviyatiga bog'liq. Muloqot vaziyatni tugal his etmasdan turib tanlangan lisoniy ifoda, har qancha go'zal bo'lmasin, maqsad nishoniga yetib bora olmaydi. Bunday ifoda hatto boshga balo keltirishi ham mumkin. Bu haqda ko'plab ibratli hikoyalar ham bor. XI asr Sharqining ulkan allomasi Kaykovus "Qobusnoma"da shunday bir hikoyatni aytadi: Bir kecha xalifa Xorun ar-Rashid tush ko'radi, tushida uning barcha tiishlari to'kilib ketgan emish. Xalifa tongda muabbirdan ko'rgan tushini ta'bir qilishni so'raydi. Muabbir shunday deydi: "Ey amiri-ralmo'minin, sening oldingda barcha yaqinlaring, qarindosh-urug'laring o'ladi. Sendan boshqa hech kim qolmaydi". Bu so'zni eshitgan Xorun ar-Rashid: „Mening yuzimga bunday qayg'uli so'zni aytding. Mening barcha qarindoshlarim o'lsa, so'ngra men qanday ishga yaraymanu, qanday yashayman?" – deydi darg'azab bo'lib va unga tasq urishni buyuradi. Keyin boshqa muabbirni chaqirib, undan tushining ma'nosini so'raydi. Muabbir bunday deydi: „Ey amiralmo'minin, sening umring barcha qarindoshlaring umridan uzoq bo'ladi". Shunda Xorun ar-Rashid deydi: „Barcha aqlning yo'li birdir va ikkovining ta'birining negizi bir yerga borib taqaladi, ammo bu ibora bilan u iboraning orasida farq bag'oyat ko'pdir". Bu ibratli hikoyatda tilning nechog'lik nozik va murakkab ekanligi, lisoniy ifodalarni ziyraklik bilan tanlashning naqadar muhimligi sodda bir tarzda ta'kidlangan.

Shu o'ringa taniqli tilshunos olim Nizomiddin Mahmudovning keyinchalik bilan aytgan fikrlarini keltirib o'tish lozim: "Ayni paytda nutqiy madaniyati tarbiyasi bilan maktabdagi, hech bir istisnosiz, barcha o'quv fanlari ham bilvosita shug'ullanishi kerak. Matematika bo'ladimi, fizika yoki tarix bo'ladimi, o'qituvchi o'z nutqiy madaniyati bilan namuna ko'rsatishi, tegishli fan sohasining tugal tilini namoyish etishi va shu yo'l bilan o'quvchidagi so'z sezgisiga kuch berishi maqsadga muvofiq. Til amaliyotida ko'rgazmalilik azaldan eng zaruriy omil sifatida qarab kelinadi, shuning uchun o'qituvchi juda ko'p vaqtini turli ko'rgazmali qurollar yasashga sarflaydi. Bu ma'qul, ammo, unutmazlik kerakki, nutqiy madaniyatni o'rgatish, chiroyli so'z zavqini o'stirish, umuman, til estetikasi tarbiyasida asosiy, jonli ko'rgazmali qurol o'qituvchining o'zidir" (Mahmudov, 1998; 26).

Nizomiddin Mahmudovning "O'qituvchi nutqi madaniyati nomli bakalaviriyat talabalar uchun darslikda nutq madaniyatining nazariy asoslari, amaliy masalalari yoritilgan, bunda bevosita o'qituvchining nutqiy faoliyatiga alohida urg'u berilgan. Nutq madaniyatining boshqa fanlar bilan aloqasi ko'rsatilgan. Nutqning to'g'riligi, aniqligi, mantiqiyliigi, sofligi, boyligi, jo'yaliligi, ifodaliligi kabi asosiy kommunikativ sifatlari batafsil ta'riflangan, juda ko'plab faktik misollar tahlili asosida tegishli tavsiyalar umumlashtirilgan. O'qituvchining nutq texnikasidagi norasolik oqibatida yuzaga keladigan nuqsonlarga ham e'tibor qaratilgan, ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy maslahatlar berilgan.

Davlat tili masalasi milliy g'oyamizning asosiy tamoyillaridan biri bo'lishi zarur. Yosh avlod qalbiga ona tilimizni bolalikdan singdirish maqsadida ta'limning barcha bosqichlarida o'zbek tilini zamonaviy va innovatsion texnologiyalar asosida mukammal o'rgatishga alohida e'tibor qaratishimiz lozim. Toki, bolalarimiz o'zbek tilida ravon o'qiydigan, ravon yozadigan va teran fikrlaydigan insonlar bo'lib yetishsin deya ta'rif berib o'tishgan yurtboshimiz.

Nutqning grammatik jihatdan to'g'riligi nutq madaniyatida ayricha o'rin tutadi. To'g'rilik degan kommunikativ sifat uchun grammatik to'g'rilik asoslarning asosidir. Grammatik to'g'rilik esa nutqda grammatik me'yorlarga qat'iy amal qilish orqali namoyon bo'ladi.

O'zbek adabiy tilining grammatikasi, ya'ni morfologiya va sintaksisi tilshunoslikda nazariy jihatdan anchayin batafsil tadqiq etilgan, tilning morfologik va sintaktik qurilishiga xos qonuniyatlar umumlashtirilgan, deyarli barcha holatlar qoidalashtirilgan. Ular tilshunosligimizdagi ko'plab ilmiy tadqiqotlar, normativ grammatikalar, o'zbek tili bo'yicha umumta'lim va oliy maktablar uchun yaratilgan darsliklar, o'quv qo'llanmalarida o'z aksini topgan. Ana shu asosda o'zbek tilida so'z shakllari, qo'shimchalarning qo'llanishi, so'zlarning qo'shilishi, so'z birikmalari va gap tuzilishi bilan bog'liq qoidalarning jami grammatik me'yorlar sifatida e'tirof etilgan.

Tabiiyki, grammatik me'yorlar morfologik va sintaktik me'yorlardan tarkib topadi. So'zlarning morfologik shakli va ularning nutqda qo'llanishini tartibga soluvchi qoidalar morfologik me'yorlar, so'zlarning birikish yo'llari, so'z birikmasi va gap tuzilishi bilan bog'liq qoidalar esa sintaktik me'yorlar deb yuritiladi.

Fe'l nisbatlarining qo'llanishida ko'pincha morfologik me'yorlarning buzilishini ko'rish mumkin. Bu, ayniqsa, fe'lning analitik shakllari (yetakchi fe'l+ko'makchi fe'l)da ko'zga tashlanadi. Yirik filolog A.Rustamov bunday holatlarga quyidagicha aniqlik kiritadi: "Bu —n qo'shimchasini ishlatishdagi ayb uni keraksiz o'rinlarda ham iste'mol qilishdan iborat. Boshlamoq, kelmok, kabi fe'llar ko'makchi bo'lib kelganda majhul harakatni bildirish uchun

majhullik qo‘shimchasi asosiy fe‘lga qo‘shilib, ko‘makchi fe‘lga, jumladan, boshlamoq, yoki kelmoq, fe‘lga qo‘shilmaydi. Binobarin, men eshitgan va boshqalar ham yana eshinishi yoki o‘qib qolishi mumkin bo‘lgan quyidagi gaplardagi —ya qo‘shimchasi til nuqtai nazaridan ortiqchadir. 1. Hayot ildizi ekila boshlandi. 2. Cho‘llar o‘zlashtira boshlandi. 3. Qovok, urug‘i qadimdan ko‘llanib kelingan. 4. Paxta terila boshlandi. To‘g‘risi, hayot ildizi ekila boshlandi emas, ekila boshladi bo‘ladi. Cho‘llar o‘zlashtira boshlandi emas, o‘zlashtirila boshladi deyiladi. Qovoq, urug‘i qadimdan qo‘llanib kelingan emas, qo‘llab kelgan deyilishi kerak. Paxta terila boshlandi emas, terila boshladi deyish lozim.”

So‘z turkumlarining barchasidagi grammatik kategoriyalarning adabiy tilda qo‘llanishini tartibga soladigan juda ko‘plab morfologik me‘yorlar mavjud.

So‘zlarning birikishi, so‘z birikmasi va gap tuzishda morfologik shakllangan so‘zlar, tabiiyki, material vazifasini bajaradi. Shuning uchun ham sintaktik me‘yorlar ana shu morfologik me‘yorlarga ham suyanadi.

Sintaktik me‘yorlarning ham nutqda buzilishi holatlari kuzatiladi. Aytib o‘tilganidek, ega bilan kesimning shaxs-sonda moslashishi, asosan, kuchli me‘yor, ammo bunda ham ba‘zi xususiy o‘rinlar borki, ular nutq tuzuvchining ikkilanishiga sabab bo‘ladi. Masalan, ega va kesimning 3- shaxs ko‘plik sonda moslashishini olib ko‘raylik. Ega kesim bilan 3-shaxsda ko‘plikda hamisha moslashishi shart emas, ya‘ni ega shaxsni bildiradigan so‘z bo‘lganda, kesim ko‘plikda ham, birlikda ham kelaverishi mumkin: O‘quvchilar maktabga keldilar //O‘quvchilar maktabga keldi kabi. Lekin ega vazifasida jonivorlar yoki jonsiz narsalarni bildiruvchi so‘z kelganda, kesim, asosan, birlikda qo‘llanadi: Itlar vovulladilar emas, Itlar vovulladi; Gullar ochildilar emas, gullar ochildi kabi (badiiy nutqdagi alohida qo‘llashlar bundan mustasno, ular haqida keyinroq aytiladi). Shunga qaramasdan, ega jonsiz predmet yoki tushunchani bildiradigan so‘z bo‘lganda ham, aytaylik, Barcha ta‘lim muassasalari qishga yaxshi tayyorgarlik ko‘rdilar qabilidagi (ruschadagi to‘liq moslanguvga taqlidan) sintaktik noto‘g‘ri tuzilgan jummalarni ko‘rish mumkin.

Mantiqiy ko‘plik bilan grammatik ko‘plikning farqiga bormaslik ham sintaktik me‘yorlarning buzilishiga olib keladi. Masalan, Isroil armiyasi ushbu hududda harbiy texnikalarni ko‘paytirganlar (“Xalq so‘zi”, 2006 yil 30 iyun) gapida ega birlik sonda (Isroil armiyasi), kesim ko‘plikda (ko‘paytirganlar). Buning sababi nutq tuzuvchi armiyani ko‘plikda deb tasavvur qilgan. Aslida bu so‘z mantiqan ko‘plikni bildiradi, ya‘ni jamlovchi ot, lekin grammatik birlik sonda. Shuning uchun bunday gap grammatik jihatdan noto‘g‘ridir, to‘g‘risi Isroil armiyasi ... ko‘paytirgan bo‘lishi lozim.

Ma‘lumki, o‘zbek tilidagi “nutq” va “notiq” so‘zlarining asosi kelib chiqishi nuqtai nazaridan birdir. Nutq ustasining, nutqiy madaniyatni mukammal egallagan shaxsning nomi “notiq” bo‘lib, Sharqda nutqqa ustalik an‘anasi san‘at darajasiga ko‘tarilgan, “notiqlik san‘ati” deb yuritilgan.

Albatta, notiqlik san‘ati eng qadimgi san‘at turlaridan biri sifatida dunyoning turli o‘lkalarida turli darajada rivoj topdi.

Nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma‘rifiy taraqqiyotining, millat ma‘naviy kamolotining muhim belgisidir. Haqiqiy ma‘nodagi madaniy nutq shaxs umummadaniy saviyasining favqulodda muhim unsurlaridan biridir. Shuning uchun ham mamlakatimizda ma‘naviy-ma‘rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi deb e‘tirof etilgan bugungi kunda nutq madaniyati masalalari, o‘qituvchilarning nutqiy madaniyat mahorati,

farzandlarımızning madaniy nutq ko'nikmalari va malakalarini oshirish, ta'lim jarayo-ning barcha bosqichlarida madaniy nutq muammolarini yetarli darajada nazarda tutish har qachongidan ham dolzarbdir.

Xulosa

Tilshunoslikda ko'pincha "til madaniyati" va "nutq madaniyati" tushunchalari farqlanadi, ammo ba'zan har ikkisi o'rnida birgina yo "til madaniyati", yo "nutq madaniyati" termini qo'llanadi. Hamonki, til va nutq hodisalarini farqlash zarur ekan, ular chindan ham alohida-alohida hodisalar ekan, albatta, til madaniyati va nutq madaniyatini ham farqlash maqsadga muvofiq. Til va nutq tushunchalarining mohiyatidan kelib chiqadigan bo'lsak, til malaniyati tilning "madaniylashganlik", adabiyashganlik, lug'at tarkibi, grammatik, semantik, stilistik jihatlardan rivojlanganlik, boylik darajasini, potensial ifoda imkoniyatlarining ko'lamdorligini ifoda etadi. Nutq madaniyati esa tildan bemalol, maqsadga o'ta muvofiq va ta'sirchan bir tarzda foydalana olishni ta'-minlaydigan ko'nikma, malaka va bilimlarning jami demakdir. Boshqacha aytganda, nutq madaniyati tilda potensial mavjud bo'lgan xilma-xil ifoda shakllaridan fikr uchun eng uyg'unlarini tanlay bilish va shu asosda raso nutq tuza olish mahoratidir.

Ushbu maqolada Nizomiddin Mahmudovning ilmiy merosini, ijodini o'rganib, uning pedagogik tajribalarini u ishlab chiqqan yangi samarador metod va usullar yordamida o'rgandim. Mahmudovning kitoblari til va nutq madaniyat rivojiga qo'shgan hissasi haqida xulosalar chiqarishimizga yordam berdi.

Adabiyotlar

Mahmudov N. (1998). Til. Toshkent: Yozuvchi’’ nashriyoti,1998

Mahmudov N. (2007). O’qituvchi nutqi madaniyati. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O’zbekiston Milliy kutubxonasi.

Mahmudov N. (2021). So’z sandiqchasi. Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uy.

Mahmudov N., Saidqulov Z., Sotimov F. (1999). Komillik kaliti. Toshkent: Ma’naviyat.

Ma’rufov A. (1958). “O’zbek adabiy tilidagi ikki kelishik formasi haqida”, O’zbek tili va adabiyoti masalalari.

“МАНАС ТААНУУ” ДИСЦИПЛИНАСЫН АКТИВДУУ ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Назира ЖАПАРАЛИЕВА¹

Аннотация

Бул макалада “Манас таануу” дисциплинасын профилдик жогорку окуу жайларда окутуунун жолдору жана аны активдештирип окутуу методикасы тууралуу баяндалат. “Манас” эпосу дүйнөлүк аренада көлөм жагынан гана бөтөнчөлөнбөстөн, ошону менен бирге өзүнүн түбү терең дайрадай орошон мазмуну, оболонгон бийик ойлору, орчундуу идеялары, омоктуу философиялык нускалары, жалпы адамзаттык деңгээлдеги рухий-ыймандык дөөлөттөрү, гуманисттик кенчтери менен да өзгөчөлөнөт. Ошого карабастан, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин Жогорку профессионалдык билим берүүнүн мамлекеттик стандартынын базалык бөлүмүнө “Манас таануу” дисциплинасы эки кредиттик аз өлчөмдө берилген, бирок, аз убакытка баш ийбестен, окутуунун ар тараптуу, инновациялык технологиясы, жеңил ыкмасы сунуш кылынат. Окутуунун активдештирүүчү модели студенттерге, угуучуларга билимдерди даяр түрдө бербестен, ага шарт түзүүгө арналып иштелген ыкма. Ошол ыкмалардын иштелмеси сунушталат.

Түйүндүү сөздөр: “Манас таануу” дисциплинасы, дүйнөлүк арена, активдештирип окутуу, профилдик жогорку окуу жайлар, уюштуруу формасы, окутуунун активдештирүүчү модели, окуу программасын, окутуунун методдору, билим берүү стандарты.

“Manas Çalışmaları” Disiplininde Aktif Eğitim Teknolojisi

Özet

Bu makale, ilgili yüksek öğretim kurumlarında «Manasoloji» disiplini öğretme yöntemlerini ve aktif öğretim metodolojisini açıklamaktadır. Destanımız "Manas" sadece dünya sahnesinde hacmiyle benzersiz olmakla kalmaz, aynı zamanda derin içerikleri, zengin düşünceleri, önemli fikirleri, büyük felsefi metinleri, evrensel manevi ve dini değerleri, hümanist hazineleri ile ayırt edilir. Bununla birlikte, yüksek mesleki eğitimin devlet standartlarına göre, bana göre «Manasoloji» disiplini için küçük bir miktar (2) kredi verilmesine rağmen kısa bir zaman diliminde kapsamlı, yenilikçi bir teknoloji ve basit bir öğrenme yöntemi önerilmektedir. Aktifleştirici öğrenme modeli, öğrenciler ve dinleyiciler için uygun öğrenme koşulları yaratmak üzere öğrencileri öğrenme sürecine dahil ederek bilişsel aktiviteler, bilişsel ihtiyaçlar ve entelektüel duygulara dayanılarak tasarlanmış bir yöntemdir. Makalemizde bu yöntemlerin geliştirilmesi önerilmektedir.

¹ М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий-изилдөө университети, Бишкек шаары, Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты, профессордун м.а. e-mail: nazira0126@gmail.com

Anahtar Kelimeler: “Manasoloji” disiplini, dünya arenası, aktivasyon eğitimi, profil üniversiteleri, aktivasyon öğrenme modeli, müfredat, öğretim metodu, eğitim standardı

Technology Of Active Training In The Discipline “Manas Studies”

Abstract

This article describes the methods of teaching the discipline "Manas Studies" in specialized higher educational institutions and the methodology of its active teaching. Our epic "Manas" is not only unique in its scope on the world stage, but also differs in its deep content, rich thoughts, important ideas, great philosophical texts, universal spiritual and religious values, humanistic treasures. Nevertheless, according to the state standards of higher professional education, the Ministry of Education and Science of the Kyrgyz Republic is given a small amount of 2 credits for the discipline "Manas Studies" but despite the short period of time, a comprehensive, innovative technology and a simple teaching method are offered. The activating learning model is a method designed to create conditions for students and listeners, cognitive activity of students by including problematic situations in the educational process, relying on cognitive needs and intellectual feelings. The development of these methods is proposed.

Keywords: discipline “Manas studies”, world arena, activation training, specialized universities, activating learning model, curriculum, teaching methodology, educational standard.

“Манас” эпосу кыргыз элинин көркөм дөөлөтү, жашоо тарыхында куруп койгон улуу сепили. “Бул эпоско дүйнө жүзүндө тең келе турган, бир дагы эпос же дастан жок”- деп так кесе айтсак да жарашат. Эпосто адам баласы жашоо-турмушта эмнеге муктаж болсо, ошонун бардыгы уюп жаткан алтындай, казылбай жаткан кен байлыктай сакталып калган. Ушул уюп жаткан кенди билим берүү системасынын бардык тепкичтеринин окуу программасына киргизүү далалаты ишке ашып, бүгүнкү күндө кандай жыйынтыктар бар, анын окуу-усулдук жагы кандай жолго коюлган, заманбап жаштарга кантип жеткирүү керек, кандай ыкмалар сунуш кылынат, анын ичинен активдештирип окутуу ж.б. тууралуу азыноолак кеп болот.

“Манас таануу” курсу кыргыз элинин коомдук аң-сезимин, турмуштук тажрыйбасын, дүйнө таанымын, психологиясын, тарыхын чагылдырган “Манас” эпосунун мазмуну менен тааныштыруу аркылуу студенттердин дүйнөгө гуманисттик көз карашын, турмуштук активдүү позициясын, рухий маданиятын, оозеки жана жазуу кебин өстүрүү, эстетикалык табитин тарбиялоо, өз эл – жерин сүйгөн, улутунун салт – санаасын, рухий адеп – ахлак кенчтерин боюна сиңирген, башка калктарды да урматтаган, жалпы адамзаттык дөөлөттөрдү өздөштүргөн, ыймандуу, ишкер инсандарды калыптандыруу максатында өтүлөт (Жапаралиева, 2021:144). Андыктан, мындай мухиттей чалкып жаткан кереметти ЖОЖдордун студенттерине берүүдө чоң түйшүктү жана жогорку деңгээлдеги чеберчиликти талап кылат.

“Эки эрдин достугу бир белди ашырат, эки элдин достугу миң белди ашырат”-дегендей “Манас” эпосунун түндүгүн көтөрүп турган зор идеялардын бири-интернационализм, достук, биримдик идеясы дал ушундай концептуалдык дүйнө таанымдан агып чыгат.

Манас баатырдын кыргызды гана эмес, түркүн уруулардын жана этносторду бириктирген “Кулаалы жыйып куш кылган, курама жыйып журт кылган” ишмердиги дал ушундай философияга негизделет. Манас – дүйнөдөгү эң айкөл интернационалист каарман. Дегеле, “Манаста” адам тегине, улутуна, расасына карап эч качан бааланбайт. Манастын жандай көргөн кырк чоросунун ичинде ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү: тектеш түрк элдеринин баары, казак да, кыпчак да, монгол да, калмак да, кытай да бар. Эпостогу эр-азаматтардын достугу жана биримдиги биринчи иретте, чындык, калыстык, адилеттүүлүк, адамгерчилик, эл алдындагы ак кызмат, адал мээнет деген сыяктуу жалпы адамзаттык универсалдык улуу адеп-ахлак дөөлөттөрүнө негизденип турат. “Манастагы” Алманбет менен Манастын достугу жөнүндө дал ушуну айтууга болот. Масален, Алманбет баатыр – Кытай мамлекетинин атуулу, ал чыгыштагы феодалдык деспотиянын шарттарында чындыкты, акыйкатты, адилеттүүлүктү издөөнүн ачуу драмасын жана трагедиясын баштан кечирген каарман.

“Кайыңды көрсөм конормун, кайышпай кайың көтөрсө, как ошо жерде болормун”-дейт Алманбет. Чындык, адилеттүүлүк кай жерде болсо, ошол жерде болот.

“Башымды жөлөр паана жок, баркымды билер даана жок”-деп арман кылган Алманбет, акыры издеген идеялын Манастын айкөл дүйнөсүнөн табат (Байгазиев, 2017: 6-7). Бул маалыматка токтолгонумдун себеби, түрк дүйнөсүнүн тектештиги үчүн карым-катнаш, байланыш мындан ары да чыңдалышы керек экендигин бекемдегим келет.

Эми ошол орошон көркөм дүйнөнү окутуунун технологиясы тууралуу кеп кылсак, билим берүү стандартында, окуу программасында көрсөтүлгөн максатка жетүү үчүн окутуунун методдорун, каражаттарын, формаларын, шарттарын иштеп чыгуунун, тандоонун, колдонуунун жана текшерүүнүн жолу бул окутуунун технологиясы болуп эсептелет. Ушул өңүттөн алып караганда, типтүү программа, окуу жана жумушчу программалар кандай түзүлгөн, анын негизинде окуу-усулдук комплекстердин мазмундук сапаты кандай? деген суроолорго жооп берсек, албетте, билим берүү системасында көптөгөн окуу-усулдук колдонмолор, окуу китептери, окуу куралдары окуу-усулдук комплекстер түзүлдү. Алардын бүгүнкү күндөгү практикалык мааниси талапка жооп бербегендей таасир калтырат. Жогорудагы саналган окуу китептеринде усулдук жагдайы аксагансыйт. Эгерде заманбап технологиянын тийиштүү платформаларын, кейстерди пайдалансак, “Манас таануу” дисциплинасынын мааниси артат беле деген ой келет. Ой туура чыкса, ушул сабактын кереги жок дегендерге жооп да туура болот эле.

Ал эми технология–искусствого, чеберчиликке үйрөнүү. Окутуу технологиясы–окутуу чеберчилиги, окутуу искусствосу. Окутуу технологиясы окутуунун максаты, мазмуну жана принциптеринин негизинде иштелип чыгат. Ал өз ичине окутуу методу, окутуу каражаты, окутууну уюштуруу формасы, окутуунун шарты, текшерүү, баалоо, окутуунун жыйынтыктары ж. б. камтыйт. Чет элдик жана ата мекендик дидактикада окутуунун технологиясынын ар кандай модели түзүлгөн. Алар бири-бири менен тыгыз байланышта жана бири-бирин толуктап турат. Алар:

- маалымат берүү жана кайталоо модели;
- окутуунун өнүктүрүүчү модели;
- окутуунун активдештирүүчү модели;
- окутуунун оптималдаштыруучу модели;
- окутуунун интеграциялоо модели;
- эркин байытуу модели;
- окутуунун инсанга багытталган модели.

Жогоруда келтирилген моделдердин ичинен окутуунун активдештирүүчү моделин карап көрөлү. Окутуунун активдештирүү модели студенттерге билимдерди даяр түрдө бербестен, ага шарт түзүүгө арналып иштелген. Бул дидактика “маселелүү окутуу” деген ат менен да белгилүү. Бул багыттын баштоочулары жана негиздөөчүлөрү Дж. Брунер, И. Я. Лернер, М. М. Махмутов, В. Оконь, М. Н. Скаткин ж. б. болушкан. Анын мазмуну берилген шартта окутуучунун жана студенттердин минималдуу аракеттерин жумшоо менен кыска убакыт ичинде жогорку натыйжага жетишүү дегенди билгизет. Бул ыкманы тандап алганыбыздын себеби, профилдик ЖОЖдорго “Манас таануу” дисциплинасы көлөмү, көркөмдүгү ж.б. жагынан абдан чоң болгону менен 2 кредиттик өлчөмдө берилген, ошондуктан, кыска убакыттын ичинде жогорку натыйжага жетүү зарылчылыгы келип чыгат.

Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык Ассамблеясы 1994- жылы 5-октябрда “Манас” эпосунун Орто Азия чөлкөмүндөгү элдерди эзелки тарыхтан бери эле бириктирүүнүн жана байланыштыруунун турмуштук негизги түйүнү экендигин, эпос адамзаттын көптөгөн идеялары менен баалуулуктарын таркатууга шарт түзөрүн, жалпы адамзаттык мурасты байытууга, эл аралык кызматташуу жана өз ара түшүнүшүү мамилесин чыңдоого кошо турган салымын эске алуу менен, 1995-жылды кыргыздын улуттук “Манас” эпосунун миң жылдыгы майрамдалчу жыл деп жарыялайт”-деп токтом чыгаргандыгын эске түшүрөлү. Ушунун өзү эле дүйнөлүк эл менен карым-катнашта, ынтымакта, эриш-аркак кызматташууда болушубузга түрткү берет.

Андан сырткары, “Көкөтөйдүн ашынын” дүйнөлүк идеясын, эл аралык философиясы жөнүндө да айтпай кетүүгө болбойт. Эпостун көрүнө жаткан идеяларын гана эмес, көмүскө жаткан подтексттерин, тереңге катылган маанилик сырын, тымызын ишара кылынып, кыйытып айтылган нускаларын да окуп, чечмелей билүү зарыл.

Чындыгында эле, “Манас” дастаны “Көкөтөйдүн ашы” аркылуу жер үстүндөгү элдердин биригүүсүн, тынччылыктын кырдаалында алака-мамилеге өтүү глобалдык идеясын айтып тургандыгы менен жалпы адамзат балдары үчүн табылгыс сабак жана баалуу нуска.

Ошондой эле, эпосуубуз ашта ар түркүн элдин тилинде жар чакырган жаш Айдардын жана “жетимиш түрлүү эл көргөн, жетимиш түрлүү тил билген” Ажыбайдын образдары аркылуу калк аралык карым-катнаштар үчүн көп тилдүүлүктүн зарылдыгы жөнүндөгү философияны астыртан нускалап, өзүнүн байыркылыгына карабай, бүгүнкү дүйнөлүк интеграциялык процесстердин шарттарындагы тилдик муктаждыктардын актуалдуу идеалары менен үн алышып тургандыгы менен да кымбат деп ойлойбуз. Андыктан, эпостун тийиштүү жерлеринен адистикке жараша үзүндү алып, инновациялык ыкмалар менен окутуу зарыл. Заманбап мезгилде көп тилдүүлүк актуалдуу болуп турганда, эпостун дал ушул жеринен үзүндүнү топко бөлүп, көркөм окутуу, окуя эмне

тууралуу болуп жатканын сурап, тактап айтканда, маселелүү кырдаалды пайда кылуу окутуучунун чеберчилигине байланыштуу болот.

Эске ала турган дагы бир маселе, профилдик ЖОЖдордун студенттерине “Манас” эпосунун поэтикалык формасын эмес, кара сөз түрүндөгү формасын берүүнү сунуштайбыз, себеби, мындай окуу жайлардын студенттеринин ыр түрүндөгү формасын кабыл алуусу оорураак болот. “Көкөтөйдүн ашы” бөлүмүндөгү каада-салт, үрп-адаттын, улуттук спорттун, конок күтүү, ырым-жырымдары, белек тартуу ж.б.көптөгөн алака-катыштары кенен сүрөттөлөт. Ошондуктан, Кеңеш Жусуповдун “Манас” кара сөз баяндамасынан үзүндү келтирели: Бокмурун туугандарын, катагандан Кошойду, казактардан Көкчөнү, Оогандан Акунду жана акылга акыл кошо турган билермандарды чакыртып алды. Акылдашып, ашты Каркырада өткөрмөй болушту.

Берекелүү Каркырага отуз күндө үч жүз миң боз үй тигилди. Хандар жатар боз үйлөрдүн түшкөн жерин тизеге чейин каздырып, керегесин үстү-үстүнө кептетип, күмүш баскан түндүгүн үчтөн ыктуу койдуруп, өтмө катар тиктирип, үзүгүн ак манат менен тыштатты, ууктарынын учтарын манат менен оротту. Ак өргөнүн ичине аземдеп жууркан жыйдырып, жолборс, аю терисин шырдак бетине таштатып, келгенге сүрдүү болсун деп эшигинин алдына арстандын кебин таштан чектирип, эки ыптага койдуруп, көргөндүн көзүн тойдуруп, кызыкты салды эр Кошой (Жусупов, 1995: 110). Бул конок күтүү каадасы. Дал ушул үзүндүдөн кыргыз элинин конок тосуу каадасын, меймандосчулугун “Туризм” багытындагы студенттерге кыска тексттерди даярдап, студенттерге таратып, топко бөлүп, белгилүү бир убакыттан кийин эки топту жарыштыруу иретинде, текстте эмне жөнүндө экенин сурап, күтүлбөгөн суроолорго жооп алуу, окутуунун активдештирүү моделин аныктайт.

Кийинки үзүндүгө көңүл бурсак:

Кабар айтканга калк ичинен жаш Айдардан өтөрү жок эле. Багалчак келген, алтымыш түрдүү тил билген ары тилмеч, жанга ыкчыл, жаман-жакшы сөз келсе, жатык жооп тапкан, ырчылыгы ашкан жигит эле. Жаш Айдар бадама соот тон кийип, Мааникердей ат минип, Бокмурундан кат алып, барган жеринде “ашта ат чабыш, эр сайыш, күрөш, көп өнөрдүн түрү болот, атка чоң байге бар, атын таптасын, балбанын камдасын, ашка келбесен, Бокмурундун калабасына каласың” деген сөздү көкүрөккө бек жаттап, жолго аттанды. Кыскасы, айтылуу, бул ашка Бүткүл Орто Азиянын, Сибирь, Алтай аймагынын түркүн калктары гана эмес, алыскы Орхондон, Монголиядан, Жапандын Сыймун аралынан, Кангайдан, Кытайдан, бери жагы Чыгыш Түркстандан, тиги жагы Индостандан, Оогандан ары жагы Крым менен Урумдан эл чакырылат. Ашка “Ар жумушка дилгирген, алтымыш түрдүү тил билген”, жайма көкүл жаш Айдар “булутту көктүн астынан, муунду чөптүн үстүнөн” куштай учкан Мааникер күлүктү минип, чабармандык кылат. Каркыра жайлоосунда “кара курттай кайнаган, кумурскадай жайнаган” түмөндөгөн түркүн калк чогулат. “Кытай журту бир түркүн, кыргыз журту бир түркүн, орус журту бир түркүн, ооган журту бир түркүн, калмак журту бир түркүн, казак журту бир түркүн” делет Манапта. Ашка үч жүз миң боз үй тигилет (Байгазиев, 2017: 8). Бул үзүндүдө сан атоочтун көп түрү, жер-суу аттары камтылган. Айрыкча экономика, туризм багытындагы студенттерге берүүдө “Манас” эпосунан каада-салт, үрп-адат ж.б. тышкары кесиптик лексика аркылуу адистигине байланыштуу тиешелүү маалыматтарды да алышат.

Кыргыздын эпопеясынын достук, алака-катыш, бириктештик философиясы бүгүнкү күндө ак калпак журтун адамзаттын жалпы көчүнүн тутумундагы стабилдүү бакыбат жашоо-тирлигине бекем тирек болуп бере тургандыгын терең андап билүү – биз үчүн парз. Дегеле, кыргыз элинин эпосто гана эмес, реалдуу тарыхтын өзүндө да эл аралык байланыштарды стратегиялык орчун маселе катары эсептеп, төтөн Түштүк Сибирь, Саян-Алтай, Орто Азия, Борбордук Азия, Волга-Урал, Крым, Кавказ, Памир, Тибет, Чыгыш Түркстан, Араб, Иран элдери менен саясий жана этно маданий алака-катышта жашагандыгы чындык. Байыркы энесайдагы кыргыз журтунун чет өлкөдөгү элчиси Эрен Улугка арналган таш эстелик Сибирдин “Алтын-Көл” аттуу аймагында биздин эранын VIII кылымында тургузулган (Байгазиев, 2017: 4-5). Ушундай тарыхый маалыматтар экономикалык окуу жайдагы туризм, эл аралык экономика багытында окуган студенттер үчүн табылгыс маалымат болуп эсептелет. Негизи эле профилдик ЖОЖдордогу студенттерге адаптацияланган тексттерди даядап, дебат түрүндөгү сабакты айкалыштырса, активдештирүү модели ишке ашат деген ишеничтебиз.

Студенттерге айтылган жагдайларды окутуп, үйрөтүүдө заманбап технологиянын жардамы менен берүү, түшүндүрүү ар бир окутуучунун милдети. Бүгүнкү күндө “улут достугу же эл достугу”, “Эки же андан көп эл ортосундагы көпүрө”, деп аталган маселе дайыма маанилүү болуп келген. Андыктан, студенттерди толлеранттуулукка тарбиялоо маселеси да четте калбашы керек (Жапаралиева, 2018:12-18).

Бүгүн болсо дүйнө таанылгыстай болуп өзгөрүүдө. Дүйнө көйгөйүнө айланган демографиялык “жарылуу”, жер ресурстарынын азайып баратышы, экономикалык көйгөйлүү маселелердин глобалдашуусу, ядролук согуштун коркунучу, экологиялык кыямат, эл аралык терроризм, жер бетиндеги жашоону сактап калуунун зарылдыгы калктардын, мамлекеттердин бириктешүүсүн, өз ара кол кармашкан союзун, дүйнөнү бир бүтүн нерсе катары карай билүүнү, Жер планетасынан башка жер жок экендигин, бүт адамзат бир кемеде бараткандыгын терең түшүнүүнү ар улуттун алдына курч коюп жатат. Бүгүнкү күндөгү жаңы планетардык ойлом улуттук мүдөөлөрдү жалпы адамзаттын максат-кызыкчылыктары менен тогоштуруп акыл жүгүртө билүүнү талап этет. Азыркы учур улуттук алкакка камалып, обочолонуп жашоонун заманы эмес. “Бөлүнгөндү бөрү жейт”, ”Жалгыз дарак токой болбойт, жалгыз таруу болбойт”, “Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, чаны чыкса дагы шаңы чыкпайт”-деп кыргыз акылмандыгы бекеринен эскерткен эмес.

Жогорудагыдай үзүндүлөрдүн бир нечесин даярдап алып, конкреттүү окуу кырдаалдарын талдоо **case study** — окутуу ыкмасын пайдалануу дагы активдештирип окутууну андан ары чыңдайт. Демек, көндүмдөрдү өркүндөтүү ар түрдүү тармактарда тажрыйба топтоо үчүн иштелип чыккан: көйгөйлөрдү аныктоо, тандоо жана чечүү; маалымат менен иштөө — кырдаалда сүрөттөлгөн деталдардын маанисин түшүнүү; маалыматты жана аргументтерди талдоо жана синтездөө; божомолдор жана корутундулар менен иштөө; альтернативаларды баалоо; чечим кабыл алуу; башка адамдарды угуу жана түшүнүү — топтук иштөө көндүмдөрүн өздөштүрүп алсак, активдештирүү моделин ишке ашырган болобуз.

Case-study ыкмасы чет өлкөлөрдө экономика жана бизнес илимдерин окутууда кеңири колдонулат. Алгач 1870-жылы Гарвард университетинин юридикалык мектебинде окуу процессинде колдонулган; Гарвард бизнес мектебинде бул ыкманы

киргизүү 1920-жылы башталган. Иштин алгачкы тандоолору 1925-жылы Гарвард университетинин бизнес жөнүндө отчетторунда жарыяланган.

Азыркы учурда эки классикалык орто мектеп-Гарвард (Америка) жана Манчестер (Европа) бар. Биринчи мектептин ичинде методдун максаты - бирден-бир туура чечим табууга үйрөнүү, экинчиси – көйгөйдү чечүүнүн көп варианттуулугун болжолдойт. Америкалык кейстер көлөмү боюнча чоңураак (20-25 барак текст, плюс 8-10 барак иллюстрациялар), европалык кейстер 1,5-2 эсе кыска.

Бүгүнкү күндө case-study окутуу методикасы алдыңкы орундарды ээлеп, чет өлкөлүк бизнес билим берүү практикасында активдүү колдонулуп, студенттерге типтүү көйгөйлөрдү чечүү көндүмдөрүн үйрөтүүнүн эң натыйжалуу ыкмаларынын бири болуп эсептелет. Ошентип Гарвард бизнес мектеби окуу убактысынын дээрлик 90% конкреттүү учурларды талдоого арнап, бизнести окутууда методдун артыкчылыгын сактайт. Гарвард методикасы боюнча ситуациялык окутуу-бул видео материалдарды, компьютердик жана программалык камсыздоону колдонуу менен угуучуларды интенсивдүү окутуу. Гарварддын же башка бизнес мектебинин орточо студенти окуу учурунда жүздөгөн иштерди “иштеп чыгат”. Жыл сайын Гарвардда жүздөгөн жаңы иштер, окуу куралдары жана иштин коллекциясына толуктоолор чыгарылат. Ситуациялык окутууну колдонууга Түндүк Американын белгилүү университеттеринин бири – Батыш Онтарио университети (Канада) да салмактуу салымын кошуп келет. Демек, ушул кейс ыкмасын колдонуу менен экономика багытындагы студенттердин ой чабытын андан ары өстүрүүдө ролу чоң экенине ынанышыбыз керек. Окуу-усулдук комплекстин электрондук түрүн даярдоо зарыл. Бүгүнкү күндө билим берүү системасы дал ушул иштерди жылдыруу максатын көздөш керек. Бул жерде мамлекеттик жогорку окуу жайлардын материалдык - базалык абалы шайкеш келмейин мезгилдин талабына ылайык электрондук окуу-усулдук комплекстерди даярдоо бир топ кыйынчылыктарды жаратат.

Case-study усулу (же жыйырманчы жылдары жазгандай, "казус методу") биздин өлкөдөгү экономикалык дисциплина окутуучуларына өткөн кылымдын 20-жылдарында эле белгилүү болгон. 1926-жылы сентябрда биргелешкен мектептерде экономикалык дисциплиналар боюнча мугалимдердин конференциясы болуп, анда окутуунун ар кандай методдорун жана методикаларын, анын ичинде долбоорлор методун же казустар методун колдонуу маселелери каралган.

Экономикалык дисциплиналар боюнча окутуучулар анын артыкчылыктарын ушунчалык жакшы түшүнүшкөн, бирок, ага болгон кызыгуу жыйырманчы кылымдын аягында гана пайда болгон.

Акыркы жылдары Россиянын жогорку мектеп системасында орус билим берүүнү модернизациялоо курсуна байланыштуу окутуунун жаңы натыйжалуу ыкмаларын издөө жүрүп жатат.

Жогорку кесиптик билим берүү практикасына окуу методун киргизүү көйгөйү азыркы учурда эки тенденцияга байланыштуу өтө актуалдуу болуп саналат:

- биринчиси билим берүүнү өнүктүрүүнүн жалпы багытынан келип чыгат, анын багыты конкреттүү билим алууга эмес, кесиптик компетенттүүлүктү, ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн көндүмдөрүн жана көндүмдөрүн калыптандырууга, инсандын жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө багытталат, алардын арасында өзгөчө көңүл окуу

жөндөмүнө, ой жүгүртүүнүн парадигмасын өзгөртүүгө, маалыматтын эбегейсиз массивдерин кайра иштетүү жөндөмүнө бурулат жана бир нече тенденциясы бар.

- экинчиси, биринчи тенденциянын талаптарын канааттандыруудан тышкары, ар кандай кырдаалдарда оптималдуу жүрүм-турум жөндөмүнө ээ болушу керек, кризис шартында иш-аракеттердин системалуулугу жана натыйжалуулугу менен айырмаланган адистин сапатына талаптарды иштеп чыгуудан келип чыгат.

Мен экономикалык багыттарда окуган студенттерге билим бергендиктен, дал ушул кейстерди пайдалануу менен окутуунун түрдүү моделдерин ишке ашырып келем. Жогоруда айтылган активдештирип окутуунун башатын кейстерди түзүп алып, аны таратуу менен студенттердин жөндөмдүүлүгүн активдештирүүгө болот.

Азыркы учурда окутуунун активдүү ыкмалары, анын ичинде case-study окуу ыкмасы Россиянын бир катар алдыңкы экономикалык жогорку окуу жайларында экономикалык кадрларды даярдоодо кеңири колдонулат. Экономикалык адистиктеги студенттерди окутууда case-study методикасын колдонуу, окулуп жаткан дисциплиналарга когнитивдик кызыгууну жогорулатууга, экономикалык мыйзамдарды түшүнүүнү жакшыртууга, изилдөө, коммуникация жана чыгармачылык чечимдерди кабыл алуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Команда ыкмасынын айырмалоочу өзгөчөлүгү-чыныгы турмуштук фактылардын негизинде көйгөйлүү кырдаалды түзүү. Экономикалык дисциплиналарды изилдөө ыкмасы катары түзүлгөн методу case-study учурда медицина, укук жана башка илимдерди изилдөөдө кеңири таралган.

Case-study окуу технологиясынын негизинде окуу процесси натыйжалуу болушу үчүн эки шарт керек: жакшы иш жана аны окуу процессинде колдонуунун белгилүү бир ыкмасы.

Профилдик окуу жайларда “Манас таануу” дисциплинасын кесипке багыттап окутуунун заманбап технологиясы катары case-study окутуу ыкмасы аркылуу дээрлик жогоруда атаган бардык моделдерди жолго коюуга толук мүмкүн.

Активдүү проблемалык – кырдаалдык талдоо ыкмасы (кейстерди чечүү) оюнга окшобогон активдүү окутуу методдорун билдирет. Методдун түздөн-түз максаты – студенттер тобунун биргелешкен аракеттери менен иштин конкреттүү абалында пайда болгон кырдаалды талдоо жана практикалык чечимди иштеп чыгуу; процесстин аягы – сунушталган алгоритмдерди баалоо жана коюлган көйгөйдүн контекстинде мыктыларды тандоо болуп эсептелет.

Демек, ар бир жогорку окуу жайда бул дисциплина боюнча сабак берген окутуучулардын окуу-усулдук комплексинде ар бир теманын иштелмесин иштеп чыгууда, жогоруда сунушталган окутуунун инновациялык технологиясын колдонуп, окутуунун моделдерин темага жараша ылайыктай билип, көндүмдөрдү иштеп чыгып, болжолдуу максаттардын өтөөсүнө чыгып, жыйынтыгында студенттердин билим деңгээлин баалоо критерийлерин туура пайдалануу менен корутундулай билсе, окутуучу өткөн сабак максатына жетет деп терең ишенебиз.

Колдонулган адабияттар

Жапаралиева Н.Ж. 2021. Жогорку окуу жайларда “Манас таануу” дисциплинасынын мазмуну жана компетенттүүлүккө негиздеп окутуу. Вестник Жалал-Абадского государственного университета №3 (48). С. 144. (https://www.elibrary.ru/download/elibrary_48013159_16213815.pdf)

Байгазиев С. 2017. Манастаануу. “Манас” эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педогогикалык асыл нарктары. -Б.: “Полиграфбумресурс”, 6-7-беттер.

Жусупов К. 1995. “Манас” кара сөз түрүндө. Бишкек. 110-б.

Жапаралиева Н.Ж. 2018. Эпос “Манас” – художественное доказательство кочевой цивилизации. Вестник Кыргызстана. №1 (1). С. 12-18. https://www.elibrary.ru/author_items.asp?authorid=1108467

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BAĞLAÇLI CÜMLELER

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE*

Özet

Türkçe gramerin pek çok konusu, tartışmalı ve birbiriyle çelişir bir bilgiler yumağı hâlinde durmakta ve kabul edilebilir şekilde çözülmeyi beklemektedir. Bu konulardan biri “birleşik cümle” ve bu başlık altında ele alınan “sıralı” ve “bağlı” cümleler konusudur. Örneğin, [-sA] eki esas alınarak oluşturulan “şartlı birleşik cümle” başlığı varken bu ekle aynı işleve sahip ve sözdiziminde aynı yapıyı oluşturan [-mAk] isim-fiil ekinin, [-(y)An] sıfat-fiil ekinin, [-(y)IncA] zarf-fiil eki ve bu eklerle benzer tüm fiilimsi eklerinin esas alındığı başlıklar yoktur. Oysa, önceki çalışmalarda kullanılmış olan “girişik birleşik cümle” [-sA] da dâhil olmak üzere tüm ekleri kapsayıcı bir başlıktır. Buna benzer başka bir durum da bağlaç olarak kullanılan “ki” kelimesi için geçerlidir. Bu bağlaç için “ki’li birleşik cümle” başlığı görülür; ancak, “ama’lı birleşik cümle”, “çünkü’lü birleşik cümle”, “lakin’li birleşik cümle” gibi diğer tüm bağlaçlarla ilgili başlıklara rastlanmaz. Hâlbuki, Türkçede “ki” ile aynı işlevde kullanılan pek çok bağlaç mevcuttur. Bu bildiride, yapı açısından cümle yaklaşımları incelenecek ve bu incelemelerde tespit edilen eksiklikler ortaya konacaktır. Bağlaçların cümle kurgusu içinde oluşturduğu kategorilere dikkat çekilip sözdizimi araştırmalarında yapı ve anlamın bir arada düşünülmesinin önemine işaret edilecektir. Ayrıca, sıralı ve bağlı cümle dizilerinin bağlaçlar yoluyla oluşan yapı ve anlam farkları belirlenerek cümle dizisi oluşturan bağlaçların cümlelere kattıkları anlamlar sorgulanarak bu anlamlar bakımından sınıflandırılması yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cümle, bağlaç, bağlaçlı cümle, birleşik cümle, cümle dizisi

Abstract

Many issues of Turkish grammar remain in the form of a tangle of controversial and contradictory information, waiting to be resolved in an acceptable way. One of these topics is the "compound sentence" and the "sequential" and "dependent" sentences discussed under this heading. For example, while there is a title of "conditional compound sentence" created based on the [-sA] suffix, [-mAk] noun-verb suffix, [-(y)An] adjective-verb suffix, [- There are no titles based on the gerund suffix (y)IncA] and all similar verbal suffixes. However, it is a title that covers all suffixes, including the "intricate compound sentence" [-sA], which has been used in previous studies. Another similar situation is valid for the word “ki” used as a conjunction. The title "compound sentence with ki" appears for this conjunction; However, titles related to all other conjunctions such as "compound sentence with but", "compound sentence with because", "compound sentence with but" cannot be found. However, there are many conjunctions in Turkish that are used with the same function as “ki”. In this paper, sentence approaches will be examined in terms of structure and the deficiencies identified in these examinations will be revealed. Attention will be drawn to the categories that conjunctions create

* Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, delice@cumhuriyet.edu.tr

within the sentence structure, and the importance of considering structure and meaning together in syntax research will be pointed out. In addition, the structure and meaning differences of ordered and dependent sentence sequences through conjunctions will be determined, and the meanings that the conjunctions that form the sentence series add to the sentences will be questioned and classified in terms of these meanings.

Keywords: Sentence, conjunction, conjunction sentence, compound sentence, sentence sequence.

Giriş

Yapı açısından cümle konusu, gramer çalışmalarında genellikle basit ve birleşik başlıkları altında ikiye ayrılarak incelenmektedir (Karahan 1991: 60-67). Sözdizimi çalışmalarında bu yaklaşıma aykırı görüşlere rastlanmamaktadır.

“Birleşik cümle” ise çok farklı şekillerde ele alınabilmektedir. Bu konuda var olan yaklaşımları inceleyen Zikri Turan farklılıkları şöyle özetler: “I. Fiilimsileri de “birleşik cümle” sebebi sayanlar (Banguoğlu, Beserek, Bilgegil, Hatiboğlu, Kükey). II. Fiilimsileri, “birleşik cümle”nin dışında kabûl edenler (Ergin, Karahan, Karaörs). III. Şart’lı, ki’li, ara (=iç içe) bağlaç’lı cümleleri “birleşik cümle”ye dahil edenler (Banguoğlu, Bilgegil). IV. “Sıralı cümleler”i (de) “birleşik cümle” sayanlar (Bilgegil, Hatiboğlu). V. Sadece, şart’lı, ki’li ve iç içe’li cümleleri “birleşik cümle”ye dahil edenler (Ergin). VI. Şart’lı ve iç içe’li cümlelerin dışında “birleşik cümle” kabul etmeyenler (Karahan). VII. Fiilimsili cümlelerin dışında “birleşik cümle” olmadığı düşüncesinde olanlar (Gencan).” (1999: 299-311).

Turan “birleşik cümle” konusundaki kendi görüşlerini de “Birleşik Cümle” olarak değerlendirilen bütün cümle kuruluşlarını üç sınıf halinde toplamak mümkündür. Fiilimsili cümleler, şartlı cümleler ve mutlaka birden fazla yükleme dayanan ve bağlama, virgül gibi dil unsurlarıyla yaklaştırılan cümleler.” (1999: 299-311) şeklinde ortaya koyar. Bu değerlendirmede de “fiilimsili cümleler” ile “şartlı cümleler” aynı dilbilgisi kategorisinin üyeleri olmasına rağmen farklı başlıklarla birbirinden ayrılmıştır.

“Birleşik cümle” bağlamıyla örnekleme olsun diye seçilen Leyla Karahan’ın Türkçede Söz Dizimi -Cümle Tahlilleri- (1991); Mehmet Özmen’in Türkçenin Sözdizimi (2013) ve İbrahim Delice’nin Türkçe Sözdizimi kitapları olmak üzere üç sözdizimi kitabında “Konu nasıl ele alınmıştır?” sorusuna cevap aradığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Karahan, birleşik cümleyi şöyle açıklar: “Şartlı birleşik cümle” ile “iç içe birleşik cümle” başlıklarıyla ele alınan “birleşik”; “ki’li birleşik cümle” ile “diğer bağlama edatlarıyla kurulan bağlı cümleler” başlıklarıyla ele alınan “bağlı cümleler”; ve “sıralı cümleler” (1991: 60-67).

Özmen, “birleşik cümle”yi “Sıralı birleşik cümle”; “şartlı birleşik cümle”; “ki’li birleşik cümle”nin de içinde yer aldığı “bağlı birleşik cümle”; “iç içe birleşik cümle”; “saplmalı birleşik cümle”; “karmaşık birleşik cümle” (Özmen 2013: 145-198) şeklinde ele alır.

Delice, “birleşik cümle” yapısını “Yapılışlarına göre “girişik birleşik cümle”; “iç içe birleşik cümle”; “karmaşık birleşik cümle” ve kullanımına göre cümleler “sıralı cümleler”; “bağlı cümleler” (Delice 2018: 170-176) diye değerlendirir.

Bu üç kitabın ikisinde “birleşik cümleler” sıralı ve bağlı cümle dizilerini kapsarken (Karahan 1991, Özmen 2013) birinde yine “sıralı” ve “bağlı cümleler” isimlendirmesi ile önceden hiç kullanılmamış olan “kullanılışlarına göre cümleler” (Delice 2018) başlığı açılarak sıralı ve bağlı cümleleri bu başlık altında incelenmiştir.

Bağlaçlar Türkçenin kendi sisteminin doğurduğu bir kelime türü olmadığı için onların kullanım alanları da tam olarak Türkçeyi yansıtmamaktadır. Yani, Türkçeye sonradan girmiş bir yapının sistemleşme süreci yaşanırken bu kadar çok çelişkili yaklaşımın var olmasını da doğal karşılamak gerekir. Bağlaçlı kullanımlar tam anlamıyla sistemleştiğinde kapsayıcı ve genelleyici kurallar daha rahat bir şekilde yazılabilecektir.

“Birleşik cümle”nin araştırmacılarca çok farklı açılardan ele alınmasının - kanaatime göre- en temel sebebi, cümlenin “yargı” kavramı etrafında şekillendirilmesidir. Yargı esas alınınca birden fazla cümlenin yardımcı ve ana/temel/asıl cümle bağlamıyla bir cümle gibi düşünülmesi kaçınılmaz olmaktadır. Böyle başlayan bir yaklaşımın paragrafın tamamına kadar genişletilebilmesi hatta metin bağlamıyla da genişletilebilmesi de mümkündür; ki, dilbilimin önemli terimlerinden olan “sözce” ve “söylem” (Vardar 1998: 188) bu gerçeğe işaret etmektedir.

Oysa, cümlenin sözdizimsel yapısı, sadece “anlam”la ilgili değildir. Sözcük türlerinin verdiği imkânla oluşturulabilen “yapı” tarafı da çok önemlidir. Dolayısıyla, cümle, cümlenin kurucu ögesi olan yüklem etrafında incelenmelidir. Böyle olunca, bir yüklem çevresinde yapısal ilkelerle oluşan kurgu “yapı” terimiyle; birden fazla yüklem etrafında oluşturulmuş cümleleri bağlaçlar vasıtasıyla birbiriyle çeşitli ilgiler açısından ilişkilendirmekle oluşan kurgu da “kullanım” terimiyle ilişkilendirildiğinde konu, dizisel ve tutarlı bir kategori alanına sahip olacaktır. Mevcut çelişkiler de böylece giderilmiş olacaktır.

“Birleşik cümle”nin kaynaklarda farklı farklı incelenme nedenlerinden biri de dilbilgisi alanlarını birbirinden bağımsızmış gibi değerlendirmektir. Oysa, şekilbilgisi alanına giren bir ekin işlevsel özellikleri doğrudan sözdizimi ile ilgili olabilir. Örneğin, durum ekleri böyledir. Dilbilgisi konularına “tutarlılık” ilkesi gereği dilbilgisi bütünlüğünü kapsayacak şekilde yaklaşılmayınca çelişkiler ortaya çıkmaktadır. Örneğin, “ki” bağlacı esas alınıp “ki’li birleşik cümle” başlığı açılırken “ki’nin işlevine benzer pek çok bağlaç dışarıda bırakılmaktadır. Yine, benzer bir durum da [-sA] eki için “şartlı birleşik cümle” başlığı görülebilirken benzer işlevli fiilimsilerin kullanımı için ayrı ayrı başlıklar açılmamaktadır.

Bu bildirinin asıl amacı, bilimsel çalışmaların tarih süreci içindeki doğal seyri gereği bir ilerleme gözlenen ancak yine de “birleşik cümle” başlığıyla hiçbir ilgisi olmayan sıralı ve bağlı cümle dizilerinin bağlaçlarla olan anlam ilişkilerinin değerlendirilmesi açısından sorunlu görülen yaklaşımlara düzeltme önerisi sunmaktır.

Bu konuyu değerlendirmek için örnekleme metoduyla seçilen ve önceden zikredilen üç sözdizimi kitabına sıralı ve bağlı cümlelerin kavram alanlarının nasıl belirlendiğini görmek için bakıldığında şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır:

Karahan, sıralı cümleyi “*tek başına yargı bildiren cümlelerin bir anlam bütünlüğü içinde sıralanması*” ile oluşmuş “*cümleler topluluğu*” şeklinde değerlendirir. Bu cümleler topluluğunun birbirinden “*virgül veya noktalı virgülle*” ayrıldığını söyler. Aralarındaki anlam ilişkisinin “*ortak cümle unsurları, ortak kip ve şahıs ekleri*” ile sağlandığını belirtir (1991: 65).

Bağlı cümle için de “*Bağlama edatlarıyla birbirine bağlanmış cümleler topluluğudur. Bu cümleler ki veya diğer bağlama edatları ile kurulur.*” derken bağlaçları sadece

“bağlı cümleler” ile ilişkilendirmiş olur. Ayrıca, tüm bağlaçları bir arada konuya dâhil ederken “ki”yi öteki bağlaçlardan farklı bir başlıkla ele alır (1991: 62).

Özmen, sıralı birleşik cümleleri, “*peş peşe kullanılan ve birbirlerinden virgül veya noktalı virgülle ayrılan cümlelerden oluşan cümle*” diye tanımlar. Cümlelerin arasında ana cümle ve yardımcı cümle farkının olmadığını belirtir. Cümlelerin öznelinin ortak veya ayrı olabileceğini vurgulayarak cümlelerin birbirlerine “hikâye veya rivayet tarz eki” ile bağlanabileceğini belirtir (2013: 145).

Bağlı birleşik cümlelerin içinse “*iki cümlelerin birbirlerine cümle bağlayan bağlaçla bağlanması*” yoluyla oluştuğu kanaatindedir. “*İki veya daha fazla bağlaçla bağlanmış cümleler*”le de kurgulanabileceğini vurgular. Bu cümlelerin “*basit cümleler olabilecekleri gibi, birleşik cümleler*” de olabileceğini söyler. Bu yapıda kullanılan bağlaçların cümlelerin “*bağımsız tümlec*”ini oluşturduğu ve bu bağlaçların “*cümle başı bağlacı*” olarak da kullanılabileceğini zikreder. “*Cümle bağlayan bağlaçlardan önce, virgül veya noktalı virgül*” konabileceğini vurgular (2013: 158).

Özmen de Karahan gibi sıralı ve bağlı cümle dizilerini bağlaç ve noktalama işaretleriyle birbirinden ayırır. Oysa, noktalama işaretlerinden virgül ve noktalı virgül, cümle içinde bağlaçların sembolik temsilcisi olan dil öğeleridir. Bu iki noktalama işareti, hem sıralayan hem de ilişkilendiren bağlaçların yerine kullanılabilir.

Delice, sıralı cümle dizilerini “*Basit veya birleşik cümleler, zaman dilimi itibariyle birbirini takip ediyorsa sıralama işleviyle kullanılan ‘ile, ve, hem ... hem ..., ne ... ne ..., ... de ... de, gerek ... gerek ..., olsun ... olsun ... gibi yüklemce de anlamca da bağımsız cümleleri birbirine sıralama işleviyle bağlayan bağlaçlar veya bu tür bağlaçları temsilen yazı dilinde noktalı virgül (;) veya virgül (,), konuşma dilinde ise bu noktalama işaretleri yerine vurgu ile birleştirilebilir.*” (2018: 174) şeklinde değerlendirir.

Bağlı cümle dizilerini ise “*Cümleleri sadece sıralama işleviyle birleştiren ve sıralı cümle yapan edatlar hariç, bağlama edatları yoluyla gerçekleştirilen cümle dizisidir. Bu cümle dizisini oluşturan cümleler yapıcı birbirinden bağımsız yüklemlere sahip olmalarına rağmen anlamca birbirlerine sıkıca bağlıdır. Bu bağı sağlayan biçimbirimler de bağlaçlardır.*” şeklinde ele alır (2018: 175).

Görüldüğü gibi Delice, sıralı ve bağlı cümle dizilerini birleşik cümle başlığı ile incelemeyeceği gibi onları birbirinden noktalama işaretleri ve bağlaçlarla değil; bağlaçların “sıralama” ve “ilişkilendirme” işlevleriyle ayırmaktadır.

Bağlaçların sözdizimi yapıları içinde işlev farklılıkları oluşturan kullanım alanlarına göre işlev farklılıklarına bakıldığında “öbek yapıcı bağlaçlar”, “cümle dizisi oluşturan bağlaçlar”, “arasöz bağlaçları” (Delice 2012: 162-165) ve “cümle başı bağlama edatları” (Doğan 2021: 192) şeklinde dört bağımsız gramer kategorisi yapısına sahip oldukları rahatlıkla söylenebilir.

Bu bildirinin merkezinde olan bağlaçlar ise “cümle dizisi oluşturan bağlaçlar”dır; ki, bunlara “cümleler arası -iki cümle arası- bağlaçlar” da denebilir.

“Cümle dizisi oluşturan bağlaçlar”ı da cümlelerin dış veya iç anlamları ile ilgili oluşlarına göre sınıflandırmak mümkündür. Cümlelerin yapıcı birbirinden farklı olmasına rağmen söylem bakımından onlar arasında dış anlamlarıyla “*Ali okula geldi ve Mehmet şehre gitti.*” örneğindeki gibi ilgi kuranlara “sıralama bağlaçları”; aynı şekilde cümlelerin yapıcı birbirinden farklı olmasına rağmen söylem bakımından onlar arasında cümlelerin iç

anlamlarıyla “*Ali okula gelemedi; çünkü, dışarı çıkamayacak kadar hastaydı.*” örneğinde olduğu gibi ilgi kuranlara da “ilişkilendirme” bağlaçları denebilir. “Sıralı cümle dizileri sıralama bağlaçlarıyla; bağlı cümle dizileri de ilişkilendirme bağlaçlarıyla yan yana kullanılabilir.” şeklindeki bir ifade ile cümle dizilerinin iki kullanım şeklini birbirinden ayırmak mümkün olur.

Sıralama bağlaçlarının yerine virgül veya noktalı virgül kullanılabilir; ancak, bu bağlaçlar kullanıldığında öncesinde veya sonrasında virgül veya noktalı virgül asla kullanılmamalıdır; çünkü, bu bağlaçlar virgül veya noktalı virgüle yüklenen işlevleri zaten yerine getirmektedir. Bu tür bağlaçları, “ve” ile işlevdeşleri/kardeşleri” şeklinde isimlendirmek de mümkündür.

İlişkilendirme bağlaçları kullanıldığında iki cümle arasında sıkı bir anlam bağı kurulduğu için “Cümle yapıcı bitmiş; ama, anlam açısından devam ediyor.” mesajını vermek için noktalı virgül; bu tür bağlaçların vurgusu için de virgül işareti kullanılmalıdır; ancak, bu bağlaçlardan sonra tek kelimelik özne veya nesne gelirse vurgu için kullanılması gereken virgül bu tek kelimelik özne veya nesne sonrasına taşınabilir. Cümle, bu tür ilişkilendirme bağlaçlarıyla “*Ahmet derse gelemedi. Çünkü, hastaydı.*” örneğinde olduğu gibi asla başlatılmamalıdır. Böyle kullanıldığında birbirini anlamca tamamlayan cümlelerin anlam bütünlüğü iyi ifade edilmemiş olur. Bu tür bağlaçları da “çünkü” ve işlevdeşleri/kardeşleri” şeklinde isimlendirmek de mümkündür.

Bu bağlamda, Ahmet Turan Doğan’ın Türkiye Türkçesindeki Edatlar (2021: 99-205) kitabından seçilerek alınan bağlaçlar ve ilgili örnek cümleler sıralama ve ilişkilendirme işlevleriyle değerlendirilecek ve bu cümle dizilerini meydana getiren ayırıcı dil ögesinin bağlaçların sıralama ve ilişkilendirme işlevleri olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

Bağlaçlı Cümleler

Sıralama Bağlaçları

1. Belki ... belki (de) ...

Bacıbey belki birkaç söz söyleyecek, belki de hiçbir şey demeden, bahtına küserek odadan çıkacaktı. (K. Tahir, DA)

2. Bilmem ... bilmem ...

İddianame dosyasının birinci sayfasına bir göz attı: Bilmem beğendi bilmem beğenmedi, ama “Çok güzel.” dedi. (W-ND39C4A-1760-1868) (Aksan vd. 2012)

3. Bir de

İri boylu, sağlam yürüyürlü, rahat bir eşek bulduruldu, bir de kadifeli, mor püsküllü, şeritli, saçaklı yeni palan yaptırıldı. (R. H. Karay, MH)

4. Bir ... bir (de) ...

Masal şenliği başlıyor! Bir varmış bir yokmuş. Tüm çocuklar toplandı meydana! (W-VA14B1A-1601-1275) (Aksan vd. 2012)

5. dA ... dA ...

Gazetelerde antrenörün sporcuya tokat attığı yazılıyor. Benim için de ‘antrenörüm sever de, döver de’ dediğim yazılı. (W-PI31D1B-2430-956) (Aksan vd. 2012)

6. Dahası

Delikanlı nerdeyse inanacak; dahası, midesi şimdiden dönüyor gibidir. (T. Buğra, GE)

7. ...+DAn başka ... dA

Benim yaptığım iş, ticari olduktan başka, estetik de. (H. Balıkcısı, ÖÇ)

8. Ha ... ha (da) ...

Annenin gözleri dolu dolu, ha döktü ha dökcek. (W-UA16B4A-0320-1109) (Aksan vd. 2012)

9. Hem (de)

Alacağı ücreti de söyler, hem benim komisyonu da konuşuruz. (A. Ümit, SÖ)

10. Hem ... hem (de) ...

Hem içindeki tabancayla çantamı orada bırakmaz, **hem de** kim oldukları hakkında en küçük bir fikrim bile bulunmayan adamların yanına elim boş gitmemiş olurum. (A. Ümit, SÖ)

11. İster ... İster(se de) ...

İster konuşurum, *ister* türkü söylerim, *ister* göbek atarım! (W-JA16B1A-0480-1557) (Aksan vd. 2012)

12. Ne ... ne (de) ...

Ne bağırabiliyor **ne de** yerinden kımlıdayabiliyordu. (W-DA16B4A-0082-653) (Aksan vd. 2012)

13. Varsın ... varsın ...

Geçeğimiz yolları varsın bilsinler, **varsın** bilgisayarlarında fişlesinler verilerimizi, *ne olurmuş ki?* (W-IA16B4A-2675-7) (Aksan vd. 2012)

14. Ve (de / dahi)

Seher'i yakaladı, vagonun aşağı uzattı, boşlukta salladı ve tren memurunun kolları arasına bıraktı. (R. H. Karay, Sü); *Onu çok sever ve dahi takdir ederim.* (W-KA16B4A-0470-517) (Aksan vd. 2012)

15. Veya

Her an bir kapı açılabilir veya topların hışmına dayanamayan bir duvar çökebilirdi. (A. Koç, HKK)

16. Veyahut (da)

Ya bizlere uyarırsınız veyahut da memleketinize döner, istediğiniz gibi yaşarsınız. (W-IA16B3A-0630-62) (Aksan vd. 2012)

17. Ya ... ya (da) ..., ya ... yahut (da)

Üzerinde yaşadığım bu toprak, ya içindeki gizli dert ile şişip çatlayacak, ya da, bir dehşetli gürültü ile yerin dibine doğru çöküp gidecektir. (Y. K. Karaosmanoğlu, Y)

18. Ya da

Kimi zaman da Göksu Çayırı'nda pehlivan güreştirir, ya da soytarılarının koskoca ağaçlara kurulu salıncaklarda sanatlarını göstermelerine yol verir. (S. Birsal, BŞM)

19. Yahut (da)

Neredeyse sessizliği ve karanlığı bir martini kurşunu yırtacak, yahut bir bomba onu paramparça edecekti. (H. Balıkcısı, ÖÇ)

20. Yok ... yok ...

Yok arkeolojide tez sahibiymiş, **yok** Sümeroloji araştırmalarında adı literatüre geçmişmiş falan filan... (İ. Pala, AR)

İlişkilendirme Bağlaçları

1. Aksi hâlde

"Kulaklarımdan hiç şikayetçi olmadım; aksi halde konservatuvara almazlardı; şefler orkestrada tutmazlardı!" (W-FA16B4A-3306-4) (Aksan vd. 2012)

2. Aksine

Bu yüzden varlığından huzursuz olmadım, utanmadım. Aksine, sevdim onu. (W-DA16B4A-0288-249) (Aksan vd. 2012)

3. Aksi takdirde

Adamları içeri al, hemen kaybol dedim. Aksi takdirde, hoşbeşle de kalmaz, biliyorsunuz. (W-RA14B1A-1582-43) (Aksan vd. 2012)

4. Ama, amma

Erlerin giyimleri yamalı, postalları yırttı ama, yüzlerinde, dövüşü çapulculara bırakmamış gerçek savaşçıların haklı güveni vardı. (K. Tahir, YS)

5. Amma velakin

Güzel konuştun molla, amma velakin olmamış işleri olmuş gibi göstererek şöhret olmaya çalışmak haramzadeliktir (...) (A. Ümit, SÖ)

6. Ancak

Üzülüyor, için için kendini tüketiyor, ancak bir çıkış yolu bulamıyordu... (W-CA16B4A-0734-1157) (Aksan vd. 2012)

7. Ayrıca (da)

Bu kadar çok şey bir arada estetik olmaz, ayrıca sağlam da olmaz. (W-OA16B3A-1289-324) (Aksan vd. 2012)

8. Bırakın ... .. bile/dahi

Onun büyüülü nefesi bırakın demiri, granitleri bile yumuşak bir hamur gibi eritecek kadar güçlüdür. (W-QA16B1A-0674-323) (Aksan vd. 2012)

9. Çünkü

Suç işlemediğini ille kanıtlamaya çalışan suçlanmış bir çocuğun telâşi içindeyim. Çünkü kendime karşı güvensizim. (A. Ağaoğlu, BDG)

10. dA

*Annem beni eleştirmeyi sever **de**, ben onu eleştirirsem pek hoşlanmaz.* (W-QA16B1A-1731-1109) (Aksan vd. 2012)

11. Fakat

*Her seferinde bıktım, usandım diyor **fakat** birkaç ay geçince ısrarlara dayanamayıp yine başlıyor organizasyona.* (A. Ümit, SÖ)

12. Hatta

*Don Guzman zamanın en korkunç İspanyol piyadesiyle baş ve kış güvertelerden bizim Türk kadırgasına girmeye çalıştı, **hatta** kısmen girdiler bile!* (H. Balıkcısı, TR)

13. Hele (de), hele hele

*Oysa gerçek şudur; kimse kimseyi sahiden sevmeyiz, **hele** asla takdir edemez!* (W-TA16B4A-0342-602) (Aksan vd. 2012), *Feryat etmek bir babaya yakışmaz, **hele hele** bana hiç yakışmaz.* (S. Yağmur, AG-II)

14. Kaldı ki

*Affettiğimiz için eleştiriliyoruz. **Kaldı ki**, affetmek büyüklüktür.* (W-JI31D1B-2336-2438) (Aksan vd. 2012)

15. Ki

*Ama şimdi anlıyorum **ki** siz benim burada çalışmamı istemiyorsunuz.* (W-KA16B2A-0637-1598) (Aksan vd. 2012)

16. Lakin/velakin

*Bunu elbette yapacağım efendim, **lakin** ben de sizden son bir fedakârlık isteyebilir miyim? (İ. Pala, AR), *Türkmen beyi bana, bir koyun alacak kadar para verdi. **Velakin** kırk gün sonra yününden kürk, derisinden börk istiyor; (...)* (W-VII19E1A-4055-8) (Aksan vd. 2012)*

17. Ta (ki)

*Aranızda telsiz haberleşmesini ihmal etmeyin **ta ki** ben hanginizin görevini daha başarıyla yaptığımı işitebileyim.* (İ. Pala, AR)

18. Yalnız

*Bu mutlak kadro ismini çok iyi bulmuşsunuz. **Yalnız** şu daire müdürlüğü bana lüzumsuz gibi görünüyor.* (A. H. Tanpınar, SAE)

19. Yoksa

*Allah'a imanım beni ayakta tutuyor. **Yoksa** ne çeşit can kıymalarla kıyardım canıma.* (S. Yağmur, AG-III)

20. Zaten

*Vakanın gerçekliğinde ısrar edecek değilim. **Zaten** tiplere uyması lazım gelen karakterleri muhafaza etmekle beraber şahısları vakadakilere benzetmedim.* (R. H. Karay, KT)

21. Zira

*Keşke Abakay'ın gözleri görüyor olsaydı da bana olup biteni anlatsaydı. **Zira** o geceye dair hiçbir şey hatırlamadım.* (İ. Pala, O)

Sonuç

Sıralı ve bağlı cümle kurguları, bir cümle yapısı değildir; aynı veya farklı yapılarda oluşturulmuş bağımsız cümlelerin birtakım anlam ilgileri ile yan yana kullanılmalarıdır. Yapı açısından ele alınan birleşik cümleden ayrı incelenmelidir.

Sıralı ve bağlı cümle dizilerini birbirinden ayıran özelliğin birinde noktalama işaretlerinin diğerinde bağlaçların kullanılması değildir; bağlaçların iki cümle arasında cümlelerin dış anlamı ile mi iç anlamı ile mi ilgi kurduğu hususu ile ilgilidir.

Bağlaçlar, sözdizimi içinde farklı yapılarda kullanılabilir. Sıralı ve bağlı cümleler iki cümlenin arasında kullanılan bağlaçlarla ilgili bir durumdur. Cümle başı bağlaçları, öbek yapan bağlaçlar ve arasöz bağlaçları cümle dizisi oluşturmada etkin değildir.

Sıralı cümlelerde kullanılan bağlaçların yerine noktalı virgül kullanılabilir; ancak, sıralama bağlacı varken bu bağlaçların öncesinde veya sonrasında virgül veya noktalı virgül kullanılmamalıdır.

Bağlı cümle dizilerinde kullanılan bağlaçların yerine noktalı virgül de kullanılabilir; ancak, ilişkilendirme bağlacı varken bu bağlaçların öncesinde noktalı virgül sonrasında virgül kullanılmalıdır. Öncesinde noktalı virgül kullanılmalıdır; zira, bu tür cümleler, yapıcı tamamlanmış; anlamca tamamlanmamıştır. Noktalı virgül buna işaret eder. Sonrasında virgül kullanılmalıdır; çünkü, bu tür bağlaçlar vurgulu sözcüktür.

Cümleler arası bu bağlaçların bu tür ayrımları yapıldıktan sonra doğru kategori bağlamıyla tek tek işlevleri sorgulanabilir.

Kelime türü olarak bağlaçların işlevleri de ancak bu şekilde daha iyi öğretilir.

KAYNAKLAR

- Delice, H. İ. (2018). Türkçe Sözdizimi. İstanbul: Asitan Kitap Yayınları.
- Doğan, A. T. (2021). Türkiye Türkçesinde Edatlar. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Karahan, L. (1991), Türkçede Söz Dizimi. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özmen, M. (2013). Türkçenin Sözdizimi. Adana: Karahan Kitabevi.
- Turan, Z. (1999). Cümlenin Yapısı İle İlişkilendirilen “Basit” ve “Birleşik” Kavramları. Türklük Bilimi Araştırmaları-VIII. Sivas: 299-311.
- Vardar, B. (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: ABC Yayınları.

TARİHSEL ROMAN VE İDEOLOJİ

Prof. Dr. Turgut GÖĞEBAKAN*

Özet

Tarih ve edebiyat ilişkisi, neredeyse insanlığın tarihi kadar eskidir. Hem sözlü hem yazılı edebiyat ürünlerinin başlangıç itibarıyla ana teması tarihtir. Her ne kadar edebiyatın ilk ürünlerinin lirik bir yapısı olmasına rağmen bu ilişkilerin doruk noktasında roman vardır. Roman tarihi malzemeyi kendi yapısına uygun bir biçimde işleyerek okurun karşısına çıkarma anlamında son derece başarılı olmuştur. Roman tarih ilişkisinin bu kadar başarılı olmasının ardında birçok neden yatmaktadır. Öncelikle tarihe yani geçmişe duyulan ilgi, insanoğlu açısından güncelliğini hep korumuştur. Geçmişin geleceği şekillendirdiği düşünüldüğünde bu ilginin neden bu kadar güncel kaldığı sorusu kendiliğinden cevap bulmaktadır. Yazarlar da öncelikle içinde yaşadıkları toplumun bir üyesi olarak bu güncelliğe ya da bu ilgiye hep kulak vermişlerdir. Tarihin ideolojik yaklaşımlar ve amaçlar için uygun bir zemin içermesi, yazarları cezbeden ya da çeken bir diğer önemli noktadır. Nitekim tarih konulu romanların ideolojik yapısı, diğer romanlardan belirgin bir biçimde farklı ve baskındır. Bu, şu anlama gelir: Aynı konu değişik yazarlar tarafından farklı biçimlerde ele alınır. Bunun nedeni yazarların dünyaya bakışlarındaki farklılıktır. Bu farklılıklar bütünüyle olmasa bile ağırlıklı olarak ideolojiktir.

Buna en iyi örnek olarak Osmanlı'nın kuruluş dönemini konu edinen romanlar gösterilebilir. Aynı dönemi ele alan Kemal Tahir'in "Devlet Ana" adlı romanıyla Tarık Buğra'nın "Osmancık" adlı romanı bu bağlamda tipiktir. "Osmancık" romanı döneme son derece idealist bir bakış açısıyla yaklaşırken "Devlet Ana", idealizmden uzak ve yazarının toplumcu-gerçekçi bakış açısının şekillendirdiği bir roman görüntüsü çizer. Tarık Buğra, muhafazakar bir yazarın döneme bakış açısını romanda hissettirirken Kemal Tahir, toplumsal gerçekçi bir yol izlemeyi tercih eder. Bu ikilinin tarih konulu diğer romanlarında da benzer durum geçerlidir. Atsız'ın Abdullah Ziya Kozanoğlu'nun ve diğer birçok tarih konulu romancının yapıtlarında da ideoloji, temel belirleyen olarak karşı çıkar. İyi figürler, kötü figürler olumlu eylemler, olumsuz eylemler hep ideoloji tarafından belirlenir. Bu nedenle; bu romanlarda yazarlarının ideolojik çizgilerine uygun tipler bulunur. Batı edebiyatında da tarih konulu romanların genellikle ideolojik yönü güçlü ve baskın yazarlar tarafından tercih edilmesi de bu manada bir gerçektir. Örneğin Alman tarihinin en önemli ve trajik kesitlerinden birisi olan Nasyonal Sosyalist dönemin en popüler türünün tarih konulu roman oluşu bir tesadüf değildir. Bu dönemde yayınlanan romanların çok büyük bir bölümünün tarih konulu olması, türün ideolojik propagandaya çok uygun bir zemin oluşturmasına önemli bir gösterge olarak değerlendirilebilir. Bu dönem romanlarının ağırlıklı bir bölümü ideolojik propagandaya ve yine ideoloji doğrultusunda tarihin önemli figürlerini milli duygular oluşturma ve gençlere Alman büyüklerini sevdirmeye yolunda önemli

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü,
turgut.gogebakan@atauni.edu.tr, Türkiye-Erzurum.

işlevler üstlenmişleridir. Yönetimin de bu tarz romanları teşvik etmesi de ideoloji – edebiyat ilişkisine vurgu yapmak açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Tarih Edebiyat İlişkisi, Roman Tarihi, İdeolojik Yaklaşımlar

The Historical Novel and Ideology

Abstract

The connection between history and literature is almost as old as human history. History has always been the fundamental focus of oral and written literary works. Despite the early lyrical nature of literature's initial creations, the pinnacle of this relationship is found in the novel. The novel has successfully processed historical material in a manner suitable for its own structure, presenting it effectively to the readers. The novel-history relationship's success can be attributed to several factors. Firstly, human interest in the past has always remained relevant, as the past is believed to shape the future. When considering how the past shapes the future, the question of why this interest remains so current naturally answers itself. Authors have always paid attention to this relevance and interest, especially as members of the society in which they live.

Another crucial point that attracts and engages authors is that history provides a suitable ground for ideological approaches and purposes. When compared to other books, historical novels have a distinct and dominant ideological structure. This means that different authors approach the same topic in different ways, owing to variances in their worldviews. Although these differences may not be entirely ideological, they are predominantly so. A prime example can be seen in novels that focus on the founding period of the Ottoman Empire. The best examples of this are the novels that deal with the founding period of the Ottoman Empire. Kemal Tahir's "Devlet Ana" and Tarık Buğra's "Osmancık" are typical in this respect. While "Osmancık" approaches the period from a highly idealistic point of view, "Devlet Ana" draws the image of a novel far from idealism and is shaped by its author's socialist-realist point of view. While Tarık Buğra presents a conservative writer's view of the period in his novel, Kemal Tahir prefers to follow a social realist path. The situation is similar in the other novels written by this duo.

Ideology is the fundamental determinant in the works of Atsz, Abdullah Ziya Kozanolu, and many other historical novelists. Good and evil characters and positive and negative actions are all determined by ideology. As a result, the characters in these works reflect their authors' ideological lines. In this sense, it is also a fact that novels about history in Western literature are generally preferred by writers with a strong ideological leaning. It is no surprise, for example, that historical fiction was the most popular genre during the Nazi era, one of the most important and terrible times in German history. The fact that most of the novels published in this period were themed on history is an important indicator that the genre created a very suitable ground for ideological propaganda. Most of the novels of this period played an important role in ideological propaganda and

ideology, in creating national feelings for the important figures of history, and in endearing German elders to young people. The government's encouragement of such works is also significant in terms of emphasising the link between ideology and literature.

Key Words: Literature-History Relationship, History of the Novel, Ideological Approaches

МУСТАҚИЛ ВА ЁРДАМЧИ СЎЗЛАРНИНГ МУНОСАБАТИ

Закиржон ИСАКОВ*

Аннотация

Мақолада тилшунослик тарихида сўзларни туркумларга ажратиш лексик ва грамматик принцип асосида олиб борилганлиги баён қилинган. Бу принцип ўзининг тарихийлиги ва мунозаларга бойлиги билан доимо тилшуносларнинг диққат-эътиборидаги масалалардан бири бўлиб келган. Шу принципларга мустақил сўзлар тўлиқ жавоб бера олиши, яъни улар лексик маъно билдириш билан бирга морфологик ва синтактик вазифалар ҳам билдириши айтилади. Аммо ёрдамчи сўзлар: боғловчи, кўмакчи ва юкламаларнинг грамматик маъно билдириб, лексик маъно ифодалай олмаслиги мунозаларга сабаб бўлиб келади. Ёрдамчи сўз туркуми бўлган юкламаларда ҳам лексик маъно бўлмасдан, грамматик белгиларгина мавжуд бўлади. Юкламалар гап таркибида ишлатилганда боғловчи ва кўмакчидан кўра гапнинг лексик маъносига таъсир этишда ўзига хос фаоллик кўрсатади. Кўмакчи ва боғловчилар сўз бирикмаси ва гапларни боғлаш баробарида ўзаро яқинлик ҳосил қилади. Кўмакчилар синтактик шакл ясовчи қўшимчалар сингари эргаш сўзни бош сўзга тобелик асосида боғлайди. Боғловчилар сўзларни ўзаро фақат тенглик асосида боғлайди, гапларни эса тенг ва тобелик асосида боғлаш хусусиятига эга бўлади. Юкламалар эса сўз ва гапларни ўзаро боғлашда эмас, сўз ҳамда гапларга қўшимча маъно юклашда хизмат қилади. Бироқ, юкламалар боғловчи вазифасида вазифадошлик бўлиб ишлатилганда, сўз ва гапларни тенг ҳамда тобелик асосида боғлаш имкониятига эга бўлиб қолади. Хуллас, мақолада мустақил ва ёрдамчи сўз туркумларига ажратишнинг умумий ҳамда хусусий томонлари ёритилган.

Калит сўзлар: сўз, сўз шакл, лексема, морфема, сўз туркумлари, мустақил сўзлар, ёрдамчи сўзлар, категория, юклама, боғловчи, кўмакчи, энклиза, делимитация, идентификация, ёндош вазифа, синтактик вазифа.

Müstakil ve Yardımcı Sözlere İlişkisi Üzerine

About Correlation of Independent and Auxiliary Words

Abstract

The article explains that in the history of linguistics, the division of words into categories was carried out according to the lexico-grammatical principle. This principle, with its historicity and richness of discussions, has always been one of the issues attracting the attention of linguists. It is said that these same principles are able to fully respond to independent words, that is, they express morphological and syntactic tasks, as well as express lexical meaning. But the inability of auxiliary words: conjunctions, prepositions and particles to express grammatical

* Қўқон давлат педагогика институти “Бошланғич таълим” факультети “Бошланғич таълим” кафедраси isakovzakirjon@yandex.com

meaning and express lexical meaning is the subject of debate. Particles that are auxiliary categories of words also contain only grammatical symbols without lexical meaning. Particles have a special effect on the lexical meaning of a sentence than conjunctions and prepositions when used as part of a sentence. Prepositions and conjunctions, together with phrases and linking sentences, create mutual intimacy. Prepositions associate a dependent word with the main word on the basis of a subordinate connection, as do syntactic formative suffixes. Conjunctions connect words with each other only on the basis of equality, whereas sentences tend to connect on the basis of equality and subordination. On the other hand, particles do not serve to connect words and sentences, but to give the word and sentences additional meaning. However, when particles are used as a bundle, they remain capable of linking words and sentences on both an equal and subordinate basis. So, the article highlights both general and particular aspects of the division into independent and auxiliary categories of words.

Key words: word, word form, lexeme, morpheme, parts of speech, independent words, auxiliary words, category, particle, conjunction, preposition, enclase, delimitation, identification, secondary function, syntax function.

Тилшунослик тарихида сўзларни туркумларга таснифлаш – мустақил ва ёрдамчи сўзларга ажратиш жуда қадим даврларданоқ бошланган. Ўша даврлардан бошлаб ҳозиргача мустақил ва ёрдамчи сўзлар ўзаро умумий категориал маънонинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигига қараб фарқланиши анъана тусига кирган [9,15]. Масалан, отларнинг умумий лексик маъноси предметлик, феълнинг умумий лексик маъноси ҳаракат-ҳолат ифодалаш, деб белгилаб келинади. Ёрдамчи сўзларда, дарҳақиқат, умумий лексик маъно йўқ, муайян гуруҳга кирувчи ёрдамчиларнинг ҳаммаси грамматик маъно ифодалайди, деб бўлмайди. Аммо уларда ҳам муайян умумграмматик белги мавжудлиги шак-шубҳасиз.

Ёрдамчи сўзларнинг сўзлик мавқеини рад этишда тилшунослар турли жиҳатлардан ёндашадилар. Хусусан, А.К.Васильева мантикий жиҳатга эътибор қилади. Унинг фикрича, сўз фикрнинг вербал ифодаси бўлиб, тушунча ифодамай олмайди сўз сўз туркумлари сирасига кирмайди [1,74; 7,21]. Бу фикр бир томондан тўғри саналади, чунки ёрдамчи сўзлар тушунча ифодаламайди. Ёрдамчилар фикрни вербаллаштиришда мустақил сўзлардан кескин ортида қолмайди. Қурилишга Каримжон ва Салимжон боради. // Қурилишга Каримжон ёки Салимжон боради. Бу ўринда бир-биридан кескин фарқ қилувчи икки фикрнинг пайдо бўлишига ёрдамчи сўзлар – боғловчилар восита бўлаётгани яққол кўриниб турибди.

Профессор А.Нурмонов ёрдамчи сўзларнинг мавқеини белгилашда тил системаси табиатидан келиб чиқиб баҳо беришга ҳаракат қилади: *«Юклама морфемалар ургуусиз бўлиб, лексик морфемага энклиза ҳолида қўшилади. Ургу лексик морфеманинг охирги бўғинида қолиб, юклама морфемага ўтмайди. Боғловчилар эса бир сўз шаклини иккинчи сўз шакли билан муносабатини билдириши билан бирга, гаплар ўртасидаги муносабатни ҳам билдиради ва ўзаро боғланиб келатган лисоний бирликлар билан фонетик яхлитликни ташиқил этмайди. Лекин юклама ва боғловчилар сўз шакл синфига (морфологик сўзга) кирмайди. Чунки юклама ва боғловчилар қурилмалик хусусиятига, таркиби морфемаларга бўлиниши хусусиятига эга эмас»* [5,49].

Кўринадикки, бу талқинда асосан қўшимча морфемалар ва ёрдамчи сўзлар муносабатига эътибор берилган. Юкламалар ва боғловчилар сўз доирасига киритилмайди. Кўмакчилар эса сўз (сўзшакл) таркибида, унинг таркибий қисми ҳисобланади. Ёрдамчи сўзларни бу тадқиқотчилар ҳам сўз туркуми доирасида санамайдилар.

Бизнингча, мустақил ва ёрдамчи сўзларнинг ўзаро муносабатини, бир-бирига нисбатан тугган ўрнини баҳолашдаги бундай иккиланишларнинг асосий сабаби иккита:

1. Сўзга мукамал таърифнинг йўқлигида.
2. Сўз туркумига аниқ таърифнинг йўқлигида.

Тилшунослик тарихида сўзга берилган юздан ортиқ таърифлар маълум бўлса-да, тадқиқотчилар сўзга ўзига яқин бўлган мезондан келиб, чиқиб баҳо берадилар. Таърифлар қайсидир жиҳатдан ўзини оқласа-да, тўлиғича маъқул таъриф ҳамон мавжуд эмас.

Сўзга таъриф бериш иккита жиҳатни қамраб олади:

1. Делимитация (сўзнинг чегарасини аниқлаш).
2. Идентификация (турли қўлланишларда (шаклларда) сўзни аниқлаш).

Ҳар иккала муаммо ҳам тилшунослик тарихида жуда кўп ишланди, аммо охирига етмади. Агар ёрдамчи сўзлар ва мустақил сўзларни бир-биридан ажратиш, тўғрироғи, уларнинг «тенг эмаслиги»ни исботлаш осон бўлганда эди, бу натижа аллақачон қўлга киритилган бўларди. Тилшуносликда сўз туркумлари сирасига киритилган ва чиқарилган бирликлар беҳисоб бўлган. Аммо ёрдамчи сўзлар ҳар қанча танқидга қарамай мустақил сўзлар билан бир қаторда тилга олиниб келади. Ҳар қанча ғалати бўлмасин, мустақил ва ёрдамчи сўзларнинг бундай келиши олмаслиги атама билан анча боғлиқ.

Рус тилшунослигидаги қабул қилинган атама ўзбек тилшунослигидан кўра анча қулай. В.В.Виноградов бу атамаларнинг келиб чиқишига ва масала моҳиятини аниқлашга таъсири борлигига эътибор берган. Маълумки, рус тилшунослигида «части речи» (нутқ бўлаклари)га қарама-қарши турувчи “частицы речи” (нутқ бўлакчалари) ажратилади. *“Частица атамаси (лот. particula), грамматик терминологиянинг катта қисми каби, рус грамматикасига антик грамматикадан, унга эса ўз навбатида шарқ грамматикаларидан (қиёсл. арабча – harf – бўлакча) кириб келган”* [2,544]. *“Нутқ бўлаги ва бўлакчалари” атамаси шунинг учун ҳам қулайки, бўлак ёки бўлакча бўлишидан қатъи назар улар бир бутуннинг қисми эканлиги сезилиб туради. Аммо сўз туркуми атамасида бу қулайлик йўқ, аксинча, атама анча ноқулайлик келтириб чиқариб мустақил ва ёрдамчи сўзларни дарҳол иккига айириб юборади: “Адабиётларда сўзга ажратишнинг асосий тамойиллари сифатида тушунча ифодалаш, шаклий яхлитлик, фонетик бир бутунлик белгилари кўрсатилади. Агар бу белгиларга жиддий эътибор берадиган бўлсак, уларнинг ҳаммаси мустақил сўзларни ажратишга ёрдам беради, ёрдамчи сўзлар эса бундай хусусиятга эга эмас. Шундай экан, ёрдамчи сўзларни, масалан, -ми, -чи, -у(-ю), -да сингариларни “сўз” атамаси остида бирлаштириш мумкинми? Табиийки, йўқ. Чунки улар “сўз” (морфологик сўз) тамойилларининг биронтасига ҳам жавоб бермайди”* [5,47].

Мустақил ва ёрдамчи сўзларни фарқловчи белгиларгина эмас, бирлаштирувчи жиҳатлар ҳам мавжуд. Аввало, юқорида ҳам мурожаат этиб ўтганимиз – мантиқий жиҳатга эътибор берсак. Фалсафий нуқтаи назардан нарса қанча муҳим бўлса,

унинг алоқалари ҳам шунча муҳимдир. “Ўзаро муносабатлардан таиқарида нарса ҳеч нимадир” [3,124]. Муносабатларни ифодалашга айнан ёрдамчи сўзлар ихтисослашган. Шунинг учун ҳам улар нутқда жуда кенг қўлланилади. Бу борада статистик кузатишлар олиб борган француз стенографи Эсту қўлланиш даражаси 40% бўлган ҳолатгача қайд этган [2,544].

Мустақил ва ёрдамчи сўзлар орасидаги боғлиқликни тил фактлари ҳам тасдиқлаб туради. Хусусан, тадқиқотчи И.Мадраҳимов “маъновий номуствақиллик” [1М] белгиси асосида лексемаларни текшириб шундай хулосага келади: “...барқарор [1М] белгисига эга бўлган соф ёрдамчи сўзларни лексемалар таркибидан чиқариб таишлаш айирмада [1М] нинг зидди бўлган «маъновий мустақиллик» [1М] белгисининг барқарорлигини таъминламайди, чунки [1М]га нисбатан бефарқ бўлган сўзлар гуруҳи ичида шундай бирликлар борки, улар ҳам [1М], ҳам [-1М] хусусиятларига эга (от кўмакчилар, ёрдамчи ва кўмакчи феъллар) ёки улар ичида шундай элементлар борки (атоқли отлар, мавҳум отлар ва ҳ.к.), уларда [1М] бошқа кўринишларда юзага чиқади. Мана шунинг учун лексемаларнинг маъновий таснифида илк босқич [1М] ва [-1М] асосидаги тенг қийматли зиддият моҳиятига эмас, [1М] белгиси асосидаги нотўлиқ зиддият табиатида эга” [4,31].

Ана шундан келиб чиқиб, мустақил ва ёрдамчи сўзларни фарқлайди. Кўринадики, мустақил ва ёрдамчи сўзлар муайян ўзаро алоқада туради. Аммо бу боғлиқлик тенглик дегани эмас, албатта. Уларнинг ўзаро муносабатлари типини аниқ кўрсатиш учун морфологик тизимнинг яна бошқа аъзолари – қўшимчаларга тўхталиб ўтиш лозим.

Ёрдамчи сўзларни “сўз” доирасидан чиқарувчилар ишонарли далилларини келтиришлари шубҳасиз. Аммо альтернатив қарашлар ҳам бор. Хусусан, Ш.Шаҳобиддинова -жон, -хон, -ой, -чак, -лоқ, -чоқ каби қўшимчалар ҳақида сўз юритиб шундай дейди: “Хўш, уларнинг сўз эмаслиги шубҳа тугдирадими? Бир қарашда бу саволга жавоб бериш осондек туюлади. Сабаби, юқорида айтиб ўтилганидек уларнинг шаклан ва мазмунан сўзга яқин келмаслиги аниқ. Бироқ уларнинг қўшимчалар эмаслигини кўрсатувчи омиллар ҳам йўқ эмас. Бу омиллардан асосийси сифатида доимо сўз охирига кўчувчи сўз ургусининг бу бирликларга кўчмаслигини кўрсатиши мумкин. Аммо бу омилни кучсизлантирувчи кейинги жиҳат мавжуд бўлиб, уларнинг «ўз» ургуси ҳам йўқ. Демак, улар қўшимчалардан ургу олмаслиги, сўзлардан эса ургуси йўқлиги билан фарқланади” [8,27].

Аслида мустақил ва ёрдамчи сўзларнинг ўзаро муносабатига доир бўлган муаммо «қўшимча юкламалар» деб аталган бирликларга алоқадор бўлганда янада кескинлашади. Уларнинг, кўриб ўтганимиздек, сўзга ўхшамаслиги қанча аниқ бўлса, қўшимчага ҳам ўхшамаслиги шунчалик аниқ. Сўзга ўхшамаслиги борасида билдирилган фикрлар анчагина.

Қўшимчалар ва юкламалар орасидаги муносабат деярли барча тиллар тадқиқотчилари учун қизиқарли материал бўлиб келган. Хусусан, Н.Д.Арутюнова шундай қоида орқали уларнинг фарқларини аниқлаб беришга ҳаракат қилади: “...қандайдир V сўзни шакллантирувчи n “ёрдамчи элементи”, агар V дан келиб чиқувчи қандайдир ZV бирикмаси мавжуд бўлса ва унда Z албатта ўша n ёки n га боғлиқ бошқа ёрдамчи элемент билан шакллансагина ва фақат шунда, аффикслар сирасига киради. Акс

ҳолда, яъни бундай бирикма тилда бўлмаса, *n* элементи юкламалар сирасига киради” [6,223].

Ш.Шаҳобиддинова туркий тиллар табиатидан келиб чиқиб, қўшимча ва ёрдамчи сўзларни фарқлашга бир оз бошқачароқ ёндашади: “*Муайян кўрсаткич -n* агар бирикма, гап, матн қурилишига муайян таъсир кўрсатса, ўзига ўхшашилари билан изчил зиддиятли боғланишлар асосида дистрибутив муносабатларда турса – қўшимча, акс ҳолда юкламадир” [8,29].

Мана шу қонданинг татбиқи сифатида юкламалар тизимига кўрсатиб ўтилган *-жон, -хон, -ой, -ча, -чак* ва ҳоказоларни киритиш мумкин.

Кўринадики, туркий тилларда қўшимча билан муносабатлар шаклий хусусиятларидан келиб чиқиб, кўпинча юкламага келиб тақалса-да, аслида ёрдамчи сўзларнинг барчасига тааллуқлидир. Сўзлардан қўшимчаларгача бўлган масофада ёрдамчи сўзларнинг қандай изчилликда жойлашиши ҳар бир ёрдамчи сўзлар моҳиятини аниқлашни талаб қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Васильева А. К. О природе частей речи как системы классов полных слов // Филологические науки. – 1973. – №6. – С.65-75.
2. Виноградов В. В. Русский язык. – Москва: Высшая школа, 1986. – 640 с.
3. Гегель. Наука логики. Т.II. – Москва: Мысль, 1971. – 248 с.
4. Мадраҳимов И. Лексемалар таснифидаги илк босқич // ЎТА. – 2003. – №3. – Б.29-32.
5. Нурмонов А. ва бошқ. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – 164 б.
6. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – Москва, 1972. – 565 с.
7. Суник О. П. Общая теория частей речи. – Ленинград, 1966. – 131 с.
8. Шаҳобиддинова Ш. Айрим қўшимчаларнинг мавқеи хусусида // ЎТА. – 2000. – №5. – Б.27-29.. Элтазаров Ж. Сўз туркумлари ҳақидаги лингвистик назариялар. – Самарқанд, 1996. – 127 б.

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТАДГУ БИЛИГ” ДАСТАНЫ
ПРОФЕССОР К.АРТЫКБАЕВДИН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ**

Сайра ИСАЕВА¹

Аннотация

Кыргыз эл жазуучусу, адабиятчы жана сынчы, акын жана котормочу К.Артыкбаев адабиятыбызга, маданиятыбызга байланыштуу баа жеткис мурас калтырып кетти. Ал мурас көп багыттуу болсо да, анда окумуштуунун чыгармачылыгында гана эмес, бүтүндөй кыргыз адабияты үчүн өзөктүү мааниге ээ болгон проблемалар бар. Алардын ирдүүсү - Жусуп Баласагын жана анын даңазалуу "Кутадгу билиг" дастаны.

К.Артыкбаев – кыргыз адабиятынын байыртадан берки тарыхын туташ жана ырааттуу, ар тараптуу жана терең изилдеген илимпоз. Ал Кыргызстанда биринчи болуп Орхон-Енисей жазууларындагы адабий мурастарды жана XI кылымда кыргыз жергесинен чыккан Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкари (Барсгани) өңдүү даанышмандардын чыгармачылык мурастарын жалпы түрк элдери менен бирге кыргыз элине да таандык дөөлөттөр экенин далилдөөгө аракеттенген. Ал бул маселелерди Совет мезгилиндеги катуу цензурага, идеологиялык кысымга карабай күн тартибине алып чыккан. Анын бекем пикиринде адабиятыбыздын тарыхын Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкариден баштообуз керек. Ал мындай позициясын илимий жактан далилдеп, ал үчүн чейрек кылым күрөш жүргүзүп, көп талаш-тартыш, бут тосууларды жеңип, акыры адабиятыбыздын байыртан берки тарыхын түзүүгө жетишкен. Макаланын негизги проблематикасын профессор Качкынбай Артыкбаевдин мына ушул багыттагы изилдөөлөрү түзөт.

Түйүндүү сөздөр; адабият, байыркы, дастан, түрк, адабий мурас, тарых, эмгек.

**Cusup Balasagin'in "Kutadgu Bilig" Destani Profesör K. Artıkbaev'in
Araştırmaları Üzerine**

Özet

Kırgız Halk Yazarı, edebiyatçı, eleştirmen ve seçkin bilim adamı K. Artıkbaev, edebiyatımız ve kültürümüzle ilgili yüzlerce eseri kuşağa bıraktı. Bu yazıda ise K. Artıkbaev'in araştırmalarının biri olan Kırgız edebiyatının eski tarihi olan eserlerin ilk sıralarını tamamlayan Cusup Balasagin'in "Kutadgu Bilig" destanı üzerinedir.

K. Artıkbaev, eski zamanlardan beri Kırgız edebiyatı tarihini tutarlı, sistemli, kapsamlı ve derin bir şekilde inceleyen bir bilim adamıdır. Orhun-Yenisey yazıtlarındaki edebî mirasımızı ve XI yüzyılda kendi topraklarımızda yaşayan Cusup Balasagin ve Mahmud Kaşkari gibi bilge atalarımızın yaratıcı miraslarını

¹ Жусуп Баласагын атындагы КУУнун кыргыз адабияты кафедрасынын доценти, филология илимдеринин кандидаты.

Kırgız halkına ait olduğunu ispatlamaya çalışan ilk kişi olmuştur. Sovyet dönemindeki şiddetli sansür ve ideolojik baskıya rağmen, Cusup Balasagin ve Mahmud Kaşkari, tüm Türk halklarına özellikle Kırgız halkına daha çok alakalı olduğunu ve edebiyatımızın tarihine eski mirasımızdan başlamamız gerektiğini bilimsel olarak kanıtladığı, ardından çeyrek asırlık bir mücadele, birçok tartışma ve engelleri yenerek sonunda edebiyatımızın çok eski çağlardan günümüze uzanan tarihini oluşturma başarısı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler; edebiyat, eski çağ, destan, Türk, edebî miras, tarih, eser.

Jusup Balasagyns Saga " Kutadgu Bilig" Is Researched by Professor K. Artykbaev

Annotation

The Kyrgyz national literary, critic, outstanding writer, scientist K. Artykbaev left behind the hundreds of works to literature and culture of Kyrgyz people. This article touched about the saga " Kutadgu bilig" by Jusup Balasagyn, which is the ancient history of Kyrgyz literature researched by K. Artykbaev.

K. Artykbaev- ia one the scientist who has studied the history of Kyrgyz literature since ancient times in coherent, comprehensive and deep way. He was tried to prove that our literature heritage in the Orchon- Yenisei inscription (writings) as well as the creative heritage of our wise ancestors such as J. Balasagyn and Mahmud Kashkari; who came from our land in the XI century, are deeds belonging to the kyrgyz people.

Despite of all ideological pressure during the Soviet (time) era, Jusup Balasagyn and Mahmud Kashkari scientifically proved that they are more relevant to the Turkic people, including the kyrgyz people.

The history of our literature start from ancient heritage, then fought for a quarter of a century and faced many arguments and obstacles, won and finally the achievement of creating the history of our literature ancient times.

“Бул дүйнөң кептерконадур, Бири учса, бир конадур...” деп Алишер Навои жазгандай бул жалган дүйнөгө бири келсе, бири кетип жашоо уланып, канча адамдын көзү өтсө да дүйнө былк этпей, эч нерсе көрбөгөндөй, билбегендей жашоо нугу улана берет экен. Бирок, ошол былк этпеген дүйнөгө өчпөс из калтырып кеткен адам гана өлбөс болуп экинчи түбөлүктүү өмүргө ээ болот тура. Адамдын ким экендиги, анын нукура салмак-наркы көп учурларда көзү өтүп, бир канча мезгил оодарылып кеткенден кийин билинет экен. Ошол сыңары Качкынбай Артыкбаев аттуу албан адабиятчы жана сынчынын, педагог жана коомдук ишмердин ысымы эл оозунан түшпөй, эмгектери кесипкөй адистердин көз жаздымында калбай, аткарган иштеринин ажары өчпөй, алигиге айтылып, жазылып келет.

K. Артыкбаев кай жерде болбосун өз ишинин майын чыгара иштей билген, майда-чоң нерсе деп үстүрт мамиле кылбаган илимдин дыйканы эле. Адабий сын менен адабият таанууда, публицистикада жана поэзияда да ал жоопкерчиликти туу туткан инсан

болчу. Ал эми өмүрүнүн көбүн арнаган болочок филологдорду даярдоо ишинде К.Артыкбаев бүткүл дитин, күч-кубатын, убактысын аяган эмес.

К.Артыкбаев адабияттын үч бөлүгүндө тең тынымсыз иштеп, ириде адабият таануучу, адабият тарыхчысы, адабият сынчысы катары таанымал болду. Анын “Чалгын” (1962), “Издөнүүлөр жана табылгалар”(1966), “Ар түрдүү издер” (1968), “Сын сапары” (1970), “Чыгармалар жан ойлор”(1974), “Мезгил элестери” (1979), “Тандалмалар”(1984), “Акыйкат сабагы”(1991), “Талант сыры”(1994) сыяктуу ондогон монографиялары менен жүздөгөн макала-изилдөөлөрүндө профессионал адабияттын ар кыл актуалдуу маселелери терең талданып, өздүк көз караштары ачыкталган. Булардан тышкары К. Артыкбаев байыркы адабий, маданий мурастар, кыргыз фольклорунун жана эл ырчыларынын чыгармачылыгы, адабий сын жана адабий процесс тууралуу эмгектери менен катар, орто мектептер жана жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептерин жана окуу программаларын жазды. 1982-жылы К.Артыкбаев “Кыргыз совет адабиятынын тарыхы” аттуу ЖОЖтордун филология факультетинин студенттери үчүн окуу китебин жарыялайт. Мурда - кийин мындай окуу китеби жазылган эмес. Ошондуктан, бул китептин жарыкка чыгышы бир топ резонанс жаратып, ар кандай оң жана терс пикирлерге дуушар болду. Ошол учурда төш кагып, кемчилигин айтып чыккандардын бири да кийин мындай эмгек жарата алган жок. Ырас, 2013-жылы О. Ибраимов кыргыз адабиятынын тарыхын эки китеп кылып орус тилинде жарыкка чыгарды. Бирок, кыргызча жазылган К.Артыкбаевдин окуу китебиндей эмгек азыр да жарык көрө элек. Доор алмашкандан кийин К.Артыкбаев жогорудагы китебин олуттуу толуктап, кайра жаңыча иштеп чыгып, 2004-жылы “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” деген аталыш менен жарыкка чыгарды. Кыргыз адабияттаануусундагы фундаменталдуу окуу китеби болуп калган бул эмгек “Erzurum” университетинде көп жылдар бою эмгектенген, филология илимдеринин кандидаты, доцент Майрамкул Дыйканбаева тарабынан 2016-жылы түрк тилине которулуп (автордун көзү өткөндөн кийин 7 жылдан кийин), Анкара шаарынан жарык көрдү. Окуу китебинин башка тилдерге которулушу сейрек учурай турганын эске алганда, анын канчалык салмактуу экенин баамдасак болот.

К.Артыкбаевдин дагы бир өзгөчөлүгү - башка көптөгөн мугалимдердей болуп сабагын берип, алган илимий темасынын үстүндө иштеп, тынч жүрө бербестен, дайыма элдин, улуттун кызыкчылыктары үчүн күрөшүп келди. Антпесе, жарым кылым мурда эле Кытайдагы кыргыз жазуучулары, илимпоздору менен тыгыз байланыш түзүп, Кытайдагы кыргыздардын оозеки чыгармачылыгы менен адабиятын тынымсыз иликтеп, өзүнчө чакан китепканасын уюштуруп, акыры “Кытайдагы кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгы жана адабияты” аттуу типтүү окуу программасын түзүп (шакирти Н.Турдубаева менен), аны Жусуп Баласагын атындагы улуттук университетинин кыргыз филологиясы факультетинин студенттерине лекциялык курс катары окутууга жетишмек эмес. Кийин анын жасап кеткен бул чоң эмгегинин үзүрүн көрүп КУУнун кыргыз филологиясы факультетинин студенттери үч жолу Кытайдагы Кызыл-Суу автономиялык областына фольклордук экспедицияга барып келишти.

Таланттуу адам бардык жагынан таланттуу болот. К.Артыкбаев жогорудагы ат көтөргүс эмгектерди жазып гана тим болбостон, акын катары да тынымсыз эмгектенип келген. Акындын “Байчечекей”(1964), “Тоолор менен сырдашуу”(1964), “Жаркын өмүр”(1975), “Жолдор жана тагдырлар” (1981), “Таазим” (1987), “Замана”(1994), “Теңирге ачык кат”, “Дил сыры”(2004) аттуу поэтикалык китептерин окуган окурман

анын чебер лирик жана публицист, эпик акын экенин тааныйт. Акындын ырларын мазмунга бай сынчыл поэзия катары мүнөздөсөк болот. Анын поэзиясында кайнаган турмуш чындыгы менен катар, турмуштун түркүн кыйынчылыгына эч муюбай, баш ийбей күрөшүп келе жаткан лирикалык “мендин” образын көрүүгө болот.

Ал эми ушулардын катарында К.Артыкбаевдин изилдөөлөрүнүн ичиндеги эң талаштуу, ар дайым актуалдуу маселелердин бири - анын Жусуп Баласагын жана кыргыз элинин байыркы мурастары жөнүндөгү эмгектери. К.Артыкбаев – кыргыз адабиятынын байыртадан берки тарыхын туташ жана ырааттуу, ар тараптуу жана терең изилдеген илимпоз. Илимде фактыларды гана таяныч туткан тактыкты туу туткан профессор К. Артыкбаев Жусуп Баласагын жана анын поэмасы тууралуу өздүк көз карашын жок жерден чыгарган эмес. Ал адегенде чыгарманы кайра-кайра кылдат окуп, өзүнчө иликтеп, Жусуп Баласагынга тиешеси бар, колу жеткен маалыматтардын баарын чогултуп, системалап чыккан. Анын түрк элдеринде жарыяланышын, которулушун, изилденишин иликтеген. Француз А. Жобер, венгр Г.Вамбери, даниялык В.Томсен, академиктер Р. Радлов, В.Бартольд, С.Е.Малов, А.Кононов, профессорлор А.Н.Бернштам, Е.Бертельс, И.Стеблева, түрк окумуштуулары Решит Рахмети Арат, Р.Дилачар, өзбектерден К.Каримов, А.Валитова, Ф.Зейналов, В.Махпиров, казактардан Б.Кенжебаев, Б.Султановдор бул поэманы жана анын тарыхын изилдеп, которуп келишкенин К.Артыкбаев жакшы билген. Ал ошондой эле поэманын немисчесин В.Радлов (1897, 1900, 1910), орусчасын Н.Гребнев (1963), С.Иванов (1983), түркчөсүн Р.Р.Арат (1988), өзбекчесин К.Каримов (1971), уйгурчасын А.Өткүр, А.Зия, М.Зейди, казакчасын А.Егеубаев (1986), кыргызчасын Тургунбай Кылычбек, Нооруз Үсөнаалы (1992, Үрүмчү), М.Тойбаев (1986), Т.Козубеков (1988) которушкандыгын билген жана алардын бир тобун кунт коюп окуп чыккан. Өз изилдөөлөрүндө К.Артыкбаев түрк илимпоздору Р.Арат менен А.Дилачардын маалыматтарын көбүрөөк таяныч тутат. Мына ушундай иликтөөлөрдөн кийин гана ал кыргыз жергесинде төрөлгөн Жусуп Баласагын менен анын чыгармачылыгындагы жаркыраган Чолпон жылдыздай "Кут алчу билим" поэмасы кыргыздарга көбүрөөк таандык экенине көзү жетип, бул позициясын бекемдөө, далилдөө чечимине келген. (Ө.Караев, С.Эралиев, В.Тутлис, А.Абдразаков, А.Бекбоев сындуу кыргыз окумуштуулары К.Артыкбаевден кийин гана бул маселеге кайрылышкан -С.И.). Орхон-Енисей жазуулары боюнча да ал ушундай эле жыйынтыкка келип, маданиятыбыздын, "адабиятыбыздын тарыхын мына ушулардан баштообуз зарыл, ал үчүн аларды адабий-маданий тарыхыбызга киргизүүбүз керек" деген концепциясын 1967-жылы **“Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак”** (Кыргызстан маданияты) деген макаласында ачыкка чыгарган. Макаланын башталышында эле автор: “Кийинки жылдарда биздин адабият таануу илимибизде болсун, тарыхыбызда болсун кыргыз элинин XIX кылымдагы жана андан мурдагы доорлордогу жазма адабияты жөнүндө анча кеп болбой келатат” (Артыкбаев, 1967:3), -деп жазып, жазма жана оозеки мурастарыбызга байланыштуу чечилбей келе жаткан орчундуу маселелерди дыкаттык менен изилдөөгө жана үйрөнүүгө мезгил келгенин белгилейт. Дегинкиси, К.Артыкбаев көркөм-адабий, маданий мурастар маселесине адеп "Адабий мурастарды жыйнайлы", "Дагы эле мурастар жөнүндө", "Махмуд Кашгаринин макал-лакаптар" (1966, Ленинчил жаш), "Кыргыз адабиятынын тарыхы тууралуу" (1966, Советтик Кыргызстан), "Котормочудан: Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари жана башкалар жөнүндө (1967, Ала Тоо), "Кутадгу билигдин" акыркы сөзү жөнүндө" (1969, Кыргызстан маданияты), "Элдик мурастар жөнүндө" (1976, Ленинчил жаш), "Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий

мурастарыбыз жөнүндө" (1990, Кыргызстан маданияты), "Жусуп Баласагындын "Кутадгу билиг" дастаны жөнүндө" (1990, Мугалимдер газетасы), "Өкмөт Жусуп Баласагынга кайдыгер мамиле кылбаса" (1997, Республика), "Кутадгу билигдин" кыргызча котормосу тууралуу" (1990), "Жусуп Баласагын - байыркы кыргыздардын залкар олуя акыны" (2002, Кутбилим) деген өндүү ондогон макалаларын тынымсыз жарыялап, коюлган маселеге коомчулуктун назарын буруу аракетин көрүп келген. Анын мындай маданий мурастар жана Жусуп Баласагын тууралуу эмгектери өзүнчө көлөмдүү китеп болууга жарайт.

К.Артыкбаев өткөн мурастарды окуп үйрөнүүдө кошуна казак эли 1965-жылы Казакстандын "Жазушы" басмасынан "Үч кылым ырдайт" деген жыйнак чыгып, ага XVIII, XI, XX кылымдардагы казак адабиятынын отузга жакын авторлорунун ырлары топтолгонун, анын кандай темада жазылганына карабастан алар үч кылымдагы казак адабиятынан кабар алууга мүмкүндүк бере тургандыгын айта келип, кыргыздардын өз адабиятынын алгачкы башаттарына кайрыла албай жатканына өкүнөт. К.Артыкбаев Жусуп Баласагындын "Кутадгу билиг" дастаны, Махмуд Кашгаринин "Дивани лүгат ат-түрк" китеби биринчи түрк тилинде жазылган адабий мурас экенин, ал эми чагатай, түрк тилдери өз учурунда Орто Азия, Казакстанды мекендеген элдердин орток адабий тили болгондугун айрыкча көңүл бурат. Буга байланыштуу: "Муну биз ошол эле Махмуд Кашкаринин сөздүгүнөн, же Жусуп Баласагындын дастанынын тилинен, мазмунунан ачык байкайбыз. Бул адабий мурастардын тили азыркы кыргыздар үчүн казак, өзбек, уйгур элдери сыяктуу эле түшүнүктүү жана фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, лексикалык жактан азыркы кыргыз тилине өтө жакын турат. Муну С.Е. Маловдун "Байыркы түрк жазууларынын эстеликтери" (М.-Л., 1951) деген эмгегин, профессор Б.Юнусалиевдин "Кыргыз лексикологиясы" (1959) деген монографиясын жана жаш изилдөөчүлөр Ү.Асаналиев менен К.Ашыралиевдин "Кутадгу билиг" эстелигинин тилдик өзгөчөлөктөрү" деген эмгегин окуган адам ачык баамдайт" (Артыкбаев, 1990:4), - деп жазат К.Артыкбаев. Ал эми Махмуд Кашкаринин "Түрк сөздөрүнүн жыйнагы" боюнча изилдөөсүндө академик А.Н.Кононов: "словарь... содержит 7500 слов, отражающих лексику тюрков (караханских, хаканских), туркменов, огузов, чигилей, ягма, и кыргызов" (Кононов, 1972:12) деген туура пикирин эске алсак, окумуштуу К.Артыкбаевдин "бул сөздүк бүгүнкү күндөгү кыргыздардын XI кылымдагы түрк урууларынын турмуш тиричилигинин бардык тарабы, тили, маданияты жөнүндөгү бирден-бир булак" деген пикири калетсиз болуп чыгат. Мындан тышкары К.Артыкбаев буга чейин чыгаан окумуштуулар Р.Радловдун, В.Томсендин, С.Е. Маловдун "Кутадгу билиг" дастаны жөнүндөгү изилдөөлөрүнүн алгылыктуу жана жаңылыштык менен айтылган ойлоруна токтолуп, аны өз көз карашы менен толуктайт. Эң башкысы Жусуп Баласагын дастанын түрк тилинде жазганын дастанда ачык жазып кеткенин айныксыз далил деп эсептейт. **В.Радлов** чыгаан түрколог болсо да бир катар жанылыш пикирлерин мойнуна алып, көп жылдык изилдөөлөрдүн жыйынтыгынан келип чыккан далилдүү илимий пикирлерин айтууга жетишкен. Анын акыркы бүтүмү мындай болчу: "...Мен башта "Кутадгу билиг" араб жана перс адабияты менен тааныш болгон уйгур окумуштуусунун эмгеги болуу керек деген элем. Ушундан улам, уйгур тили адабий тил катары колдонулуп жана уйгур тилинин жардамы менен ислам дининин таратылышы мүмкүн деген ойго да келген болчумун. Мындай көз карашты "Сельджук ырларынан" деген иликтөөнү жарыялаганда ордодо кызмат кылган түрк княздарынын сүйлөгөн сөздөрүн араб тамгасы менен берсе керек деп да негиздеген элем. Азыр Турфандан табылган кээ бир фрагменттерди изилдеп көргөндө, мындай көз караш туура эмес экендиги билинди...Эгерде бул эмгекти Тянь-

Шандын түндүк тарабында орун алган Баласагун шаарында жашаган адам түзгөн деген көз карашты алсак, анда биз Юсуф хас-хажиб бул эмгекти уйгур алфавитин колдонуп жазбастан, перс жана араб илимий чөйрөсү аркылуу тааныш болгон кандайдыр бир тамганы колдонуп жазган деп ойлоого болоор эле, мындай алфавит араб алфавити болмок. Ал эми эмгек болсо, Баласагун шаарында колдонулуучу түрк наречиесинде жазылган, анткени ал наречие автордун эне тили катары колдонулган" (Радлов,2004:31). **В.Томсен** болсо, Орхон жазуусунун тилиндеги тыбыштар "Кутадгу билигдин" тилиндеги тыбыштарга туура келерин белгилеп кеткен. Мындай баалуу маалыматтарды эске алуу менен К.Артыкбаев С.Е.Малов "Памятники древнетюрской письменности" (ал эмгектин кол жазмасы "**Памятники древнекыргызской письменности**" деп аталаарын эскерте кетели - С.И.) деген эмгегинде түрк урууларынын тилинде жазылган эстелик экенине карабай уйгур элине таандык эстелик деп түшүндүрүүгө аракет кылганына, кийин уйгур туугандар "Кутадгу билигдин" уйгурча басылышында автордун атын "Йусуп хас хажип" деп беришип, автордун атын да бурмалоо болгонуна көңүл бурат. "Мындай өз элине гана таандык атуул деп көрсөтүү аракети жалаң эле уйгур туугандарда эмес, өзүбек, казак туугандарда да болду. Өзбек автору С.Муталлибов Махмуд Кашкари дагы өзбек элинин ичиндеги уруудан чыккан деп аныктоого аракет кылса, ушундай эле аракетти казак окумуштуусу Г.Г.Мусаев да сунуштап, ал казак уруусунан чыккан деген ойду айтканын" бирок мындай далилсиз бурмалоолор өз натыйжасын бербегенин К.Артыкбаев баса белгилейт.

Ушундай талдоолордон кийин К. Артыкбаев Жусуп Баласагындын "Кутадгу билиг" дастаны жалпы эле түрк элдерине, анын ичинде кыргыз элине көбүрөөк таандык деген жыйынтыкка келет. Муну дастандын грамматикалык, лексикалык (мисалы, оз, ай, кой, тай, кайда, кир, кеч, лакап, карма, кызыл ж.б.) жактан гана эмес, Орто Азия, Казакстан аймагында жашаган түрк элдеринин турмушунда кездешкен жүрүм-турум нормаларынын ар кандай кырдаалга байланыштуу сүрөттөлөрүнөн ачык көрүнөөрүн мисалдар менен далилдөөгө аракеттенет. Жусуп Баласагын азыркы Токмоктун шаарынын түштүк жагындагы Баласагын шаарчасында төрөлгөнүн, ал Караханиддердин борбору болгонун, бул алгачкы байыркы түрк тилинде жазылган чыгарма экенин дастандын өзүнөн мисал келтирүү менен анализдеп берет. Бул пикирди профессор К. Артыкбаев жөн салды эле айта койбостон, "Кутадгу билиг" дастанынын мазмунун терең талдап, түшүнүү менен бекемдейт, анын кээ бир бөлүктөрүн кыргызчага котормосун тартуулайт. Салыштыруулар көрсөткөндөй анын котормолору жакшы чыккан.

Эми биз кеп баштайлы акындардан,

Адамды ар кыл айткан асылдардан.

Мукам сөз бирде чачтай жумшак, назик,

Бирде ал кылыч өңдүү өтөт кесип.

Жакшы ырдын жакшы экенин билиш үчүн,

Акындын ич дүйнөсүн даана түшүн.

Дениздин түп байлыгы - бермет, шуру,

Түбүнө түшпөгөн жан калат куру.

К.Артыкбаевдин бул котормолору мыкты деп эсептелген башка котормолордон төмөн турбастыгы атайын далилдөөнү деле талап кылбайт.

Жогоркудай далилдерди келтирүү менен профессор К. Артыкбаев совет мезгилинде эле кыргыз элине таандык адабиятыбыздын тарыхын мына ушулардан баштообуз зарыл деген демилге көтөрүп, анан чейрек кылым ал идеясы үчүн күрөш жүргүзүп, көп талаш-тартыш, бут тосууларды жеңип, акыры адабиятыбыздын байыртан берки тарыхын түзүүгө жетишкен эле. Ошентип, Совет доорунда колдоого алына бербеген мындай “демилгелери” үчүн ал бир далай запкы жеп, көп тоскоолдуктарды башынан өткөргөн учурлары да болгон. 1987-жылдан тарта Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкардын чыгармачылыгы орто мектептердин окуу программаларына, окуу китептерине, 1990-жылдан баштап жогору окуу жайларынын филология факультеттеринин окуу программаларына кирип, бул окуу планына киргизилген дисциплина боюнча кыргыз адабият кафедрасынын профессору **А. Абдразаков** “Жусуп Баласагын жана анын “Кутадгу билиг” дастаны”, “Түрк атанын балдары болсок...” деген эмгектерин жазып, окута баштаган. Ал “Байыркы мезгилден ХХ кылымга чейинки кыргыз адабиятынын тарыхы”, “Кыргыз акындар чыгармачылыгынын тарыхы”, “Кытайдагы кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгы жана адабияты” сыяктуу бир нече предметтер боюнча типтүү окуу программаларын (бардыгы 9 программа) түзүүгө жетекчилик кылды. Мындай чоң иштер мурда аткарылган эмес эле. Мындай иштер түмөндөгөн түйшүктү, кайтпас кайратты талап кылса керек. Анын: “Эгерде алдыга койгон максатыңдын, ишиндин тууралыгына көзүң даана жетсе, эч кылчайбастан, кыйынчылыктын бардыгына туруштук берип жүзөгө ашыруу керек. Жок, күмөн болсоң, же ал иш быша элек болсо, элге жарыялаганга болбойт”, - деген прициби бар болчу. Анын мүнөзүндөгү ушундай көктүк, тактык, принципиалдуулук, мекенчилдик сыяктуу мыкты сапаттары аны урматтоого, личность катары сыйлоого аргасыз кылчу. Ал көшөкөрлүктү, жалганчылыкты, эки жүздүүлүктү жек көрчү.

Ошентип, кыргыз элинин байыркы эл экендигин байыркы адабий тарыхын түзүү менен иш жүзүндө далилдеп, күндөлүк турмушубузга киргизүү аркылуу Октябрь төңкөрүшүнө чейин кыргыз элинде жазуу да, адабият да, мамлекет болгон эмес деп элибизди басынткан саясатты К. Артыкбаев жокко чыгарууга батынып, элибиздин байыркы маданияты, адабияты, жазуусу болгон деген сыймыктануу сезимибизге шам жаккан кашкөй инсан болгон. Ага чейин мындай чечкиндүү ойлорун бир гана залкар жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков айтып келген эле. Кийин К.Артыкбаев бул багыттагы иштерин улантып, Жусуп Баласагындын дастаны боюнча бир катар илимий иш жаздырууга жетишип, өзүнүн ойлорун илимий жактан дагы тереңдетүүгө өткөн. Жаш окмуштуулар Н. Турдубаевага Ж. Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны анын түрк тилдериндеги котормосу”, К. Кулалиевага “Мамлекет маселеси “Манас” эпосу менен Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастанында” деген темалардагы диссертациялык иштер берип, өзү илимий жетекчилик кылган.

Башкасын айтпаганда да, Качкынбай Артыкбаевдин Жусуп Баласагындын ысымын Кыргыз улуттук университетине койдурууга жетишкени өзүнчө эрдик десек болот. Бардыгы 35 жыл, анын ичинде акыркы 13 жылы тынымсыз күрөшүп, Жусуп Баласагындын мурастары кыргыз элине тикелей тиешелүү экендигине элди, бийликти ишендирип, анын атын университетке койдуруп коюш ар бир эле илимпоздун, жазуучунун колунан келе бермек эмес. Азыр университетибиз Жусуп Баласагын атын алып жүргөнүн сыймыктануу менен айтабыз. Көрсө, кичинекей кыргыз эли үчүн мындан он кылым мурда эле Жусуп Баласагынга окшогон бабаларыбыздын болгону сыймык

экендигин чыгаан окумуштуу илгиртпей түшүнүп, аны элге кайтаруу үчүн күрөшкөн тура. Кийин, 2004-жылы К.Артыкбаев улуу бабабыз жөнүндөгү өзүнүн жана жазуучулар менен окумуштуулардын (Т.Сыдыкбеков, А.Какеев, Ө.Караев, А.Абдразаков, А. Бекбоев, З. Эралиев) макалаларын чогултуп **“Жусуп Баласагын тууралуу баян”** деген көлөмдүү жыйнакты чыгарган. Буга чейин ал ушундай эле материалдарды камтыган **“Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары”** аттуу окуу куралын да жарыкка чыгарган болчу.

Ошентип акын элдин келечеги үчүн тынымсыз күрөшүн жеке эле адабий изилдөөлөрүндө, сындарында, публицистикалык макалаларында гана эмес, поэзиясында эң башкы темалардын кылып алган.

Бакыт деген – бүтпөс таттуу үмүтүн,

Бакыт деген – ден соолукта жүрүшүн.

Мээнет менен, күрөш менен абийир таап,

Бул турмушту жеңип өмүр сүрүшүн!.(Артыкбаев,2004:140) - деп К.Артыкбаев өзү жазгандай, ал өмүр бою кылган эмгегинен баар тапты, бакыт тапты. Бул дүйнөгө жаралган адам үчүн эмне керек болсо (сүйүктүү жарга, дени сак балдарга, өзү сүйгөн кесибине, чыныгы доско ж.б) баарына ээ болду. Эң башкысы – ал өмүр бою адал эмгектенип, эли үчүн ак эмгегин арнап, өлбөс эмгектерин кийинки урпактарга таштап кетти.

Колдонулган адабияттар:

1. Артыкбаев К. Адабияттын алгачкы башатына коз чаптырасак: (Адабий мурастар жөнүндө ой) // Кыргызстан маданияты, 1967, №1, 1-январь.
2. Артыкбаев К. Орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө (“Кутадгу билиг”, “Дивани лугат ат-түрк” эмгектеринин табылышы, изилдениши, таралышы жана талаш туудурушу жагдайында) // Кыргызстан маданияты, 1990, №38, 20-сентябрь.
3. Артыкбаев К. Дил сыры. –Бишкек, 2004. - 680 б.
4. Кононов А.Н. Махмуд Кашкарский и его “Дивани лугат ат-турк”. // Советская тюркология, 1972, №1.
5. Радлов В.В. “Кутадгу билигке” акыркы сөз. –Китепте: Артыкбаев К. Жусуп Баласагын тууралу баян. –Бишкек, 2004. - 342 б.

ТЕРМИНЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК АКТУАЛЛАШУВИНИ МАТНИЙ
ҚУРШОВДА ЎРГАНИШ МАСАЛАЛАРИ

Дилноза ЖАМОЛИДДИНОВА*

Аннотация

Мақолада терминларни ҳам матн қуршовида, айниқса, бадий матн таркибида тадқиқ этиш уларнинг бадий услуб ва матн талаби билан боғлиқ ҳолда юзага чиққан ўзига семантик-услубий хусусиятларини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга эканлиги илмий жиҳатдан асосланган. Бадий матнда терминлар ҳам поэтик актуаллашиш имкониятига эга бўлган лексик бирликдир. Улар бадий матнда ёзувчининг идиолекти билан боғлиқ ҳолда ўринлашиб, лингвопоэтик мақсад ҳосиласига айланади. Лекин терминлар ўз моҳиятини гап доирасида намоён эта олмайди, уларнинг тўлиқ реаллашиши учун матний қуршов зарур. Шунинг учун ҳам терминларни матндан айро ҳолда таҳлил этиб бўлмайди. Эстетик вазифа тилнинг асосий коммуникатив вазифасини қулайлаштиради, унинг имкониятларини бойитади. Тил ва нутқ айна шу эстетик вазифаси билан ифодалилик таъсир қувватини намоён этади. Бадий матнда қўлланган терминлар ҳам мана шундай бадий-эстетик самарага эга бўлади. Мақолада ифодаланган фикримизни маҳоратли ёзувчи Тоҳир Малик асарларида қўлланган терминлар асосида ёритишга ҳаракат қилганмиз.

Калит сўзлар: Матн, бадий ва нобадий матн, экспрессивлик, лингвопоэтика, аспектлар, семантика, терминлар, матний қуршов, вербал ифода.

Metinsel Çerçevde Terimlerin Dilbilimsel Gerçekliğinin Öğrenilmesi
Meselesi

Özet

Makalede bir metin bağlamında, özellikle edebi bir metnin parçası olarak terimlerin incelenmesinin, sanatsal üslup ve metinsel gereksinimlerle bağlantılı olarak ortaya çıkan anlam ve üslup özelliklerini belirlemenin önemi üzerinde durulmuştur. Edebi bir metinde terimler aynı zamanda şiirsel gerçekleşme olanağına sahip sözcüksel birimlerdir. Ancak terimler bir cümle çerçevesinde özlerini ifade edemezler, tam olarak uygulanabilmeleri için metinsel bir ortama ihtiyaçları vardır. Bu nedenle terimler metinden ayrı olarak incelenemez. Estetik işlev, dilin ana iletişimsel işlevini kolaylaştırır, olanaklarını zenginleştirir. Dil ve konuşma aynı estetik işlevle ifade gücünü gösterir ve edebi bir metinde kullanılan terimler aynı sanatsal ve estetik etkiye sahiptir.

Anahtar kelimeler: Metin, sanatsal ve kurgusal olmayan metin, anlatım, dilbilim, görünüşler, anlambilim, terimler, metin ortamı, sözlü anlatım.

Issues of Studying Linguopoetic Actualization of Terms in A Text Environment

* Қўқон давлат педагогика институти профессори, филология фанлари доктори,
dilnozajamoliddinova@gmail.com

Abstract

The article scientifically substantiates that the study of terms in the context of a text, especially as part of a literary text, is important for determining their semantic and stylistic features that have arisen in connection with the artistic style and textological requirements. In a literary text, terms are also lexical units that have the possibility of poetic actualization. But terms cannot express their essence within the framework of a sentence, they need a textual environment for full implementation. Therefore, the terms cannot be analyzed separately from the text. The aesthetic function facilitates the main communicative function of the language, enriches its possibilities. Language and speech show the power of expressiveness with the same aesthetic function, and the terms used in a literary text have the same artistic and aesthetic impact.

Keywords: Text, artistic and non-fictional text, expressiveness, linguopoetics, aspects, semantics, terms, text environment, verbal expression.

Вопросы Изучения Лингвопоэтической Актуализации Терминов в Текстовой Среде

Аннотация

В статье научно обосновано, что исследование терминов в контексте текста, особенно в составе художественного текста, имеет важное значение для определения их семантических и стилистических особенностей, возникших в связи с художественным стилем и текстологическими требованиями. В художественном тексте термины также являются лексическими единицами, имеющими возможность поэтической актуализации. Но термины не могут выразить свою сущность в рамках предложения, им для полноценной реализации необходима текстовая среда. Поэтому термины нельзя анализировать отдельно от текста. Эстетическая функция облегчает основную коммуникативную функцию языка, обогащает его возможности. Язык и речь проявляют силу выразительности с той же эстетической функцией, такое же художественно-эстетическое воздействие имеют и термины, употребляемые в художественном тексте.

Ключевые слова: Текст, художественный и нехудожественный текст, экспрессивность, лингвопоэтика, аспекты, семантика, термины, текстовая среда, словесное выражение.

Дунё тилшунослигида матн мураккаб семантик-структурага эга яхлит бутунлик сифатида турли аспектларда тадқиқ этилмоқда. “Тилшунослиқда узок йиллар давомида тилнинг фикр ифодалидиган асосий бирлиги сифатида фақат гап тадқиқ этилди, ҳатто гап тугаган жойда тилшунослиқнинг ҳам тугаши ҳақидаги ҳукмлар айтилди. Аммо ўтган асрнинг иккинчи яримларидан бошлаб тилдаги энг йирик, олий коммуникатив бирлик матн эканлиги ҳақидаги фикрлар барқарорлаша бошлади, кишилар гаплар воситасида эмас, балки матнлар воситасида бир-бирлари билан алоқа қилиши ойдинлашди. Зотан, тамоман тугалланган фикр, мазмун, ахборот гапда эмас, балки фақат матнда ифодалана олиншини исботлаш учун ҳеч бир эҳтиёж ва зарурият йўқ.” (Mahmudov, www.tilvaadabiyot.uz). Шу нуқтаи назаридан ёндашилган ҳолда

терминларни ҳам матн қуршовида тадқиқ этиш уларнинг нутқ жараёнида юзага чикувчи ўзига хос имкониятларини аниқлашга имкон беради.

Н.Маҳмудовнинг фикрича, "... матндаги вербал ифодаланмаган мазмунларни тасаввур қилмоқ, муаллифнинг эстетик дидини илғамок, матндаги турли ишораларни етарли даражада фаҳмлай билмоқ учун муайян билимларга ҳам суяниш, хусусан, пресуппозициялардан ҳам хабардорлик зарур бўлади" (Mahmudov, 1986: 28-31). Терминларни ҳам матн қуршовида, айниқса, бадиий матн таркибида тадқиқ этиш уларнинг бадиий услуб ва матн талаби билан боғлиқ ҳолда юзага чиққан ўзига семантик-услубий хусусиятларини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Н.Маҳмудов қайд этганидек, "... бадиий услуб алоҳида ва ўзига хос услуб ҳисобланса-да, унинг ўзига хослиги тилдаги бошқа вазифавий услубларнинг ҳам унда бемалол ҳаракатда бўлаверишида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам мутахассислар бадиий нутқнинг кўп услублилигини алоҳида таъкидлайдилар, бунда илмий ва бадиий услубларнинг ўзаро ҳамкорлиги, бир-бирига ўтиши ҳолатларини таҳлил қиладилар." (Mahmudov, 2020: 5).

Ўзбек тилшунослигида бадиий матнда қўлланган терминларнинг услубий хусусиятларини тадқиқ этишга бағишланган айрим тадқиқот ишлари мавжуд. Терминологик лексиканинг бадиий нутқдаги ўрни масаласига дастлаб Ҳ.Шамсиддинов номзодлик диссертациясида эътибор қаратган (Shamsiddinov, 1984). Аммо бадиий матнда қўлланган терминларнинг лингвопоэтик ва, айниқса, лингвокультурологик хусусиятларини тадқиқ этиш долзарб вазифа ҳисобланади.

Бадиий матнда терминлар ҳам поэтик актуаллашиш имкониятига эга бўлган лексик бирликдир. Улар бадиий матнда ёзувчининг идиолекти билан боғлиқ ҳолда ўринлашиб, лингвопоэтик мақсад ҳосиласига айланади. Лекин терминлар ўз моҳиятини гап доирасида намоён эта олмайди, уларнинг тўлиқ реаллашиши учун матний қуршов зарур. Шунинг учун ҳам терминларни матндан айро ҳолда таҳлил этиб бўлмайди.

"Матн гапдан йирик синтактик-коммуникатив бирлик бўлиб, уни яратишда матн тузувчининг мақсади, матн учун танланган воқелик, унинг кўлами, матн жанри каби ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Матн типларининг белгиланиши ҳам ана шу омиллар асосида белгиланади.

Матнда фикр баён қилишнинг турли шакллари мавжуд бўлади: хабар бериш, тасвирлаш, муаллиф нутқи, диалог ёки персонажлар суҳбати каби. Матнлар орқали моддий ва маънавий ҳаёт турли тарзда ижтимоий, маданий, умумий ва шахсий, бадиий ёки илмий тарзда ёритилади. Шу нуктаи назардан улар нутқнинг турли услубларига хос бўлади" (Mamajonov, 2018: 5).

Тилшунослар матнни бадиий ва нобадиий матн турларига бўлиб ўрганишни тавсия қилишади. Жумладан, М.Йўлдошев матнларнинг икки типини фарқлаш лозимлиги хусусида куйидаги фикрларни илгари суради: "Асосий мақсад-моҳиятида коммуникатив вазифа етакчилик қилган матнни нобадиий матн деб, асосий мақсад-моҳиятида эстетик вазифа етакчилик қилган матнни эса бадиий матн дейиш маъқул" (Yo'ldoshev, 2008: 87).

"Рус тилшуноси Н.С.Валгина нобадиий ва бадиий матннинг муҳим белгилари сифатида кўпинча куйидагилар қайд қилинишини айтади:

- 1) инсон фаолияти ва матн ўртасида бевосита алоқанинг мавжудлиги/мавжуд эмаслиги;
- 2) эстетик фазифанинг мавжудлиги/мавжуд эмаслиги;
- 3) мазмуннинг эксплицитлиги/имплицитлиги (тагмаънонинг мавжудлиги/мавжуд эмаслиги);
- 4) бир хил тушунишга йўналганлик/бир хил тушунишга йўналмаганлик;

5) реал борликни акс эттиришга йўналганлик / нореал борликни акс эттиришга йўналганлик (бадий матнлар реал борлик моделини эмас, балки онгли равишда атайлаб тузилган эҳтимолый реал борлик моделларини намоён қилади). Олима айни пайтда бадий матн ассоциатив-образли тафаккур қонунлари асосида тузилишини, бадий матн инсон шахсининг эмоционал сезгисига, нобадий матн эса интеллектуал жиҳатига таъсир қилишини ва, ниҳоят, бу икки тип матнлар вазифасига кўра фарқланиши, яъни нобадий матн коммуникатив-эстетик вазифаларига хизмат қилишини алоҳида таъкидлайди” (Mahmudov, www.tilvaadabiyot.uz). Биз тадқиқотимизда бадий матнда қўлланган терминларни таҳлилга тортамыз.

Бадий матн муаллифнинг идиолектига кўра тилнинг тасвир имкониятларини ўзида мужассам этган, ўқувчига эстетик таъсир этиш хусусиятига бўлган мураккаб бутунликдир. Шу жиҳатдан келиб чиққан ҳолда унда таъсирчанлик биринчи планга кўтарилади. Натижада бадий тасвир воситалари экспрессивликни ифодалаш генераторига айланади. Эътироф этиш лозимки, тилнинг эстетик вазифаси бадий матнда ёрқин юзага чиқади. Бу ўринда Н.Маҳмудовнинг тилнинг эстетик вазифаси бўйича айтган қуйидаги хулосасини қайд этиш ўринлидир: “... одамлар тил воситасида тўйғу ва кечинмалари, қувонч ва қайғулари, ҳайрат ва ҳайронликлари, қалбдаги ҳузурлари каби хилма-хил сезгиларини ҳам ифодалайдиларки, булар ҳамиша ҳам соф коммуникатив мақсадларни кўзда тутмайди... Эстетик вазифа тилнинг асосий коммуникатив вазифасини қулайлаштиради, унинг имкониятларини бойитади. Тил ва нутқ айни шу эстетик вазифаси билан ифодалилик таъсир қувватини намоён этади” (Mahmudov, 2006: 47-48).

Бадий матнда қўлланган терминлар ҳам мана шундай бадий-эстетик самарага эга бўлади. Фикримизни маҳоратли ёзувчи Тоҳир Малик асарларида қўлланган қуйидаги терминлар ҳам асослайди:

1. *Сиз айтгандай арқон узун ташланса, улар қўрғонларини шундай мустаҳкамлаб оладиларки, кейин ўнта бомба ташлаб ҳам тинчита олмайсиз.* (Т. Малик. “Шайтанат”)
2. *Менга қолса, Суннатуллаевнинг ишини очсангиз, шартта “ҳуқуқшунослик фанлари номзоди” ёки “дўктўри” унвонини бериб юборардим.* (Т. Малик. “Шайтанат”)

Кўринадик, терминларнинг лингвопозитик маъносини матн курсовидан ташқарида излаш мушкул. Ҳар икки мисолда ҳам терминлар бадий тасвирни кучайтиришга, фикрни бўрттиришга хизмат қилган.

Яна бир мисол: *Бошлиқ Зоҳидни “менинг кўричагим” деб пичинг қиларди.* Ушбу гап таркибида қўлланган терминнинг маъноси шу гап доирасида тушунарли эмас, уни йирик матн курсовида таҳлил қилиш лозим. Шундагина мазкур термин ўз семантикасини намоён қилади ва айни пайтда фақат муайян мазмуннигина эмас, балки гаплар ўртасидаги боғланишни ҳам таъминлашга хизмат қилади. Демак, терминлар ҳам ўрни билан матн шаклланишининг ўзига хос унсури бўла олади.

Ўқоридаги мисол таҳлили шуни кўрсатадики, терминларни фақат гап доирасида эмас, балки ундан катта бутунлик, яъни йирик матн доирасида ўрганиш мақсадга мувофиқ. Зеро, терминларни матн таркибида таҳлил қилиш уларнинг матний курсовда намоён бўлувчи семантик-синтактик ва коммуникатив-эстетик хусусиятларини аниқлашга имкон яратади.

Қуйидаги мисол таҳлилига эътибор қаратамыз: *Зоҳид кўричак эмас, буйракдаги тош экан. Ўқтин-ўқтин қўзғаб, безовта қилиб туриши мумкин экан.* (Т.Малик. “Шайтанат”)

Ушбу мисолдаги *кўричак*, *буйракдаги тош* (буйрак тоши) терминлари айни гап доирасида ўзининг тўлиқ маъносини реаллаштира олган эмас. Бу терминларнинг семантик-структур, мантаний ва бадий-эстетик моҳиятини англаш учун кенгрок матнга мурожаат қилиш лозим. Хусусан, ушбу терминлар бир неча абзац олдиндаги қуйидаги парча билан боғланган ҳолда таҳлил қилинса, уларнинг семантик хусусияти ойдинлашади:

Маҳмадона лейтенатнинг ҳар мажлисда бир игна санчиб олиши, ҳақиқат талаб этиши бошлиқнинг эсини тескари қилиб юборган, мажлис деса кўнгли ағдариладиган бўлиб қолган эди. Зоҳид кетгач, атрофидаги икки-уч ҳақиқатпарварларнинг ўз-ўзидан тинчишига ишонарди.

Кўринадики, ушбу матн юқорида таҳлил этилган “Зоҳид кўричак эмас, буйракдаги тош экан. Ўқтин-ўқтин кўзгаб, безовта қилиб туриши мумкин экан” жумласи билан мантиқан алоқадор. Бу парчада кўричак, буйракдаги тош терминларининг лингвопоэтик моҳияти очилган.

Демак, терминлар матн таркибида иштирок этиб, гаплар орасида ҳам горизонтал, ҳам вертикал семантик-мантиқий алоқадорликни вужудга келтира олади. Юқорида келтирилган кўричак, буйракдаги тош (буйрак тоши) терминлари ўзидан олдин келган парча билан мазмунан горизонтал муносабатда, матнда бир неча абзац кейин келган парча билан эса вертикал муносабатдадир.

Айтиш жоизки, терминларга хос бундай алоқа-муносабат кўринишлари, айниқса, бадий матнда диққатга сазовордир. М.Йўлдошев бу масала хусусида куйидаги фикрларни билдирган: “... сўз ёки бошқа бирликнинг бадий матндаги поэтик, эстетик қимматини баҳолаш учун матндан узиб олинган кичик бир парча етарли эмаслиги ойдин бўлади. Эстетик белгининг моҳияти синтагматик ёки кенгрок горизонтал муносабатларда тўла намоён бўла олмас экан, вертикал муносабатлар ифодаси учун етарли бўлган яхлит бадий матн ёки матннинг йирикрок парчаси билан иш кўриш зарурийдир” (Yo‘ldoshev, 2008: 32-33).

Тил бирликларининг семантик ўзгаришларини матн доирасида тадқиқ этиш зарурий эканлиги Ш. Сафаров томонидан ҳам эътироф этилган: “Гап таркибидаги бўлақлар тартибини аниқлаш учун синтактик таҳлилнинг ўзи етарли. Гап тузилишидаги ҳар қандай ўзгаришлар (инверсия, эллипсис, ва бошқа шаклий ўзгаришлар) ва маъно кўчишларининг (синтактик полисемия, омонимия кабилар) турлари, уларнинг юзага келиш сабабларини ёритиш мақсадидаги таҳлил, сўзсиз, матн синтаксиси ва прагматикаси даражасига кўтарилади” (Safarov, 2006: 8-9).

Нутқда ҳамма терминлар ҳам фақат бир маънода қўлланмайди. Чунки уларнинг қўлланилиш доираси фанлар кесимида олинганда турлича бўлади. Тўғри, аниқ фанлар доирасида терминлар фақат бир маънода келади ва фақат бир тушунчани ифодалайди. Лекин ижтимоий фанлар доирасида эса улар эмоционалликни ифодалаш воситасига айланади. Зеро, ижтимоий фанларнинг вазифаси ҳам инсоннинг руҳий оламига таъсир этишдан иборатдир. Шу нуқтаи назардан терминлар бадий матнда ўз маъносида эмас, балки кўчма маъноларда қўлланилиб, метафора, ўхшатиш каби бадий тасвир воситаларига айланиши ҳам мумкин. Терминлар бадий матнга маҳоратли ёзувчилар томонидан киритилиб, интертекстуалликни ҳосил қила олади ва прагматик мақсадни рўёбга чиқаришда фаол қўлланади.

Бадий матнда воқеликни акс эттиришнинг барча шакллари доимо сўз устаси эътиборида бўлади ва у доимо тўғридан-тўғри ёки бошқа йўл билан тасвирланаётган ҳодисага ўз муносабатини билдиради. Лекин адиб ўз муносабатини шунчаки содда тарзда ифода қилмайди, у бадий таъсир этиш воситалари ёрдамида муносабатини китобхонга намоён қилади. Худди шундай вазиятда терминларга эҳтиёж сезилади. Бу эса ўз навбатида ёзувчидан катта маҳорат талаб этади. Ёзувчи ўз идиолекти билан боғлиқ ҳолда терминларни бадий мақсадининг ҳосиласига айлантиради.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бадий матнни яратишда ижодкор ўз бадий ниятига мос ҳолда тилнинг барча имкониятларидан кенг фойдаланади. Бу жараёнда ижодкорга тилнинг фонетик, лексик, морфологик, синтактик сатҳ бирликлари ёрдамга келади. Табиийки, экспрессивликнинг ифодаланишида тилнинг барча сатҳ бирликлари иштирок эта олса-да, лексик сатҳ бирликлари бу борада алоҳида ўринга эга. Бунинг устига, матннинг семантик-мантиқий таянч бирликларини ўрганишда унда қўлланган лексик бириклар алоҳида қимматга молик бўлади.

Лексик сатҳ бирлиги ҳисобланган терминларнинг фақат бир маънода қўлланилиши, уларнинг бадииятни ифодалай олмаслиги терминлар тадқиқига бағишланган кўплаб илмий ишларда таъкидланади. Изланишларимиз асносида терминларнинг нутқнинг таъсирчанлиги, экспрессивлигини таъминлашда жуда катта имкониятга эга эканлигига гувоҳ бўлдик. Терминлар бадиий матнда нутқнинг тўла англаниши учун зарурий ахборотни бериш, тингловчи ёки китобхон учун ноаниқ бўлган ўринларга аниқлик киритиш, изоҳлаш, эслатиш, ҳис-туйғуларни ифодалаш каби мақсадларда қўлланилади. Терминлар бадиий асар қаҳрамони билан китобхон ўртасида ўзига хос “сирдошлик” иллюзиясини яратади. Қаҳрамон “айтмаса бўлмайдиган” гапини термин орқали ифода этиб, гўё китобхоннинг қулоғига пичирлаётгандай муҳит яратади. Бу эса китобхоннинг қаҳрамонга нисбатан ишончини орттиради ва унга яқинлаштиради. Бадиий матнда қўлланган баъзи терминлар китобхонни “парда ортидаги сир”дан огоҳ қилишга хосланса, айримлари янги ахборотга тайёрлаш вазифасини бажаради. Баъзи терминларда воқеликка нисбатан муаллиф ёки қаҳрамоннинг ижобий муносабати ифодаланган бўлса, айримларига киноя ва кесатиқ юкланган бўлади.

Терминларни гапдан катта лисоний birlik бўлмиш матн курсивида тадқиқ қилиш, шубҳасиз, катта устунликка эга. Чунки бундай ёндашув мазкур муаммонинг интеграл жиҳатларини талқин қилишга ва шу тариқа терминларнинг лингвистик мақомини аниқлашга имкон беради.

Тилшуносликда “экспрессивлик тил тараққиётини ҳаракатлантирувчи кучдир” деган фикр мавжуд. Ҳақиқатан ҳам, терминлар нутқнинг таъсирчанлиги, экспрессивлигини таъминлашда жуда катта имкониятга эга. Терминларнинг бадиий матнда поэтик актуаллашиш имкониятларини Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғулом, Мирмуҳсин, Эркин Аъзам, Тоҳир Малик, Асқад Мухтор асарларида кўриш мумкин. Ушбу адиблар асарларидан айрим мисолларни ҳавола қиламиз:

1. *Аччиқ ел узоқ йиллар юкени елкасида ташиб, қавс каби эгилган шу қари гавданинг бир уюм пахта каби соқолларини тарайди.* (Ғ.Ғулом)

2. *Умид юмишқ симкаравотда ўтирарди. Стол устида сўлиб қолган бир туп гўза. У рақ касали билан ўлган одамдай қовжираб кичкина бўлиб қолган.* (Мирмуҳсин)

3. *Участқада кимнингдир бепарволиги билан диаметри икки хил қувурлар пайвандлаб кетилверган экан. Бири кенгроқ, бири торроқ... Фотима билан бизнинг авариямиз ҳам шунга ўхшамайдимми.* (А.Мухтор)

4. *Қанақа гап топиб келдинг. Катта аканг миянгни мурувватини бураб қўйдими.* (Т.Малик)

5. *Сизнинг баҳонангизда “академия”ни битириб, “профессор” бўлдим.* (Т.Малик)

Мисоллар таҳлилидан кўринадики, *қавс, рақ касали, авария, мурувват, академия, профессор* терминлари бадиий матнда лингвопоэтик хусусият касб этиб, экспрессивликни таъминлашга хизмат қилган. Демак, ҳеч қандай термин алоҳида олинганда, лингвопоэтик қимматга эга бўлмайди, у бу қимматни фақат матн ичида олади. Шу боис терминнинг асл маъносини матний курсивда белгилаш лозим бўлади.

Терминлардан ўз асарларида маҳоратли ёзувчи О.Ёқубов ҳам ўринли фойдаланган. У яратган асарларда терминлар матн мазмуни ва лисоний қурилиши билан уйғунлашиб, ёзувчининг бадиий-эстетик ниятини рўёбга чиқаришга хизмат қилган. Қуйидаги парчада ана шу ҳолат ифодасини кўриш мумкин:

Бу “фалсафа”нинг бутун чиркинлигига ақли етгани учун ҳам Нормурод Шомуродов одатда бу одамлар билан баҳс-мунозара қилиб ўтиришни ўзига муносиб кўрмас, уларнинг “улуғ фалсафа”сига ичида бир қулиб қўя қоларди. (О. Ёқубов. “Диёнат”)

Ушбу матнда қўлланган *фалсафа* термини айна матн доирасида ўзининг тўлиқ маъносини реаллаштира олган эмас. Бу терминнинг семантик-структур, бадий-эстетик моҳиятини англаш учун кенгрок матнга мурожаат қилиш лозим. Берилган матн бир неча абзац олдиндаги куйидаги парча билан боғланса, мазкур терминнинг семантик моҳияти, лингвопоэтик қиммати ойдинлашади:

Нормурод Шомуродов Суқротнинг бошидай улкан бошини силаганича бир дақиқа жим қолди. У Қудратхўжанинг нима демоқчи эканини гўрдан гап очишиданоқ илгаб олди. У ўлимни рўкач қилиб, кишилар дилига гусса солишни яхши кўрадиган, бу билан ҳам ўзига таскину тасалли бериб, ҳам гурури золиб рақибларига таҳдид қилишни хушлайдиган “файласуф”ларни кўп кўрган, кўп учратган. (О. Ёқубов. “Диёнат”)

Яна бир мисолга мурожаат қиламиз:

Мана, орадан йиллар ўтиб, риёзатчилар умид билан қараган йигит шаҳар турмасининг сўроқхонасида ёлғиз ўтириб, рақамларга рақамлар улаяпти: қўшув, бўлув, олув, сўнг илдиз остидаги рақамлар... Буларни ечиш унга чўт эмас. Аммо адолат формуласига тиши ўтмаяпти. Не-не алломаю донишмандлар еча олмаган масалага унинг қурби етармикан?

Мазкур парчада қўлланган *қўшув, бўлув, илдиз ости* ва *формула, масала* (математик термин) каби терминларнинг маъноси, матнда бир неча абзац олдинда келган куйидаги парча билан вертикал муносабатга киришганда ойдинлашади:

Зоҳиднинг елкасига бир шайтон миниб олиб, “бу ўқишни ташлайсан, ҳуқуқ илмини оласан, бу аблаҳларга қарши курашасан, адолатни тиклайсан, бечораларга суянчиқ бўласан”, деб мингирлайверди. Зоҳид бу гапларга кўнди. Тўнгич ўғил дардида қадди букилган отага ҳам шу фикр маъқул келди.

Маълум бўладики, Зоҳид ҳуқуқшунос. Адиб унинг бу фаолиятида жиноятни очиш учун амалга оширадиган таҳлилларини тасвирлашда математик терминлардан фойдаланган ва бу терминларга лингвопоэтик вазифа юклаган.

Ҳар қандай матннинг муҳим белгиларидан бири унинг таркибий қисмларининг ўзаро мантиқий боғланиши ва шу асосда яхлитликнинг таъминланишидир. М.Йўлдошев сўзнинг маъноси аниқ бир контекстда реаллик касб этгани каби гап ҳам ўзининг чин мазмунини бошқа гаплар билан муносабатда холис реаллаштира олишини таъкидлар экан, немис тилшуноси К.Боостнинг матндаги гаплар муносабати хусусидаги куйидаги мулоҳазасини келтирган: “Бир гапдан бошқасига тортилган иплар шу қадар кўп ва шундай пишиқ тўрни ҳосил қиладики, гапларнинг чатишиши, уларнинг ягона тўр сифатида ўраб тўқилганлиги ҳақида гапириш мумкин, чунки ҳар бир алоҳида гап бошқалари билан чамбарчас боғланган” (Ҳо’лдошев, 2008: 33-34).

Дарҳақиқат, таркибида терминлар мавжуд бўлган алоҳида олинган гаплар асосий ҳолларда жумладаги фикр предмети ҳақида ҳам, терминнинг киритилишидан кўзланган бадий мақсад мазмуни ҳақида ҳам тўлиқ тасаввурнинг шаклланишини таъминлай олмайди. Масалан:

Проҳор билан Ўрозқулнинг нолаи нидолари гўё миясига аллақандай бир муруватини бураб юборгандай бўлди-ю, Отақўзининг эсига лоп этиб тоғасининг хати тушди. (О. Ёқубов. “Диёнат”)

Матнда қўлланган *муруват* терминининг моҳиятини кейинроқ келтирилган куйидаги парча билан қиёслаб очамиз:

Пешиндан бери ҳар эслаганда ларзага солаётган бу хат юрагини тилка-пора қилди... Тоғаси-ку, хатда ҳам ўз дарди дунёсини, алам-изтироблари, армонлари, меҳри, яхши тилақларини унга, жиянига айтиб кетди. Армонсиз кетди. У-чи?

Сир эмаски, инсоннинг фаолияти жараёнидаги хатти-ҳаракатлари унинг нуткида акс этади. Бадий асарда ёзувчи прагматик мақсадни ифодалашда турли тил воситаларига эҳтиёж сезади. Худди шу жараёнда терминлар қаторида касб-ҳунар лексикасига оид бирликлар ҳам бадий мақсад ҳосиласи сифатида асарда қўлланилади ва ўзига юклатилган прагматик юкни аъло даражада ифодалаб беради. Масалан:

Яна шундай катта машинани ўйинчоқдай ўйнатиб ҳайдаганингизга мен ҳайрон.

– *Ишқилиб, “бўёқчи” бўлиб қолмасам бўлди, дейман унга.* (П.Қодиров. “Қадрим”)

Ушбу матнда нутқ субъектининг ички мақсади билан боғлиқ яширин хусусий мазмун кўриниши *бўёқчи* касб-ҳунарга оид лексик бирлиги ёрдамида ифодаланган. Бу бирлик орқали ифодаланган сўзловчи нутқига хос иллокутив мақсадни тушуниш учун асарнинг тўлиқ мундарижаси билан танишиш талаб этилади. Асар қаҳрамони Хуршидани расмга олиш учун газета редакциясидан келган мухбир йигит уни пахта териш машинаси олдида расмга тушишини айтади. Ўзи билан боғлиқ бу ҳолатни Хуршида бўёқчининг ҳаракатига қиёслайди. Матнда “*бўёқчи бўлиб қолмаслик*” ҳаракатининг асл моҳияти прагматик мақсад асосида яширин ифодаланган. Уни ифодаловчи махсус лексиканинг матний семантик моҳиятини нутқ эгаларидан бошқа ҳеч ким тушунмайди.

Хуллас, терминлар киритилган гап ҳам, терминлар қўлланилмаган гап ҳам энг олий коммуникатив бирлик бўлмиш матн ичидагина ўзининг семантик-структур, коммуникатив-эстетик ва бошқа хусусиятларини тўла намоён қила олади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай гап матн доирасида ўрганилгандагина унинг тўғри илмий талқинига эришиш мумкин. Зотан, ахборот бирлиги бўлмиш гап нутқда алоҳида олинган тарзда мавжуд бўлолмайди, у бошқа гаплар билан мантиқан боғланиб, матн ҳосил қилади.

Гап структурасида рўй берган турли ўзгаришлар, шу жумладан, терминлар билан боғлиқ ўзгаришлар ҳам матн доирасида ўрганилиши зарур. Зеро, гап таркибидаги бўлақларни аниқлаш учун синтактик таҳлилнинг ўзи етарли бўлса, гапда кузатиладиган ҳар қандай ўзгаришлар, хусусан, сўз маъносининг кўчиши, уларнинг юзага келиш сабабларини ёритиш матннинг лингвопоэтик, прагматик таҳлили орқали амалга оширилади. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, нафақат гап, балки гап таркибида қўлланган терминларнинг ҳам семантик, услубий-функционал вазифаларини матн қуршовисиз, контекст ва нутқ вазияти билан боғламай туриб баҳолаш, лингвопоэтик қимматини белгилаш мушкул.

Adabiyotlar

Mahmudov N. (1986). “Presuppozitsiya va gap”, O‘zbek tili va adabiyoti. № 6. B. 28-31.

Mahmudov N. (2006). “Nutq madaniyati va tilning estetik vazifasi” Filologiya masalalari. № 2 (11). B. 47-48.

Mahmudov N. (2020) “Ilmiy matnda termin tanosibi va takomili”, O‘zbek tili va adabiyoti. №2. – B. 5, Toshkent.

Mahmudov N. Ilmiy matnda ekspressivlik ehtiyoji (www.tilvaadabiyot.uz) – 12.01.2023

Mamajonov A. (2018) “Badiiy matnning stilistik xususiyatlariga doir”, Filologiyaning dolzarb muammolari va kontrastiv tilshunoslik. Resp. Ilmiy- amaliy konf.materiallari. – Farg‘ona.

Safarov Sh. (2006). Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: Sangzor.

Shamsiddinov X. (1984). Termini v xudojestvennoy rechi: Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Tashkent.

Yo‘ldoshev M. (2008). Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent: Fan.

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДОСТЫҚ КОНЦЕПТІСІ

Assem KAKIMZHANOVA¹

Moldir ILGISHEVA²

Аңдатпа

Қазақ әдебиетінің ұлы тылсым ақыны Шәкерім Құдайбердіұлы қазақ жазба әдебиетіне мазмұны жағынан да, формасы жағынан да үлес қосқан өнерпаз. Шәкерім шығармаларында достық ұғымына ерекше мән берген. Ақын шығармаларын оқи отырып, оқырман өз кезегінде ақынның бейнесін жадында сақтайды: әрбір жаңа өлеңмен бұл образ толып, айшықтай түседі. Демек, әрбір оқырман өзінің сүйікті ақынының бейнесін, оның шынайы портретін өлеңмен, шығармалары арқылы елестетіп, жүрегінде сақтайды. Десек те, оқырманның қолында мұндай «портрет» бар ақынның дара тұтастығы бар деуге болады. Достықтың, махаббаттың, табиғаттың терең сырларын сызу, философиялық ойлар тудыру, тосын жаңа байланыстар тудыру – Шәкерім Құдайбердіұлы шығармашылығының тағы бір ерекшелігі. Ол достық екі адам арасындағы сүйіспеншіліктің тұрақты қағидасы емес, өмірдің негізгі мәні мен өмір сүрудің негізгі шарты екенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: Қазақ әдебиеті, Шәкерім, достық, поэзия, концепт.

Şakerim Kudayberdiuli'nın Eserlerinde 'Dostluk' Kavramı

Özet

Kazak edebiyatının büyük mutasavvıf şairi Şakerim Kudayberdiuli, Kazak Yazılı edebiyatına hem içerik hem de şekil olarak katkıda bulunan bir sanatkârdır. Şakerim, çalışmalarında dostluk kavramına özel bir önem vermiştir. Okuyucu, şairin eserlerini okurken sırayla şairin imajını zihninde tutar: her yeni şiirde bu imaj giderek daha dolgun ve net hale gelir. Böylece her okuyucu, en sevdiği şairin imajını, gerçek manzum portresini eserleri aracılığıyla tasavvur eder ve kalbinde saklar. Ancak okuyucunun elinde böyle bir "portre"ye sahip olan bir şairin bireysel bütünlüğe sahip olduğu söylenebilir. Dostluğun, aşkın, doğanın derin sırlarını çizmek, felsefi düşünceler yaratmak, beklenmedik yeni bağlantılar yaratmak - Şakerim Kudaiberdiuli'nın yaratıcılığının bir başka özelliğidir. Dostluğun iki insan arasındaki sabit bir sevgi ilkesi olmadığını, yaşamın ana anlamı ve yaşamının temel koşulu olduğunu savunur.

Anahtar kelimeler: Kazak edebiyatı, Şakerim, dostluk, şiir, kavram.

¹ Öğr. Üyesi, Kazakistan, Alihan Bökeyhan Üniversitesi, asema_01-08-86@mail.ru

² Dr., Öğr. Üyesi, Türkiye, Atatürk Üniversitesi, molya_88_1@mail.ru

The Concept of 'Friendship' in The Works of Shakerim Qudayberdiulı

Abstract

Shakarim Qudayberdiulı, the great mystic poet of Kazakh literature, is an artist who contributes to Kazakh Written Literature both in terms of content and form. Şakerim gave special importance to the concept of friendship in his works. While reading the poet's works, the reader in turn keeps the image of the poet in mind: with each new poem this image becomes more and more full and clear. Thus, every reader envisions the image of his favorite poet, his true portrait in verse, through his works and keeps it in his heart. However, it can be said that a poet who has such a "portrait" in the reader's hand has an individual integrity. Drawing the deep secrets of friendship, love, nature, creating philosophical thoughts, creating unexpected new connections - another feature of Şakerim Kudaiberdiulı's creativity. He argues that friendship is not a fixed principle of love between two people, but the main meaning of life and the basic condition of living.

Key words: Kazakh literature, Shakarim, friendship, poetry, concept.

Кіріспе

Поэзияда тек тіл, сөз ғана көркем емес, ой да көркем, бейнелі. Өлең тілінде көркем сипат дарығатын, қуат беретін сол ой-сезім тереңдігі, өткірлігі, әсерлігі. Поэзия өмір шындығын асқан ойшылдықпен, ерекше сезімталдықпен ашып көрсетіп, бейнелеп суреттейді десек, тіл сөз әлгі ақындық, көркем ой-сезімді жеткізудің құралы ғана болып табылады.

Әлемдегі ең ұлы сезімдердің бірі – достық. Әр адам дүниеге келгеннен кейін, ес білгеннен-ақ жан дүниесіндегі сырын, мұң-шерін тарқатып, қуанышы мен қайғысын бөлісетін дос іздейді. Қандай да бір қиындыққа тап болсаң, оны досыңмен бөлісіп, досыңның ақылын тыңдап, шешім таба аласың. Достық дегеніміз – адамдардың бір-біріне адал, бір-біріне сенетін, мүдделері мен пікірлері ортақ болатын қасиеті. Достық болып өзара жауапкершілік пен қамқорлықтың, рухани жақындықтың белгісі. Шынайы достық шабыт көзі бола алады және өмірдегі қиындықтар мен мәселелерді жеңуге көмектеседі. Достық қалай, кімдер арасында немесе қай уақытта болмасын бағаланады, алайда бұл құндылық әр елде әр түрлі қабылданады. Және бүгінде әр елдің түсінігіндегі «достық» концептісін тану достық ұғымын жаңа тұрғыдан ұғынуға көмектеседі. Қазақтың дәстүрлі әдеп жүйесінде «достыққа» үлкен көңіл бөлінеді. Қазақ халқының атақты тұлғаларының ұлағатты сөздерінен қазақ халқы түсінігіндегі «достық» концептісін байқай аламыз.

Достық – екі адамның рухани жақындығын, қарым-қатынасын білдіретін ұғым. Достық қалтқысыз сенімнің белгісі. Достық ұғымына айқын баға беріп, «Кімнің достары бар, оның досы жоқ» деген қанатты сөзді айтқанда Аристотель болды. Нақтырақ айтсақ, достық екі адамның түсіністіктен, сыйластықтан туындайтын тамаша одағы, бір-біріне деген абсолютті сенімі, кең мағынасында алсақ, Абайша айтқанда «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» (Мәшһүр Жүсіп, 2007: 13) дегенге саяды.

Шәкәрім де достық ұғымына өзінің шығармашылығында ерекше назар аударған. Оқырман ақын туындыларын оқи отырып, өз кезегінде, ақынның да бейнесін көз алдында ұстайды: әрбір жаңа өлең туындаған сайын бұл бейне бірте-бірте толығып,

айқындала түседі. Осылайша, әр оқырман сүйікті ақын образын, нақты заттық поэтикалық портретін оның өз туындылары арқылы көңілде сомдап, көкірегінде сақтайды. Міне, оқырман қолында осындай «портреті» бар ақында ғана даралық тұтастық бар деуге болады.

Достық, махаббат, табиғаттың терең сырларын тартып, философиялық ойға құру, күтпеген тың байламдар жасау - Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығына тән тағы бір ерекшелік (Шаңбай, 2009: 25). Достық қатып қалған қағидат ретінде екі адамның бірін-бірі жақсы көруі емес, ол тіршіліктің негізгі мәні және өмір сүрудің негізгі шарты деп дәлелдейді. Мысалы «Адамнан артық жәндік жаралмаған» деп басталатын өлеңінде хайуанның (иттің) адал берілген достығын бейнелей келіп, адамдардың достықта оңақтығы сынға алған.

Адамнан артық жәндік жаралмаған,
Дейді жұрт: «Айуан жоқ иттен жаман».
Бұл туралы менде бір бөтен ой бар,
Анық ұқсан, айтайын, достым саған.
Әйтпесе өзге адамнан ит ілгері,
Достықты ит ұмытпайды- артық жері...
Ит иесін қаппайды құтырса да,
Адамның шын досы жоқ иттен басқа.
Алаңдамай тыңда да сөзімді тос,
Айтылған сөз емес қой қалжыңмен бос.
Дос деп жүрген кісінің көбі-дұшпан,

Шын досың – жақсылықты ұмытпаған дос (Әбдіғазизұлы, 2008: 71) - деп түйін жасайды. Халық арасында достықтың, адалдықтың символына айналған ит пен адам арасындағы мызғымас достық сезімді ақын өзінше шығармасына арқау етіп, адамдарға сабақ алсын деген идеяны көздегенге ұқсайды.

Достық тақырыбы ақынның басқа өлеңдерінде де көрініс тапқан. Жалпы шығармаларында достықтың көрініс табуын әртүрлі суреттейді. Ақын өз айналасындағы оқиғалар мен құбылыстарды, жөнді-жөнсіз, ретсіз-талғаусыз тақырып ете берген жоқ. Оның астарына үңіліп, маңызына көз жүгіртті. Ақынның жүрегі жақсылыққа қуанды, кемшілікке күйзелді. Осының негізінде азаматтық позициясымен, ақындық үні қалыптасты. Ақын бәрінен адал достықты, барша адамның тазаруын жоғары қояды. Мысалы, діни сарындағы лирикалық шығармаларында айқын көрініс тапқан.

«Ажал жетсе өлдің бе?» өлеңінде
Достықты мықты қылмақсың,
Дұшпаныңды қырмақсың.
Аяғында сенде бір
Кішірек құдай болмақсың.
Шын досың саған не берді
Соныңнан сенің неге ерді?
«Арам да болсам, ақтасын,

Күнәма керек» (Құдайбердіұлы, 2018: 30-31),- деп ерді.

Реалистік әдебиеттің өкілі болғандықтан ақын зәрлі сөздермен арам, арсыз достықтың өзін өткір сынға алған. Достық атын жамылып, арам ойын іске асырмақ жаман пиғылдылардың ниетін арыдан байқағыштығы жоғарыдағы өлең жырларында айқын байқалады.

Ақынның сөздік қорындағы достық ұғымына синонимдес тағы бір сөз, ол- жолдастық. Осы тұста ақын адамдар арасындағы жолдастықты адамзаттың ұлы сезімдері адалдық, ар, намыс, қасиеттермен өлшеп бағалайды.

Анық ерге жолдас бол,

Нұқ кемесін ол білсе.

Бір тамшыдай көрмес ол,

Топан суы кез келсе (Құдайбердіұлы, 2018: 19), - деп достық проблемасын дамыта түскендей. Аталған өлеңнің өзі адамды жақсылыққа шақыратын, ерекше концептілерге негіздегенін ескеріп, мұндағы бірнеше детальді мысалға алып қарастырдық.

Шәкірімнің өмірі – аса бір күрделі кезеңде өткен өмір. Осынау күрделілік оның өлеңдерінен, ондағы лирикалық кейіпкердің кейде «тәтті», кейде «ащы», кейде «долы» тілінен аңғарылып жатады. Көп жағдайда ақынның «мені» «таза жүрек» іздеу жолында «от жүрегін» қолына алып, «сұм жүректермен» айқасқа шығады, сөйтіп заманның дегенінен аса алмай қалған шақтарында пұшайман күйге түсіп, дос іздейді. Ондай сәттерде ақынның кейіпкері,

Мен досыңмын, жау емес,

Еліре бермей, қайта ту

Жүрегім дертті сау емес,

Сол себепті сөзім-у (Құдайбердіұлы, 2018: 59) - деп ашына жырлайды. Өзінің ұлы тілімен халықтың санасын оятпақ болады.

Тағы бір өлең жолдарында Шәкәрім Құдайбердіұлы оқырманына достық пейілін анық танытқанын көреміз. Шын жанашырлық танытып, әділін айтқан ақын «достық» деген ұлы сезімді өзінше даралықпен, стильдік ерекшелікпен, тілдік тұлға-индивид ретінде өзінше жырлайды. «Достық» концептісі әр адамның көзқарасына орай түрліше түсіндіріледі. Бірақ бәріне ортақ бір нәрсе – «достық» ұғымының биік, асқақ сезімдердің, игі жақсы қасиеттердің тоғысуынан пайда болатынын дәлелдейді (Шаңбай, 2007: 120).

Қайғылының ішінде жанар жалын,

Шалмай қалмас жалыны жолдастарын.

Өзімді ұрған мінезді сөгемін деп,

Тілім тисе сіздерге, кеш, достарым.

Ащы сөзім-достығым, маған нансаң,

Кемдігім-келістіріп айта алмасам.

Түпсіз суға байқамай түсіп алып,

«Аулақ жүр» деп, доспын ғой, айғайласам... (Құдайбердіұлы, 2018: 127)

Осылайша бірнеше өлеңінде алынған достық концептісі дамытылады және жоғарыдағы өлеңдерді толықтырып, үндесіп тұрғандай. Дәл осыны ойын келесі өлеңдерінде, оқиға арқылы суреттей келіп, адамның жанын тербеп, нұрға бөлейтін, нәзік қылды достықты жырлап, оқып отырған оқырманға рух беретіндей шеберлік шыңында көрсетеді.

«Қырықтан соңғы қырымды» атты өлеңінде ақын өзінің жалғыздығына қалам мен қарындашты серік еткендігін жырлайды.

Бәрін кеттің, мен қалдым,

Неңді жұттым, неңді алдым.

Басыңа пәле не салдым,

Жолдасым-қағазым, қарындаш.

Өмірде адамдар арасындағы достықтың бар екені рас та, достық атты шеңбердің дәл орталығын басып жүргендер тым аз. Ал өмірдің маңызы адамдар мен қоғам арасында өмір сүру ендеше, Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларындағы маңызды мәселелердің бірі «достықтың» жырлануы басқа ешкіммен ұқсатуға келмейтін, өз шығармаларының ішінде жазылып бөлек-бөлек тақырып болса да, деталь арқылы жинақтала келіп үндесетін, болашақтан басталатын достықтың өзін өміршең етіп, өмір өзегіне айналдырған бір күдірет бар, күдіреті сол оқырманын бей-жай қалдырмай «достық аралына» баруға, соған жетуге шақырады (Момынова, 2008: 32). Оған шығармаларындағы жазылған жәйттардың шындығы мен қоса өмірмен ұштасып, үндесіп жатуының өзі жеткілікті.

Өмірдің өкінбейтін бар айласы,

Ол айла-қиянатсыз ой тазасы.

Мейірім, ынсап, әділет, адал еңбек,

Таза жүрек, тату дос – сол шарасы (Құдайбердіұлы, 2018: 109).

«Достық, жолдастық, бауырмалдық» сынды өзара мәндес сөздерді құбылта қолдана отырып, бастапқы идеясын одан әрі аша түскендей. Тату достықтың таза жүрек пен ақылдан болатындығын ескертеді. Жалпы ақынның қай шығармасын талдамасақ та ондағы асқақтық пен ақынның тілдік тұлғасын айқын аңғаруға болады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы өздігінен ақын, ойшыл, қаламгер болып туа қалған жоқ. Оның алдында ұлттық мәдениеттің сан сырлы дәстүріне бай тарихи кезеңдер тұрды. Ақын осы кезеңдерде халық арасында туындаған мәселелерді оқырманына достық пейілмен жырлары арқылы жеткізді (Сыдықов, 2013: 18). Оны мына өлең жолдарынан көре аламыз. Мәселен, «Шошыма достым сөзімнен» өлеңінде:

Шошыма достым сөзімнен,

Сөз – Құдайдан шыққан бу.

Ұқпасаң, көр өзіңнен.

Жұтқызайын нұрлы су.

Қанжармен ішің тілемін,

Бар сырыңды білемін,

Мазақтаймын күлемін,

Деме сыйқыр неткен ку.

Өлсең, сөзбен тұрғызам,

Еріксіз мойын бүрғызам.

Айтқанымды қылғызам,

Жүрегіне төгіп у (Құдайбердіұлы, 2018: 194),- деп жырлайды.

Ақын ойының жалғасын мына бір өлең жолдарынан көруге болады:

Достыңыз зор,

Дұшпаның қор,

Бар тілекке жетсеңіз,

Сансыз бақыт, алтын тақыт,

Барша жаннан өтсеңіз.

Қалса уайым,

болса дайын,

Нені талап етсеңіз,

Бәрі қайда,

несі пайда,

Түк ала алмай кетсеңіз,

Бәрі қайда,

Несі пайда,

Түк ала алмай кетсеңіз.

Дүние қу,

Бір ағын су,

Түстік онда шөп болып.

Күнде ағамыз,

Сандаламыз,

Бейнетіміз көп болып (Құдайбердіұлы, 2018: 206), - дегенді айтады.

Қорытынды

Шәкәрім Құдайбердіұлының поэзиясындағы заман, адам, қоғам, махаббат, достық, уақыт мәселелері, олардың өзара қарым-қатынасы, олардан туындайтын әртүрлі әлеуметтік құбылыстар және оларды бейнелеудегі ақындық позиция мен авторлық идеяның даралығы сараланды.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Мәшһүр Жүсіп Қ. (2007), Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелік», Павлодар.
2. Шаңбай Т. (2009) Ұғым мәдениеті, Алматы: Раритет.
3. Әбдіғазизұлы Б. (2008) Шәкәрім әлемі, Алматы: Раритет.
4. Құдайбердіұлы Ш. (2018) Иманым, Алматы: Арыс.
5. Шаңбай Т. (2007) «Шәкәрімтану мәселелері» Семей мемлекеттік педагогикалық институты, Шәкәрімтану ғылыми-зерттеу орталығы, Алматы: Раритет.
6. Момынова Б. (2008) Шәкәрім поэзиясының тілі, Алматы: Арыс.
7. Сыдықов Е. (2013) Шәкәрім (ғылыми - танымдық бас.); ҚР білім және ғылым м-гі, Философия, саясаттану және дінтану институты, Л. Н. Гумилев атын. ЕҰУ, Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ.

GÜNTER GRASS'IN "YÜZYILIM" ADLI YAPITINDA MİKRO TARİH ANLATI İNCELEMESİ

Şenay KAYĞIN*

Öz

Bu çalışmada, Günter Grass'ın "Yüzyılım" adlı yapıtının mikro tarih anlatı çerçevesinde incelenmesi amaçlanmıştır. 20. yüzyılda geçen yüz farklı öyküyü 20. yüzyıl aynasından yansıtan yazar, söz konusu yapıtta yüzyılın tarihsel panoramasını sunar. Çalışmada, farklı anlatıcılar tarafından aktarılan ve başlıkları olmayan öyküler mercek altına alınarak insanların gündelik yaşamlarının konu edildiği öyküler, örnekler ışığında çözümlenmeye çalışılmıştır.

"Yüzyılım" da ağırlıklı olarak İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında kadınların üstlendiği rollerle birlikte sıradan insanların ve sıradan, küçük toplumsal birimlerin gündelik sorunlarına değinen konular ele alınmıştır. Mikro tarih anlatı, sıradan öykülerin içinde gizli kalmış gerçekliklere ayna tutar. Grass'ın tarihi gerçekliği kurguladığı "Yüzyılım", mikro tarih anlatı kapsamında incelemeye uygun bir zemin sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mikro Tarih, Mikro Anlatı, İkinci Dünya Savaşı, Günter Grass, Yüzyılım.

Microhistorical Narrative Analysis in Günter Grass's "My Century"

Abstract

In this study, it is aimed to examine Günter Grass's work named "My Century" within the framework of micro history narrative. By reflecting a hundred different stories from the 20th century, the author presents the historical panorama of the century in the work in question. In the study, the stories told by different narrators and without titles were examined and the stories about the daily lives of people were tried to be analyzed in the light of examples.

In "My Century", the roles of women before and after the Second World War, as well as the daily problems of ordinary people and ordinary, small social units were discussed. Microhistorical narrative mirrors the realities hidden in ordinary stories. "My Century", in which Grass constructs historical reality, provides a suitable ground for analysis within the scope of microhistorical narrative.

Keywords: Microhistory, Micro Narrative, World War II, Günter Grass, My Century.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü, senay.kaygin@atauni.edu.tr.

Giriş

II. Dünya Savaşı sonrası Alman yazınının en saygın ve tanınan yazarlarından olan Günter Grass, yazarlığının yanı sıra heykeltıraş, ressam ve grafik tasarımcısıdır. 1957'den itibaren Grup 47 ye katılan Grass, 1959'da yayımlanan ilk romanı *Teneke Trampet* ile de dünya yazınında tanınırlığını artıran önemli isimlerden biri olmuştur. Yirminci yüzyılın son Nobel yazın ödülünü almaya hak kazanan Grass, aynı yüzyılın neredeyse en çok tartışılan yazarların başında gelir. Yazar, Almanların özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında konuşulmayı ve yazmayı tabu olarak gördükleri konuları kaleme alarak gündemde tutmaya çalışmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında bir Rus denizaltısı tarafından batırılan Alman Gustloff gemisinin sıra dışı öyküsünün anlatıldığı *Yengeç Yürüyüşü* (Im Krebsgang) (Grass, 2002), onun bu çalışmalarına örnek gösterilebilecek önemli yapıtlardandır.

Grass, özellikle anılarından söz ettiği *Soğanı Soyarken*, (Beim Häuten der Zwiebel) (Grass, 2008), adlı yapıtı yayımlandıktan sonra hiç kuşkusuz 'yüzyılın' en çok tartışılan ve en çok eleştirilen yazarı olarak yankı uyandırmıştır yazın dünyasında. Sıra dışı yazma eylemi olan yazar, geçmişinin üstesinden gelip, geçmişini yeniden bulabilme işlevi üstlenen bir yazar olarak imlenmiştir. Savaş sonrası kuşağı yazarlarının pek çoğu için tipik olarak görülebilecek bu durum, çağdaşı olduğu diğer yazarlar gibi Grass'ın da geçmişiyile bir hesaplaşmaya yani yüzleşmeye yönelmesine yol açmıştır (Gögebakan, 2004: 157-158).

Grass'ın, Nasyonal Sosyalizmi eleştirme noktasında takındığı anlatım tutumunun en belirgin özelliklerinden biri onun 'geçmişle hesaplaşma' çabası bağlamında gerçekte yaşamış olduğu olayları kaleme almış olmasıdır. Grass, *Soğanı Soyarken*'de henüz on yedi yaşında iken 'savaş gönüllüsü' olarak orduda görev yaptığı sırada (kendisiyle özdeşleşen) sıradan bir adsız genç askerin silahlı eylemlere karşı çıktığına tanık olur ve onun trajik öyküsüne yer verir. *Soğanı Soyarken*'de söz konusu 'adsız genç' tipini *Kedi ve Fare* yapıtlarına da monte ettiğini ifade eden yazar, Joachim Mahlke tiplemesinde de adını *Biz böyle şey yapmayız* taktıkları çocuğu model aldığını belirtir (Grass, 2008: 81).

Yazar, *Yüzyılım*'da basit ve sıradan konuları ve insanları temel malzeme olarak seçer. Grass, ayrıca *Yüzyılım*'da 20. yüzyılı ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Yazar, yapıtın 20. yüzyılı konu edinmesi ve yapıtın adının yüzyıla atıfta bulunması nedeniyle 20. yüzyıla olan bakış açısını açık bir şekilde ifade eder. Yapıtta, 20.yüzyılın tüm yılları bir öykünün başlığını oluşturmaktadır. Ve yapıt yüz öyküden oluşmaktadır. Bu yapıt, konusunu yüzyıldan alan ve yazarın söz konusu yüzyıla olan bakış açısını gözler önüne seren bir çalışma olarak değerlendirilmektedir.

1. Mikro Tarihten Mikro Anlatıya

20. yüzyılın ikinci yarısından sonra post-modernizmin yükselişiyile birlikte gündelik olayların ve sıradan insanların hikayelerinin anlatıldığı, yerel kültürlerin yansıtıldığı bir süreç başlamış ve olayların geliştirildiği neden-sonuç ilişkileri içinde bir yöntem gelişmiştir. (Süar, Oral, 2022: 74). Postmodern yazın dönemiyle birlikte çıkış yakalayan mikro tarih anlatı edebiyat alanının da önemli bir çalışma sahası olmuştur. Ayrıca gerek toplumların gerekse bireylerin hafızasında yer alan ve geçmişlerini, yaşam biçimlerini, gelenek ve göreneklerini yapılandıran biçimlere odaklanan mikro tarih anlatı, hatırlama ve hatırlatma süreçlerinde makro tarihten farklı bir tarih anlatısı olarak şekillenmeye başlamıştır (Carlyle, 1952: 83).

Mikro tarih, topluma mikroskopla bakmayı ve büyük anlatılar içinde neredeyse kaybolan somut bireysel ve yerel deneyimlere tarihsel süreç içerisinde daha geniş bir yer vermeyi amaçlar (Burke, 2004: 43-44). Tarihte büyük ölçüde göz ardı edilmiş olan sıradan

insanların yaşantıları, mikro tarih araştırmalarının öncelikli konusu olmuştur (Bausinger, 1987: 184). Mikro tarih araştırmalarına göre tarihsel olay ve kişilerin ön planda tutulmasının aksine sıradan, küçük toplumsal birimlerin ve insanların gündelik sorunlarına değinilir (Ertan, 2012: 15). Alman tarih araştırmaları ekolüne göre de ‘mikro tarih’ kavram olarak ‘gündelik tarih’ olarak ifade edilmekle birlikte aslında ‘sıradan insanların’ günlük tarihi olarak kabul edilmektedir (Meier, 2012: 101-102). Küçük ölçekli sorgulamalar yapan mikro tarih bu özgün yaklaşım biçimiyle tanınırlık kazanmıştır (Tristano, 1996: 26).

Mikro tarih, 20. yüzyılın sonlarına gündelik yaşamın varoluşsal sorunlarını ele alarak sıradan insanları tarihsel çözümlemelerin merkezine yerleştirir (Ertan, 2012: 11). Deneyimi, anlatıyı, hikâyeyi ön plana çıkarma gereksinimi duyan mikro tarih çalışma alanının kültürel boyutunu ve sembolik ilişkilerini iyi bir şekilde kavraması gerekmektedir (Özdemir, 2011: 173). Dolayısıyla bu alandaki çalışmalara atıf yapılır. Mikro tarih anlayışının çıkış noktası İtalya olmuştur. Carlo Ginzburg bu geleneğin en önemli temsilcilerindedir. Ginzburg’un bu yönelimi yaşadığı dönemin tarih yazımının genel eğilimine de uygun düştüğü gibi çağdaşları olan yine İtalyan mikro tarihçilerden Carlo Poni, Giovanni Levi ve Edoardo Grendi de mikro tarih çalışmalarını izlemişlerdir. Carlo Ginzburg’un *Peynir ve Kurtlar* (Ginzburg, 1999) adlı çalışması 16. yüzyılda yaşamış olan bir değirmencinin zihinsel tarihine odaklanırken zamansal ve mekânsal bir mesafeye işaret eder (Özdemir, 2011: 171). *Peynir ve Kurtlar* adlı yapıt, mikro tarih çalışmalarının iyi bir örneği olarak gösterilebilir. Ginzburg, nicel veriler kullanılarak genellemelere karşı; gündelik yaşamın sembollerini herhangi bir makro anlatının parçası haline getirmeden kendi öznellikleri içinde ele alır. Ayrıca, Ginzburg’un tarih yazımındaki en dikkat çektiği nokta, edebiyat ve tarih arasında yaratılan geniş anlatı ve belge odaklı karşılıklı alışveriş ve sentezdir (Ertan, 2012: 15). Mikro tarihin bir tür olarak sınıflandırılması bağlamında nominalist bir çıkış noktası izlenmektedir. Kavramın tarih araştırmalarında kullanımı ve ortaya çıkışı farklı aşamaları içermektedir. Bu alanda yapılan son araştırmalar, mikro tarihin tür sınıflandırma aşamasını geçtiğini ve belirli koşullar altında bölüm başlıklarına da yansıdığını göstermektedir. Bu bağlamda son on yıllarda mikro tarihin edebiyatta bir tür olarak daha çok yer bulduğu görülmektedir (Mathieu, 2020: 15).

Gündelik yaşamların ön planda tutulduğu mikro tarih anlatı açısından değerlendirildiğinde Günter Grass’ın *Yüzyılım* yapıtı başta olmak üzere *Danzig Üçlemesi*’ni oluşturan *Teneke Trampet* (Die Blechtrommel, 1959). *Kedi ve Fare* (Katz und Maus) 1961 ve *Köpek Yılları* (Hundejahre, 1963) gibi yapıtlarda Grass’ın kendisinin de geldiği Polonyalı Slav ırkının bir alt grubu olan Kaşub’lara yer verilir ve bu topluluğa göndermede bulunulur. Yazarın özellikle *Teneke Trampet*, *Yüzyılım* gibi romanlarında gündelik olaylar ve sıradan insanların yaşamları konunun merkezinde yer alır. Sözü edilen sıradan insanların sorunlarına yer verilerek onların öykülerine ve yaşamlarına da dikkat çekilmeye çalışılır.

Enzensberger tarafından *Teneke Trampet*, Almanların ve Polonyalı Kaşubluların birlikte yaşadıkları küçük dünyalarını yazınsal bağlamda unutulmaktan kurtarmaya dair tarihsel bir roman olarak nitelendirmiştir. Grass’ın, ağırlıklı olarak *Teneke Trampet* olmak üzere diğer, sıradan insanların küçük dünyalarını konu olarak yer verdiği yapıtlarında özellikle Nasyonal Sosyalizmi ön plana çıkarır. Ve gelişim aşamasında küçük burjuvazinin suçlu ve sorumlu olduğu düşüncesine dikkat çeker. Onun bu anlatı tekniği, yazarın yapıtlarını mikro tarih anlatıya yaklaştırdığını düşündürür. (Gögebakan, 2004: 206).

Yazarın gerek bireysel ve kültürel bellek gerekse anımsama süreçlerini yapıtlarına yansıtması bağlamında, gündelik yaşamların anımsama kültüründeki yeri dikkat çekicidir.

Tarihin ve belleğin kurgulanmış mekanına dönüşen ilginç bir çalışmadır *Soğanı Soyarken*. Grass'ın, özellikle bu yapıtında toplumsal bellek ve gündelik yaşamın buluşma noktası ve aktarım biçimi olarak kendine özgü mikro- tarih anlatısını duyumsatan anlatım biçimi ön plana çıkar. Söz konusu anlatım biçimi, bir çocuğun duygu ve bakış açısından aktarılırken, aynı zamanda gündelik yaşamlarını anlatan kişilerin tamamını temsil eden bir mesaj görüntüsü içermektedir. Toplumsal bellek ve gündelik yaşam arasındaki ilişki birbirinin içerisine geçmesi bakımından önemli bir etken durumundadır. Burada kişilerin gündelik yaşamlarını anlattıkları görülmektedir (Durna, 2022: 130).

Gündelik tarihin özellikle Alman Savaş Sonrası yazınında çıkış yakalaması ve belirli bir bakış açısıyla ele alınması son derece ilginçtir. Palyaçoların, teneke trampetçilerin, bisiklet sürücülerinin, affedilenlerin perspektifinden anlatılan sayısız anlatılar vardır (Meier, 2012: 101-102). Heinrich Böll'ün *Die ungezählte Geliebte* (Sayılmayan Sevgililer) adlı yapıtı, savaşta bacaklarını kaybeden oturarak çalışabileceği bir işe sahip olan, ağır yaralı bir kişinin öyküsünü içerir. Ağır yaralı olan bu kişiye bir köprü üzerinde gelen geçeni sayarak istatistik tutma işi verilmiştir. Böll'ün *Ansichten eines Clowns* adlı yapıtında da aynı şekilde palyaço karakteri için “Yalnızca algılayabildiği küçük dünyada sadece somut gerçekler vardır. Bir başka ifadeyle: Sadece mikro tarih vardır, makro tarih yoktur”. (Meier, 2012: 106-107). Almanya’da II. Dünya Savaşı yıllarını kapsayan “NS-egemenliği işlediği suçlarla da birçok mikro alanların içine nüfuz etmiştir”. Meier, Almanya’daki birçok mikro tarihin “normal olup olmadığı yönünde sorular sorar. Yine Meier’e göre yanıt bulması gereken önemli sorulardan biri de “her şeye rağmen büyük ve küçük tarihler arasında belli bir tezatlık mı var?” sorusudur (Meier, 2012: 122).

Daha önce de belirtildiği üzere tarih- edebiyat arasında sıkı bir bağ söz konusudur. Ginzburg, belirli bir tarihsel sürece katılan öznelerin eylemlerini yeniden kurgulama noktasında edebiyat ve tarih arasındaki iletişimi sağlarken edebiyatın veya anlatının tarihçiye sunacağı gelişime vurgu yapar. Bu süreçte Ginzburg’un bir yandan anlatılardan yararlanırken öte yandan belgeleri kullanmayı da göz ardı etmediği görülür. Bu süreçte belgelerin sağlamasını yapma noktasında anlatıları, anlatıların bir takım eksikliğini tamamlamak için de belgeleri kullandığı ifade edilir. Böylece her iki unsur arasında birbiri olmadan var olamayacak bir tarih yazımı yaratır (Ertan, 2012: 21).

Nerdeyse tüm yazınsal yapıtlar yazıldıkları dönemin izlerini yansıtırlar. Bu durumda bir yazınsal yapıt, bir süre sonra dönemin izlerini taşıyan tarihi bir belge niteliği kazanır. Dönemin olaylarını aktaran tarihin yanında duygusallık yönün tamamlayıcısı edebiyattır.

2. “Yüzyılım” da Mikro Tarih Yansımaları

Günter Grass, *Yüzyılım*’da 20. yüzyılı konu edinmesi ve yapıtın adının yüzyıla atıfta bulunması nedeniyle 20. yüzyıla olan bakış açısını açık bir şekilde ifade eder. Yapıtta, 20.yüzyılın tüm yılları bir öykünün başlığını oluşturmaktadır. Ve yapıt yüz öyküden oluşmaktadır. Bu yapıt, konusunu yüzyıldan alan ve yazarın söz konusu yüzyıla olan bakış açısını gözler önüne seren bir çalışma olarak değerlendirilmektedir. Nasyonal Sosyalizm, Grass’ın yaşamöyküsünün neredeyse tamamına egemendir. 20. yüzyıl ile Nasyonal Sosyalizm adeta özdeşleşmiştir Grass için (Gögebakan, 2007: 1). *Yüzyılım*’da her bir öykü farklı anlatıcılar tarafından anlatılır. Ayrıca hiçbir öykünün başlığı yoktur. Başlık yerine öykülerin başında az önce de belirtildiği gibi 1900 yılından başlayan ve 1999 yılıyla son bulan, yılları ifade eden

rakamlar vardır. 1904 başlıklı öyküde “Ruhr bölgesi kömür madeni işçileri tamamen yerel şive ve madenci terimleri ile konuşurlar” (Grass, 2000: 22).

“Bizde, Herne’de Noelden kısa süre önce olaylar başladı...” “Bunlar Hugo Stinnes’in kömür ocaklarında böyle...” “Fakat idarenin arabaları boş sayması başka yerlerde de var, Harpener Bergbau firması eğer arabalar tam doldurulmamışsa ya da içlerine biraz temiz olmayan kömür karışmışsa ...” [...] “Bana sorarsan, madende çalışan beygirlere bile bu solucanlar bulaştı...” “Sen ne diyorsun, bu şeyleri, getirenler Polaklardı (Polonyalıları). “Fakat herkes grevde, Polonyalılarda, bunlar, bilirsiniz, Mühendis Bey, aslında kolay yatıştırılırlar...” (Grass, 2000: 22).

Kömür ocaklarında çalışan sıradan madencilerin kömür ocaklarındaki grevlerinin anlatıldığı öykü, aynı zamanda Güneybatı Afrika’da sıradan bir Bantu kavmi olan Herero’ların 1904 başında Almanlara karşı ayaklanmalarını içerir. Çok kanlı bir şekilde bastırılan isyanda yaklaşık 80 bin Herero’nun büyük bir kısmının öldürülmesine de göndermede bulunulur;

“Fakat şimdiye kadar oldukça sakin ve düzenli geçiyor, Mühendis Bey, çünkü sendika yöneticileri bile...” “Devrimin gitgide büyüdüğü Rusya’daki gibi değil...” “Ve bu nedenle, yoldaşlar! Herne’de ilk kez grev kırıcılarına karşı harekete geçildi...” “Stinnes hala her türlü anlaşmayı geri çevirdiği için, korkulur ki...” “Şimdi Rusya’da savaş durumu hüküm sürüyor...” “Fakat bizim gençler bu Herero’ları ve benzeri Hottentotları kolayca tepeledi...” (Grass, 2000: 23-24).

Bu öyküde, 20. yüzyılın başında Alman sömürgesi olan bölgede Alman etkinliğinin yoğun olduğu 1904 ve 1907 yılları arası Herero ve Nama kabilelerinin toplama kamplarına gönderilerek maruz kaldıkları eylemler anımsatılmaktadır. Edwin Black’e göre, Almanya’nın siyahi Afrikalılar için imha programında, Holokost bir şablon görevi görmüştür (Black, 2016).

1931 başlıklı öyküde, Nazilerin gelişi Vogtland’lı bir anlatıcı tarafından anlatılmaktadır. Vogtlandlılar da dâhil olmak üzere küçük kasabaların/yerleşim yerlerinin Nazi birliğine katkı ve desteğine dikkat çekilir;

“Parolamız: “Harzburg’a doğru, Braunschweig’e doğru...” “Bütün bölgelerimizden (aus allen Grauen) geldiler. Çoğu trenle, ama biz Vogtland’lı arkadaşlar otomobil konvoyuyla yola çıktık...” “Uşaklık sonuna yaklaşıyor! Yeni sancaklar kutsanıyor! Hatta kıyıdan, Pommern sahilinden, Frankonyadan, Münih’ten, Ren topraklarından ulaştılar, kamyonlarla, otobüslerle motosikletlerle...” “Ve hepsi kahverengi tören giysisiyle...”¹ “İkinci motorlular grubundan bizler Plauen’den yola çıktık, yirmi arabayla, şarkılar söyleye söyleye: Titriyorlar çürük kemikler...” (Grass, 2000: 105).

Eylül 1930’da yapılan seçimlerde beklenmedik bir şekilde yüzde 18,3 oy alan Nazi partisi, 107 milletvekili çıkararak sosyal demokratların seçilen 143 milletvekilinin ardından parlamentodaki ikinci büyük parti konumuna yükselmişlerdir. Hitler, aldığı yüksek oylar sonucunda cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Hindenburg’a rakip olunca Naziler yükselişe geçmeye başladılar (Thamer, 2002: 57-71).

“Fakat şimdilik birkaç müttefike ihtiyacımız var, bundan önceki hafta güçlü Harzburg Cephesi kurulduğunda ve alman-milliyetçi (deutschnational) herifleriyle şu

¹ Kahverengi, Almanya’da nasyonal sosyalizmi simgeleyen renktir. Nazi partisi üyelerinin üniformalarının rengi kahverengidir. Ç.n. (Grass, 2000: 360).

Hugenberg...". "Bütün o şapkalı ve silindirli darkafalılar ve para babaları..." "Bunlar artık eskidi ve hepsi ortadan kaldırılacak. "Çelik Miğfer'ler de...". "Kesinlikle! Gelecek bizim, sade bizim, ağzımızdan konuşacak...". "Leonrod Meydanının Motor- SA'sı, kahverengi kitleleri sonsuz kafiler halinde Heinrich der Löwe'nin kentinden tekrar bizim yıkım ve uzak bölgelerimize getirdiğinde hepimiz, Führerin bakışının içimizde tutuşturduğu o ateşle geldik, yansın, yansın diye..." (Grass, 2000: 107).

Nasyonal Sosyalistlerin ilerlemesi bağlamında kırsal alanlar ve küçük kasabalar özellikle mercek altına alınır. Bavyera ve komşu Sakson Vogtland, Rheinland, Hannover ve Doğu Friesland, Berlin ve Doğu Prusya Alman İmparatorluğu'ndaki Yahudilere yönelik şiddet eylemlerinin vurgulandığı başında gelir. Kırsal alanlardaki seçim başarısı nedeniyle NSDAP, küçük ve orta ölçekli kasabalarda giderek daha fazla varlık ve güç göstermeye başlamıştır. Bu amaçla, bölgesel SA birimleri bir araya getirilerek köylere gönderilir (Wild, 2012: 16).

Nazilerin yükselişine katkı sağlayan kırsal alanlar ve küçük kasabaların dışında Hitler yönetimi zamanında başlayan Alman birliğini sağlamaya yönelik atılan adımlarda etkili Alman iş insanı ve politikacı olan Afred Hugenberg'in desteği ve katkısı olmuştur (Wild, 2012: 23). Hugenberg, Deutschnational (Milliyetçi-Alman) Partisi temsilcisi ve 1928 de partinin başkanlığını yapmıştır. Nasyonal Sosyalistlerle birlikte 'Harzburg Cephesi'nin kurucularındandır. Bu öyküde Nazilerin gelişi dışında, 1918 yılında kasım ayında kurulan ve I. Dünya Savaşına katılmış olan insanların 'Stahlhelm' (Çelik Miğfer) örgütlerinin 1935 yılında Hitler yönetimi tarafından kapatılmasına da değinilmektedir.

1935 adlı öyküde ise öyküde geçen sıradan bir öğrenci birliğinin adı ve eski bir Germen kavmi adı olan Teutonia gündeme getirilerek bu kavmin varlığı hatırlatılır. Öyküdeki öğrenci birliği adı olan Teutonia (alm. toyton okunur). Söz konusu kavim M.Ö. 102'de Romalılar tarafından yenilerek yok edilmişlerdir. Almanlar günümüzde kendi aralarında şakalaşırken birbirlerine 'Teuton' demektedirler (Grass, 2000: 363).

"Yaşlı üye olarak babamın da bağlı olduğu bizim öğrenci birliği "Teutonia" aracılığıyla, tıp öğreniminden sonra Dr. Brösing'e - ki o da eski bir Teuton'dur - işçi kamplarındaki hekimlik hizmetlerinde asistanlık yapmama imkân sağlandı. O kamplar, Frankfurt/Main ile Darmstadt arasındaki yaklaşık 25 km'lik ilk Devlet Otoban hattı (Reichsautobahn) yapımı için açık alanda kurulmuşlardı. O devirde şartlar çok ilkel. Üstelik Otoban işçileri arasında, özellikle kürekle çalışanların içinde, asosyal davranışlarıyla anlaşmazlıklar çıkaran pek çok kişi vardı. "Kargaşa çıkarmak" ve "abuk sabukluk yapmak" günlük olaylardı. Bundan dolayı hastalarımız sadece hat çalışmalarında kaza geçirenler değil, dövüşlerde yaralanan ne idüğü belirsiz serserilerdi. Dr. Brösing bıçak yaralarıyla uğraşırken sebebini sormuyordu. Olsa olsa onun şu standart lafını duyardım: "Fakat Beyler, kongre salonu dövüşlerinin zamanı aslında geçmiş olmalıydı" (Grass, 2000: 118).

Bu öykünün anlatıcısı, işçi kamplarındaki hekimlik hizmetinde bulunan Doktor Brösing'in asistanıdır. Asistan, Frankfurt/Main ile Darmstadt arasındaki yaklaşık 25 km'lik ilk Devlet Otoban hattı (Reichsautobahn) yapımı için açık alanda kurulmuş olan işçi kamplarındaki çalışma ortamında yaygın olan bir iş maluliyeti/engeli çalışmaları hakkında bilgi verir. Doktor Brösing bu hastalığa "kürekçi hastalığı/kürekçi çatırtısı" adını verir. Bu hastalık işçilerin vücutlarını aşırı zorladıkları durumlarda, iki kürek kemiği arasında ağrılı bir şekilde hissedilmektedir. Söz konusu ağrı şiddetli acılara dönüşür. Doktor Brösing uygun bir ad vermiş olduğu bu ağrılı hastalığın kanıtını röntgen filmlerinde de kanıtlar;

“Sonuçta, Dr. Brösing ve ben, çok hızlı ilerleyen yol inşaatı süresince o vakte kadar bilinmediği için araştırılmamış bir iş maluliyeti ile karşılaştık. Muhafazakâr olmakla beraber humorsuz olmayan Dr. Brösing buna “kürekçi hastalığı” diyordu. “Kürekçi çatırtısı” dediği de oluyordu. Olan hep şuydu: Genç veya yaşlı olsun, işçi vücudunu aşırı zorlayınca, özellikle büyük toprak yığınlarını durmamasıya kürekleyince, iki kürek kemiği arasında o sözü geçen çatırtıyı hissediyordu. Bunun arkasından şiddetli ve çalışmayı imkânsız kılan acılar geliyordu. Çok uygun bir ad verdiği bu hastalığın kanıtını Dr. Brösing röntgen filmlerinde buldu: boyun/göğüs sınırındaki omur çıkıntılarında kırıklar, yani yedinci boyun ve birinci göğüs omurlarında” (Grass, 2000: 119).

Hastalığın tanınırılığının artması/yaygınlaştırılması Nazi Almanya’sı Döneminin propaganda malzemesi olan otoban hattının yapımına gölge düşüreceği endişesini düşündürür. “Kürekçi Hastalığı” dediği konudaki tıbbi raporunu bir meslek dergisinde yayınlanmasına yazık ki izin verilmedi; hatta bizim küçük “Teutonia” dergimiz de, sebep göstermeden, raporu basmayı reddetmiş deniyor”, (Grass, 2000: 120). Ancak Doktor Brösing, “kürekçi hastalığı” adını verdiği hastalığı röntgen filmlerinde kanıtlamaya çalışsa da, Hitler iktidarı döneminde konuyla ilgili tıbbi raporunu yayınlamayı başaramaz.

Grass, *Yüzyılım*’da basit ve sıradan konuları ve insanları temel malzeme olarak seçer. 1946 yılına atıfta bulunulan öyküyü “Berlin’de yaşayan sıradan bir kadın, Berlin şivesiyle anlatır,” (Grass, 2000: 152).

“Tuğla kırıntısı ve tozu, diyorum size, her taraf tuğla kırıntısı ve tozu. Havada, giyside, dişlerin arasında ve her yerde. Ama biz kadınlar buna aldırmadık. [...] Ağır işti yıkıntı temizlemek. Ben Lotte ile, o kızımdır, bir işçi grubunda çalıştık. Berlin’in orta yerinde, neredeyse her şey yıkık” (Grass, 2000: 152).

Trümmerliteratur (Yıkıntı Edebiyatı)ına atıfta bulunan 1946 başlıklı öyküde geçen Trümmerfrau (Yıkıntı/Enkaz Kadınları) ile savaşın yıkıntılarını kaldırılmasında etkili rol oynayan sıradan kadınların, Almanya’da II. Dünya Savaşı sırasında bombalanan şehirlerin molozlarını kaldırmada gösterdikleri üstün çalışma örneği gün yüzüne çıkarılır.

“Ve bizler ne kılıktaydık! Ordu battaniyesinden yapılmış pantolonlar, yün artıklarından kızaklar, hepimizin tepemizde düğümlenmiş bir başörtüsü, toza karşı. Berlin’de yaklaşık elli bin kişiymişiz deniyor. Yooo! Sadece yıkıntı kadınları ve hiç erkek yok. Olanlarda ortalıkta dolaşıyorlar ya da karaborsayla uğraşıyorlardı. Pis işler onlara göre değildi” (Grass, 2000: 153-154).

Kadınlar savaştan sonra, yıkılan ve enkaz altında kalan şehirleri yeniden ayağa kaldırmak için yıkıntıları kaldırma ve ülkeyi onarma görevini üstlenirler. Kadınlar bu görevi gönüllü olarak üstlenirler. Böylece “Trümmerfrauen” Almanların savaş sonrası dönemde ülkeyi yeniden inşa etme iradesinin ve hayatta kalma yeteneklerinin bir sembolü haline gelirler (Treber, 2015: 7).

1938 tarihli öykü Grass’ın tarihsel-felsefi söylemi ve geçmiş-gelecek paradoksu (Vergegenkunft) stratejisine göndermede bulunur. Kristal Gece (Kristallnacht) eylemlerinin gerçekleştirildiği bu trajik yıl öyküde Alman bakış açısıyla aktarılmaktadır. Ben-anlatıcı olan bir kız öğrenci, bir tarih öğretmeni tarafından söz konusu pogromların Almanya’daki seyri hakkında bilgilendirilmelerini aktarır. Birkaç ders içerisinde gençler, tarihsel ilgilerini söndüren gerçeklerle karşı karşıya kalırlar. Öğrenci velilerine göre, öğrencilerin Kristallnacht’a olan

ilgisini uyandırmanın tek yolu, bu tarihsel olayı yerel/bölgesel bir öyküye indirgemektir (Rdudch, 181-182).

1933 -1945 yılları arasında Alman tarihi zor bir süreç geçirmiştir. Almanya'nın ırkçı tutumu ve toplu katliam eylemleri, söz konusu yılları kapsayan olağan gündelik yaşamın tamamen dışında bir görüntü sergilemiştir. Nasyonal Sosyalist dönem egemenliğinde işlenen suçlarla birçok mikro alanın içine nüfuz edilmiştir (Meier 121). 1938 tarihli öykü de Grass'ın *Yüzyılım*'da bilinçli olarak yer verdiği ve Nasyonal Sosyalistler tarafından düzenlenen tarihte yaşanmış bir olaydır;

“Herkes herhangi bir şekilde, ama şöyle böyle, bir şeyler bildiği için bize “Reichskristallnacht”ı iyice anlattı. Ona böyle deniyormuş, çünkü bütün Alman Reich’ında meydana gelmiş ve Yahudilere ait pek çok çanak çömlek, o arada pek çok kristal vazo kırılmış. Sahipleri Yahudi olan dükkanların bütün vitrin camları da parke taşları atılarak aşağı indirilmiş. Ve daha birçok değerli şey de anlamsızca imha edilmiş” (Grass, 2000: 128).

Yüzyılım'daki insanların yaşamöykülerini içeren en önemli düğüm noktası, insanlık tarihinde bir dönüm noktası olarak görülen Auschwitz olmuştur. Grass, dünya çapındaki yazarların söz konusu yüzyılı kendi bakış açılarından anlatmalarını ve yapıtını (“Yüzyılım”) bu şekilde tamamlamak istediği şekilde ütöpik bir dileği dile getirir. Bununla birlikte, Alman bakış açısından yansıtılmış olmasına rağmen, diğer uluslarla bağlantılı olan konular ve ayrıntılar birçok öyküde yer almaktadır. Bazı uluslara bakıldığında, Alman tarihi örneğinde Grass'ın izleri oldukça dikkat çekicidir. Bu bağlamda *Yüzyılım*'ın Amerikan, Fransız, Rus, Çek, Çin, İngiliz, İsviçre, İspanyol veya Polonya okumalarından söz edilmektedir ((Rdudch, 182). 1953 yılındaki öyküde Doğu Almanya'daki işçi ayaklanmaları ve işçilerin yaşamları sunulmaktadır;

“Yağmurun hızı kesilmişti. Rüzgâr estiğinde tuğla tozlan dışlerin arasında gıcırdayordu. Bu Bertin için tipiktir dendi bize. Yarım yıldan beri Anna'yla' buradaydık. Anna İsviçre'yi terk etmişti, ben de Düsseldorf'u arkamda bırakmıştım. O, Berfin'in kibar semti Dahlem'deki bir villada Mary Wigman'dan çıplak ayakla yapılan "iç yaşamı ifade dansı" m öğreniyordu. Ben ise Stein Meydanındaki Hartung'un atelyesinde hâlâ heykeltraşlık öğrenmek istiyor, fakat kısa ve uzun şiirler yazıyordum - nerdeysem orada durarak, oturarak veya Anna'nın yanında yatarken. Sonra sanat dışı bir şey oldu” (Grass, 2000: 174).

1963 adlı öyküde tarihte yer almış basit bir flütçünün konservatuardan mezun olarak yükselişinden söz edilir;

“İçinde barınılabilen bir rüya. Yerinde kalmış, demir atmış bir görüntü. Ah, nasıl da hayran kalmıştım! Bir gemi - ki o hem cüretle tasarlanmış bir yelkenli, hem müzikli bir buharlı gemidir - her şeyi ayıran çirkin duvarın önünde somon rengiyle duruyor, ıssız bir çevrede karaya oturmuş durumda, barbarlığa karşı öne uzanmış pruvasıyla direniyor ve sonradan görüldüğü üzere, yakınındaki - ne kadar modem olursa olsun - birçok binanın gerçeğinin üstüne çıkıyor. Sevincim için biraz genç kızca abartılı dendi ama, hayranlığımdan utanmadım. Benden yaşlı gardrobçu kadınların alayına sabırla, ve belki de kibirli bir aldırmaçlıkla dayandım, çünkü Wilstermarsch'lı 1 bir köylü kızı ve sadece arada bir para için gardrobculuk yapan ve burs yardımıyla gayretle müzik okuyan biri olarak, iddiacı-küstah bir çokbilmişliğe hakkım olmadığını biliyordum. Zaten gardrop tezgâhının arkasında çalışan, benden olgun arkadaşlarıma bana takılmaları iyi niyetliydi. "Flütçü kızımız gene en yüksek tonları talim ediyor" derler, benim yan flütümü ima ederlerdi” (Grass, 2000: 208).

Daha sonra müzik dünyasında adından söz ettiren Aurele Nicolet'in öyküsü gelir. Nicolet, 1926 de İsviçre doğmuş, Paris Konservatuarında öğrenim görmüş flütçüdür. 1953'ten itibaren Almanya'da müzik yüksekokullarında öğretmenlik yapmış ayrıca Berlin filarmonisi üyeliğinde bulunmuştur.

1988 adlı öyküde Çekoslavakyada'ki Almanya sınırı boyunca yaşayan Sudeten Deutschen (Sudet Almanlarının II. Dünya Savaşı sırasında 1938 de ait oldukları topraklardan çıkarılmaları anlatılır.

“Aslında oralardan hoşlanmıştık. Erzgebirge köylerinin evlerinin çatıları Schindel (ince tahtacıklar) ile kaplıydı. Buralara uzun süre fakirlik hâkim olmuştu. Köylerin adları Fürstenau, Gottgetreu ve Hemmschuh idi. Yakındaki sınır kasabası Zinnwald'dan Prag 'a giden transit yolu geçiyordu. Bu yoldan geçenler sadece turistler değildi, yirmi yıl önce bir ağustos gününde, Doğu Almanya'nın Ulusal Halk Ordusu'nun motorize birlikleri aldıkları “ilerle emri”ne uydular ve elli yıl önce 1938 yılının bir ekim gününde (Alman Ordusu) Wehrmacht birlikleri aynı hedefe doğru yol aldılar.5 Böylece Çeklerin zaman zaman hatırlamak zorunda kaldıkları şeyler oldu. Tarih ve Tekerrür. Tek ambalajda iki şiddet. Tarih böyle tekrarlamaları sever, o zamanlar her şey başka türlü idiye de; örneğin o zamanlar ormanlar henüz duruyordu” (Grass, 2000: 305).

Grass'ın otobiyografik öğelerinin yer aldığı söz konusu çalışması onun iç dünyasının dışa vurulduğu, farklı anlatıcıların perspektifinden aktarılan ve anlatıcıların sıradan öykülerinin öneminin vurgulandığı olduğu önemli bir yapıttır. *Yüzyılım*, anlatıda geçen kişilerin iç dünyalarının etkili bir biçimde yansıtılmasının yanı sıra onların sıradan yaşamlarının açığa çıkarıldığı sıra dışı öykülerinin çözümlemesine de olanak tanımıştır. Bu çalışmada belirli örnekler ışığında açıklamaya çalıştığımız *Yüzyılım* adlı yapıt çerçevesinde sıradan insanların ve olayların konu edildiği olaylar için verilen bu örnekler artırılabilir.

Sonuç

Yerel ve mikro tarihler makro tarihin yerini alarak, anlatıdan dışlanmış, yok sayılarak görmezden gelinen ya da ötekileştirilen sıradan insanların/grupların günlük yaşamlarını konu edinen farklı tarihsel gerçekliklere yer verecek şekilde bir anlatıyı olanaklı kılmıştır. Böylece sıradan insanların gündelik yaşamlarının yer aldığı bu insanların gündelik yaşamlarına odaklanmayı amaçlayan yeni bir tarih yazıcılığı gelişmiştir bu bağlamda da adeta bir tarih kitabını andıran Günter Grass'ın *Yüzyılım* adlı yapıtı geçmişe dair açıklayıcı fikirler içerir. İkinci Dünya Savaşı'nı içeren Alman tarihi, günlük tarihin ele alınması açısından 2000'li yıllarda tarihsel araştırmaların odak noktalarından biri olmuştur.

Günter Grass, II. Dünya Savaşı sonrası Alman yazımında adından söz ettirmiş önemli yazarlardandır. Grass, Almanya'da özellikle konuşulması ve yazılması tabu olarak görülen konuları ele alarak gündem yaratmayı başarmıştır. *Yengeç Yürüyüşü*, II. Dünya Savaşı sırasında batırılan Gustloff gemisinin sıra dışı öyküsünün anlatıldığı ve uzun yıllar tabu olarak görülen konuların ele alındığı önemli yapıtların başında gelir. Grass'ın anılarına yer verdiği *Soğani Soyarken*, onun '20. yüzyılım' en çok tartışılan ve en çok eleştirilen yazarı olarak tanınmasında etkili olmuştur. Yazarın, Nasyonal Sosyalizmi eleştirme bağlamında kullandığı yöntemlerin en belirgin özelliklerinden biri onun 'geçmişle hesaplaşma' çabası noktasında gerçekte yaşamış olan özyaşamöyküsel olayları yazmış olmasıdır. Grass, *Yüzyılım*'da ağırlıklı olarak sıradan ve basit konuları ve insanları konu edinmiş, 20. yüzyılı tüm ayrıntılarıyla ele

almıştır. Ayrıca yazar, *Yüzyılım* adlı yapıtında 20. yüzyılı kaleme alması ve yapıtın adının yüzyıla göndermede bulunması açısıyla söz konusu yüzyıla olan bakış açısını açık bir şekilde ifade etmiştir.

Ağırlıklı olarak otobiyografik bir görüntü içeren, sıradan ancak dikkate değer konuların ele alındığı *Yüzyılım*'daki yüz öykü, aslında Grass'ın sesinin yansıtılmış şeklidir. Ayrıca bu öykülerin büyük bir oranı mikro tarih anlatı çerçevesinde incelenebilir veriler içermektedir. Son olarak *Yüzyılım*'da ağırlıklı olarak gündelik olayların ve sıradan insanların öykülerinin ele alındığını, bu insanların sorunlarına değinilerek yaşamlarına da dikkat çekilmektedir diyebiliriz.

Kaynakça

- Bausinger, Hermann. (1978). "Traditionale Welten. Kontinuität und Wandel in der Volkskultur". In: Zeitschrift für Volkskunde, Nr. 81/1987. s. 173-191.
- Burke, Peter. (2004). "What is Cultural History". Cambridge: Polity.
- Carlyle, Thomas. (1952). "Critical and Miscellaneous Essays: Collected and Republished". Springer.
- Durna, Nehir. (2022). "Ankara'nın Bellek Mekânları: Seksen Yıllık Bir Dönüşümün Sözlü Tarih Denemesi", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 127-153, Haziran 2022, 127-153.
- Ertan, Mehmet. (2012). "Gündelik Hayatın Tarihine Dokunma Çabası: Mikro Tarihçilik ve Carlo Ginzburg", *kültür ve iletişim*, 15 (2), yaz, 9-35.
- Grass, Günter. (2000). "Yüzyılım". (Çev. Nihat Tezeren). İstanbul: Gendaş Kültür Yayınları.
- Grass, Günter. (2008). "Soğanı Soyarken". (Çev. İlkur Özdemir). İstanbul: Turkuvaz Yayınları.
- Gögebakan, Turgut. (2004). "Tarihsel Roman Üzerine". Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gögebakan, Turgut. (2007). "Günter Grass'ın Yengeç Yürüyüşü Adlı Yapıtında Gerçeklik ve Kurmaca". Eser Ofset Matbaacılık: Erzurum.
- Ginzburg, Carlo (1999). "Peynir ve Kurtlar". (Çev., Ayşen Gür). İstanbul: Metis.
- Leonie Treber. (2015). "Mythos Trümmerfrauen Von der Trümmerbeseitigung in der Kriegsende Nachkriegszeit und der Entstehung eines deutschen Erinnerungsortes". Lizenzausgabe für die Bundeszentrale für politische Bildung (bpb): Bonn.
- Meier, Christian (2012). "Makro ve Mikro Tarih İlişkisi Üzerine Notlar" (Çev. Doğan Gün). *Memleket Siyaset Yönetim*, Yıl: 2012 Cilt: 7 Sayı: 18, s. 100 – 125.
- Özdemir, Murat. (2021). "Üniter tarih anlatısına karşı mikro tarih ve tarihinin duyarlılığı". *Akademik Açı*, 1 (2), s. 161-174.
- Rduch, Robert (2001). "Ich heiß auch mit ki hinten Das Polenbild in Mein Jahrhundert von Günter Grass". Uniwersytet Zielonogórski Germanistyka Sprachkontakte und Literaturvermittlung , Zielona Göra.
- Süar Oral, Selin (2022). "Bir Mikro Tarih Anlatısı Olarak Ahtem Seitablayev Sineması'nda Kırım Tatar Toplumunun Temsili". *Bilig yaz 2022/sayı 102*, 73-96.
- Thamer, Hans Ulrich. (2002). "Der Nationalsozialismus". Reclam: Stuttgart.
- Tristano, Richard M. (1996). "Microhistory and Holy Family Parish: Some Historical Considerations". *U.S. Catholic Historian*. 14 (3). s. 26.

İnternet Kaynakları

- Michael Wild. (2012). Volksgemeinschaft“?. Informationen 314 zur politischen Bildung / izpb, Bundeszentrale für politische Bildung/bpb: Bonn. https://www.bpb.de/system/files/dokument_pdf/bpb_NS%20I_barrierefrei.pdf. Erişim Tarihi: 25.01.2022.

Jon Mathieu, Mikroggeschichte eine historische Gattung ringt um Anerkennung. https://www.academia.edu/52732792/Mikroggeschichte_eine_historische_Gattung_ringt_um_Anerkennung. Erişim Tarihi: 21.01. 2023.

Edwin Black. (2016). *In Germany's extermination program for black Africans, a template for the Holocaust.* <https://www.timesofisrael.com/in-germanys-extermination-program-for-black-africans-a-template-for-the-holocaust/>. Erişim Tarihi: 15.01.2023.

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ТҮЛҒА МӘСЕЛЕСІ

Bibigul KHAIRZHANOVA¹

Аңдатпа

Абайдың философиялық көз қарастарын оларды тек өзіне ғана тән ерекшеліктерімен, өзіндік белгілерімен және сонылығымен, басқаша айтқанда, белгілі бір дәуірмен байланысты және сол дәуірді танытатын нақты-тарихи ережелер жүйесін қаз-қалпында қабылдаған күнде ғана дұрыс түсінуге болады. Абайдың дүние танымындағы айналадағы қоршаған әлемнің объективті шындығы таным барысын құдайға сенумен және жанның өлмейтіндігімен ұштастыра қарастыратын көзқарасы қарама-қайшылықта және күрделі болып келеді. Солай бола тұрса да ақын құдайды табиғат-адамзаттың болмысының алғашқы себебі деп есептемейді, ол дүниені әлдеқандай күш жаратты дегенді теріске шығарады. Әуезов айтқандай «... тіпті, оның ақынның діни наным мен сеніміне байланысты өлеңдерінің езі ең басты мәселеде мұсылман дінінің кітаби қағидаларына қайшы келеді». Абай көз қарасынан антропологиялық принциптерде көрініс тапқан. Ол бүкіл табиғатта орталық тұлға етіп адамды қояды, философиялық ойларының көпшілігінде адам және адамгершілік мәселесіне баса көңіл бөледі. 17-19 ғасырлардағы антропология, тіпті, Фейербахтың өзі де, адамды абстрақтылы түрде, жай ғана биологиялық тіршілік иесі ретінде қарастырып, оның барлық қасиеттері мен ерекшеліктерін табиғи шығу тегіменен ғана түсіндірді. Абай адамды табиғаттың бір белгі деп санап, оның имандылық қасиеттерін өмір жағдайлары, дәуір қалыптастырады деп есептейді, ал объективті дүниенің құбылыстары адам басында сәулеленеді де, оның психикалық қызметінен көрініс табады. Адам мәселесін Абай әр түрлі: философиялық, биологиялық - психологиялық, эстетикалық және әсіресе, этикалық көзқарастан қарастырған. Абайдың адам туралы негізгі тұжырымдары Чернышевскийдің «Философиядағы антропологиялық принцип» деген еңбегінде айтып атын ойлармен ұштасады.

Кілт сөздер: Абай, философия, қазақ әдебиеті, дүниетаным, наным.

Abay Kunanbayev Felsefesinde Şahsiyet Meselesi

The Matter Of Personality In The Philosophy Of Abay Kunanbayev

Abstract

Abai's philosophical views can be understood correctly only when they are accepted with their unique features, characteristics and uniqueness, in other words, the system of concrete-historical rules that are associated with a certain era and characterize that era. Abai's view of the world view, which considers the objective reality of the surrounding world in combination with the belief in God and the immortality of the soul, is contradictory and complex. Even so, the poet does not

¹ Öğr. Gör., Kazakistan, Atrav Devlet Üniversitesi, khairzhanova73@mail.ru

believe that God is the first cause of the existence of nature-mankind, he denies that the world was created by some force. As Auezov said, "... even his poems, related to the poet's religious belief and faith, contradict the book principles of the Muslim religion in the most important way." Abai's vision is reflected in anthropological principles. He places man as the central person in all nature, in most of his philosophical thoughts he emphasizes the problem of man and morality. Anthropology of the 17th-19th centuries, even Feuerbach himself, considered man in an abstract way, as a mere biological being, and explained all his properties and features only by their natural origin. Abai considers a person to be a sign of nature, believes that his moral qualities are formed by life conditions and era, and the phenomena of the objective world radiate in a person's head and are reflected in his mental activity. Abai considered the human problem from different points of view: philosophical, biological - psychological, aesthetic and especially ethical. Abai's main conclusions about man are combined with Chernyshevsky's thoughts in his work "Anthropological Principle in Philosophy".

Key words: Abai, philosophy, Kazakh literature, worldview, belief

Кіріспе

Қазақтың кемеңгер ақыны Абай Құнанбаев қазақ әдебиетіне жаңа өрлеу, өркендеу дәуірін алып келді. Ол ақын, дастаншы, аудармашы, сазгер, ғұлама ойшыл, гуманист, ағартушы болды. Абай поэзиясы – имандылық, терең адамгершілік, ойшылдыққа баулитын поэзия. Ол «Адамды, Алланы, әділетті сүй» деп ғибратты ой қалдырған. Оның шығармаларын түсіну бірден қолдан келмес... Тек қайталап оқып, терең бойласаң ғана түсінесің. Ақын өзі айтып кеткендей, оқыған нәрсені есте сақтап, ұмытпаудың талаптары. Тағы бір талап: ойда арам және жат нәрсенің болмауы немесе ой тазалығы. Абай шығармаларын оқи отырып, осы атап кеткен талаптарды қанағаттандыра келе, оның беткі қабатындағы сөздердің астарында жатқан философиялық терең ойды түсініп ұғуға болады. Шығармаларын ауызекі тілмен емес, әдеби тілмен қағаз бетіне түсіре білген. Сөз қадірін ерекше бағалаған. Сөз – оның жан дүниесін, жүрек айқайын жеткізетін құрал. Еңбектері жүрегіннің қол жетпес түкпірінде жатқан ойдан, өзін мазалап жүрген аса маңызды жағдайларға деген тұлғалық көзқарас, адам болмысы туралы толғауларынан туған.

Абай дүниенің заңдылықтарын мойындап, дүние де, адам баласы да бірқалыпты тұрмай, өзгеріп отырады деп таниды. «Дүние бірқалыпты тұрмайды. Дүние – үлкен көл, заман – соққан жел. Алдыңғы толқын – ағалар, артқы толқын – інілер, кезекпенен бөлінер, баяғыдай көрінер» деп тұжырымдайды. Абайды толғандырған мәселенің келесісі – адам жаны мен тәні, жаратылысы мен болмысы. Қырық үшінші қара сөзінде «Тән азығы ішіп-жеу болмаса, ол өсіп қуаттанбайды, ал адамның жан азығы – білуге құмарлығы, бұл болмаса оның малдан айырмашылығы жоқ. Білмекке құмарлықты қанағаттандыру – дүниенің көзге көрінген және көрінбеген қасиеттерін танып, іздену, сұрап білу, ғылымға ұмтылу, дүние сырын білу, көкірекке сәуле, көңілге сенім береді» деп біледі (Ахметов, 1995: 131).

Бірақ Абай осы тән азығы мен жан азығына көп мән беріп, екеуін ажырата білудің маңызы зор деп есептеген. Әрине, ол дұрыс. Өйткені адам баласы өзінің екі қажеттілігін қанағаттандыра отырып, оның жан азығы мен тән азығы екендігін айыра

білу керектігінде күмәнім жоқ. Білмекке құмарлықты қанағаттандыру – көзді ашу. Әр нәрседен өзіңе керектісін алу, оны ойға түю. Ал керек емес арам ойлардан аулақ болу. «Ғылым – алланың бір сипаты, ол ақиқат, оған ғашықтың өзі де хақлық һәм адамдық дүр» деп отыз сегізінші сөзінде айтып кеткен.

Абай адамды дүниенің ең маңызды бөлігі деп санаған, оның бойындағы асыл қасиеттерге былай сипаттама берген. «Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті, ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек». Ол адамның ақылды, білімді болуы оның тұрмысынан емес, айналадағы адамның дүниені сезіп-білуі, үйренуінен, еңбек етуі деп қарайды. «Ақыл, қайрат, жүректі бірге ұста, сонда толық боласың елден бөлек», «Пайда, залалды айыратұғын қуаттың аты - ақыл» деп ақыл, білімге шақырады, көзін ашқысы келеді. «Тегінде адам баласын адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез, деген нәрселермен озбайды, ал содан басқа нәрселермен озам деушілік – бос әурешілік» (Құнанбаев, 1986: 45).

Негізгі бөлім

Абайдың адам мен қоғамның өзара байланысы, өмір туралы айтары да аз емес: «Дүниеде жалғыз қалған адам – адамның өлгені», «Егер есті кісілер қатарында болғың келсе, күнінде бір мәрте, болмаса жұмасына бір, өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі есеп өмірінді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінді өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмас, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың? Олай болса, адам өмір сүріп, ол өмір мәнді болуы үшін өзі қалай болса, солай қарауға тиісті...», «Адамды ақылдылығына қарай ардақта» дейді Абай. Онымен қоса еңбек ету, күн көру туралы да ұмытпаған. «Еңбек ету керек, кәсіптің иесі болу – адам өмірінің бір саласы. Егер мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Алдау қоспай, адал еңбегін сатқан қолөнерші –қазақтың әулиесі сол. Еңбек қылсаң жер де береді, құр тастамайды» деген де сол, «еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей». Абай адамдарды игілікті еңбек етіп, өнер, ғылым тауып, өз тіршілік-тұрмысын оңалтып, рахат көруге насихаттайды, халықты өнер, ғылым жолына түсуге шақырады.

Келесі, ақынды толғандырған мәселе – адамның бойындағы жаман қасиеттер. Оларды атай отырып, оның кесірін де айтуды ұмытпаған. Ондағы қасиеттерге менмендік, өзімшілдік, надандық, арамдық, өтірік айту, мақтаншақтық, қанағатсыздық, байлық пен билікке құмарлық және т.б. Әрқашан берекеге шақырған: «Берекелі болса ел – жақсы сайлау, ол бір көл». Еріншектіктің де келтірер залалы аз емес екенін де жақсы білеміз. «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық аздырар адам баласын». Айтылған сөздерден кейін адам баласының осы ұнамсыз қасиетке деген ақынның көңілі толмағандығын оңай да тез аңғаруға болады. «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар, сонан қашпақ керек. Ең әуелі надандық, екіншісі – еріншектік, үшіншісі – залымдық деп білесің. Надандық – білім, ғылымның жоқтығы, дүниеден оларсыз ештеңені біліп болмайды. Білімсіздік – хайуандық болады. Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны, талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық – бәрі осыдан келіп шығады. Залымдық – адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді» дейді. Үш - ақ нәрсе адамның жақсы қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» (Құнанбаев, 1986: 48)

Иманшылық – сол кездегі және қазіргі таңдағы ойға батыратын қиын да әзірге шешілмес мәселе. Еш мұсылман баласы құдайға құлшылық ету жолына біреудің

нұсқауымен емес, иман келтіруге өзінің ақыл-ойының жоғарылығы мен рухының күштілігі арқасында жеткізу, өз қалауымен, таза ниеті мен жаратушыға деген сүйіспеншілігімен түсу керек, басқа себептермен осы жолға түсу – нағыз харам, күнә болмақ. «Алла тағала адам баласын не үшін жаратты?» десек, осы сұраққа бір-ақ жауап бар. «Алла тағала адамды сынау үшін жаратты», яғни біз жаратушы Алланың құлымыз. Ең дұрысы – Алланы қол жетпес құдірет санау. Ал кездесетін надан адамдар оған сенбесе – ол білімсіздік белгісі: «Құдай табарака тағаланың барлығының үлкен дәлелі – неше жылдан бері әркім әртүрлі сөйлесе де, бәрі де бір үлкен құдай бар деп келгендігі, һәм неше мың түрлі діннің бәрі де ғадалет, махаббат құдайға лайық дегендігі. Біз жаратушы емес, жаратқан көлеңкесіне қарай білетұғын пендеміз. Сол махаббат пен ғаделетке тартпақпыз. Сол Алланың хикметін біреуден біреу анығырақ сезбекпен артылады. Инандым, сендім демек инандырамын, сендіремін деген емес» деп әрбір мұсылман пендесін иманға, сонымен қатар тазалыққа шақырған. Өзі біліп, өзгеге айту парыз екендігінде еш күмәні болмады. Осы айтып кеткен махаббат пен ғаделет – жаратқан тәңірінің ісі, өзін сол істі орындап, соған құлшылық еткен ол әрқашан шығармаларында тазалықты насихаттайды.

Әр адам тек осы ұлы ақынның шынайы ұлылығын осы шығармаларының көп мөлшерін оқығаннан кейін сезіп, түсінбек. Өзі айтып кеткендей: «ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым. Енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ».

Айта келе Міржакып Дулатовтың «Заредей шүбә етпейміз, Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ та, рухына сонша жақындармыз. Үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарар, өнер мен білімге қанар, сол күндерде Абай құрметі күннен күнге артылар. Бірінші ақынымыз деп қабірін халқы жиі-жиі зиарат етер, халық пен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз қуанар» (Абай тәлімгерлік тағылымы, 1996: 104) деген бүгінгі таңда ақиқатқа айналғанына ешкім шүбә келтірмес.

Ендеше, адамдық болмыс мәселесі – Абайдай ғұлама, данышпанның шығармашылығының өн бойына таратылған дінгек десе болады. Абайдың философиялық көз қарастарын оларды тек өзіне ғана тән ерекшеліктерімен, өзіндік белгілерімен және сонылығымен, басқаша айтқанда, белгілі бір дәуірмен байланысты және сол дәуірді танытатын нақты-тарихи ережелер жүйесін қаз-қалпында қабылдаған күнде ғана дұрыс түсінуге болады. Абайдың дүние танымындағы айналадағы қоршаған әлемнің объективті шындығы таным барысын құдайға сенумен және жанның өлмейтіндігімен ұштастыра қарастыратын көзқарасы қарама-қайшылықта және күрделі болып келеді. Солай бола тұрса да ақын құдайды табиғат - адамзаттың болмысының алғашқы себебі деп есептемейді, ол дүниені әлдеқандай күш жаратты дегенді теріске шығарады. Әуезов айтқандай «...тіпті, оның ақынның діни нанымы мен сеніміне байланысты өлеңдерінің езі ең басты мәселеде мұсылман дінінің кітаби қағидаларына қайшы келеді». Абай көз қарасынан антропологиялық принциптерде көрініс тапқан. Ол бүкіл табиғатта орталық тұлға етіп адамды қояды, философиялық ойларының көпшілігінде адам және адамгершілік мәселесіне баса көңіл бөледі. 17- 19 ғасырлардағы антропология, тіпті, Фейербахтың өзі де, адамды абстрактылы түрде, жай ғана биологиялық тіршілік иесі ретінде қарастырып, оның барлық қасиеттері мен ерекшеліктерін табиғи шығу тегіменен

ғана түсіндірді. Абай адамды табиғаттың бір белгі деп санап, оның имандылық қасиеттерін өмір жағдайлары, дәуір қалыптастырады деп есептейді, ал объективті дүниенің құбылыстары адам басында сәулеленеді де, оның психикалық қызметінен көрініс табады. Адам мәселесін Абай әр түрлі: филос. , биол.- психол. , эстетик. және әсіресе, этик. көзқарастан қарастырған. Абайдың адам туралы негізгі тұжырымдары Чернышевскийдің «Философиядағы антропологиялық принцип» деген еңбегінде айтып атын ойлармен ұштасады. Чернышевскийдің түсіндіруінше болмыс бірыңғай болған жағдайда адам басынан екі түрлі: материалдық (адам тамақ ішеді, ұйықтайды, жүреді) және адамгершілік тұрғыдағы (адам ойлайды, сезеді, қалайды) құбылыстарды байқаймыз. Абай Жетінші сөзінде: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі - ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады... Біреуі білсем екен демеулік... Дүниенің көрінген хәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды», - дейді ойшыл-ақын. Объективті шындықты тануға деген бұл құмарлықты ақын адамның ең жоғарғы талабы деп біледі. Абай адамның қасиеті туралы ойын өрістете келіп: «Адам баласы екі нәрсеменен: бірі - тән, бірі - жан. Ол екеуі орталарында болған нәрселердің қайсысы жибили, қайсысы кәсіби - оны білмек керек. Ішсем, жесем демектің басы - жибили, ұйықтамақ та соған ұқсайды. Азба, кеппе, білсем екен, көрсем екен деген арзу, булардың да басы - жибили. Ақыл, ғылым - булар - кәсіби», - деп атап көрсетеді. Қ. Бейсембиев ақынның адам бойындағы туа бітетін «екі бастау» туралы тұжырымдарына «Абай дуализмге жол берді» деп есептеді. Ақиқатында Абай да Чернышевский сияқты адам бойындағы заттық және рухани бастауларының бірлігін, адамның тұтастығын айқынырақ ашып көрсетуді мақсат етті. Ақын орыс ойшылдарының еңбектері мен өз қолына түскен жаратылыстану ғылымының деректері негізінде табиғатқа материалистік монизм тұрғысынан қарап, адамның «рухани қызметін» оның дене еңбегінен бөліп алу дұрыс емес деп есептеді. Ал, бұл бір-біріне тәуелсіз материалистік және идеалистік, жеке дара екі бастауды мойындаудан келіп шығатын дуализмге түбірімен қайшы нәрсе. Герцен жазғандай дуализмнің ең басты принциптері «...шын мәнісінде бөлуге болмайтын нәрсені - мысалға, дене мен рухты-жасанды қарама-қарсылықтарға бөлу болып табылады, бұл дерексізденулерді бір-біріне қастықпен қарсы қою және мызғымастай болып біріккен нәрселерді жасанды жолмен өлшеу» (Өмірәлиев, 1993: 128). Абай әлемді тануға болатындығын мойындап, болмыс пен сананың шегін ажыратуға болмайтындығын теріске шығарады, бір бүтіннің бөлшектері ретінде адам мен табиғаттың тұтастығы туралы айқын тұжырымдар жасап, саналы адамның біртұтас табиғаттың үздіксіз дамуының нәтижесі екенін дәлелдейді. Әлемнің тұтастығы туралы мәселе философия тарихындағы ең күрделі тақырыптардың бірі екені белгілі. Абай мұны сана тудырған емес, өзінше объективті өмір сүретін әлемнің материалдық тұтастығы, бірлік деп түсінді. «Бір» демеклік... алла тағалаға лайықты келмейді. Оның үшін, - деп жазды Абай, - мүмкін аттың (болуы мүмкін нәрселер) ішінде не нәрсенің үждүі (бар болу, бар болушылық) бар болса, ол бірліктен құтылмайды». Әлемнің материалдық тұтастығы туралы тұжырымдарында Абай Чернышевскийдің «Философиядағы антропологиялық принцип» деген еңбегінде материалистік философияның аса маңызды ережелерін негіздеп берген бағытты одан әрі жалғастырды. Абай әлемнің материалдық тұтастығын атап көрсетіп, «кудай жалғыз» деп дәлелдейтін діни қағиданы теріске шығара келіп, бұл туралы: «Біз алла тағала «бір» дейміз, «бар» дейміз, ол «бір» демеклік...-ақылымызға ұғымның бір тиянағы үшін айтылған сөз», - деп жазды. Ол дуалистерге керісінше «өзінің өзі жасаушысы және себепкері» болып табылатын табиғаттың ғана өмір сүретінін

мойындады. «Бұл ғылым құдірет... кезге көрілген, көңілге сезілген ғаламды қандай хикметпен жарастырып, қандай құдіретпен орналастырған... адам пендесінде ақыл-хүкімші қайрат, қуат қызмет қылушы еді. Соған қарап ойлайсың: алла тағаланың сипатында солай болмаққа тиіс», - деп, Абай адамды аллаға теңестіру арқылы объективті шындықтың, яғни, табиғаттың өзіне-өзі себеп болатынын, оның барлық заттардың мәні мен болмысының себепшісі болып табылатынын, өз болмысы үшін ешқайсысына тәуелді еместігін атап көрсетті. Табиғатты «Аллаға» теңеп, құдайға адам кейпін бергенде Абай, сөз жоқ, Спиноза мен Фейербах философиясының материалистік тұжырымдарын негізге алған. Ойшыл-ақын олардың негізгі пікірлерімен ең алдымен Чернышевский шығармалары арқылы танысқан. Орыс ойшылы өз еңбектерінде Фейербах ілімінің мәнін жан-жақты баяндап қана қоймай, сонымен қатар одан ілгері кетті, ал бірқатар мәселелер бойынша оның дүниетанымындағы шектеулілік бағыттарынан асып түсті. Фейербах құдай туралы түсініктердің психологиялық негіздерін ашып, құдай идеяларының мазмұны қиялдағы тіршілік иесіне жорамалданған, абсолюттендірілген адамның мәні екенін көрсетіп берді. «Құдай дегеніңіз, - деп жазды ол, - басқа ештеңе де емес, адамның о бастағы, арман еткен адам: құдай қандай болса, адамда сондай болуы керек, сондай болғанын қалайды немесе тым құрымаса бір кезде сондай болғанын қалайды. Фейербах табиғат себебін сол табиғаттың өзінен іздеу керек екендігін дәлелдеді. «Табиғат... өзіне өзі себепші», - деп қайталады ол Спинозадан соң. «Адамның құдай туралы айтқандарының барлығы да іс жүзінде оның өзі жайлы айтқандары болып табылады... Адам құдай және сол арқылы тек өзін ғана іздейді... Сөйтіп, адамның құдай санап отырған объектісі тек өз қызметі ғана болып табылады». Бұл ойлардың көрінісін Абайдан да табамыз. Ол «табиғат нағыз жасампаз», «құдірет адам сияқты» деп жазғанда Фейербахты оқып қана қоймай, зер сапа зерттегені, оның ойларының ықпалында болғаны байқалады. Бірқатар зерттеушілер, нақтырақ айтқанда Қ. Бейсембиев Абайды пантеист деп есептейді. Егер ақынның өзінің нақты түр хақындағы ойларын ортаға салатын «Ғақлияларының» мазмұнына үңілетін болсақ, онда оның дүниетанымындағы анти-клерикаптық сәттер жайлы айтқанымыз анағұрлым дұрыс болар еді. Ойшыл-ақын адамдарды құдайға сенуге үндемейді. Бірінші сөзінде: «Ап, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз?... Софылық қылып, дін бағу?» - деп сұрақ қойып алады да, оған: «Жок... не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық!» - деп, оның жөні келмейтінін айтады (Құнанбаев, 1986: 216). Абай адам сенімін арттыратын нәрсе - білім, қажырлы еңбек, табиғат құпиясын ашу деп білді. Ол адам бойындағы жасампаздық қасиеттерге керемет сенім білдіріп, ол «алла үшін емес», адамдар үшін ғылым мен білімді игеруге міндетті деп есептеді. Сол жолда «құбылыстың мәнін түсінуге», «өзі мен әлемді ұғынуға», тіпті, «алланың өзінің де табиғатын тануға» ұмтылуы қажет. Абайдың бұл үндеуі ислам дінінің негізгі қағидаларына қарсы, өйткені, Құранда жазылғандай алла шексіз, ал адам санасы шектеулі және сондықтан да тәңіріні тани алмайды. «Надандық - білім-ғылымның жоқтығы, дүниеден ешнәрсені оларсыз біліп болмайды... Бұлардың емі, халқына махаббат, халық ғаламға шапқат, қайратты, тұрлаулы, ғадалат ісінің алды-артын байқарлық білімі, ғылымы болсын...»-деп, Абай білімді, ғылыми шындықты діни қағидалардан жоғары қояды. Егер теологтар дін негіздері мәңгілік, мызғымайды, ал адамның тумысында діни сезім болады деп дәлелдеуге ұмтылса, Абай мұны теріске шығарып, діннің тарихи жолмен қалыптасқанын атап көрсетті. Осыған байланысты Абайдың «арабтар ислам дінін зорлықтың күшімен енгізгеніне» қарамай қазақтар оған негізінен салғырт күйінде қалды деген пікірі назар

аудартады: «... Қазақ... Һәмманы жаратқан құдай бар, ахиретте сұрау алады, жамандыққа жазғырады, жақсылыққа жарылқайды... деп - бәріне сендік дейді... Олар сендім десе де, анық ақиқат көзі жетіп, ден қойып, ұйып сенбейді... Оларды мұсылман деп, қалайша иманы бар ғой дейміз?» Ақынның дүниетанымы шынайы заттарды тануға және адамдар бақытын о дүниеден емес, жарық дүниеден іздеуі керектігіне бағытталды. Ойшыл-ақын, әсіресе, ғылыми ақиқатты жоғары бағалады: «... әрбір ақиқатқа тырысып татың мен көзің жетсе, соны тұт, өлсең айрылма!» Ол діни қағидалардың мәнін аша келіп, Алланың «барлығының» өзіне, оның құдіретті күшіне деген сенімге күдік келтіреді: «Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң, діннің өзі неден болады? Әуелі иманды түзетпей жатып, қылған ғибадат не болады? Алла мен бүкіл басқа дүниенің арақатынасын бұлайша түсіндіру, құдіреттің ұйғарымынсыз ешнәрсе де жасалмайды деп пайымдайтын Құран қағидасынан тікелей бастарту болып табылады. Абай дүниетанымы бұлжымайтын қағида мен нанымға негізделген тапжылмайтын дін сияқты емес, санаға сүйенеді. Ол өзінің бірқатар өлеңдерінде молдаларды, мұсылмандық қағидаларды уағыздаушы дін қайраткерлерін, ырымшылдық пен қараңғылықты қатал сынап, айыптайды. Абай мурасында таным мен логика мәселелері ерекше орын алады. 19 ғ-дың 2-жартысында Қазақстанның қоғамдық дамуына байланысты туған талаптар ойшыл-ақынды заңды түрде таным мәселелеріне көңіл бөлуге мәжбүр етіп, оған өзіндік көзқарасын айқындап берді. Қоғамдық өмірдегі ғылым мен білімнің маңызын жоғары бағалап, оларды әлеуметтік жаңалықтармен тығыз байланыстырған ақын таным қызметін қоғамның үздіксіз дамуындағы басты күш деп есептеді. Ол объективті әлемді тану мүмкіндігін және оның даму заңдылықтары мәселелерін дұрыс шешті. Оның ойынша қандай да болмасын білімнің, ақиқаттың қайнар көзі адам өзінің сезім мүшелері арқылы танитын объективті шындық. Біздің біліміміздің салыстырмалы шама екенін айта келіп, Абай «... хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнам сызы ұнамсыз қалпыменен, әр неше өз суретімен кезге түседі. Ол көңілге түсіруші... бес нәрседен өткен соң, оларды жайғастырып көңілде суреттемекке», - деп атап көрсетті. Ол таным мәселесін шешкенде ерікті адамның жеке басы мен оның белсенді күресіне деген сеніміне сүйенеді. Адамды дәрменсіз, әлсіз жан иесі деп қарайтын діни ілімдерге қарама-қарсы ойшыл-ақын адамды белсенді, саналы, жасампаздық қызмет атқара алатын қуатты күш деп санайды. Абайдың танымның іс жүзіндегі маңызына баса көңіл бөлуі оның гносеол. тұжырымының өзіндік ерекшелігі болып табылады. Ол дерексіз шындық жоқ, өйткені, шындық қашанда нақты деген сенімде болды. іс жүзінде қолдану - практика мәселесін саналы түрде алға қойып, оны танымды жүзеге асырудың бірден-бір жолы деп есептеді. Танымның мақсаты - оның іс жүзіндегі пайдасында, өз талаптарын қанағаттандыратын адам қуатын арттыратындығында деп түсіндіреді ойшыл ақын. Адамның әлемді тану жолындағы тәжірибенің атқаратын қызметі, оның табиғатын, өзара қатынасы туралы талдау жасағанда Абай тәжірибені шындық пен білімнің айқындаушы белгісі деп қарайтын гносеол. орыс философиясының қол жеткізген табыстарына сүйенеді. Абай сананы, «өз рухын» адам надандыққа қарсы күресте, қажырлы еңбек арқылы үнемі нығайтып отыруы керек деп есептейді (Ахметов, 1995: 350). Бір жағынан «сана ерікпен бірігуі қажет», екінші жағынан - сана мен еңбек әрқашанда бір жерден көрінуі керек. Ары таза, еңбекқор, білімді адамдар үшін табиғат құпияларын танудың шегі жоқ. Ақын білімді адам құбылыстар мен заттардың өзінен бұрынғы беймәлім жаңа қырлары мен қасиеттерін тануға кең мүмкіндік алатынын атап көрсетеді. Ол ғылымды: «Адамның білімі ақиқатқа,

растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпен болады», - деп қарады. Әлемді тануға құштарлық адамның бойына біткен табиғи қасиеті деп есептеді ойшыл. Бірақ, оның бұл мүмкіншілігі үнемі жетілдіріп отыруды тапап етеді. Бала рухани қасиеттерін жетілдіру үшін оның өзін қоршаған ортамен, оның қасиеттерімен, адамдардың қызметімен танысуы керек. Адам табиғат құбылыстарының құпияларын ұғу немесе соған байланысты белгілі бір дәрежеде жорамал жасау арқылы өзінің қызметін нығайта түседі: «Дүниенің көрінген һәм сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады». Дегенмен ол қоршаған ортаны тануға болатындығын мойындай отырып, сонымен қатар таным қызметінің мүмкіндіктері шектеулі екенін, барша танымның толық аяқталмайтындығын да ескертеді. Ол мұның себебі материалдық әлемнің шексіздігі мен таусылмайтындығында, бітпейтіндігінде деп біледі: «Бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, келісті көрімдігіне және қандай лайықты жарастықты заңымен жаратылып, оның ешбірінің бұзылмайтынын көресің. Бұлардың бәріне ғажайып қаласың және ақылың жетпейді». Абай әлемнің шексіздігін мойындау арқылы танымды «үнемі өзгеріп отыратын тур» ретінде түсініп, «танымның үздіксіз сипаты» туралы жорамал жасайды. Егер Абайдың гносеол. көзқарастары туралы тұтас айтатын болсақ, онда оның мұрасында сенсуализм мен рационализмнің жағымды тұстарының қоспасы барын аңғарамыз. Абай танымның жолдары мен құралдарын түсінуде материалистік сенсуализм негіздерін басшылыққа алды; ол сезімдік танымға, сезімдік ақиқатқа баса көңіл бөлді. Оның пікірінше танымның қандай түрі болса да сезім мүшелері арқылы анықталады (қ. Психологиялық көзқарасы). Сонымен қатар ол объектінің (заттың) мәнін түсіну үшін бір ғана сезімдік танымның жеткіліксіз екенін, «саналы», рационалды танымның қажет екенін жақсы түсінді. Абай осы тұрғыда адамның өзін қоршаған әлемді алдымен сезім мүшелерінің көмегімен түсіну арқылы танып, содан соң сол мағлұматтар арқылы түсінігі қалыптасатынын анықтады. Рационалды танымды «біртектегі заттың тартылыс күші» деп атап, оған: «...бір нәрсені естіп, көріп білдің, хош келді, қазір соған ұқсағандарды тексересің. Түгел ұқсаған ба? Яки бір ғана жерден ұқсағандығы бар ма?» деген анықтама береді. Ол саналылыққа шақырып, рационалды таным мен сезімнің біртұтастығы туралы тұжырымды қолдай отырып, адам танымын оның санасы мен қуатын аяқасты ететін ислам өктемдігінен азат етуге күш салды. Абай рационализмінің мәні мынада: рационалдық - сезімге (тәжірибеге) қарсы қойылатын ойлау емес, өмірдегі иррационалдық бастауға қарсы қойылатын саналылық. Дәйексіз логик. ойлау жолымен өңделген, қорытындыланған, яғни, «... естіп білу, керіп білу секілді нәрселерді... сынап, орынды, орынсызын... есеп қылып...» тәжірибеге сүйену жолымен алынған түйсік мағлұматтары объективті шындықты танудың қажетті жағы болуы мүмкін деп түсіндіреді ойшыл ақын. «Ақылмен білім еңбек жемісі, -деп жазды Абай, - «еңбек таным сезімін оятады», естігеніңді санаңда орнықтырады. Абай «адам болу» қағидасын ұсынады. Отыз алтыншы қара сөзінде: «Ұяты күшті адамдар ұйқыдан тамақтан қалатұғыны да бар, хатта өзін - өзі өлтіретұғын кісілер де болады. Ұят деген адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігінді ішіңнен өз мойныңа салып, сөгіс қылған қысымның аты», - дейді (Ахметов, 1995: 30).

Қорытынды

Тек түйсік мағлұматтарды біртұтас, табиғи байланыста болған жағдайда ғана, «сын көзбен қорытып», тәжірибеде сынау арқылы ғана тануға болады». «... Жан

қуатыменен адам хасил қылған өнерлері де күнде тексерсең, күнде асады. Көп заман тексермесең, тауып алған өнеріңнің жоғалғандығын... білмей қаласың. Не көрдің, есіттің, әр нешік білдің, соны тездікпенен ұғып, қандықпен тұрмай, арты қайдан шығады, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп қарамаққа тез қозғап жібереді. Егер бұл болмаса, көп білуге кеп оқу оңды пайда да бермейді». Абай да рационалистер сияқты әлемді тану жолында ақылдың атқаратын қызметін жоғары бағалады. Дегенмен, ол шынайы білімнің бірден-бір көзі сана деп білетін рационалистердің білімінің түпкі тегі - тәжірибе екендігін теріске шығаратын тұжырымымен келіспейді. Рационалистер тек сана арқылы ғана терең білім алуға болады, ап ақиқат білімнің тәжірибеден туындауы мүмкін емес деп есептесе, Абай сана тек объективті шындықты ғана көрсетеді: «Ақыл, ғылым - бұлар - кәсіби (еңбекпен табылған нәрсе)», - деп санайды. Абай адам танымын надандықтан білімге дейінгі, толық емес білімнен неғұрлым толық білімділікке дейінгі үздіксіз даму деп түсінді, білімнің қайнар көзі объективті шындық болып табылады және заттар туралы сол білім толық ақиқат. Ол тәжірибе барысында білімнің толығы түсетінін ерекше атап көрсетті: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, кергені кеп болған адам білімді болады». Абайдың айтуынша адам ақылды немесе ақымақ, қайырымды немесе жауыз болып тумады, ол жағдайға, тәрбие мен еңбек қызметіне қарай қалыптасады. Ақынның бұл ойлары Чернышевскийдің адамның ақыл-ойы оның саяси және басқа да дамуы сияқты экономикалық өмір жағдайлары мен материалдық өмір сүру құралдарына байланысты деген тұжырымымен үйлесіп жатыр. Бірақ, Абай танымның сезімдік-нақты және түсінікті деңгейлерін тиісті ғылыми атаулармен толық атап көрсете алмады. Соған қарамастан оның негізгі ойлары дұрыс бағытта өрістейді, сенсуализм мен рационализмнің шектерінен асып, танымның сезімдік және рационалдық жақтарын бөлінбейтін қатынаста деп қарауға ұмтылысты танытады. Абай таным барысында игерген білім мазмұны туралы айтқанда олардың шынайы болуына баса көңіл бөледі. «Шындық пен өтірікті анықтау» жолы - таным жолы болып табылады. Ол адам таным арқылы шындыққа жетеді дегенге сенді. Ақын «хақиқат... Нәмманы білетұғын ғылымға ынтықтықтан» туындайды деген тамаша тұжырым жасайды. Бұл тұжырым Абайдың гносеол. пікірінің сырын ашып, оның топшылауынша шындық бейне мен объектіні түсінуге көмектеседі, өз түпнұсқасына сай, яғни, шындықтың біздің санамызда бейнелеуіне сәйкес қалыптасады, тек рационалды таным мен сезімнің тұтастығы ғана таным нәтижесі мен сәйкестігінің басты шарты бола алады. Абайдың тарихи еңбегі оның өз дәуірі үшін философия саласында қазақтың қоғамдық ойының дәстүрлі қағидаларына бірқатар соны да жаңа пікірлер ұсынғандығында болып табылады. Ақынның идеялық мұрасы қазақтың қоғамдық-философиялық ойы мен мәдениетінің даму тарихын сапалық жаңа белеске көтерді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Ахметов З. (т.б.) (1995) «Абай. Энциклопедия», Алматы: Атамұра.
2. Құнанбаев, А. (1986), Абай. Қара сөздер, Алматы: Жазушы.
3. www.adebiportal.kz сайты
4. «Абай тәлімгерлік тағылымы» (конференция материалдары) Алматы, 1996.
5. Өмірәлиев Қ. (1993) «Абай афоризмі» Алматы.
6. www.ulagat.com білім порталы

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК РОМАНДАРЫ: ТИПОЛОГИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫС СИПАТТАРЫ

Mauven KHAMZIN¹

Андатпа

Адамзат баласы үшін ең киелі ұғым – тәуелсіздік. Жеке бастың еркіндігі, қоғамның азат ойлы болуы, елдің, мемлекеттің тәуелсіз болуы – бәрі де алдыңғы қатарлы, өркениетті, аса қуатты, демократиялық ел болудың бірден-бір алғышарты. Ендеше, Қазақстан да, Түркия да түбі бір қандас елдерге жатады десек, олардың тарихында да өзара ұқсастық бар. Түрік елі – күні кешегі атақты Осман империясының мекенінде отырса, Қазақ елі әлемге әйгілі Алтын Орданың жұртында ғұмыр кешуде. Түрік елі өзгенің боданы болған жоқ. Ал, қазақ халқы XVIII ғасырдың соңында Ресей империясының отары болды. Тек 1991 жылы ғана тәуелсіздікке ие болды. Тәуелсіз ел атану үшін қаншама қайраткер, шынайы тұлға азаматтар қан төкті. XX ғасыр басында Алашорда қозғалысы, Алаш партиясы мен үкіметінің басында тұрған Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсын, М. Дулат, Х. Досмұхамед т.б азаматтарды тоталитарлық жүйе жаппай қуғынға ұшыратты. Олар айдалды, атылды, жер аударылды. Елім деген азаматтардың жолы кесілді. Арман, тілектері тапталды. Ал, әйгілі Осман империясынан соң Түркия да өзі жүрер жолын іздеді. Ататүріктің бастамасымен ірі реформалар, өзгерістер жасалды. Ал, қай уақытта болса да, аса ірі өрлеу, тарихи оқиға, құбылыстар тұсында саяси сахнаға ақын, жазушылар шығатыны мәлім. Бүкіл қазақ әдебиеті мен түрік әдебиетіндегі романдардың типологиялық байланысын біз жалпылама сипаттама айта келіп, қазақ қаламгері І. Есенберлин мен түрік жазушысы Н. Хикметтің романдарын салыстыра талдадық. І. Есенберлин романы «Қатерлі өткел» деп аталса, Н. Хикмет романы орыс тілінде «Жизнь прекрасна, братец мой» деген атпен жарық көрді. Екі жазушы да XX ғасырда өмір сүрді. Есенберлин романы қазан төңкерісін, кеңестік саясатты қолдаған сияқты боп көрінсе де, астарлап, алаш көсемдерінің бейнесін жасаған. Хикмет те орыс еліндегі революцияны суреттей отырып, туған елі-жас Түркияның мемлекет боп қалыптасуына жаңашылықпен қарап, соны яғни азат, күшті Түркия елін шығармасына арқау еткен.

Кілт сөздер: тәуелсіздік, Алаш, проза, поэзия.

Kazak ve Türk Romanlari: Tipolojik Benzerlikleri

Özet

İnsan toplumu için en kutsal kavram bağımsızlıktır. Kişisel özgürlük, toplumun özgür düşüncesi, ülkenin ve devletin bağımsızlığı, tüm bunlar gelişmiş, medeni, süper güçlü, demokratik bir ülke olmanın tek ön koşuludur. Kazakistan ile Türkiye kardeş ülke olduğundan, tarihi, edebiyatı ve gelenek göreneklerinde de benzerlikler vardır. Türk halkı ünlü Osmanlı İmparatorluğu'nda, Kazak halkı ise dünyaca ünlü

¹ Prof. Dr., Kazakistan, Karagandı Bolaşak Akademisi, khamzin_m@mail.ru

Altın Orda'da yaşıyor. Tarih boyunca Türkiye başka bir devlet tarafından işgal edilmemiş. Ve Kazak halkı, XVIII. yüzyılın sonunda Rus İmparatorluğu'nun bir kolonisi haline geldi. Sadece 1991 yılında bağımsızlığını kazandı. Bağımsız bir ülke olabilmek için bu kadar insan kan döktü. 20. yüzyılın başında alaşorda hareketinin, Alaş partisinin ve A. Bokeyhan, A. Baytursın, M. Dulat, H. Dosmuhamed vb. hükümetinin başında yer alan vatandaşlar kitlesel baskılara maruz kaldı. totaliter sistem tarafından Sürüldüler, vuruldular, sürüldüler. Ülkenin bu vatandaşlarının yolu kesildi. Hayaller, arzular ayaklar altına alındı. Ve ünlü Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra Türkiye de kendi yolunu arıyordu. Atatürk'ün girişimiyle büyük reformlar ve değişiklikler yapıldı. Ve her an büyük bir yükseliş, tarihi olay ve olgular karşısında şair ve yazarların siyaset sahnesinde boy gösterecekleri malumdur. Tüm Kazak edebiyatı ve Türk edebiyatında romanların tipolojik ilişkisini inceledik ve Kazak yazar I. Yesenberlin ile Türk yazar N. Hikmet'in romanlarını karşılaştırdık. İ. Yesenberlin'in romanının adı "Ölümcül Geçiş", N. Hikmet'in romanı ise "Hayat Güzel Kardeşim" adıyla Rusça olarak yayımlandı. Her iki yazar da yirminci yüzyılda yaşadı. Yesenberlin'in romanı, Ekim Devrimi'ni ve Sovyet siyasetini destekliyor gibi görünse de, yetersiz bir ifadeydi ve Alaş liderlerinin imajını yarattı. Rus ülkesindeki devrimi anlatan Hikmet, kendi ülkesi-geç Türkiye'nin oluşumuna eserinden yola çıkarak yeni bir devlet, yani özgür ve güçlü bir Türkiye ülkesi olarak baktı.

Anahtar kelimeler: bağımsızlık, Alaş, manzum, mensur.

Kazakh and Turkish Novels: Typological Similarities

Abstract

The most sacred concept for the human race is independence. Personal freedom, free thinking of society, independence of the country and state – all this is the only prerequisite for becoming an advanced, civilized, super-powerful, democratic country. So, if we say that both Kazakhstan and Turkey belong to the same blood countries, then their history also has similarities. The Turkish people live in the famous Ottoman Empire, and the Kazakh people live in the world-famous Golden Horde. The Turkish country was not someone else's boda. And the Kazakh people became a colony of the Russian Empire at the end of the XVIII th century. It was only in 1991 that it gained independence. In order to become an independent country, so many people, shed blood. At the beginning of the twentieth century, citizens who were at the head of the alashorda movement, the Alash party and the government of A. Bokeikhan, A. Baitursyn, M. Dulat, H. Dosmukhamed, etc., were subjected to mass repression by the totalitarian system. They were driven, shot, exiled. The path of these citizens of the country was cut. Dreams, desires trampled. And after the famous Ottoman Empire, Turkey was also looking for its own path. At the initiative of Ataturk, major reforms and changes were made. And at any time, it is known that poets and writers will appear on the political stage in the face of a major upsurge, historical events and phenomena. We analyzed the typological relationship of novels in all Kazakh literature and Turkish literature and compared the novels of the Kazakh writer I. Yesenberlin and the Turkish writer N.

Hikmet. The novel by I. Yesenberlin was called " The Fatal Crossing", and the novel by N. Hikmet was published in Russian under the title " Life is beautiful, my brother ". Both writers lived in the twentieth century. Yesenberlin's novel, although it seemed to support the October Revolution and Soviet politics, was an understatement and created the image of the Alash leaders. Hikmet, describing the revolution in the Russian country, looked at the formation of his native country-young Turkey as a state in a new way, that is, the country of a free and strong Turkey, based on his work.

Key words: independence, Alash, prose, poetry.

Кіріспе

Аса бір проблемалы жайтқа назар аударсақ, төмендегідей мәселелерді тереңірек пайымдауымызға мүмкіндік туады, олар төмендегідей:

- кәдімгі адам - пенде парықтап, негізгі себеп-салдарына көз жеткізе бермейтін көптеген мәселелердің сыры өнерге ғана мәлім. Өнерді жасаушыны өнер иесі не өнерпаз деп атайды. Айтылған мәселені әдебиет атты өнердің бір түріне қарай бұрсақ, көркем әдебиетке адамзат өміріне тән көп жұмбақ жайттар мәлім боп келеді. Ал, әдебиетті жасаушы – акын – жазушы. Ендеше, өнерді жасаушының пәсі жоғары деуіміз керек, себебі, көп тылсым жайтты мәлім етіп тұрған әдеби, өнер туындыларын оның авторлары жасап тұр ғой;

- демек, адамға рухани азық сыйлайтын өнер туындысын жасаушы қандай да болсын құрметке лайық;

- өнерді жасаушы өз шығармасының өзегіне өзінің төл топырағынан тыс жердегі бір оқиға, құбылыстарды арқау етсе де, оның яғни автордың стилінен, тілінен, жазу машығынан өз ұлтына тән қасиеттерін байқауға болады;

- қоғамнан тыс тұратын қаламгер жоқ, өзі сол қоғамның мүшесі бола тұрып, ол сол қоғамды мадақтауы мүмкін немесе өз көзқарасына сәйкес сынауы мүмкін, ол үшін авторды сөуге немесе шығармашылығына бір жақты баға беруге болмайды;

- қалай десек те, түбі бір туысқан халықтардың акын – жазушыларында бірден көзге түсетін немесе әбден қарап, зерделеген адамға астары ашылатын сарындастық, ұқсас ұлттық ерекшеліктер байқалып тұрады.

Ал, бұндай ұқсастықтарды белгілі бір жайттардың, жағдаяттардың өзара сарындас боп келуі десек, яғни типология деп атасақ, қазақ – түрік романдарындағы осындай типологиялық ұқсастық, байланыстарды байқау қиын емес. Яғни типологиялық байланысты түрлі жазушылардың шығармаларындағы тақырып, идея, сюжет, характер жасаудан ғана емес, ұлттық болмыс иірімдерінен де іздеген абзал.

Түркия елінің даңғайыр жазушысы, акын, драматург, қайраткер, коммунист Назым Хикметтің шығармашылық мұрасын, өмірлік жолы мен ұстанымын қатты қадірлеп, құрметтейтіндер әлемнің көп елдерінде бар, алайда коммунистік идея келмеске кетті деп есептейтіндер сол идеяны да, оның өкілі Назым Хикметті де бәлендей жақсы көрмейді. Қазақстанда да сондай хал-ахуал бар. Революция дауылпазы атанған С. Сейфуллинді (1894-1938) ұнататындар да кінәлап, сөгетіндер де бар. Бірақ бір жайтты есте ұстаған абзал. Назым Хикметтің де, Сәкен Сейфуллиннің де шығармалары сол

заманның тарихын бізге жеткізді. Оның үстіне қос туысқан халықтың тарихы мен тағдырының ұқсастығын паш етті (Хикмет, 1988: 12).

Адамзат баласы үшін ең киелі ұғым-тәуелсіздік. Жеке бастың еркіндігі, қоғамның азат ойлы болуы, елдің, мемлекеттің тәуелсіз болуы - бәрі де алдыңғы қатарлы, өркениетті, аса қуатты, демократиялық ел болудың бірден-бір алғышарты. Ендеше, Қазақстан да, Түркия да түбі бір қандас елдерге жатады десек, олардың тарихында да өзара ұқсастық бар. Түрік елі-күні кешегі атақты Осман империясының мекенінде отырса, Қазақ елі әлемге әйгілі Алтын Орданың жұртында ғұмыр кешуде. Түрік елі өзгенің боданы болған жоқ. Ал, қазақ халқы XVIII ғасырдың соңында Ресей империясының отары болды. Тек 1991 жылы ғана тәуелсіздікке ие болды. Тәуелсіз ел атану үшін қаншама қайраткер, шынайы тұлға азаматтар қан төкті. XX ғасыр басында Алашорда қозғалысы, Алаш партиясы мен үкіметінің басында тұрған Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсын, М. Дулат, Х. Досмұхамед т.б. азаматтарды тоталитарлық жүйе жаппай қуғынға ұшыратты (Сейфуллин, 1929: 4-5). Олар айдалды, атылды, жер аударылды. Елім деген азаматтардың жолы кесілді. Арман, тілектері тапталды. Ал, әйгілі Осман империясынан соң Түркия да өзі жүрер жолын іздеді. Ата-түріктің бастамасымен ірі реформалар, өзгерістер жасалды. Ал, қай уақытта болса да, аса ірі дүмпу, тарихи оқиға, құбылыстар тұсында саяси сахнаға ақын-жазушылар жататыны мәлім. Бүкіл қазақ әдебиеті мен түрік әдебиетіндегі романдардың типологиялық байланысын біз жалпылама сипатта айта келіп, қазақ қаламгері І. Есенберлин мен түрік жазушысы Н. Хикметтің романдарын салыстыра талдадық. І. Есенберлин романы “Қатерлі өткел” деп аталса, Н. Хикмет романы орыс тілінде “Жизнь прекрасна, братец мой” (Есенберлин, 1967: 3) деген атпен жарық көрді. Екі жазушы да XX ғасырда өмір сүрді. Есенберлин романы қазан төңкерісін, кеңестік саясатты қолдаған сияқты боп көрінсе де, астарлап, алаш көсемдерінің бейнесін жасаған. Хикмет те орыс еліндегі революцияны суреттей отырып, туған елі-жас Түркияның мемлекет боп қалыптасуына жанашырлықпен қарап, соны яғни азат, күшті Түркия елін шығармасына арқау еткен.

Осы қысқаша айтылғандардың өзінен-ақ қос туысқан халықтың ғасырлар бойғы ұлттық менталитеті мен болмыс иірімдерінен типологиялық ұқсастықтың шығармаларында көрінуін басты назарда ұстағанымыз абзал.

Назым Хикмет – түріктің төл перзенті. Туған елінің шын патриоты. Ол туғанын, онда да Түрік елінде өмірге келгенін ерекше мақтан етті. Ол коммунист еді, сол көзқарасынан айнымай сол өмірден озды. Тұжыра айтсақ, оның шығармашылық жолын, түрлі жанрда дүниеге келген туындыларын, қайраткерлігін, еңбекқорлығын – бәрін-бәрін туған елім өркендесе екен, әлемдегі алдыңғы қатарлы өркениетті елдер қатарына қосылса екен деген ниет, арман-мақсат, мүддесі тұрғысынан қарастырсақ ғана оның адамдық, қаламгерлік әлеміне ене аламыз (Хикмет, 1967: 56).

Егер түрік жазушысы коммунистік идеяға өлердей сеніп, сол идеяның бірден-бір қамқоршысы КСРО елі, оның астанасы Мәскеу деп қабылдаса, түрік елін ғана емес, сол идеяларды өмірге әкелуші Ресейді де ерекше сүйді. Адамзат қауымына коммунистер ерекше жақсылық әкеледі деп сенді. Өз халқының тағдырын сол елмен, ондағы коммунизм идеяларымен тығыз бірлікте қарастырды.

XX ғасырдағы қазақ кеңес жазушыларының ішіндегі ең танымалы С. Сейфуллиннің де тағдыры Назым Хикмет тағдырымен ұқсас. Қазақ халқы үшін озық мәдениет пен өркениетті, озат білім мен ғылымды, еселі еңбек ете білсең, мол бай-

қуаттылықты да әкелетін Кеңес үкіметі, коммунистер партиясы деп білді. Сол үшін ол барлық жанрда аянбай еңбек етті, үстем тап өкілі деп танылғандарға, ақ гвардияшыларға қарсы қолына қару алып күресті. Бірақ наным-сенімі Хикметке қанша ұқсас болғанымен, түрік жазушысы өз ажалынан өлді, ал, Сәкендерді өздері қызмет еткен кеңестік-коммунистік жүйе «халық жауы» деген өтірік айып тағып, 1938 жылы атып тастады.

Жоғарыда айтқанымыздай, қазақ пен түрік қаламгерлері арасында өз халқының мұңын мұңдап, жоғын жоқтау жолында ірі ізденістер болды. Типологиялық байланыс мәселесін сөз ете отырып, бүкіл қазақ және түрік әдебиеттеріндегі сондай байланысты іздеуді мақсат етіп отырған жоқпыз, біз тек түрік суреткері Назым Хикметтің «Жизнь прекрасна, братец мой» атты орыс тілінде шыққан романы мен қазақ қаламгері І. Есенберлиннің «Қатерлі өткел» романындағы типологиялық байланыс мәселелерін саралауды мақсат тұттық.

Асылы, мәдениет, өнер дегендер ешқандай шекара, тосқауыл-кедергіні білмейтіні анық. Сірә, жалпы адамзаттық проблема етіп қарастырсақ, адам баласының болмыс-бітімі мен табиғатындағы адамгершілік, сұлулық ұғымдарына деген іңкәрліктен болса керек, кешегі Шекспир, Сервантес, Толстой, Достоевский, Абай, Махамбет, Горький, Әуезов, Шолохов, бергіндегі Ғамзатов, Айтматов, Сүлейменов т.б. алыптар өздері дүниеге келген топырақтың ауқымынан әлдеқашан шығып, әлемдік тұлғаға айналғандар қатарына жатады. Шығармаларына өмірлік бір құбылысты арқау ете отырып, хас суреткер жұрт таныған шынайы талантының арқасында жалпы-адамзаттық проблемаларды көтерді.

Адам өмірі қандай күрделі болса, сол өмірдің өнердегі көрінісі де күрделі, сондықтан да кешегі күнгі қағида-ережеге айналған ұғымдар бүгінде өзгеріске ұшырап жатады, азды-көпті өзгертулер, толықтырулар тілейді, бірден-бір дұрыс, ортақ пікірге келгенше әр түрлі ойлар айтылады, тұжырымдар жасалады. Недәуір пікір таласына арқау болған ұғымның бірі – типология. Бұл мәселе төңірегінде әжептәуір пікірлер айтылды.

Тереңірек алсақ, бұл проблемаға тарихи-типологиялық тұрғыдан келу қажет деп тапсақ, одан салыстырмалы-тарихи және нақты-тарихи әдістер туындайды. Келе-келе тек типология деп атау кеңірек орын ала бастады.

Жалпы, типологиялық мәселені сөз еткенде есте ұстайтынымыз мынау: ұлтына, наным-сеніміне, әдет-ғұрпына, тіліне қарап, бөлгенімізбен, барша адамзаттың шығу тегі – біреу-ақ. Барша ұлттың әдебиеттер бір-ақ арна – әлем әдебиетінің қуатты салалары болып табылады.

Түрлі қоғамдық-әлеуметтік орта, экономикалық жағдайлар әр кезеңде өзгеріс енгізгенімен, адам болмысы, табиғаты, жаратылысы өзара ұқсас. Адам қашан да адам. Оның болмысы өмірдегі жамандыққа емес, жақсылыққа құштар. Сондай-ақ адамды, оның өмірін дүние-әлемдегі ең асыл құндылық деп бағалау тұрғысынан келсек, әр түрлі кезеңдерде дүниеге келген көркем туындылардағы образ ұқсастықтары, іс-әрекеттерінің бір бағытас болуы да назар аудартады. Типологиялық байланыс қаламгердің, ол жасаған көркем бейнелердің болмысындағы, яғни Адамның болмысындағы табиғи сипаттарды байқатады. Ендеше, осылайша тереңірек үңілудің нәтижесінде өткен ғасырдағы әйгілі қаламгер шығармасын сөз еткенде, оның шығармашылығындағы типология мәселесін, сол ұлттық әдебиеттегі типологиялық байланыс проблемасын да назарымызда ұстауымыз қажет.

Қос романның саралануы барысындағы өзіміз байқаған жайттарға тоқталайық:

Біріншіден, екі қаламгер де өз халқының біртуар перзенті болғандықтан, өз ұлты үшін бастарын ажалға тігіп, жанкешті әрекеттерге барған;

Екіншіден, Назым Хикмет өз еліндегі революцияшыл әдебиеттің негізін қаласа, Илияс Есенберлин Мұхтар Әуезовтен кейін қазақ әдебиетіндегі тарихи романның қуатты негізін қалады. Ескерту ретінде түсініктеме бере кетейік, М. Әуезов «Абай жолында» жарты ғасырлық қазақ тарихын қамтыса, І. Есенберлин 6 тарихи романында жеті-сегіз ғасырлық қазақ тарихын бейнелеп берді;

Үшіншіден, революция тақырыбының негізін қалаған Назым Хикмет бәлендей азап тартып, қиянат көрген жоқ, ал, сол тақырыпты қазақ әдебиетінде молынан қамтыған С. Сейфуллин сол революционер, коммунист, тоталитарлық тәртіптің ұйғарымымен атылып кетті.

Төртіншіден, Н. Хикмет Түркия үшін нағыз Пушкин деген атқа ие болса, І. Есенберлин романының кейіпкері (Мағжанның прототипі) Бүркіт яғни Мағжан В. Брюсовтың бағасы бойынша қазақ үшін нағыз Пушкин деген ат алған.

Назым Хикмет романының кейіпкері Ахмет құпия түрде революциялық істермен айналысады. Коммунист, суретші. Жасырын түрде Измирге келеді. Полициядан жасырынып, Измайл деген досының үйін паналайды. Ол кезінде Мәскеуде оқыған. Революция жасау ісімен айналысқан. Өмірінің ең бір күреске толы кезеңі Мәскеумен, ондағы өзі оқыған Сталин атындағы университетпен тығыз байланысты. Коммунизм идеяларына да ол сол жерде қаныққан. Романда бәлендей күрделі сюжет жоқ. Оқиға автордың атынан баяндасып келеді де, кейде баяндаушы кейіпкердің өзі боп шығады. Түркиядан Ресейге, Мәскеуге кеткісі келеді. Онда сүйген қызы Анна бар. Оқиға XX ғасырдың бірінші жартысындағы уақытты қамтиды. Өмірдің мазмұны да, мәні де коммунизм идеяларында деп, өзін сол жолға арнаған Ахмет белгілі бір дәрежеде оқырман үшін Ресейдің яғни КСРО-ның да, Түркияның да ерекше махаббатына ие бола алды деуге келмейді.

І. Есенберлин романындағы өмірі трагедиямен аяқталатын біраз – Ақан бейнесі. Оның прототипі – ұлт ұстазы А. Байтұрсынов. Басты кейіпкер – Бүркіт. Оның прототипі – М. Жұмабаев. Бұлар халқының тамырына балта шабатындар қатарына кеңестік билікті коммунистерді жатқызады. Ұлт тәуелсіздігі, ұлт тұтастығы дегендерді айту көзсіз ерлік еді. Есенберлин сол ерлікке барды. Тоталитарлық тәртіптің құрбаны болу оп-оңай еді, сондықтан автор Бүркітті роман соңында кеңестік билік жүйесіне әбден сенген жан етіп суреттейді.

Міне, қос елдің ірі перзенттерінің романдарындағы типология мәселесін зерделегенде, айтпақ болған ойымыздың бір парасы осындай еді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Хикмет, Н. (1988) Как прекрасно мечтать о тебе. Избранное в двух томах, Москва.
2. Сейфуллин, С. (1929) Тар жол, тайғақ кешу. Роман, Алматы.
3. Есенберлин, І. (1967) Қатерлі өткел. Роман. Алматы.
4. Хикмет, Н. (1967) Жизнь прекрасна, братец мой, Москва.

ОРТАҚ ӘЛІПБИ: ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ ЖӘНЕ ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕРДЕГІ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Karlygash KHAMZINA¹

Аңдатпа

Жасырудың қажеті жоқ, қазір әлемде алуан түрлі келеңсіздіктер: соғыс, дағдарыс, геосаяси хал-ахуалдың асқынуы, діни саладағы келіспеушіліктер т.б орын алуда. Барша адамзат баласы бір әке мен бір анадан тарағанын ескерсек, бұндай алапат оқиғалардан тек қана өзара түсінушілік, келісім, тағаттылық құтқара алады. Адам мен адамның, мемлекет пен мемлекеттің, барлық елдер арасында гуманистік идеялар салтанат құрғанда ғана жоғарыда айтылған келеңсіздіктер мәңгіге жоғалады. Ол үшін адамзат баласына салиқалы сана, рух асқақтығы, жүрегіне иман ұялауы қажет. Адам баласының сонау ертедегі көне тарихына үңілсек, олар жеке-дара емес, қауымдаса ғұмыр кешкенде ғана белгілі бір жетістіктерге жеткен. Қаны, діні, тілі ортақ елдердің одақ құруы, мәселен, түркі тілдес елдердің бірігуі сияқты оң идеялар Түркия Президентінің бастамасымен жиі айтылуда. Түбі бір халықтарды ең алдымен біріктіретін күдірет – тіл. Кезінде қазіргі түркі тілдес елдер бір ғана тілде сөйлеген. Түрлі жағдаяттар арқасында олар қазір өз алдына мемлекет болып отыр. Жалпы сұлбасы сақталғанымен тілдерінде аз да болса айырмашылық бар екені белгілі. Түркі тілдес елдердің бір Тұран деген одаққа бірігуін айрықша қолдай келе, тіл мәселесіне ерекше тоқталғанды жөн деп санаймыз. Түркі тілдес халықтың ішіндегі қазақтардың ұлттық тілі мен түрік туысқанымыздың тіліндегі өзгешеліктерді айтқанда, қазақ тілінің КСРО империясы тұсында араб, латын, кириллицаға яғни үш әліпбиге көшкенін айтсақ та, көп нәрсені аңғаруға болады. Ендеше, түркі тілдес халықтарға жататын барлық елдерге ортақ әліпби керек. Қазір бұл елдердің біразы латын графикасына көшкен. Түрік халқы бұрын көшкен. Басқа елдер тәуелсіздік алған соң осы соңғы жылдары ғана көшті. Ол үшін ортақ әліпбиіміз керек. Жазғанда жекелей айырмашылықтары болса да, бірімізді біріміз түсінуіміз керек. Әліпби бір қатарға қойылса, жиілік, терминологиялық сөздіктер жасалса, салыстырмалы грамматика керек дегіміз келеді.

Кілт сөздер: Түркология, әліпби, ынтымақтастық, ортақ.

Ortak Alfabe: Latin Alfabeti ve Türkçe Konuşan Ülkelerin İşbirliği

Özet

Saklamaya gerek yok, artık dünyada türlü türlü skandallar var: Savaş, kriz, jeopolitik durumun komplikasyonları, dini alandaki anlaşmazlıklar vs. anne, sadece karşılıklı anlayış, uyum ve sabır bu tür korkunç olaylardan kurtarabilir. Ancak insanlar, devletler ve ülkeler arasında hümanist fikirler hüküm sürdüğünde, söz konusu skandallar sonsuza dek ortadan kalkacaktır. Bunun için insan ırkının ayık bir zihne, yüksek bir ruha ve kalbinde imana ihtiyacı vardır. İnsanoğlunun uzak geçmişteki kadim tarihine bakacak olursak, ancak bireysel olarak değil, topluluk

¹ Doç. Dr., Kazakistan, Karagandı Teknik Üniversitesi, Jako199473@mail.ru

halinde yaşadığında belli bir ilerleme kaydetmiştir. Kanı, dini ve dili ortak olan ülkeler ittifakının oluşturulması, örneğin Türkçe konuşan ülkelerin birleşmesi gibi olumlu fikirler, genellikle Türkiye cumhurbaşkanının inisiyatifinde dile getirilir. Her şeyden önce aynı kökten olan insanları birleştiren güç dildir. Bir zamanlar modern Türkçe konuşan ülkeler sadece bir dil konuşuyordu. Çeşitli koşullar sayesinde artık bağımsız devletler. Genel şema korunsa da dillerde en azından küçük bir fark olduğu bilinmektedir. Biz özellikle Türkçe konuşan ülkelerin tek bir Turan Birliği içinde birleşmesini destekliyor ve dil konusu üzerinde durmayı uygun buluyoruz. Türkçe konuşan nüfusta Kazakların millî dili ile Türk akrabalarımızın dilinde farklılıklar görülebilmekle birlikte Kazak dilinin tarih boyunca Arapça, Latin, Kiril yani üç alfabeye geçtiğini söyleyebiliriz. SSCB İmparatorluğu. Dolayısıyla Türkçe konuşan halklara ait tüm ülkelerin ortak bir Alfabe ihtiyacı vardır. Şimdi bu ülkelerden bazıları Latin alfabesine geçti. Türk insanı daha erken taşındı. Diğer ülkeler, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ancak bu son yıllarda hareket ettiler. Bunu yapmak için ortak bir Alfabe ihtiyacımız var. Yazıda bireysel farklılıklar olsa da birbirimizi anlamalıyız. Ortak bir alfabe varsa ve sık kullanılan kelime ve terminolojik sözlüklerden oluşan sözlükler oluşturulursa karşılaştırmalı dilbilgisine ihtiyaç olduğunu söylemek istiyoruz.

Anahtar kelimeler: Türkoloji, alfabe, birlik, beraberlik, ortak.

Common Alphabet: Latin Alphabet and Cooperation of Turkish-Speaking Countries

Abstract

There is no need to hide, now there are a variety of scandals in the World: War, crisis, complications of the geopolitical situation, disagreements in the religious sphere, etc. Given the fact that all human beings are descended from one father and one mother, only mutual understanding, harmony and patience can save from such terrible events. Only when humanistic ideas reign between people, states, and countries will the mentioned scandals disappear forever. To do this, the human race needs a sober mind, a high spirit, and faith in its heart. If we look at the ancient history of human beings in the distant past, they achieved certain progress only when they lived not individually, but in community. Positive ideas, such as the creation of an alliance of countries with common blood, religion and language, for example, the unification of Turkic-speaking countries, are often expressed at the initiative of the president of Turkey. First of all, the power that unites peoples with the same root is language. At one time, modern Turkic-speaking countries spoke only one language. Thanks to various circumstances, they are now independent states. It is known that although the general scheme is preserved, there is at least a small difference in languages. We especially support the unification of Turkic-speaking countries into a single Turan Union, and we consider it appropriate to dwell on the issue of language. In the Turkic-speaking population, the differences in the national language of the Kazakhs and the language of our Turkish relatives can be seen, although we can say that the Kazakh language switched to Arabic, Latin, Cyrillic, that is, to three alphabets during the Empire of the USSR. So, all countries belonging to the Turkic-speaking peoples need a common Alphabet. Now

some of these countries have switched to the Latin script. The Turkish people moved earlier. Other countries moved only in these last years after gaining independence. To do this, we need a common Alphabet. We must understand each other, even if there are individual differences in writing. We want to say that if there is a common alphabet, and if the dictionaries of frequently used vocabulary and terminological dictionaries are created, then comparative grammar is needed.

Key words: Turkology, alphabet, unity, togetherness, common.

Кіріспе

Қандай ұлттың тілі болса да, сол тілде сөйлейтін, жазатын адамдарды ортақтастырады, рухани тұрғыдан жалғастырады. Алайда, тіл – адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы деп тар ауқымда алудың қажеті жоқ, бұл өте кең масштабтағы мәселе. Экономикалық, саяси, рухани-мәдени тұрғыдан алғанда да, адамның, сол ұлттың, халықтың қандай қасиет сипаттары бар екендігін білуде де, қысқасы адамтану ілімінде де тілдің атқарар міндеті өте зор. Біздің осынау шағын еңбегімізге арқау болып отырған жайт – түркі тілдес халықтардың ортақ әліпбиі мәселесі. Ортақ әліпби өте тығыз байланысқа, органикалық бірлікке бастайды, тиімді алғышарттар жасайды. Көптеген түркі тілдес халықтар қоғамдық-әлеуметтік, тарихи, саяси жағдаяттардың нәтижесінде сонау көне замандағы айтарлы Түркі қағанаты аясында ғұмыр кешіп жатқан жоқ. Көпшілігі түрлі жағдайлардың ықпалымен тарихи Отандарында емес, басқа жерлерде өмір сүруде, түркі тілдерге жататындардың біразы күні кешегі КСРО империясының құрамында болды. Империя құлап, тараған соң, өз алдарына тәуелсіз мемлекет атанды. Ұлттық тілін көркейтіп, дамытуға қатысты бірталай тегеурінді іс-шаралар осынау тәуелсіздік алғаннан отыз шақты жылдың ішінде жүзеге асырылуда. Біз баяндама ұсынып отырған Түрік Республикасына қатысты бірнеше жайтты айтқымыз келеді:

- Тоталитарлық жүйеге негізделген КСРО империясы құлаған соң, оның құрамында болған барлық республикаларға олар тәуелсіздігін жариялағаннан кейін, айрықша қуанып, тәуелсіздіктерімен құттықтап, мойындайтындықтарын мәлімдеген түркия басшылығы болды;

- Түркия мемлекетінің сол 1991 жылы азаттығын жариялаған түркі тілдес республикаларға деген ықылас, мейірі тіпті ерекше болды. Бұл ойымызға сол жылдың желтоқсанында тәуелсіздігін жариялаған Қазақстанды бірден бірінші болып құттықтаған, тәуелсіздігін мойындайтынын мәлімдеген де Түркия дәлел бола алады;

- Қазіргі таңда, әсіресе, бүкіл әлемде түрлі келеңсіздіктер молынан орын алып отырған шақта түбі бір халықтардың өзара ынтымақтастықта, іскерлік қарым-қатынаста, рухани тығыз байланыста болғаны абзал. Біле білсек, бұндай қарым-қатынас бүкіл дүниежүзі елдеріне тамаша үлгі болар еді дегенді баса айтуымыз қажет. Қазір бұл мәселеде әлем елдеріне Қазақстан оң үлгі көрсетіп отыр. Көптеген қақтығыс, түсінбеушіліктен туындаған қереғарлық іс-әрекеттерге, соғыс, қантөгіс, т.б. қауіпті жайттарға ара ағайындықты Қазақстан көрсетіп, жүргізіп отыр. Ал, барша түркі тілдес ағайындарға бірлесе, ынтымақтаса өмір сүрейік деген идеяны көтеріп, «Тұран Одағы» бастамасын көтеріп отырған Түркия елі, оның президенті Реджеп Тайып Ердоған екенін ерекше айтуға тиіспіз. Бұл Одақ қажет.

Жасырудың қажеті жоқ, қазір әлемде алуан түрлі келеңсіздіктер: соғыс, дағдарыс, геосаяси ахуалдың асқынуы, діни саладағы келіспеушіліктер, т.б. орын алуда. Барша адамзат баласы бір әке мен бір анадан тарағанын ескерсек, бұндай алапат оқиғалардан тек қана өзара түсіншілік, келісім, тағаттылық құтқара алады. Адам мен адамның, мемлекет пен мемлекеттің, барлық елдер арасында гуманистік идеялар салтанат құрғанда ғана, жоғарыда айтылған келеңсіздіктер мәңгіге жоғалады. Ол үшін адамзат баласына салиқалы сана, рух асқақтығы, жүрегіне иман ұялауы қажет. Адам баласының сонау ертедегі көне тарихына үңілсек, олар жеке-дара емес, қауымдаса ғұмыр кешкенде ғана белгілі бір жетістіктерге жеткен. Қаны, діні, тілі ортақ елдердің одақ құруы, мәселен, түркі тілдес елдердің бірігуі сияқты оң идеялар Түркия президентінің бастамасымен жиі айтылуда.

Түбі бір халықтарды ең алдымен біріктіретін құдырет – тіл. Кезінде қазіргі түркі тілдес елдер бір ғана тілде сөйлеген. Түрлі жағдаяттар арқасында олар қазір өз алдына мемлекет болып отыр. Жалпы сұлбасы сақталғанымен, тілдерінде аз да болса айырмашылық бар екені белгілі. Түркі тілдес елдердің бір Тұран деген Одаққа бірігуін айрықша қолдай келе, тіл мәселесі ерекше тоқталғанды жөн деп санаймыз. Түркі тілдес

халықтың ішіндегі қазақтардың ұлттық тілі мен түрік туысқанымыздың тіліндегі өзгешеліктерді айтқанда, қазақ тілінің КСРО империясы тұсында араб, латын, кириллицаға, яғни үш әліпбиге көшкенін айтсақ та, көп нәрсені аңғаруға болады. Ендеше, түркі тілдес халықтарға жататын барлық елдерге ортақ әліпби қажет. Қазір бұл елдердің біразы латын графикасына көшкен. Түрік халқы бұрын көшкен. Басқа елдер тәуелсіздік алған соң осы соңғы жылдары ғана көшті. Ол үшін ортақ әліпбиіміз қажет. Жазғанда жекелеген айырмашылықтары болса да, бірімізді біріміз түсінуіміз қажет. Әліппе бір қатарға қойылса, жиілік, терминологиялық сөздіктер жасалса, салыстырмалы грамматика керек дегіміз келеді т.б.

Қазірде түркі тілдес халықтардың көбі латын графикасына көшкен. Біріне оған көшу белгілі бір дәрежеде жеңілрек болды. Екіншісіне сәл күрделілеу, қиынырақ болуда. Осыдан бірнеше жыл бұрын Қазақстан Республикасының бұрынғы Президенті Н. Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласын жариялады. Латын әліпбиіне көшу қажеттігін, оның аса маңызды екендігін баса назар аудара айтты. Ғалымдар, тілші азаматтар, тиісті ресми орындар сол кезден бастап, осы мәселемен айналысуда. Түрлі пікірлер айтылды. Әзірше латын әліпбиі біздің республикада ресми түрде бекіген жоқ. Ал, бізден бұрынырақ көшкендер сол латын әліпбиін ұтымды түрде пайдалану үстінде.

Жоғарыда айтқанымыздай, түркі тілдес халықтардың бүгінгі таңда көшбасшысы Түркия мемлекеті десек, артық болмас. Бұл рөлге ие болу Түркия сияқты туысқан мемлекеттің алдына өзгеге үстемдік жүргізу, өз дегенін өзгелерге істету дегенді білдірмейтіні анық. Бұл пікір, біздің ғана емес, барлық елдердің пікір. Тарихқа бір сәт үңілейікші. Түркия басшылығы, халқы өздерінің тарихи отаны сонау көне дәуірлерде Орталық Азия, оның ішінде қазіргі Қазақстан территориясы екенін үнемі айтып келеді. Қазақ даласы барша түркі тілдес халықтарға ортақ. Түрлі тарихи, әлеуметтік жағдайларға байланысты қазіргі таңда басқа өңірлерде өмір сүріп жатса да, отандары біреу. Қазақ сияқты туысқандарынан қол үзіп қалмау үшін ерте ме, кеш пе, тығыз байланыста боламыз деген үміттерін үзбеу үшін, қазақ халқы өз тарихында қандай алфавитке, жазуға көшті, түрік қандастарымыз да сөйтті. Ал, қазақ сол бертінгі ХХ ғасырдың өзінде араб, латын әліпбиін пайдаланған. Оларды күштеп отырып, орыс кириллицасына көшіргенде ғана Түркия еріксіз сол латында қалды.

Жалпы бұрын өзі бастан кешкен латын әліпбиіне қазақтардың ХХІ ғасырда көшпек болуы өте дұрыс қадам дер едік. Сондықтан да болса керек, бұл мәселе қызу талқыға түсті. Қазақстан, т.б. кешегі КСРО империясы құрамында болған республикалармен Түрік республикасын салыстыруға болмайды. Түрік халқы өз тарихында қаншама тар жол, тайғақ кешуден өтсе де, қазақ елі сияқты ХVІІІ ғасырдың соңынан бастап, патшалық Ресейдің отары болған жоқ. ХХ ғасырда патша билігін коммунистер билігі қабылдап алды. Патша кезіндегі өзгелерді отарлау саясатының заңды мұрагеріне айналған большевиктік-коммунистік жүйе 70 жылдай тоталитарлық тәртіп орнатты. Ұлттық мүдде аяққа тапталды. Өз тілін ұмытып, орысша оқитын, орысша ойлайтын, халқын, ұлттық болмысын жек көретін жергілікті басқа ұлт өкілдерінің ірі тобы қалыптасты. Кеңестік идеология қазақтарға өз тарихын емес, орыс тарихын оқыттырды. Қазақпен бірге туған халықтар жайлы ештеңе айтылмады. Сол бір зұлмат заманнан құтылғанымызға 30 жыл уақыт енді ғана асып бара жатыр екен. Демек, бізге сындарлы сыртқы саясат арқылы әлемдегі танымал, демократтық, қуатты мемлекеттермен жақсы дипломатиялық байланыс қажет.

Ал, түбі бір туыстас халықтармен тығыз байланыстың, ынтымақтастықтың болуының маңызы тіпті ерекше. Сол туысқан елдермен тығыз байланыста болуда үлкен жетекшілік рөл атқаратын мәселе – тіл. Ортақ әліпби.

Осы мәселенің біздің елімізде аса үлкен де, маңызды жайтқа айналғанын жоғарыда айттық. Қазақстанда латын әліпбиіне көшуге байланысты көптеген іс-шаралар өткізілді, талқылау, талдау барысында біршама пікір алмасу отырыстары, ғылыми конференциялар өткізілді.

Енді негізгі мәселе бойынша кейбір ой-пікірлерімізді ортаға салайық. Қазіргі кезде латын әліпбиіне көшу мәселесіне қатысты ел арасындағы айтылып жатқан пікірлерді негізінен үш топқа біріктіріп қарауға болады: оның біріншісі, неше түрлі қиындықтар мен кедергілерді көлденең тартады, бұл «қиындықтарды» мемлекетіміз шеше алатынына сеніміміз мол, екінші біреулері, латын жазуының түрлі ақпарат кеңістігіндегі артықшылықтарын алға тартады, «латын жазуының артықшылықтарын» айтпай-ақ ел біліп, көріп отыр, ал үшінші бір топ, латын әріптерін қазақ әліпбиіне үйлестіру және Кирилл әріптеріне иек артқан бұрынғы емле-ережелерімізге реформа жасауды ұсынып отыр. Латынға көшу туралы жоғарыда айтылған алғашқы екі мәселеге әр түрлі мамандық иелері белсенді пікір айтса, соңғы үшінші, яғни, латын әріптерін қазақ әліпбиіне үйлестіру ісінде негізінен тіл мамандары белсенділік танытып отыр. Бірақ тіл мамандарының да көзқарастары екі түрлі екенін байқаймыз. Оның бірі әліпбиге, негізінен, ана тіліміздің төл дыбыстарын алу арқылы қазақ тілінің табиғи ұлттық болмысын сақтауға ұмтылса, екіншісі, қазіргі оқыған жұрт бұрынғыдай өзге тілдің сөздерін бұзып айтуды оғаш көреді, сондықтан «қазақ тілі әліпбиінің құрамындағы қыруар әріпті өгейсітіп, жат дыбыстарға жатқызып, әліпбиі құрамынан шығарып тастау емлені шешуі қиын өте күрделі түйінге айналдыратын шешім» деген пікір айтып, қазіргі әліпбидегі жуандық және жіңішкелік таңбасынан басқа қырық әріпті де қалдырмай латынға алып өтуді жақтайды.

«Жеті рет өлшеп, бір рет кес» дегендей, латын әліпбиіне қатысты өз көзқарастарын білдіріп, ой бөлісіп, тіл тағдырына алаңдаушылық білдірушілердің айтқан пікірлерінің барлығын да маңызды деп білеміз. Дегенмен, мәселенің байыбына терең бармай, әліпби өзгертуді бұрынғы Кирилл әріптерін латын әріптерімен ауыстыра салу деп түсінетіндер де бар. Егер бұлай түсінсек, қазіргі 42 әріпті өзгеріссіз латын әріптеріне ауыстыра салып, қайтадан орысша-қазақшасын араластырып сөйлеп-жазып жүре берсек, одан ештеңе де өзгермейтіні баршаға аян. Сондықтан әліпби реформасы нақты ғылыми ұстанымдарға сүйенеді.

Кешегі өктемсоқ кеңестік жүйенің солақай саясаты қазақ тілі дыбыс жүйесінде жоқ орыс тілінің ё, ю, я, в, ф, х, ч, ц, ь, ъ әріптерін әліпбиімізге еріксіз енгізгені баршаға аян. Онымен қоймай, әліпбиіміз Кирилл жазуына ауыстырылып, орыс тілінен және сол арқылы басқа тілден енген өзге сөздерді де орысша қалай айтылып-жазылса, қазақ тілінде де солай қолданылуы керек деген талап қойылды. Сөйтіп тіл экологиясы сол кезеңнен бастау алып, тілімізге жат дыбыс тіркестері де еш кедергісіз еніп, тіліміз шұбарланып, ұлттық бояуы мен өзіндік реңін жоғалтып, сөзіміз де құлаққа жат әуенмен «ән салғанына» үйреніп кеттік. Тіліміз шұбарланып, ұлттық бояуы мен реңкін жоғалта бастады.

Бір тілден екіншісіне сөз ауыса берсе де, әр тілдің өзіндік дыбыстары мен жазу емлесі болатынын есте сақтаған жөн. Кейбір ғалымдардың «Бір тілдің бір тілді үстемелеп, байытып, түрлендіріп отыруы - барлық тілге тән ортақ заңдылық», «орыс

тіліне бес-алты мындай түркі сөздері енген» деген пікірлері дұрыс айтылған, бірақ орыс тіліне енген түркі сөздері орыс тілінің дыбыстық заңдылығына сай өзгеріске түсіп енгенін, ал қазақ тілінде өзге тіл сөздері еш өзгеріссіз, басқа тіл заңдылығына сай алынғанын да ескеруіміз керек.

Басқа тілдің сөздеріне есікті айқара ашып тастап, «қонақжайлық» танытып, сол күйінде ала беру тілдің лексикалық жүйесінде өзге сөздердің салмағы арта түсуіне, өз сөзіңнің азая беруіне себепкер болады. Мұндай әрекеттер тілді өшірмесе, өсірмейді. Бүгінгінің білікті ғалымдарының бірі Б. Қалиев: «Халықаралық терминдер барлық тілде еш өзгеріссіз алынады, деген ой дұрыс емес», - дейді. Ғалымның бұл сөзінің дұрыстығын тіліміздің қазіргі жайынан-ақ анық байқауымызға болады. Бұл жөнінде Ш. Құрманбайұлы: «Терминологиямыздың негізгі бөлігін өзге тілдерден дайын қалпында қабылданған терминдер құрап тұрған біздің жағдайымызда ұлт тілінде термин жасауға айрықша мән берілуі керек», - дейді. Қазақ терминологиясының өз ана тілімізде қалыптасуы – туған тіліміз болашағының бір кепілі. Сондықтан Б. Қалиұлы, Ш. Құрманбайұлы сияқты терминология саласы мамандарының көзқарастарына ерекше назар аударған жөн деп білеміз. Негізінен барлық терминді жалпы жұрттың білуі де міндет емес, бәрін білу де мүмкін емес, сондықтан жалпы жұртқа өз тіліндегі термин ғана қажет, ал маманға өз тіліндегі терминмен бірге халықаралық деңгейдегі терминдерді де білу қажет. Осы тұрғыда қарасақ, бізде, құдайға шүкір, өзге тілдегі, халықаралық деңгейдегі терминдерге сүрініп жығыламыз да, өз тіліміздегі, яғни А. Байтұрсынұлы ұстанымдары бойынша жасалған, терминдер, тіл-әдебиеттен басқа салада, өте аз екенін білеміз. Менің ойымша, терминология үлкен жауапкершілікті қажет етеді: барлық терминді өз тілімізде сөйлетеміз деген де, өзгертпей қабылдай береміз деген де қателеседі, осы екеуінің шекарасын таба білген ұтады.

Әліпби өзгерту мәселесі тек кірме сөздерге ғана қатысты емес, өз тіліміздегі төл сөздерімізді де жазуда кеткен олқылықтарды жөнге келтіруге көмектеседі. Қазіргі заман - жазу заманы. Адам жазу арқылы білім алады, жазу арқылы бір-бірімен байланыс жасап, жүрген-тұрғанын, жасаған жұмыстарын да жазып отырады. Осы жазулар бүгінгі ұрпақтың орфоэпия (айтылым) заңдылықтарын ұмытып, айтуы да, жазуы да орфография (жазылым) заңдылықтарымен жүруіне итермеледі. Яғни, жазылым (орфография) күшейіп, айтылымға (орфоэпияға) үстемдік ете бастаған кезең, себебі халық оқымаған кезде тіл бұзылмай келсе, жұрт сауаттанған сайын жазу ісі де белең алып, алға шықты. Сонымен бірге сөйлеу әрекеті де жазудың ықпалымен кетіп, айтылым талаптары көп ескеріле бермейтін болды. Жазудың қызметі айтуымызды дәл таңбалау болу керек еді, яғни жазуымыз біздің айтуымызға қызмет етуі керек еді. Ал іс жүзінде жағдай керісінше болып, тілдің негізгі тіршілігі – орфоэпиясының талаптары ұмытыла бастады. Қазақ тіл білімінде қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі тіліміздің айту нормасын сақтап, қазақ тілінің артикуляциялық базасына сай айту мен жазу арасындағы ерекшеліктерге жете назар аударту, әсіресе, ғылыми қауымды аландататыны тіл дыбыстарының айтылу нормасы сақталмауы болып отыр.

Қазіргі таңда латын әліпбиі үлкен беделге ие болып, қолданыс аясы да мүмкіндігі де зор екендігін танытып отыр. Латын әріптері графизация (әріп таңбалау) заңдылықтарына, яғни, «көру-қабылдау-тану» талаптарына да сай. Жер бетінде латын әліпбиі барлық салада қолданылатыны байқалады. Барлық дәрі-дәрмек атаулары, математика, физика, химия формулалары, көптеген терминдер, мамандықтарға қатысты ғылыми әдебиеттер т.б латын әліпбиімен байланысты екенін байқауға болады. Латын

графикасын қолданатын барлық елдердің әліпбиіндегі әріп саны тілдегі фонемалар санынан әлдеқайда аз болуы да оның жетістігі болып табылады. Латын әліпбиінде әр түрлі диакритикалық таңбалар (нүкте, қос нүкте, сызықша, айшық, дәйекші т.б), яғни қосымша белгілер арқылы көптеген елдің барлық фонемалары латынның 26 таңбасымен ғана белгіленуі жазу үнемділігін танытатын тиімді әліпби дәрежесіне жеткізіп отыр. Жазуға қойылатын басты талап лингвистикалық (тілді дәл жеткізу) бағытта ғана емес, техникалық жағдайларға (баспа ісі, компьютер, телефакс, интернет т.б.) да сай болуы керек. Қазір латын әліпбиі осы талаптар биігінен де көрінеді, сондықтан оның бұл артықшылығын ескеріп, халық өз еркімен таңдауға мүмкіндігі болып тұрғанда әлемнің озық елдері игілігін көріп, көпшілігі қолдап отырған латын әліпбиіне біздің де көшкеніміз дұрыс деп білеміз.

Жазу – әрбір халықтың рухани, мәдени өсуін, даму деңгейін көрсететін әлеуметтік мәні зор құбылыс. Ол өткен мен бүгінді, бүгін мен келешекті жалғастыратын алтын көпір. Сондықтан жазу, алфавит адамзат тарихындағы құнды дүниелердің бірі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа мирас етіп қалдыратын байлығымыз. Қазіргі орфографиямыздағы кейбір қиындықтарға қарап, «біздің жазуымыз осыншама сын көтермегені ме?» деп те ойлауға болмайды. Осы жазуымыз аға ұрпаққа білім беріп, оларды талай биіктерге жетеледі, қазақтың әдебиетін, мәдениетін, ғылымын көтерді, егеменді мемлекетімізге де қызмет етіп келеді. Енді жағдай өзгерді, біз бұрынғыны қанағат етіп қана қалмай, алға ұмтылған, әлемдегі дамыған озық елдердің деңгейінде ғана емес, алдыңғы қатардан көрінуге мүмкіндігі мол егеменді Қазақ елі ретінде әліпбиіміз бен жазуымызға да мемлекеттік тіл дәрежесіндегі қазақ тілін әлемге таныта алатындай жағдай жасауымыз қажет. Латын графикасы арқылы таңбаланған қазақ әліпбиі мен жазуы қазақ елін осы биіктерге бастайтынына кәміл сенеміз.

Сөзімізді қорытындылай келе айтпағымыз: ортақ әліпбиді кемеліне жеткізуіміз қажет. Латын әліпбиі – елдігіміз бен тарихымыздың бірден-бір айқын көрінісі. Аманат еткен мұрамыз – тілдің бұрынғы төл қалпына келтірсе, ұлттық тіліміздің асқақтап, мәртебесінің артуы сөзсіз жақын болашақта болатын үдеріс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бизақов, С. (2013) Емлені ескеруіміз керек// «Ана тілі» газеті, № 7. 14-20 ақпан, 4 б.
2. 1920-30 жылдардағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, Қарағанды: ҚарМУ, 1994, 19-22 б.
3. Жүсіпұлы М. (1998) Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы.– Алматы: Ғылым.
4. Уәлиұлы, Н., Күдерінова, К., Фазылжанова, А. (2004) Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі, Алматы: Арыс.
5. Мырзабеков, С. (1999) Қазақ тілінің дыбыс жүйесі, Алматы: Сөздік-Словарь.

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN YARIM ADAM ROMANINDA ALMANYA VE ALMAN EDEBİYATINA BAKIŞ

Veli KILIÇARSLAN¹

Özet

Hilmi Ziya Ülken'in yeni kurulmuş olan Cumhuriyet'in destanını yazmak için yola çıktığı "İnsan Meddücezri" üst başlıklı nehir romanlarından olan *Yarım Adam*'da bir destanın parçası olmasının yanı sıra öne çıkan diğer bir unsur romanın başkahramanının Almanya'dan gelmiş olması ve onun dilinden Almanlara ve *Faust*'a dair birtakım bilgilerin verilmeye çalışılmasıdır.

Bu çalışma kapsamında Hilmi Ziya'nın rol model aldığı Alman kültürünün yeniden doğuşunda köklere inme fikri göz önünde bulundurularak *Yarım Adam*'da Almanya'ya dair söylemler üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu konu etrafında Goethe'ye ve eseri *Faust*'a atfedilen önem eserden verilen örneklerle kanıtlanmaya çalışılmıştır. *Yarım Adam*'ın kahramanları ile *Faust*'un kahramanları arasında sınırlı özdeşlikler kurulduğu gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hilmi Ziya Ülken, *Yarım Adam*, Almanya, Goethe, *Faust*.

A Look at Germany and German Literature in Hilmi Ziya Ulken's Novel "Yarım Adam"

Abstract

In addition to being a part of an epic in *Yarım Adam*, one of the novel-fluvial with the upper title "İnsan Meddücezri", which Hilmi Ziya Ulken set out to write the epic of the newly established Republic, another prominent element of the novel is that the protagonist of the novel came from Germany and is from his language. It is an attempt to give some information about the Germans and Faust.

Within the scope of this study, the discourses about Germany in *Yarım Adam* were focused on, considering the idea of going to the roots of the rebirth of German culture, which Hilmi Ziya took as a role model. In addition, the importance attributed to Goethe and his work *Faust* around this subject has been tried to be proven with the examples given from the work. It has been observed that limited identities are established between the heroes of *Yarım Adam* and the heroes of *Faust*.

Key Words: Hilmi Ziya Ülken, *Yarım Adam*, Germany, Goethe, *Faust*.

Giriş

Yirminci yüzyılın henüz başında doğmuş olan Hilmi Ziya Ülken, Cumhuriyet kurulmadan hemen önce yazı faaliyetlerine başlamış ve 1974 yılındaki ölümüne kadar üretmeye devam etmiştir. Bir entelektüelde bulunması gereken bütün özellikleri haiz olmasının yanı sıra çok yönlülüğü dikkat çekmektedir. Birçok alanda hem kendi dilinde hem de yabancı dilde

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, v.kilicarslan@atauni.edu.tr

olmak üzere sayısı bin beş yüzü bulan eser ortaya koymuştur. Eserleri sayesinde dünya çapında tanınan bir isim olan Hilmi Ziya, hem Doğu kültürüne hem de Batı kültürüne hâkimdir. Her ikisinin de kıyaslanmasında birbirlerine karşı üstünlüklerini tespit etmede başarılı olmuştur. Bu doğrultuda mensubu olduğu Doğu kültürünün tekâmülü noktasında izleyeceği yolu çizmiştir. Hilmi Ziya, kültürel çığırın atlanmasında bu alanda önemli bir aşama kaydeden Batılıları örnek göstermiş; onların kendi köklerine sarılıp klasiklerini yeniden yazarak bugünkü noktaya geldiklerini düşünmektedir.

Batılıların açmış oldukları söz konusu çığırda Grek ve Latince kelimelerle düşündüğünü ifade eden Hilmi Ziya, bu kelimelerin kökeninden hareketle yeni kelimeler ortaya koyduklarını belirler. Ancak yalnız Almanların hem Latince karşılıklarını hem de kendi dillerindeki karşılıklarını kullandığını söyleyen Hilmi Ziya, Almanların aydınlar ve halk arasında dil üzerinden bir ayırım yaptıklarını tespit eder (Ülken, 1952: 2). Ülken'in bu örnek üzerinden ulaşmaya çalıştığı noktanın dil ve kültür etkileşiminin milletlerin gelişimindeki rolü olduğu söylenebilir. Dil konusundaki bir başka fikri de millî bir dil oluşumu hakkındadır. Bütün milletlerin millî dillerini oluştururken edebî dilden faydalandıklarını ve bu dilin büyük bir rolü olduğunu vurgular. Bu noktada vermiş olduğu örnekte de yine Almanları öne çıkaran Hilmi Ziya, Türklerin de bu geleneğe uymuş olmalarını olumlu karşılar (Ülken, 1952: 2). Bu durum Hilmi Ziya'nın çokça önemsedığı "tekâmül" fikrine de uygundur.

Hilmi Ziya'nın fikirlerinde Alman düşüncesinin ve kültürünün önemli bir yeri bulunmaktadır. Gerek düşünce adamları gerekse edebiyatçıları açısından Almanların başardıkları, Hilmi Ziya için doğru bir modernleşmeyi temsil ederken geçmişleri ile olan bağlarını koparmamaları da önem arz etmektedir. Söz konusu tekâmülün Türkler tarafından başarılmasını elzem olarak görmesi de bu sebeptendir. Türk milletinin de tıpkı Almanlar gibi köklü bir geçmişe ve kültüre sahip olması, yenileşmenin anahtarı konumundadır. Dolayısıyla Hilmi Ziya; Alman edebiyatından Goethe'yi yüceltirken ona bağlı olarak Spinoza, Wagner gibi isimleri de kıymetli bulur. "Destan ve İnsan" adlı seri makalelerinin üçüncüsünde,

"Goethe'nin dayandığı Spinoza ve Wagner'in temeli olan Schopenhauer felsefeleri onlar için yaratıcı kuvvetler olmuştur. Çünkü yaşanmış bir felsefe ve amelî bir hikmet olan *Faust*, Spinoza'nın mücerret felsefesini insanlığın destanı hâline getirdiği gibi; Schopenhauer'ın hayat felsefesini Nibelungen'leri amelî hikmeti ile birleştiren Wagner de sahneye konmuş destan parçaları olan operalarında ne Klopstock'un ne Hebbel'in erişemedikleri bir kudrette Alman epopesinin en yüksek örneğini vermeye muvaffak oldu." (Ülken, 1943: 4)

ifadelerine yer verirken Türk kültürünün tekâmülü için bir rol model belirlemiş olur. Almanlar arasında da Grotius, Klopstock, Leibniz gibi isimlerin dil ve felsefe alanında Cermenleşme faaliyetlerini başlattığını söyleyen Hilmi Ziya, asıl hareketin bir halk masalı olan *Faust* ile başladığını ileri sürer (Ülken, 2019: 157). Bu nedenle Hilmi Ziya'nın gözünde Alman modernizmini inşa edenler Grotius, Klopstock, Leibniz, Wagner, Goethe gibi isimlerdir.

Türk modernleşmesi konusuna gelindiğinde, rol model olarak alınabilecek Almanların bu konuda yapmış olduğu girişimlerin benzerlerinin Türk kültürü içerisinde var olduğu görülür. Bu doğrultuda Hilmi Ziya, kökenlere gitmenin öncelikle Türk destanına gitmekten geçtiği fikrini öne çıkarmaktadır. Hilmi Ziya; Köroğlu, Battal Gazi, Kerem ile Aslı gibi metinlerin yeniden yazımını, gerek kendisi gerekse çevresindekilerle paylaşıp bir destan hareketi başlatmayı tasarlamıştır. Yeni klasik olarak da adlandırılacak bu tutum için Hilmi Ziya şu cümleleri kullanır: "Yeni klasik, inkişaf hâlinde olan hayatın mütemadiyen asıl

köklerden yeni aşlar almasıdır. Bizde henüz Yunan edebiyatına dalmak ihtirası uyanmadı. Almanlarda Goethe ile başlayan bu aşımın ne kadar feyyaz olduğu malûmdur.” (Ülken, 1941: 2).

Hilmi Ziya'nın *Faust*'a atfettiği önem bununla sınırlı değildir. Dünya sanatının moderne varışını üç aşamada incelerken bu aşamaları sırasıyla Homeros, Dante ve Goethe ile sembolize eder. Öyle ki ona göre modernizmin vardığı son nokta Goethe'nin *Faust*'udur. Hilmi Ziya'nın *Faust* hakkındaki düşünceleri şöyledir:

Faust, Orta Çağ'ın günahkârından antik devrin masum insanına dönüşü, iki âlemin Euphorion'da birleşmesini temsil ediyor. Burada eski çağlardan her birinin kendi içindeki yetmezliği, ruhu bedenle, ihtirası sükûnla tamamlamak iştiyakı görülüyor. *Faust*'un macerası yeni insanın içinde bulunduğu hâldir. Dram ve romanda birçok milletler bu çığırın içindedir. (...) *Faustien* tip her millette yeni bir tarzda doğar. Bundan dolayı hiçbir millet safdil kahramanlık çağının şiirinden vazgeçemez. (Ülken, 1949: 5)

Bu sebeple Hilmi Ziya'nın *Faust*'un bizdeki emsali olarak gördüğü Kerem'i Ahmet Hamdi Tanpınar'a tavsiye ettiği görülür. Ona göre “kahra uğramış, ezilmiş, fakat ideal hasretini kaybetmemiş olan insanlık hissi de en mükemmel örneğini” Kerem'de bulmaktadır. Büyük bir insanlık destanının Kerem'den çıkarılabileceği fikrini taşıyan Hilmi Ziya; bu düşüncesini, Kerem'in *Faust*'tan, *Don Juan*'dan daha geniş kitlelere hitap edebilmesine dayandırmaktadır (Ülken, 1943b: 4). Türk edebiyatının ve sanatının modernleşme serüveninin tamamlanabilmesi için gerekli gördüğü yeni klasikler oluşturma düşüncesinin bir örneği olarak *Faust*'u gören Hilmi Ziya, kendi eserlerinde Alman edebiyatının bu önemli eserinden faydalandığı görülmektedir. Bu noktada destanın vardığı son form olarak gördüğü romana da büyük bir misyon yüklediği ifade edilebilir.

Yarım Adam'da Almanya ve Alman Edebiyatı

İnsanlığın ilk anlarından itibaren ortaya koydukları sanat davranışı; zaman içerisinde farklılaşmış, yenilenmiş ve buna bağlı olarak yeni türler icat edilmiştir. İlk olarak sözle yapılan sanat türlerinin yazılı forma geçmesiyle aşama aşama değişen ve ortaya çıkan türler dikkat çeker. Hilmi Ziya'ya göre destan bütün türlerin kökenidir (Ülken, 1965: 49). İlk form olan destanın nihayetinde romana vardığını düşünmektedir. Destan ve roman arasındaki bu ilişkidenden dolayı her ikisini de çokça önemsemıştır.

Salah Birsel'in Hilmi Ziya'dan alıntılıdığı “Romanın yazılabilmesi için toplumsal dalgalanmalar şarttır.” (Birsel, 1979: 28) düşüncesi etrafında bakıldığında Hilmi Ziya'nın romana toplumcu bir bakış açısıyla yaklaştığı söylenebilir. Hilmi Ziya'nın yazmayı planladığı ancak yalnız iki tanesinin bugüne kaldığı sekiz romandan oluşan nehir romanlarına bakıldığında Türkiye'nin geçtiği savaş atmosferinin ve diğer toplumsal dalgalanmaların eserlerine yansıdığı görülmektedir. Bu eserlerden biri olan *Yarım Adam*'da Millî Mücadele döneminin yanı sıra dönemin yerel toplumsal sorunlarına değinir.

Yarım Adam kitaplaşmadan önce *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika edilir. Yine aynı gazetenin 12 ve 13 Ekim 1936 tarihli sayılarında, “Sakat kalmış bir şahsiyetin ve daha doğrusu tekâmül etmekten uzak kalmış bir cemiyetin hakiki tecellilerini, bu eserde okuyacaksınız.” cümlesiyle eser kamuoyuna duyurulur. 14 Ekim 1936 yılında başlayan tefrika, 117 gün sürerek yaklaşık dört ayın sonunda tamamlanır. “Dalış”, “Uyanış”, “Bir Cemiyet” bölümlerinden oluşan eserin başkahramanı Mehmet Demir'dir. Eser boyunca tamamlanmak için çabalayan bir “Yarım Adam” olan Mehmet Demir, bu doğrultuda Almanya'dan önce İstanbul'a sonra memleketi olan Bursa'ya döner. Buhranları olan, sorgulayıcı bir bakışa sahip olan Mehmet Demir, kendisi

Almanya'dayken ailesinin servetini tüketen akrabalarına açılan bir miras davası için Bursa'ya gelir. Daha vapurdayken Nur ile tanışıp âşık olur, sonra eski arkadaşı Ali Sabir ve onun aracılığıyla Cemal ile tanışır.

Özeti verilen eserde Demir'in Almanya'da eğitim için Almanya'ya gittiği ve bu süre zarfında memleketine nasıl yabancılaştığı görülmektedir. Söz konusu süre, anlatıcının okuyucuya sezdirmediği bilgilere bakılacak olursa Demir Almanya'da beş yıl kalmıştır. Bu nedenle Bursa'ya yolculuğu sırasında Anadolu'yu Alman şehirleriyle karşılaştırmaktan kendini alamaz. Anlatıcının "Mehmet Demir -hakikaten dediği gibi- ilk memleket intibaından sanki türkmiş, hepsinden kaçarak ve içinden hepsine adeta öfkelenerek uzun seneler geçirdiği Alman şehirlerini hatırladı." (Ülken, 2012: 4) şeklinde sözleri, Demir'in zihnini okuyucuya açmaktadır. Demir'in kişisel özellikleri ile birlikte alışık olmadığı bir ortamda bulunması birleşince tedirginliği artmaktadır. Onun tedirginliğinin giderilmesi ise vapurda tanıştığı Nur aracılığıyla olur. Romanda Demir'in Almanya'yı sık sık hatırladığına tanık olunabilir. Öyle ki bir Alman kenti olan Halle'den trene binişini (Ülken, 2012: 237), Walpurgis tepelerinden güneşi seyredişini (Ülken, 2012: 237) hatırladığından söz edilebilir.

Demir'in Bursa'ya geldikten sonra kafasındaki Almanya imajı ile Anadolu'yu sık sık karşılaştırdığından söz edilmişti. Kurdoğlu'nun evine davet edildiğinde de hem Kurdoğlu'nu hem de onun kızlarını ve yaşantılarını irdeler. Anadolu insanı da Almanya'dan gelmiş olan bu adamdan Avrupalılara dair fikirler edinmek ister. Söz konusu yemekte Demir'e bu minvalde sorular yöneltilir. Demir de Batılıların yaşam tarzından özellikle kadınların toplumsal hayat içerisindeki aktif rollerinden söz eder. Bu noktada Kurdoğlu'nun kızı Fahrünnisa'nın "Alman kadınının fikirle alakası nedir?" sorusu üzerine Demir şu cevabı verir:

Alman kadını, her şeyden önce fikir kadınıdır, dedi. Sonra birdenbire bu sözünden vazgeçmiş gibi başını salladı: Fikir kadını belki doğru değil; eğer bu sözden, erkek gibi ideal için mücadele eden kadın manasını anlarsanız! Çünkü o, kuvvetle ocağına bağlıdır. Evleninceye kadar bunun için hazırlık yapar; sonra çocuklarına, mutfağına kapanır. Sokakla, mücadeleye bağlarını kesmiştir. Fakat ne bileyim? En basit bir aile de kızlarına tam insani kültür vermeye çalışıyor. (Küçük bir misal olsun diye şunu söyleyeyim ki, bulunduğum pansiyonun oda hizmetçisi lise mezunu bir kızdı. Bana Wagner'den bahsediyordu. (Ülken, 2012: 69-70).

Demir'in cevabında adı geçen Wagner, Hilmi Ziya'nın fikrî dünyasında önemli bir rol model olarak dikkat çeker. Bu doğrultuda Hilmi Ziya'nın eser içerisinde Demir aracılığıyla kendi fikirlerini anlatmaya çalıştığı da söylenebilir. Hilmi Ziya, bunu yaparken bir antitez geliştirmekten de geri durmaz. Aynı sofrada bulunan Cemal, Demir'in Almanya'ya dair fikirlerine karşı bir antitez ortaya atar. Cemal savaş yıllarında görmüş olduğu Almanlar için,

Almanya'da fikir ve ruh hâkimdir diyorsun. A canım, şu senin fikrin insanlara ne zaman, nerede hâkim olmuştur? Allah'a kasem ederim, böyle bir devir gelmemiştir! Beş ay Çanakkale'de siperlere gömülüydük. Orada nice ideallerin iflasını gördük. (...) Cephe gerisinde ve sulh içinde de başka bir harp olup duruyor. Ruh, fikir! Ne bileyim, hâsılı bütün insan bu gizli harbin elinde oyuncaktır. Bırakın insanları kendi haline! Onlar tabiiatta daha mesut olacaklar. Bütün felaket, rüya görüp sonra bunu tatbiki kalkmadan çıkıyor (Ülken, 2012: 76).

Yarım Adam'ın sayfalarında Almanya'ya dair öne çıkan izlenimlerden böylece söz edilebilir. Demir'in Kurdoğlu ailesi ile tanıştığı ilk yemekteki Avrupa ve Almanya muhabbeti sırasında Demir'in Nur'a Almanca öğretme sözü verdiği görülür. Demir, Nur'a olan ilgisi dolayısıyla ona yakın olmak adına ders vermek için sabırsızlanır. Demir, Almanca derslerini her zaman cebinde taşıdığı *Faust* üzerinden verecektir. Demir'in *Faust*'u cebinde taşıması, Hilmi

Ziya'nın bu eserin adını sıklıkla makalelerinde geçirip dünya edebiyatı ve kültürü içerisinde ayrı bir tesis etmesi ile ilişkilendirilebilir. *Faust*'un *Yarım Adam* içerisinde de birçok kez yer alması da bu bağlamdadır. Demir'in Nur'a vermiş olduğu derslerde *Faust*'tan alıntılanan kısımlar şöyledir²:

Em Blick von dir, ein Wort mehr unterhaelt. Als aile Weisheit dieser Welt.	Senden bir bakış, bir kelime daha eğlendiriyor. Bu dünyadaki tüm bilgelikten daha fazla.
Bam Himmel, dieses Kind ist schön So etwas hab ich nicht gesehen Sie ist so sitt und tugendreich Und etwas schnippich doch zugleich Der Lippe Rot, Der Wange Licht Die Tage der Welt vergess ich's nicht! Wie sie die Augen niederschlaegt Hat tief sich in mein Herz gepraegt.	Yarabbi, bu çocuk ne kadar güzel! Böylesini zaman görmedim. Ne kadar faziletli ve ne dokunucu bir hali var! Bu al dudakları, bu taze yanakları ömrüm oldukça unutmuyacağım. Bu iffetle yere inen gözler kalbimin en derin noktasına hakkedilmiştir.
O dass dem Menchen nichts Volkommnes wird Empfind ich nun. Du gabs zu dieser Wonne... ...	Yarabbi! İnsan için asla mükemmel şey yoktur. Bunu şimdi duyuyorum. Beni ilahların huzuruna çıkararak bu ulvi saadet yanında, beni kendi kendimden öğrendiren, alçaltan, bana yapılan lütufları sözleriyle hiç indiren bu soğuk ve hayâsız arkadaşı da gene bana sen verdin! İçimde güzelliğin hayali için vahşi bir ihtiras tutuşturuyor, böylece hırstan tatmine atlıyorum. Fakat, bir kere tatmine bütün arzularımdan soğuyorum
Sie versteckt mir schlecht die Zeiten Getan, geschehen! Geschehn, getan! Verleg Sie sich auf Neuigkeiten Sur Neuigkeiten ziehn uns an...	Siz zamanı çok fena anlıyorsunuz! Olan olmuş, geçen geçmiştir. Daima yenilik içinde çalışın! Çünkü bizi yalnız yenilikler cezbeder! ³
Wenn Phantasie sich sonst mit kühnem Flug, Und hoffnungsvoll zum Ewigen erweitert ...	Ateşli ümitlerle dolu bir uçuşla muhayyile alelade şeylerin üstünde ezeliye doğru açılınca, ona artık bütün saadetlerin kazaya uğradığı zaman girdabında küçücük bir yer yeter! O vakit keder, kalbin en derin yerinde yuva kurar, orada gizli ıstıraplara meydan verir, orada neşe ve sükûtu bozup endişe içinde sallanıp durmadan yeni maskeler takar, bütün manzaralara bürünür: Ev, servet, kadın

² İlk satır dışındaki dizelerin çevirileri, roman içerisinde Hilmi Ziya Ülken tarafından yapılmıştır.

³ Bu dizeler için Nur, şu yorumda bulunur: "Bu adamın yenilikten neyi kastettiğini bilmiyorum. Herhalde evvelce söylediği gibi neşe ve rahat değil, fakat ıstırap insanı yenileştiriyor. Onca hakikat yalnız eğlencede ve zevkte mi?" (Ülken, 2012: 123).

	ve çocuk. Ateş, su, hançer ve zehir olur. Sen, kendine kadar gelemeyen bin tehlikenin önünde titrersin! Kaybetmediğin kazançlar için ağlamalısın!
Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust Die eine will sich von der andern trennen.	Heyhat ki göğsümde iki ruh sakindir. Birini ötekenden ayırmak istiyorum.

Tablo 1: Yarım Adam Romanında Faust'tan Alınan Kısımlar

Demir, Ali Sabir ile yürüyüşleri sırasında cebinde taşıdığı *Faust*'tan ilham ve güç alarak ona “Yaşamak ne güzel şey! Her şeyden tat almak; ihtirasla, kuvvetle yaşamak ne güzel şey! diyor ve koluna asılmış, daha iyi işittirmek için kelimelerin üzerine basarak devam ediyordu: Bütün dertler boş kalmadan gelir. İhtirassız yaşamak, hayatın kaynağını bırakmaktır.” (Ülken, 2012: 109) şeklinde yaşamaya dair birtakım telkinlerde bulunur. Demir için, dolayısıyla Hilmi Ziya için *Faust* kutsal bir kitap gibidir. Demir, Anadolu'dan İstanbul'a geldiği zamanlardan birinde yine Bursa'ya ve Goethe'yi anımsar: “Toprağa inmek ve insanları tanımaktan bahseden kitaplar hatırladı. Tabiatı içine sindirmek, tabiatla bir olmak isteyen Goethe'yi düşündü. Bursa'da verdiği derslerin hararetini ve bir erkenden kırlara atıldığını, toprağın nemini...” (Ülken, 2012: 308).

Demir'in *Faust* hakkındaki düşünceleri de eser içerisindeki misyonunu kavramak açısından önem arz etmektedir. *Faust*'u iki âlemin trajedisi olarak gören Demir, “O bir taraftan seviyor, zevk duyuyor, yükseldiğini ve insanlaştığını hissediyor. Bir taraftan da aldatıyor, öldürüyor, nedametle azap çekiyor, alçaldığını görüyor. Bunların ikisi de hakikat! Ve ne tuhaf ki ikisi de aynı insan! Bütün facia insanda bu iki zıt bu kadar yan yana, bu kadar yakın olmasıdır.” (Ülken, 2012: 124) sözleriyle *Faust*'u ve fikirlerini özetler.

Romanın adı, Demir'in kendini tamamlamaya çalışan bir “yarım adam” olduğu düşüncesi, ve Hilmi Ziya'nın “Sanatta Moderne Giden Üç Merhale” adlı makalesindeki “Goethe, tabiatın bütünlüğü ile tamamlanan muhteris ve yarım insanın sergüzeştini *Faust*'ta anlatmıştır.” (Ülken, 1949: 5) ifadesi birlikte düşünüldüğünde Demir'in bir “yarım adam” olarak Faust'la ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Demir yaşadıklarından bunaldığı bir anda “Benim kaderim buydu: Onu aşmak istedim. Allah'a giden yolu aradım. Yıkıldığım için şimdi yolumu değiştiriyorum. Şeytana gideceğim! Yaşamak istiyorum, en geniş manasıyla yaşamak...” (Ülken, 2012: 245) diyerek Faust ile kendini özdeşleştirmektedir.

Eserin sonunda Nur'un Demir'e serzenişinde de yine *Faust* ile ilişkilendirilmiş sözler sarf etmesi de Demir-Faust benzerliği yönünde değerlendirilmelidir. Nur ile ayrı düşükten bir süre sonra yeniden karşılaşan Demir, ondan bu ayrılığın sebeplerine dair cevaplar beklerken Nur'un şu sözleriyle karşılaşır: “Beni büsbütün unuttuğunuzu pek iyi biliyorum. Zaten beni hiç düşünmediniz. Siz yalnız *Faust* olmak istediniz. Ben sizin küçücük Gretechen'iniz. kurban edilecek Margueritte'inizden başka neydim? Beni feda ettiniz.” (Ülken, 2012: 348). Bu sözler Nur'un da *Faust*'u benimsediğini ve aralarındaki ilişkiyi Faust ile Margueritte'in arasındaki ilişkiye benzettiği söylenebilir.

Sonuç

Yarım Adam romanında Hilmi Ziya'nın hâkim olduğu ve bazı yönleriyle hayran olduğu, Türk kültürünün tekâmülü ve yükselişi için rol model olarak gördüğü Alman kültürünün

yer edindiği görülür. Almanya'dan gelen Demir'in Almanların vazife bilincine hâkim oluşunun yanı sıra kişisel yönden Almanların klasiği olan Goethe'nin *Faust*'undaki Faust karakteri ile kendisini bir görmesi bariz bir şekilde işlenir. Özellikle iç buhranlarından, hayata dair sorgulayışlarından bu doğrultuda bahsetmek mümkündür. Hilmi Ziya'nın eserdeki izdüşümü olan Demir'in *Faust*'la olan ünsiyeti bu anlamda önem arz etmektedir.

Faust'a atfedilen önemin eserdeki yansımaları üzerinde durulurken her ne kadar Demir-Faust benzerliği öne çıkmış olsa da diğer kahramanlarda da Faust karakterleriyle benzerlikler bulunmaktadır. Söz konusu benzerliği şu şekilde göstermek mümkündür:

Faust	Demir
Mephistopheles	Şeytan
Wagner	Cemal
Margueritte	Nur

Tablo 2: Yarım Adam ve Faust'taki Karakterlerin Özdeşlikleri

Hilmi Ziya'nın birçok farklı alanda yapmaya çalıştığı gibi, kendisini adadığı fikirlerinin icra alanı olarak romancılığını da saymak mümkündür. Yeni Türkiye'nin destanını yazmak amacıyla çıktığı yolda, kendi destanlarından yeniden bir klasik ortaya koyan Almanları örnek alması, gerçekçi bir tutumdur. Bu nedenle yeni Türkiye'nin destanının bir parçası olan *Yarım Adam*'da Almanya'dan söz etmesi olağandır. *Yarım Adam*'ın yazıldığı dönemde Almanlara yönelik bir ilgi olduğu akla gelebilir ve Hilmi Ziya'nın bundan etkilenmiş olduğu düşünülebilir. Fakat Hilmi Ziya, özellikle destanların yeniden yazımı noktasındaki fikirlerini, çıkarmış olduğu *Anadolu Mecmuası*'ndan başlayarak ölümüne kadar sistemli bir şekilde icra etmeye çalışmıştır. Bu sırada beklenen tekâmülün ortaya çıkması ve başarılı olması adına diğer milletler hakkında da çalışmalar yapmıştır. Özellikle araştırma yapmak üzere gönderildiği Berlin Devlet Üniversitesindeyken Almanları daha yakından tanıma imkânı bulmuştur. Yaptığı çalışmaların sonucunda Almanların yeni bir klasik oluşturma konusundaki başarısını görmüş ve takdir etmiş, kendisi de eserlerinde bunu tatbik etmeye çalışmıştır.

Kaynakça

- Birsel, Salah. (1979). "Bir Hilmi Ziya Vardı", *Sosyoloji Konferansları*, (17), 27-30.
- Ülken, Hilmi Ziya. (18 Şubat 1952). "Kültür ve Dil", *Yeni Sabah*, 2.
- Ülken, Hilmi Ziya. (1941). "Yeni Klasik", *İnsan*, (1-13), 1-2.
- Ülken, Hilmi Ziya. (1943a). "Destan ve İnsan 3", *İnsan*, (24-25), 4-5.
- Ülken, Hilmi Ziya. (1943b). "Destan ve İnsan 2", *İnsan*, (23), 3-6.
- Ülken, Hilmi Ziya. (1949). "Sanatta Moderne Giden Üç Merhale", *Şadırvan*, (11), 5.
- Ülken, Hilmi Ziya. (1965). *Değerler, Kültür ve Sanat*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Rektörlük Konferansları Serisi.
- Ülken, Hilmi Ziya. (2012), *Yarım Adam*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları
- Ülken, Hilmi Ziya. (2019), "Millet ve Destan", *Destanlar*, (Haz. Fatma Artunkal), İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 157-161.

TÜRK DÜNYASINDA MECMUA VE TEZKİRE GELENEĞİ

Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ*

Özet

Türk edebiyatında yaklaşık yedi asırdır süren derleme geleneğinin hem Batıda hem Doğuda uzun bir geçmişi vardır. Batıda Antik dönemlerden başlayan bu gelenek, Doğuda İslam'ın ilk dönemlerinde hadis derlemeleriyle ortaya çıkmıştır.

Birden fazla şair, edip ve sanatkarın hayat hikayeleri ile onların eserlerinden örneklerle hazırlanan tezkirelerle sadece yazınsal ürünlerden hazırlanmış seçkiler, tarihin her döneminde ilgi görmüştür. Her biri yazıldığı dönemin estetik anlayışını, edebi duruşunu, yönelişlerini anlatan bu kıymetli eserler, aynı zamanda birer tarihi vesikadır.

Türk edebiyatı, sözlü ve yazılı ürünlerinden derlenerek hazırlanmış zengin bir arşive sahiptir. Adı geçen arşivde İslam'ın kabulünden önce ve sonra yaratılmış, manzum mensur sayısız ürün yer almaktadır. Yine bu arşivin adlandırması, eserlerin içerikleri kadar zengin ve çeşitlidir. Mecmua ve tezkire, bu adlandırmaların sembolik isimleridir.

Anahtar Kelimeler: Türk edebiyatı, mecmua, tezkire, antoloji, beyaz

Abstract

The compilation tradition in Turkish literature, which has lasted for about seven centuries, has a long history in both the West and the East. This tradition, which started from ancient times in the West, emerged in the East with hadith compilations in the early periods of Islam.

The biographies of more than one poet, writer and artist, and the biographies prepared with examples from their works, and the selections prepared only from literary products have attracted attention in every period of history. These precious works, each of which describes the aesthetic understanding, literary stance and orientation of the period in which they were written, are also historical documents.

Turkish literature has a rich archive compiled from oral and written products. In the aforementioned archive, there are countless prose products created before and after the adoption of Islam. Again, the naming of this archive is as rich and diverse as the contents of the works. Mecmua and tezkire are the symbolic names of these namings.

Key Words: Turkish literature, mecmua, tezkire, anthology, beyaz

Giriş

Çoğunlukla birer klasik edebiyat terimi olarak kullanılan mecmua ve tezkire kavramları, özünde bir derleme, toplama bir araya getirme düşüncesiyle ortaya çıkmış edebi ürünlerdir. Bunlardan mecmua, manzum mensur dini, felsefi, edebi, tarihi her türlü metni seçerek hazırlanırken tezkire, alanında tanınmış kişilerin kısa hayat hikayelerini, eserlerinden

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü (recai.kiziltunc@atauni.edu.tr).

seçilmiş parçalarla hazırlanmışlardır. Özellikle İslami edebiyatlarda bu iki türün gelişimi, başlangıcından itibaren birbirine paralel bir seyir içerisinde devam etmiştir. Hz. Peygamberin savaş ve gazalarını içine alacak şekilde hayatını konu alan siyer-i Nebilerden doğmuş olan hadis derlemeleri; akabinde din büyükleri, hükümdarlar ve devlet adamlarının hayat hikayeleri, biyografik eser geleneğinin ilk ürünleri olarak kabul edilmiştir. Diğer yandan 9. Asırlardan başlayarak Arap Cahiliye şiirinin en kudretli örneklerinden seçilerek hazırlanan muallakalar da antoloji geleneğinin iptidai örneklerini teşkil etmiştir. Zamanla her iki türe ait örneklerin sayısı artkça adlandırmaları ve niteliklerinde de çeşitlilik arz etmişlerdir. Ancak mecmua ve tezkire kavramları, tarihi seyir içerisinde bu türlere ait ürünlerin genel başlıkları olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

A- Mecmua ve Tezkirenin Tanımı

1- Mecmua: Klasik edebiyat derleme geleneğinin en yaygın adlandırması olan mecmua, Arapça "toplama, koleksiyon, cem etme, bir araya getirme" anlamındaki **cem**; kelimesinin *ism-i mef'ûlü* olup anlamı, "toplanmış, bir araya getirilmiş" demektir. Kelimenin terim anlamı "İçerisinde seçilmiş edebi metinlerin yer aldığı elle yazılmış seçki" demektir. Hz. Peygamber'in izniyle *cüz*, *sahife*, *kitap* adlarıyla hadislerden derlenen türün başlangıcı, İslamın ilk dönemlerine kadar dayanmaktadır. Adı geçen eserlerden biri, Türkçe'ye *İlk Hadis Mecmualarından Hemmam b. Münebbih'in Sahifesi* adıyla tercüme edilmiş mecmuadır. Osmanlı Türkçesinde mecmuanın karşılığı olarak *cüzdan*, *ceride*, *defter* adları da kullanılmıştır (Uzun 2003: 265). Kendine özgü bir yöntemle Türk halk edebiyatı ürünlerinden derlenerek hazırlanan *cönk*, *jönk/cönknâme* karşılığıdır. Batı edebiyatlarında aynı tarz seçkiler, M. Ö. VI. asırlara kadar geri gitmektedir (Sevük 1940; 4); Latince "anthos" ve "legein" kelimelerinin bir araya getirilmesiyle Antik Yunan döneminden beri kullanılan antoloji, mecmuanın karşılığıdır. Türk edebiyatında da XIX. asırdan itibaren daha çok *antoloji* olarak adlandırılan mecmuanın tarihi oldukça eskidir. Çoğunlukla muhtevalarına göre adlandırılan bu tür eserlerin Anadolu'daki ilk örneği ve içerisinde "nazire"lerin bulunduğu Ömer b. Mezid'in *Mecmuatü'n-Nezâir* (derlenişi, 1482) eseridir. Bunu Eğridirli Hacı Kemal'in *Câmi'u'n-Nezâir* (derlenişi, 1512)'i, Edirneli Nazmî'nin *Mecmau'n-Nezâir* (derlenişi, 1523)'i ve derleyeni bilinmeyen *Mecmû'a-i Nezâyir* (Canpolat 1982: Gültekin 2010: 107) takip eder.

Mecmuaların içeriği, çoğunlukla derlemecinin dünya görüşü ve estetik anlayışına göre şekillenir. Bunlarda mürettep eserlerden seçilmiş parçalar yanında tanınmış şair ve müelliflerin kaydedilmemiş parçaları, mahalli şairlerin şiirleri de yer alır. Mecmualarda genellikle manzum mensur edebi parçalara yer verilmekle beraber astroloji, fıkıh, kalam gibi dini ilimlere; simya, reml, sihir, falcılık gibi batıl inanışlara; musiki, hat gibi sanat dallarına ve daha başka konularda yazılmış metinlere de yer verilebilmektedir.

2- Tezkire (tezkere): Kelime, Arapça "**zıkr**" kökünden türetilmiş olup çoğulu, tezâkir'dir. "1. Yad etmeye vesile olan kağıt, pusula, varaka. 2. Bir şehrin içinde bulunan devâ'ir-i resmiyye veya efrat beyninde teati olunan muharrerât; 3. Nüfusa ve esnaf vesaireye verilen resmi kağıt. 4. Bir ilim ve fenne dair mâ-hazardan malumât-ı muhtasarayı havi risale, ajanda. 5. Şöhretli bir sınıfın muhtasaran tercüme-i ahvalini ve bazı ahval ve menakıbını havi kitap: *Tezkiretü's-şu'arâ*, *Tezkiretü'l-evliyâ vesaire*" (Kamus-i Türki, 1226) "hükümetten herhangi bir iş için izin verildiğini bildirir kağıt; askerinin terhis olduğunu gösteren belge; aynı şehirdeki resmi daireler arasında gidip gelen yazışma" demektir. Kelime, zamanla "hatırlamaya vesile olan şey; bir şeyi hatırlatmaya ya da bir haberi bildirmeye yarayan kısa pusula; gibi anlamlar da kazanmıştır.

Terim olarak tezkire, "Arap, Fars ve Türk edebiyatında belirli meslek erbabını tanıtmak ve onların zaman içinde unutulmalarını önlemek için kaleme alınmış biyografik eserlerdir." Bu bağlamda tezkireci ise "evliya, hattat, mimar, musikişinas (hatta bir çiçek yetiştiricisi bile olabilir) gibi belirli bir meslekte tanınmış kişilerin hayat ve sanatından söz eden kişilerdir. Ancak tezkireler, daha geniş manada kullanım alanını, şairlerin hayatlarıyla şiirlerinden söz eden kitaplarda bulmuştur. Adı geçen kitaplardan bazıları tezkire kelimesini, doğrudan özel bir ad olarak kullanırken muhtevası aynı, ismi farklı olanlar da çoğu kez tezkire adıyla anılmaktadırlar. *Tezkire-i şu'arâ* veya *Tezkiretü's-şu'arâ* olarak bilinen Klasik edebiyatın adı geçen biyografik eserleri, şairlerden bahsederken devrin edebi anlayışı ve dünya görüşüne de yer verirler.

Tezkirecilik, İslam'ın ilk dönemlerindeki tefsir ve hadis çalışmalarına dayanır (Canım 2010: 309). Türk edebiyatında XV. asırdan itibaren sürdürülen tezkirecilikte, günümüze kadar ulaşmış kırk civarında şair tezkiresi bulunmaktadır. Tezkireler, İslami edebiyatlarda bir çeşit edebiyat tarihi vazifesi görmüşlerdir. Arap edebiyatında "tabakât" adı verilen bu çeşit eserler, Türk ve İran edebiyatlarında büyük rağbet görmüş ve birçok tezkirenin yazılmasına sebep olmuştur (Kılıç 2010: 21-22). Tezkirelerin yanı sıra her çeşit tabakadan şahısları anlatan mecmualar da meydana getirilmiştir. Şuara tezkirelerinde şairler genellikle mezhep, meslek ve bölge ayrımları yapılmadan zikredilmişler. Bunların dışında sadece Mevlevî şairleri veya Enderun şairlerini toplayan tezkireler de yer verilmiştir (İsen 1998: 34).

Klasik Türk edebiyatında şairler hakkında bilgi veren kitaplara *Tezkiretü's-şu'arâ* (Şairler Tezkiresi) adı verilir. Bu konuda yazılmış ilk eser, Nevâî'nin *Mecâlisü'n-Nefâ'is* (XV. yy) eseridir. Bu eser, Abdurahman Câmî'nin *Bahâristân*'ı ile Devlet-Şâh'ın *Tezkiretü's-şu'arâ* eserleri örnek alınarak 896/1491'de hazırlanmıştır. Anadolu sahasında yazılan ilk tezkire örneği olarak Sehî Bey'in *Heşt-Behişt* eseri bilinmektedir (İsen 1994:24). Ancak daha sonraki dönemlerde yapılan araştırmalar, ilk tezkire örneğinin XV. yüzyılda Garibî'ye ait olduğu belirtilmiştir (Babacan 2007:1-16). XVII. yy'da küçük ve önemsiz eserler olarak devam eden tezkire geleneği, XVIII. yüzyılda yeniden ilgi görmeye başlanmıştır.

Batı edebiyatında ilk defa şiirin derlenip kayıt altına alınması ve kalabalıklar önünde okunması, Antik dönemlere kadar dayanır. Bu tarih, aynı zamanda Doğu için de geçerlidir. M.Ö. VI. asırda, "şiirin babası" olarak kabul edilen Homeros (Omiros)'un değişik "muganniler" tarafından kalabalıklar önünde okunan ve gelecekte *Odessa*'yı oluşturacak olan şiirleri, Atina tiranlarından Solon'un muasırı Hsistrate tarafından bir araya getirilmiştir. Daha sonra bu şiirler, İskenderiye mektebinin ünlü tenkitçilerinden Aristarque tarafından 24 fasıl üzerine tasnif edilerek son şekli verilmiştir (Sevük 1940: 4). Tek bir şairin destansı şiirlerinin bir araya getirilmesiyle ortaya çıkan *Odessa*'dan yaklaşık beş asır sonra Gadaralı Meleagos (M.Ö 100), 41 şairden derlediği *Stephanos* (çelenk) ile ilk defa birden fazla şairden müteşekkil antolojik bir eser ortaya koymuştur. Aşk, ölüm, adak vetasvir konularında *epigram* (halindeki şiirlerden meydana gelen bu eser, ilk mısraların başlarındaki harflerin alfabetik sırasına göre dizilmiştir. Dolayısıyla *Stephanos* aynı zamanda modern antolojinin de ilk örneğidir. Selanikli Philippos, M.S. I. asırda, *Stephanos* (çelenk) adıyla bir başka antolojik eser ortaya koyar. Epigramlar halindeki şiirlerin alfabetik sıralanmasıyla oluşan bu eserin diğerinden farkı, eserin başında bir önsözün yer almasıdır. Ancak günümüze kadar bu seçkilere ad olacak eser, yukarıdakilerden yaklaşık bir asır sonra doğmuştur. Bu anlamda, değişik şairlerin seçme şiirlerinin bir araya getirilerek "antoloji" adıyla hazırlanmış ilk eser, Ereğlili Diogenianos (M. II. yy)'un *Anthologion* adlı eseridir. Etimolojik olarak Yunanca **anthos** (çiçek) ve **legein**

(toplamak, derlemek) kelimelerinin bir araya gelmesiyle meydana gelen **anthologia** (çelenk) kelimesi Fransızcaya *anthologie*, İngilizceye *anthology*, Almancaya *anthologie*, *blütenlese*; şeklinde geçerek “Şair, yazar ve bestecilerin eserlerinden seçilerek alınmış edebi derleme” (Komisyon 1968: 134) anlamını kazanmıştır.

Türkçeye, 1929 yılında *antoloji* şeklinde giren kelimenin önceki karşılığı olarak *mecmua*, *cönk*, *sefine*, *güldeste*, *gülşen*, *gülzar*, *müntahabât*, *numûne*, *seçme*, *seçki demet*, *buket*, *örnekler* ve *derleme* (Arı 2001: 183) terimleri kullanılmıştır.

Müslüman-Şark edebiyatlarında seçki örneklerini, İslamiyet'ten yaklaşık dört asır önce şiirle tanışmış olan Araplar vermiştir. Adı geçen edebi ürünler, M.S. III. asra ait Arap dilinin tablet şeklindeki ilk yazılı metinlerinden yaklaşık iki asır sonra, Cahiliye Dönemi'nde (Miladî V. asır) parşömen, kağıt vb. nesnelere üzerine yazılır hale getirilmiştir. Arap toplumu için şiir belagat, fesahat ve beyan gücüyle ruhu titreten edebi bir zevk kaynağı olmanın ötesinde bir ferman, kanun, kutsal bir metin veya bir geçim kaynağıdır. Bu sebeple de özellikle Cahiliye Dönemi şairlerinin her biri, sanatkar kişilikleri yanında birer kanun adamı, bilgin, kahin, büyücü, tarihçi, kumandan, hatip, muallim, hekim, anlaşmazlıkları gideren hakem vs birbirinden farklı meslek ve statüleri kendisinde toplamış adeta kutsal bir *baksı* veya *kam* dır.

Cahiliye Dönemi'nde tekamülünü büyük ölçüde tamamlamış olan Arapça, miladi V. asırda yazıyı kullanmasıyla birlikte Fars ve Türk edebiyatlarına da örnek olacak yeni edebi ürünler ortaya koymuştur. Aynı zamanda Arap gramer ve lügatinin malzemesini ihtiva eden bu eserler, nitelikleri bakımından 1-*Divanlar*, 2-*Belli Bir Kabileye Mensup Şairlerin Şiirlerini Toplayan Mecmualar*, 3-*Şiir Mecmuaları*, 4-*Biyografik Eserler*, 5-*Şiirleri Mana, Mevzu ve Üslup Açısından Ele Alan Eserler*, 6-*Ansiklopedik Eserler*, 7-*Lugat ve Gramere Dair Eserler* (Demirayak 2009: 101-102) şeklinde yedi temel başlıkta tasnif edilmişlerdir.

Şiirin Arap toplumundaki uzun geçmişini gösteren örneklerinden biri de sadece aynı kabileye mensup şairlerin şiirlerinden müteşekkil *mecmualar* gelmektedir. Araplarda en eski intikal vasıtaları olan bu tarz eserler, yazının kullanılmasından önce, râvîler yoluyla sözlü şekilde; sonrasında ise yazılı olarak nakledilmişlerdir. Muhammed b. Abdülmelik el-Esedî (H. II. yy)'nin, Esedoğulları'na mensup şairlerin şiirlerinden hazırladığı *Kitâbu Me'âsiri Benî Esed ve Eş'ârihâ* eseri ile Ebû Sa'îd es-Sukkerî'nin Huzeyl kabilesi şairlerinden derlediği *Şerhüş'âri'l-Huzeliyyin* (Demirayak 2009: 100) adlı eseri, bu türdeki seçkilerin ilk örneklerindedir. Çok eski devirlerden itibaren Arap kabilelerinin prestij kaynaklarının başında gelen bu *mecmualar*, şiir sanatını sadece belirli bir zümrenin meşgalesi olmaktan çıkarıp toplumun her kesimine ulaştırmış ve geniş kitleleri şiire dahil etmiştir. Böylece aynı kabileye mensup şairlerin seçilmiş şiirlerinden hazırlanan bu eserler, ünlü olanlar yanında farklı nedenlerle “mahalli” düzeyde kalmış şairlerin şiirlerini kaydetmek suretiyle bu ürünlerin de yok olup gitmelerinin önüne geçmiştir.

Müslüman-Şark edebiyatlarında biyografik eserlerin başlangıcı, Hz. Peygamber'in hayatının anlatılması ve hadis derlemeciliğine dayanır. Hz. Peygamber'in hayatı boyunca yapmış olduğu her türlü eylemi içine alacak şekilde hazırlanan *siyer* ya da *siyer-i Nebî*'ler, aynı zamanda İslam tarihçiliğinin de başlangıcı olarak kabul edilmiştir (İsen vd. 2009: 7). Daha sonra ise Müslümanlara örnek bir hayatı sunma düşüncesiyle titiz bir şekilde hazırlanan *siyer* kitapları, “Peygamber'in varisleri olan ulemanın” (İsen 1994: 20-21) hayatını anlatan evliya tezkirelerine (*Tezkiretü'l-evliyâ*) ilham vererek İslam tarihçiliğine yeni bir ivme kazandırmıştır. Ebû Nuaym-i İsfehânî'nin (d.947/336-ö.430/1038) *Hilyetü'l Evliyâ* eseri, *siyer* dışında hazırlanmış ilk biyografik eser olarak kayıtlara geçmiştir (Dönmez 2007: 323). Bu gelenek daha

sonraki dönemlerde, ülkeyi yöneten hanedan üyeleri ile diğer devlet büyüklerinin hayatlarını anlatan eserlerden, toplumun değişik gruplarına mensup kişilerin biyografilerine kadar genişletilerek sürdürülmüştür.

Biyografi tarzı eserlerin adlandırılmasında, Feridüddin Attar'ın hazırlamış olduğu *Tezkiretü'l-Evliya* eseri etkili olmuştur. Yani sonraki dönemlerde biyografik eser hazırlayan müellifler, genellikle Attar'ı örnek alarak eserlerine "Tezkire" adını vermişlerdir. Belirli bir tabakaya mensup kişilerin hayatlarının anlatıldığı Attar'ın bu eseri, ulaşabildiği coğrafyalarda çok sevilip benimsenmiş ve aynı türden eserler, "tezkire" olarak adlandırılmıştır.

Mecmua, her ne kadar Fars edebiyatından doğmuş bir terim olsa da mündericesindeki şiirlerin gerek vezni gerekse konusu, klasik edebiyatın geleneksel anlayışına uygundur Genel olarak şiirde, döneminin bir hayli ilerisinde olan Arap toplumunun en eski geleneklerinden biri, ticaret panayırlarında düzenlenen şiir müsabakalarıdır. Ticaret yollarının kavşak noktalarından ve döneminin önemli merkezlerinden olan Arap Yarımadası'nda, çok eski devirlerden itibaren, her yıl ticaret panayırları düzenlenmekteydi. Ukaz, Zu'l-Mecâz, Micennet es-Sahr, Devmet al-Cendel, Hacer, Suhâr (Çetin , 13) gibi panayırların ritüellerinden biri de yapılan şiir müsabakalarıydı. Cahiliye Dönemi'nin önemli etkinliklerinden olan bu müsabakalarda, birinci seçilen şiir, deri, parşömen, kumaş, mısır, keten bezinden yapılmış tomarlara yazılıp Ka'be duvarına asılarak teşhir edilmekteydi.

Cahiliye Dönemi'nden itibaren uzun asırlar parşömen, hayvan derisi, çeşitli kumaş ve kağıt parçaları üzerinde, dağınık halde bulunan bu şiirler ilk defa II (VIII.) asırda, ünlü Arap gramercisi ve derlemecisi Hammâd er-Râviye (ö. 151/772) tarafında toplanmıştır. Yapılan bu derlemenin sebebi konusunda Ebû Ca'fer en-Nahhâs (ö. 950), "Hammâd er-Râviye az insanın şiire heves ettiğini görünce, bu yedi parçaya topladı, bunları incelemeye onları teşvik etti ve onlara 'Bunlar meşhur şiirlerdir' dedi" şeklinde birrivayet aktarır. Arapların göçebe ve dağınık halde yaşamaları dolayısıyla adı geçen şiirlerin tam anlamıyla derlenip yazılı metinler haline gelmeleri ancak M.S. VI. asırda gerçekleşebilmiştir. Mürettep hale getirilen bu seçkilere *Muallakât-ı Seb'a* veya *Muallakât* adı verilmiştir (Ceviz vd. 2004: 23).

İslamiyet'in ilk yıllarında, bir müddet daha devam eden muallaka hazırlama geleneğinin en tanınmış örneklerinden bazıları şunlardır:

- 1- *İmru'ul-Kays Mu'allakâsı*
- 2- *Tarafa b. El-'Abd Mu'allakâsı*
- 3- *Zuheyr b. Ebî Sulmâ Mu'allakâsı*
- 4- *Lebîd b. Rebî'a Mu'allakâsı*
- 5- *'Amr b. Kulsûm Mu'allakâsı*
- 6- *'Antera b. Şeddâd Mu'allakâsı*
- 7- *el-Haris b. Hillize Mu'allakâsı* (Demiryak 2009: 177-227)

Bu muallakaların tamamı, yaklaşık olarak İslamiyet'ten iki asır sonra (II/VIII.) hazırlanmış olmalarına rağmen muhtevaları Cahiliye şairlerinin şiirlerinden oluşmaktadır. Yani bu muallakalar İslami dönem mahsulleri olup aynı zamanda Müslüman-Şark edebiyatlarının da ilk antolojik eserleridir.

Çoğu Cahiliye Dönemi'nin kendine has söz ve anlam dünyasını aksettiren ilk muallakaları el-Mufaddaled-Dabbî'nin *el-Mufaddaliyyât*; el-Asmâ'î'nin *el-Asma'ıyyât*; Ebû Zeyd el-Kuraşî'nin *Cemheretü Eş'âri'l-'Arab* gibi şiir toplamları takip eder. Arap antoloji

geleneğinin en parlak çağı olan Emeviler döneminde, eser sayılarıyla birlikte hazırlama tekniklerinde de büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu dönemde Emevî şairi ve şiir derlemecisi Ebû Temmâm'ın (IX. yy) hazırladığı ve on ayrı eserden oluşan *Muhtarât*, birçok açıdan, o zamana kadar hazırlanmış seçkilerden ayrılır. Ancak bu eserin en dikkat çeken yeniliği, yeni bir yöntemle hazırlanmış olmasıdır. Rivayete göre bu eser, Ebû Temmâm tarafından bir seyahat dönüşü uğradığı ve şiddetli bir kış sebebiyle zorunlu olarak uzun bir süre kaldığı arkadaşının evinde, onun kütüphanesinden istifade edilerek hazırlanmıştır. *Muhtarât*'ta, toplam on ayrı seçki olduğu rivayet edilmekle birlikte bunlardan sadece *Kitâbü'l-Hamâse* ve *Kitâbü'l-Vahşiye* adında iki toplam günümüze kadar ulaşabilmiştir. Özellikle *Hamâsetü'l-kübra*, *el-Hamâse*, *Hamâsiye* olarak da bilinen *Kitâbü'l-Hamâse*, bu alandaki ilk sistematik seçki örneği olarak kayıtlara geçmiştir. Şiirin esas alındığı Arap antoloji geleneği, *el-Hamâse* ile birlikte *Asma'iyât*, *Mihlat*, *Müntahabât*, *Muhtasarât*, *Muhtarât* vs. gibi adlarla artarak devam etmişse de *el-Hamâse* kadar etkili ve uzun ömürlü bir seçki daha çıkaramamıştır. Buna karşın *Kitâbü'l-Hamâse*", gerek adlandırması gerek kompozisyon düzeniyle, döneminden başlamak üzere daha sonraki birçok derlemeci ve şaire ilham kaynağı olmuştur. Bu bağlamda, Ebû Temmâm henüz hayattayken onun talebesi olan Buhtûrî, derlediği şiirlerini, "Hamâse" adıyla yeni bir eser haline getirdiği rivayet edilmiştir (Tüccar, 382). Adı geçen antoloji, hamâse türü şiir derlemelerinin ikinci örneğini olarak kabul edilmektedir. Hocası Ebû Temmâm'ın *Kitâbü'l-hamâse*'sine nazire olduğu rivayet edilen bu eser, aslında "hamâse" şeklinde bir adlandırma taşımadığı gibi kitabın her hangi bir yerinde de böyle bir isme rastlanmamaktadır. Araştırmacılar Buhtûrî'nin hazırladığı antolojik eserin bu adla anılmasını iki sebebe bağlamaktadırlar; bunlardan birincisi, Buhtûrî'nin Ebû Temmâm'ın talebesi olması dolayısıyla adı geçen toplamın, onun eserine nazireniteliğinde düşünülmesi. İkincisi de bu eserin genel olarak "nefis terbiyesi, intikam savaşı, savaştan kaçmayı ayıplamak, savaşırken ölümü sevmek" gibi muhteva açısından hamasi konular üzerinde durması.

Arap edebiyatında, Buhtûrî'den sonra da benzer şekil ve muhtevada pek çok derleme eser örnekleri verilmiştir. Ancak bu eserler, "hamâs" ismiyle adlandırılmamışlardır. Bunlar arasında İbnü's-Şecerî (d.450/1058-ö.543/1148)'nin *el-Şecerî* toplamı, Safedî (ö.764/1363)'nin yaklaşık 15 mecmua ve antolojisi, Mahmud Sâmî el-Barûdî (1839-1904)'nin *Muhtarât el-Bârûdî* (Mahmud Fahuri 1998: 28-30) eseri ile son dönem sanatkarlarından Halepli Cemil Bûşî el-Mevlevî (1920-2012)'nin *Kitâbü Sefîru'l-'Ukûl* eserlerini saymak mümkündür. Ancak yukarıda adları geçen müelliflerden Safedî'nin ayrı bir yeri vardır. Zira toplam eser sayısının 200, 500 ve 600 olduğu konusunda çeşitli rivayetler bulunan sanatkarın bu eserler arasından yaklaşık 15 tanesi mecmua veya antoloji tarzındadır. *Tezkiretü'l-edeb*, *Tevşî'u't-tevşih*, *Teşnîfü's-sem' bi'nsikâbi'd-dem'*, *e'r-Ravdu'l-bâsim ve'l-'arfü'n-nâsim*, *el-Muhtâr min Şi'ri İbn Danyâl*, *Müntehâbü Mücîriddîn b. Temîm*, *Müntehâbü's-Şi'ri Şihâbüddînel-'Azzâzî*, *Müntehâbü Şi'ri Cemâlidîn Ebi'l-Hüseyn el-Cezzâr*, *Muhtâru'l-Şi'ri'l-Kâdî*, *Lüma'u's-Sirâc* sanatçının mecmua ve şiirle ilgili eserlerinden bazılarıdır (Durmuş , 448-449).

Seçki geleneği, Arap edebiyatının ardından Fars ve Türk edebiyatlarına *müntehabât*, *seçki*, *toplam*, *gülşen*, *güldeste*, *gülzar*, *deste*, *keşkûl* vb. daha başka isimler altında gelişmesini devam ettirmiştir.

Fars edebiyatı, gerek tezkire gibi biyografik eserler gerekse mecmua gibi antolojik eserler bakımından oldukça zengin bir edebiyattır. Yukarıda ifade edildiği gibi bu zenginlik, Fars edebiyatında olduğu kadar Arap ve Türk klasik edebiyatlarında da büyük ilgiyle takip edilmiştir. Bunun neticesinde de adı geçen şair ve müelliflerin biyografilerini konu edinen

tezkireler ile sadece seçilmiş edebi parçalardan hazırlanmış *mecmua* tarzında eserler ortaya çıkmıştır. Böylece mektep ve medreselerde ders kitabı mahiyetinde olanlarından, şiir sever herhangi bir meslek erbabının kendi zevkine göre hazırladıklarına kadar çok çeşitli ve geniş bir seçki külliyatı doğmuştur. Fars ve Türk sahalarında tezkirecilik, mecmua geleneğinin önüne geçmiştir ancak bu türün de ilk örnekleri Araplar tarafından verilmiştir. Arap edebiyatında, genel olarak *Tabakatü's-Şu'arâ* şeklinde adlandırılan bu tür seçkiler, Fars edebiyatında *Tezkire-i şu'arâ* olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırmada, Feridü'd-dîn Attâr'ın *Tezkiretü'l-Evliyâ* eserinin büyük etkisinin olduğu söylenebilir. Araplar, biyografik eser konusunda hem tarih hem de gelişmişlik bakımından daha kadim ve kamil esere sahip oldukları için Fars tezkireciliğini derinden etkilemişlerdir. Bu sebeple de her iki sahanın biyografik eser geleneği, birbirine paralel bir gelişme seyri takip etmiştir. Her iki gelenekte de bir şairi tanıtırken onun kimliği, eğitimi, seyahatleri, vefatı ve eserleri ile ilgili başlıklar ortaktır. İki gelenek arasındaki en önemli fark da bu noktada çıkmıştır. Buna göre Arap *Tabakâtü's-Şu'arâ*larında tetkik edilen şairler, önceki dönemlerde yaşamış ünlü kadim şairlerdir. Buna mukabil Fars tezkirelerinde tercih edilen bütün şairler aynı oranda tetkik edilmişlerdir. Ayrıca Arap tezkirelerinde, ele alınan şairin hayatı ve sanatı, sadece bir kaç satırla anlatılırken çoğunlukla aynı şaire ait sayfalar dolusu şiirler aktarılmıştır. Hatta hakkında bilgi verilen şairlerin önemli kısmının doğum-ölüm tarihleri bile yazılmamıştır. Oysa Fars edebiyatında, döneminulaşılabilen bütün şairleri, ayrıntılı bir şekilde anlatılmış ve daha sonra eserlerinden örnekler sıralanmıştır. Buna rağmen Fars edebiyatının ilk biyografik eserlerinden olan *Bahâristân* ve *Devletşâh Tezkiresi*, Arap biyografi geleneğinin derin izlerini taşımaktadır. Fars edebiyatına mensup bütün tezkireler kıyaslandığında, en eski tarihli iki biyografik eserlerden olan *Çehar Makâle* ile *Lübâbü'l-Elbâb* gerek şekil gerekse muhtevaları bakımından diğer bütün biyografik eserlerden ayrılır. Başka bir ifadeyle adı geçen iki eseri bir kategoride; geriye kalanları da ayrı bir kategoride değerlendirmek gerekir.

Çehar Makâle, Nizâmî Arûzî (ö. 552/1157)'nin kısa bir önsözden sonra katiplik, şairlik, müneccimlik ve tıp meslekleri hakkında bilgi verdiği *Mecma'ü'n-Nevâdir* adlı eserinin diğer adıdır. Bu dört mesleğin seçilmesinin sebebi, bir hükümdarın sarayında bulunması en gerekli meslek olmalarından kaynaklanmaktadır; "çehar" (f. dört) sayısının seçilmesi, bu dört mesleği vurgulamak içindir. Daha geniş bir anlatımla eserin asıl kısmı, yukarıdaki dört mesleğin anlatıldığı bölümlerden oluştuğu için *Çehar Makale* adını almıştır. Eserin her bölümünde bir girişten sonra bahsi geçen meslekle ilgili hikayeler anlatılır. Mesleki hikayelerin ardından, bu defa mesleğin en seçkin ve tanınmış kişileriyle ilgili hikayelere geçilir. *Çehar Makâle*'nin tamamında, bu şekilde anlatılan hikaye sayısı, yaklaşık olarak kırk adettir. *Çehar Makâle*'nin ikinci kısmı, tezkire mahiyetindedir; "Makâle-i Devvom" adını taşıyan bu bölümde, süslü bir giriş ve on hikaye yer alır. Bunun dışında birinci bölüm, "katiplik" ve özelliklerinden; üçüncü bölüm, Birünî'nin *Kitâbü't-Tefhîm fî Evâil-i Sinâ'ati't-Tencim*³⁸ eserinden mülhem "astroloji" ilminden; dördüncü bölüm ise "tıp" ilminden bahsetmektedir (Şafak 1993: 248-249). *Çehar Makâle*'de, şairlerin kısa tercüme-i hallerinin anlatıldığı ikinci bölüm, Fars edebiyatının günümüze kadar ulaşabilmiş bilinen en eski tezkiresidir.

Lübâbü'l-Elbâb, Fars edebiyatının ilk mürettep tezkiresi, Nureddin Muhammed b. Muhammed b. Yahya el-Avfi el-Hanefî'nin [d.570/1174(?) - 629/1232] yazdığı *Lübâbü'l-Elbâb* eseridir. Yaklaşık 600 varaklık eser, Fars edebiyatının başlangıcından müellifin yaşadığı (M. 1225) döneme kadarki 204 Arap, 364 Fars ve 63 Türk; toplam 608 şairi ihtiva eder. İki kitaptan oluşan eserin ilk kitabında yedi; ikinci kitabında ise beş bölüm bulunur. Eser, birçok açıdan Fars klasik tezkireciliğinde "ilk" olma özelliği taşır. Eser, Gazneli ve Selçuklu devletleri başta olmak

üzere Türk tarihi açısından da önemli bir kaynaktır. *Lübâbü'l-Elbâb*, Arap *Tabakâtü's-Şu'arâ* geleneğinin derin izlerini taşır. Bu bağlamda, birçok şairin hayatıyla ilgili bir kaç satırın ardından, sayfalar dolusu şiir örneklerine yer vermesinden dolayı eser, bir tezkireden daha çok antoloji özelliği gösterir. Hatta eserde adı geçen kimi şairlerin doğum-ölüm tarihlerine bile yer verilmemiştir. Bu bakımdan eser, Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin (d. 350/961 ö. 429/1038) *Yetîmetü'd-Dehr* adlı eserini andırır (Yazıcı, 241-242). Eserin bir başka özelliği de müellifin, eserine dahil ettiği şairlerin birçoğu ile bizzat görüşmüş olmasıdır. *Lübâbü'l-Elbâb*'ın ele aldığı şairlerin bir kısmı, başka bir yerde hayatı ya da şiirleri bulunmayan mahalli düzeyde kalmış kişilerdir; bu eser, adı geçen şairlerin kaybolup gitmemeleri adına da çok önemli bir görevi yerine getirmektedir. XI-XIII. yüzyıllar arasında en popüler nazım şekli rubâî olmasından dolayı *Lübâbü'l-Elbâb*'ın muhtevasında en fazla yer verilen nazım şekli, *rubâî*'dir; bunu *kıt'a*, *gazel* ve diğerleri takip eder. Eserin ilk dört bölümü, şairin poetikasını yansıtır. Eser, şiir tenkidi terminolojisine kattığı yeni kelimelerle de dikkati çeker; bu yönüyle Herat Mektebi'ne zemin hazırlamıştır. Eserin bir diğer özelliği de burada yer alan şairlerin tasnifinden kaynaklanmaktadır. Buna göre dönemin şairleri a) Farsça şiir yazarlar, b) Arapça şiir yazarlar, c) Her iki dilde şiir yazarlar (züllisâneyn, bilinguist) olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Fars edebiyatının antoloji geleneğini günümüze kadar taşıyan önemli biyografik eserlerden bazıları ise şunlardır:

Munîsu'l-Ahrâr (741/1340), Muhammed b. Bedr-i Cacermî (ö. 741/1340'tan sonra) tarafından hazırlanmış eser, başlangıcından şairin yaşadığı döneme kadar yaşamış yaklaşık 200 şairin isimleri ve türlerine göre bu şairlerin seçilmiş şiirlerinden oluşmaktadır. Tam olarak eserin adı *Munîsu'l-ahrâr fî dakâyiki'l-eş'âr*'dır. Otuz babdan oluşan eser tevhid, na't, hikmet, nasihat, mersiye ve mutayebe gibi konular; kaside, gazel, tercî, kıt'a, müfred, rubâî, tecnîs, tevşih ve musammat gibi şekillerde işlenmiş şiirlerden oluşur. Eserde Katrân-i Tebrizî, Unsurî, Ferruhî, Menuçehrî, Ezrakî, Ebû'l-Ferec-i Rûmî, Nâsır-ı Hüsrev, Senâî, Seyyid Hasan-i Gaznevî, Hakanî, Edîb Sâbir, Hayyâm, Muciruddîn Beylekanî başta olmak üzere Fars klasik şiirinin önde gelen şairleri yer almaktadır.

Letâyif-i Eşrefî (m. XIV. yy), Miladi XIV. yüzyılın son dönemlerinde kaleme alınan *Letâyif-i Eşrefî*, gülmece tarzında kısa hikayelerin yer aldığı bir eserdir. Bu eserin sadece bir bölümü Rudegî, Senâî, Attâr, Sa'dî, Hakanî, Nizâmî, Kemal Hocendî, Şeyh Mağribî, Emîr Hüsrev Dihlevî ve Şirazlı Hâfız gibi ünlü Fars şairleriyle onların örnek şiirlerini kapsamaktadır. Eserin müellifinin, Hâfız'la çağdaş olması ve Hâfız'ın yaşadığı dönemde kaleme alınmış olması, *Letâyif-i Eşrefî*'ye ayrı bir değer kazandırmıştır. Eser 1297/1879 yılında, Hindistan'ın Delh şehrinde yayımlanmıştır (Yıldırım 2012: 7).

Fars edebiyatında tezkire geleneği, özellikle XV. asırdan itibaren hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu süreç içerisinde ortaya çıkan ürünler, klasik şiir dairesinde, ünlü ya da mahalli düzeyindeki bütün şairlerin eserlerinden beslenerek gelişmesini sürdürmüştür. Bu asırdan itibaren hazırlanmış tezkirelerin bir özelliği de klasik tezkire tarzına uygun olmalarıdır. Bu bağlamda, gerek sebep-i telif gerek şekil gerekse muhteva bakımından XV. asrın kendine özgü tezkirelerinin başında, Molla Câmî'nin hazırlamış olduğu *Bahâristân* eseri gelmektedir.

Tam adı *Ravzatü'l-Ahyâr ve Tuhfetü'l-Ebrâr* olan *Bahâristân*, Molla Câmî'nin, Sa'dî'nin *Gülîstan* adlı eserinden esinlenerek hazırlamış olduğu eseridir. *Bahâristân*, 892-898/1478-1492 yılları arasında hazırlanıp Hüseyin Baykara'ya ithaf edilmiştir. Eser, tertip ve üslup bakımından *Gülîstân*'a benzese de muhteva bakımından ondan farklıdır. Eser bir mukaddime, "ravza" adı verilen sekiz bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır. Her bölümün

başında konu tarif edildikten sonra bu konu doğrultusunda "hikâyet", "hikmet" veya "mutâyebe" alt başlıkları işlenir. Gülistân'da olduğu üzere nazım ve nesir karışıktır. Yedinci bölümde şiirle ilgili kısa bir girişten sonra Rudegî ile başlayıp Nevâî'yle biten toplam Farsça şiir yazan şairin hakkında kısa kısa bilgiler verilmektedir. Ancak bu kısa bilgiler, tarihi değer bakımından eşsiz birer bilgi kaynaklarıdır (Okumuş, 470-471). Zira başka tezkire benzeri kaynaklarda hakkında herhangi bir malumat bulunmayan şairler için bu tür tezkireler yegane bilgi kaynağıdır. Eserin telif sebebi olarak Câmî, Arapça eğitim alan oğlunu dinlendirmek ve ona biraz olsun hoşça vakit geçirtmek amacıyla okuduğu *Gülistân*'dan esinlenerek onun gibi bir eser ortaya koyma düşüncesiyle yazdığını belirtir. Sekiz bölümlük eserin yedinci ravzası şairlere ayrılmıştır. Bu bölümde, geçmiş dönemlerde yaşamış şair ele alınmış; onların biyografileri aktarılmıştır.

Bahâristân'ın tezkire kısmı, Herat ekolü tezkirelerinin ilkidir. Tezkire kısmı, tıpkı *Çehar Makale*'de olduğu gibi sadece bir bölümdür; o da yedinci ravzadır. Eserin tertibinde yer alan şairler, genellikle kronolojik olarak sıralanmışken eserin sonlarına doğru bu özelliğini koruyamamış; rastgele sıralamıştır. Câmî bu eserinde, şair ve şiir eleştirisi de yapmıştır. Dolayısıyla eser, eleştiri terminolojisine getirdikleriyle de ayrı bir öneme sahiptir (Karaismailoğlu 2002:142).

Tezkiretü 'ş-Şuarâ: Fars edebiyatının XV. yüzyıla ait önemli kilometre taşlarından biri de Devlet Şah (830-840/1427-1437)'a ait olan *Tezkiretü 'ş-Şuarâ* veyaz diğer adıyla *Devletşâh Tezkiresi*'dir. Tam olarak Devletşâh b. Bahtîşâh-i Semerkandî olarak bilinen Devletşâh'ın 830-840/1427-1437'de Semerkant'ta doğduğu tahmin edilmektedir. Şairliği de bulunan Devletşâh, şiirlerinde "Âlâî" mahlasını kullanmıştır. Çok sayıda kaynak taraması yaparak oluşturduğu *Tezkiretü 'ş-Şu'arâ* adlı biyografik eseri, Fars edebiyatının en tafsilatlı tezkirelerinin başında gelir. Müellif, ele aldığı şair yanında bu şairin yaşadığı ortam ve yetişmesinde emeği olan kişiler hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu bağlamda eserin en önemli kısmını XIV. ve XV. yüzyıllara ait şairlerle ilgili biyografiler teşkil eder. *Tezkiretü 'ş-Şu'arâ*, kendinden sonra Farsça ve Türkçe hazırlanan bütün tezkirelere örnek olması yanında kadim İran şairlerinin biyografileri ile ilgili başlıca kaynak olmuştur. Eser, biyografik olması yanında şiir tenkitçiliğinde de önemli bir boşluğu doldurmuştur; eserin bir diğer önemi de eleştiri terminolojisine kazandırdığı terimlerden gelmektedir (Okumuş, 470). Devletşâh, *Bahâristân*'da Molla Câmî'nin tercih ettiği "kısa ve öz bilgi verme" tarzının aksine ayrıntılı bir şekilde yazmıştır. Ayrıca müellif, gerek şairlerin biyografilerinde gerekse şiir değerlendirmelerinde oldukça bilimsel bir tavır sergilemiştir.

B-Türk edebiyatında Tezkire ve Mecmua Geleneği

Türk edebiyatındaki seçki geleneği hem biyografik hem de antolojik olarak devam etmiştir. Her iki alan zaman bakımından mukayese edildiğinde ise antolojik mahiyetteki mecmua geleneğinin biyografik tarzdaki tezkireye oranla biraz daha eski olduğu görülmektedir. Zira en eski tarihli mecmua kabul edilen Ömer b. Mezîd'in *Mecmû'atü'n-nezâ'ir* eseri 840/1437'de derlenmiş olmasına karşın ilk tezkire örneği olan Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâ'is* eseri XV. asrın sonlarında tamamlanıp Hüseyin Baykara'ya takdim edilmiştir. Ancak bu edebiyatın üç büyük sahasını teşkil eden Osmanlı, Azerbaycan ve Çağatay edebiyatlarında, çoğunlukla klasik edebiyatın geleneksel formları takip edilirken yine de coğrafya başta olmak üzere başka nedenlere bağlı olarak gerek eser adlandırmalarında gerekse muhtevalarda farklı uygulamalarla farklı gelişmeler de kaydedilmiştir.

Adı geçen üç büyük Türk edebiyatı sahasında, biyografik eser geleneği, Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâ'is* adlı tezkiresi ile başlamış; daha sonra bunu *Garîbî Tezkiresi*, Sehî

edebiyatıyla büyük benzerlik göstermiştir. Buna göre Osmanlı sahası derlemeciliği, "biyografik"; Çağatay sahası ise "antolojik" yönden büyük gelişme göstermiştir. Neticede yukarıda zikredilen biyografi geleneği, bütün klasik edebiyat boyunca, şairlerin biyografilerini içeren *Tezkire-i Şu'arâ* veya *Tezkiretü'ş-Şu'arâ* çizgisinde gelişmiştir. Bu bağlamda, adları geçen Avfî, Ferîdüddin Attâr, Abdurrahmân-ı Câmî gibi Fars Edebiyatı tezkirecilerinin hazırladıkları örnekler doğrultusunda, özellikle Osmanlı sahasında Latîfî (*Tezkiretü'ş-Şu'arâ*), Sehî Bey (*Heşt Behişt*), Lâmi'î Çelebi (*Fütûhu'l-mücâhidin li-tervîhi kulûbi'l-müşâhidin*) ile Çağatay sahasında Ali Şîr Nevâî (*Nesâyimü'l-mahabbe*) gibi tezkireciler, Fars Edebiyatı tezkirelerini örnek alarak birbirinden kıymetli eserler vermişlerdir.

Orta Asya'da İslam dininin kabulünden sonra başlayan Klasik edebiyat, X. asırdan XVIII. asrın ilk yarısına kadar mutlak bir Fars hakimiyeti altında gelişmiştir. Timurîler' in son parlak dönemi olan Hüseyin Baykara zamanında (XV.yy) Ali Şîr Nevâî, gerek eserleriyle gerekse etrafındakileri teşvik ederek bu hakimiyeti kırmaya çalışmışsa da onun gayretleri, kendi dışındakiler ve sonra gelenler tarafından devam ettirilmediği için bu dönemle sınırlı kalmıştır. Timurîler, Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî'nin siyasi, sosyal ve kültürel anlamda ortaya koyduklarıyla son parlak devrini yaşamıştır. Bu bağlamda, imparatorluğun merkezini, doğdukları yer olan Herat'a taşıyan Hüseyin Baykara, naibi, arkadaşı, dostu ve sırdaşı Nevâî'yle birlikte kültür sanat ve bilimin gelişmesi için dönemin ünlü sanatkar ve bilim insanlarına saraylarını açmış; onlara her türlü imkanı seferber etmişlerdir. Bunun yanında Nevâî, bir yandan divan ve hamseleriyle şairlikteki ustalığını sergilerken bir yandan da dil, tarih, edebiyat ve şiir sanatı üzerine yaptığı otuza yakın çalışmayla, Çağatay dili ve edebiyatını "Nevâî dili ve edebiyatı" düzeyine getirmiştir. Ama en önemlisi Nevâî'nin, Farsça'yı bu dille şiir yazacak kadar çok iyi bilmesine rağmen şiirlerini Türkçe yazması ve diğer Çağatay şairlerini kendi dilleriyle yazmaya teşvik etmesidir. Nevâî'ye ait bu kararlı tutum, onun bir şairden öte şuurlu bir Türkçeci ve bir aydın olduğunun doğal bir sonucudur. Ali Şîr Nevâî'nin Türk dili ve edebiyatı adına bıraktığı önemli eserlerden biri, Türk edebiyatının ilk tezkiresi sayılan *Mecâlisü'n-nefâ'is* adlı eserdir. Bu eser Türk tezkireciliğinde ilk olması dışında kullandığı yöntem açısından da bir mekteptir. Eser, Osmanlı sahasındaki tezkireler de dahil, Anadolu ve Azerbaycan sahaslarında hazırlanmış bütün tezkirelere örnek olmuştur. Ancak Çağatay sahasında, Nevâî'den sonraki derlemeciler, her ne kadar tezkire geleneğini devam ettirmişlerse de Nevâî'nin ortaya koyduklarının ötesine geçememişlerdir. Buna mukabil Türk edebiyatındaki tezkire geleneği, daha çok Anadolu sahasında ilerleme kaydetmiştir. Ancak Çağatay edebiyatında, "beyaz" adı verilen antolojik mahiyetteki eserler daha büyük ilgi görmüştür. En eski tarihli XV. asra dayanan beyazların Orta Asya'da doğup yaygınlaşmasında, Fars klasik şairlerine duyulan derin özlemin etkisi büyüktür. Bunun yanında mektep-medreselerde okutulmak üzere ders kitabı, müzisyenler için repertuar gibi daha başka nedenler de sıralamak mümkündür.

Rusya'nın St. Petersburg şehrinde, "Persidisky, Tadciksky Rukapisy İnstitute Naradov Ezin EN SSSR" adlı Fars-Tacik El Yazmaları Enstitüsü, No: S-100 (249) kayıtlı beyaz, 867/1442 yılında hazırlanmış olup bilinen en eski tarihli el yazma beyaz örneğidir.

Müslüman-Şark edebiyatlarının yazılı dönemi boyunca dil ve edebiyat başta olmak üzere din, ahlak, fıkıh, tıp, astronomi, astroloji, tarih, coğrafya vs konularında manzum, mensur ya da karışık halde sayısız telif, tercüme ve derleme eser meydana getirilmiştir. Bu eserler, *divan* gibi te'lif eserler yanında çoğunlukla *tezkire*, *müntehabât*, *mecmua*, *beyaz* ve *eş'ar* gibi biyografik ve antolojik adlandırmalarla günümüze kadar ulaşmıştır. Başlangıçta adı geçen seçkilerin adlandırmaları ve muhtevaları, Arapça ve Farsça manzum-mensur parçalardan

teşekkül etmiştir. Ancak bütün edebi eserler, zamanla ortaya çıktıkları bölgenin yerel motiflerini de dahil ederek gelişmelerine devam etmişlerdir. İslami edebiyat geleneğinin hüküm sürdüğü bütün edebi sahalarda olduğu gibi Çağatay edebi sahasında da en fazla araştırmanın yapıldığı ve hakkında en nesnel bilgilerin bulunduğu koleksiyon türü *tezkire*lerdir. Bir sanatkarın kısaca anlatılan hayat hikayesinin ardından, onun eserlerinden örneklerin sıralandığı bir biyografik eser türü olan tezkireler, İslamî edebiyatlardan özellikle Fars ve Osmanlı sahalarda en yüksek düzeyine ulaşmış ve bu sahalarda, en mükemmel örneklerini vermişlerdir. Ancak daha önce de vurgulandığı üzere Türkedebiyatının ilk tezkire örneği, Çağatay edebiyatında, Nevâî tarafından verilmiştir. Diğer taraftan Osmanlı sahası tezkirelerinde, Herat Mektebi/Ekolü'nün derin izleri görülür.

Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâ'is* eseri, "Herat Ekolü" tezkirelerinin üçüncüsüdür. Eser, XV. asrın sonlarında tamamlanıp Hüseyin Baykara'ya takdim edilmiştir. Eserde, 46'sı Türk, toplam 469 şair yer almaktadır. Bir "Mukaddime" ve "Meclis" adının verildiği sekiz bölümden oluşan eserin "Dibace"sinde, *Devletşâh* ve *Bahâristân* tezkirelerinden bahsedilir ve bu tezkirenin de tıpkı *Bahâristân* gibi sekiz bölümden meydana geldiği belirtilir. Ayrıca eserde yer alan şairlerin tamamının Hüseyin Baykara dönemi sanatkarları olduğu ve bunların bir çoğuyla bizzat görüşüldüğü de müellif (Nevâî) tarafından ilave edilir. Yaklaşık olarak XX. asra kadar süren Çağatay klasik edebiyatında, *Mecâlisü'n-nefâ'is*'ten sonra aynı çapta bir tezkire daha meydana getirilememiş olsa da Çağatay edebiyatının son bulunduğu XX. asra kadar değişik muhtevalarda birkaç tezkire veya tabakât eseri daha verilmiştir. Bunlardan, XVII. asrın ikinci yarısında Muhammed Bedî'î Melihâ-yı Semerkandî'nin *Müzekkirü'l-ashâb* adlı tezkiresi ile Mutribî'nin *Mutribî Tezkiresi* Çağatay edebiyatının diğer iki önemli tezkiresidir.

XV. asrın ikinci yarısında Çağatay dili ve edebiyatına damgasını vuran, hiç şüphesiz Ali Şîr Nevâî'dir; bunun dışında Çağatay klasik edebiyatının, mahalli unsurlarla birlikte en verimli dönemi, XVIII. asrın sonundan başlayıp XX. asrın başına kadarki geçen süredir. Bu dönemin siyasi açıdan önemi, Orta Asya'da Özbek Hanlıkları'nın en etkili oldukları zaman dilimi oluşudur. Buhara, Hive ve Hokand şeklinde üç ayrı devletten oluşan bu hanlıklar, kuruldukları günden itibaren bir yandan kendi aralarında ve komşularıyla olan mücadelelerini sürdürürken diğer yandan da kültürel ve bilimsel faaliyetlerden geri durmamışlardır. Hanlıklar döneminde Çağatay edebiyatı tür, şekil, mazmun ve motif açısından, Klasik edebiyatın geleneksel unsurları yanında bölgenin mahalli unsurlarını da şiire dahil ederek mahalli ağırlıklı zengin bir edebiyat görünümüne kavuşmuştur. Timurular'ı ortadan kaldıran Şeybaniler Devleti'nden doğan bu hanlıklar, var oldukları günden beri birbirlerine siyasi üstünlük yanında kültürel açıdan da üstünlük kurmaya çalışmışlardır. Bu yoğun faaliyetlerin gerçekleştirildiği merkezlerin başında gelen Hokand Hanlığı (1740-1876), diğerleriyle birlikte, en son kurulan hanlık olmasına rağmen kültürel açıdan en etkili hanlıkların başında gelmektedir. Özellikle 1810-1822 tarihleri arasında Hokand Hanlığı'nın başında bulunan Ömer Han, devlet adamlığı ve şairliği yanında, yine kendisi gibi şair olan eşi Nadire Begüm ile birlikte, her biri kendi alanında şöhret bulmuş çeşitli kültür, sanat ve bilim adamlarını hanlığında bir araya getirip Hokand sarayını, devrin kültür ve sanat merkezi haline getirmiş; onlara her türlü desteği ve hamiliği sağlamıştır. Hatta bu dönemi anlatan Orta Asya kaynaklarında Ömer Han'ın eşi Nâdire Hanım'ın, şairlikten elde edemediği şöhretini, sarayında koruyup gözettiği sanatkar ve şairler vesilesiyle kazandığından bahsederler. Ömer Han'ın kültürel faaliyetlerinin başında, dönemin ünlü şairleriyle sarayında tertip ettiği şiir meclisleri gelmektedir. Bu meclisler, ünlü şairlerin

sanatlarını icra ettiği ya da tanınmış şairlerin şiirlerine nazirelerin yazıldığı; aynı zamanda yeni şair ve yeni eserlerin ortaya konulduğu adeta bir şiir mektebi mahiyetindedir. Nitekim Ömer Han ve eşi Nâdire Hanım'ın bu yönde gösterdikleri çabalar meyvesini vermiş; saltanatlarının son yıllarında (M.1821), başlangıcından Ömer Han dönemine kadarki ünlü Fars-Tacik ve Türk klasik şairlerinin şiirlerinden *Mecmu'â-yı Şâ'irân* adlı bir şiir toplamı meydana gelmiştir. Eser, bizzat Ömer Han'ın buyruğuyla saray şairlerinden olan Fazlî Nemengânî'ye hazırlanmıştır. Ancak konuyla ilgili bazı kaynaklar, *Mecmu'â-yı Şâ'irân*'ın aslında birden fazla müstensih tarafından hazırlandığını ileri sürmüşlerdir. Ayrıca eserin adıyla ilgili olarak da sonraki devirlerde, birtakım farklı bilgiler aktarılmıştır. Şöyle ki *Mecmu'â-yı Şâ'irân* olan eser, 1902'de Taşkent'te taşbaskısı yapılırken ismi sehven *Mecmu'atü's-Şu'arâ* şeklinde basılmış ve sonradan da düzeltilmemiştir. Değişik kütüphanelerde nüshaları bulunan *Mecmu'â-yı Şâ'irân*'ın bilinen en eski nüshaları, Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü Kütüphanesi El Yazmalar Bölümü'nde saklıdır. Bunlardan, istinsah tarihi 1236/1821 olan el yazma, 7510 numarada; 1238/1822 tarihli el yazma nüsha ise 9914 numarada saklıdır. İkinci el yazma nüshada şair Fazlî, eserin adıyla ilgili olarak şu Farsça beyti nakletmiştir:

Sonraki yıllardaki araştırmalar neticesinde, saraylarda tezkire olarak hazırlanan bazı eserlerin beyaz olduğu anlaşılmıştır. Bunun akla gelen ilk örnekleri olarak *Mecmu'â-yı Şâ'irân* ve yine Hive Hanlığı'nda 1906'da hazırlanan *Mecmu'â-yı Şu'arâ-yı Fîruz-şâhî* adlı manzum toplamları saymak mümkündür. Bu iki eser de günümüze kadar tezkire türünün örneği olarak kabul edilmiştir. Yani bu eserlerde şairlerin hayat hikayelerinin de yer aldığı belirtilmiştir. Aslında bu iki mecmuada yer alan şairler hakkındaki kısa bilgiler, sadece onların şiirlerinin altına yazılmış olup şairin şiiri için mukaddime vazifesi mahiyetindedir. Biz de eserin adı konusunda, müellif Fazlî Nemengânî'ye dayanarak *Mecmu'â-yı Şâ'irân* şeklinde yapmayı daha uygun bulduk.

Eser, Hokand Hanlığı'nın sarayında şiir sanatıyla uğraşan yetmişden fazla şairin seçkin şiirlerinden hazırlanmıştır. *Mecmu'â-yı Şâ'irân*'ın muhtevası, a) Ömer Han'a yazılmış kasideler, b) Ömer Han'ın bizzat kendi şiirleri, c) Ömer Han'ın şiirlerine yazılmış nazireler olmak üzere üç bölüme ayrılmaktadır. Eserin maksadı, muhtevadaki bütün şiirleri aynı kaynağa (Herat'a) bağlamak suretiyle Hokand hanedanlığını Timurîler'in doğal varisi olarak kabul ettirmektir. *Mecmu'â-yı Şâ'irân*'ın mündericesinde toplam 633 şiir bulunmaktadır; ilk kısımda, Ömer Han'a yazılmış kaside; İkinci kısımda, Ömer Han'ın kendi şiirleri; üçüncü kısımda ise Hokand sarayındaki şairler tarafından Ömer Han'ın gazellerine yazılmış nazireler yer almaktadır. Adı geçen 633 şiirin konularına bakıldığında, bunlardan 449 adeti Ömer Han'ın kendi yazdıkları ile, onun şiirlerine yazılan nazireler veya onu öven şiirlerden oluşmaktadır. Geriye kalan 184 parça ise Klasik şiirin farklı konularında yazılmış eserlerden ibarettir. Bu anlamda *Mecmu'â-yı Şâ'irân*'ın, çeşitli kaside veya nazirelerle Ömer Han'ı yüceltmek amacıyla hazırlandığı söylenebilir.

Çağatay edebiyatının son dönem tezkirelerinden biri de *Tezkire-i Kayyûmî*'dir. Geleneksel tezkire tarzında yazılmış son eser, XX. asrın ikinci yarısında, Hokand'lı müderris ve edebiyat bilimcisi Polatcan Damulla Kayumov (1885-1964) tarafından hazırlanmıştır (Kayyumov 1996: 713). El yazma eserin ilk hali, Arap harfli ve Özbek Türkçesiyle olup toplam iki cilttir. Birinci cildin sonunda, müellif hattıyla "Tezkire-i Kayyûmî, 324 nefer şairi öz içige algen bolıp 20 nefer şair, zamandaşımız hayat şairleridir. 631 bitning teşkil itdi." şeklinde bir ibare yer almaktadır. Tezkirenin ikinci cildi, Hokand'da, 1960'ın Nisan ayında, müellif yaşındayken tamamlanmıştır. *Tezkire-i Kayyûmî*, Polatcan Kayyûmî'nin oğlu Aziz Kayumov

tarafından 10 Mart 1996 yılında, yeniden düzenlenip Taşkent'te Kiril alfabesiyle neşredilmiştir. Müellif Kayyûmî, mezkur tezkiresini hazırlarken Sadriddîn Aynî (1878-1954)'nin *Numûne-i Edebiyat-ı Tâcîk* adlı eserinden istifade ettiğini vurgulamıştır. Kayyûmî, bu eser dışında Furkat'ın el yazma *Divan*'ını da *Divân-ı Furkat Hokandî* adıyla tertip ederek neşretmiştir. *Tezkire-i Kayyûmî*'nin iki el yazma nüshası bulunmaktadır. Birinci nüsha, bizzat kaleminden çıkmış müellif hattıdır. İkinci nüsha ise Aziz Kayumov tarafından Özbekçe yazılmış olup Özbekistan Fenler Akademisi Hamid Süleymanov El Yazmalar Enstitüsü'nde saklıdır.

Çağatay edebiyatında, tezkirecilik yanında, mecmua geleneğinin de uzun bir geçmişe sahip olduğu görülmektedir. Bu geleneğin en büyük sahalardan olan Fars edebiyatıyla sürekli etkileşim halinde olan Çağatay edebiyatında, mecmuanın tezkireden bir adım daha önde olduğu söylenebilir. Oldukça geniş bir coğrafyayı içine alan Çağatay sahası, mecmua veya antoloji geleneğinde, İslami edebiyatın diğer coğrafyalarında kullanılan geleneksel adlandırmalar yanında, daha çok kendine özgü bir adlandırma olan "beyaz" ismini kullanmıştır. Arapça bir kelime olan beyaz, edebiyat terimi anlamında, Arap edebiyatı da dahil hiçbir sahada kullanılmayan bir adlandırmadır. Beyazlar, antolojilerden de mecmualardan da birtakım farkları bulunan müstakil bir seçki türüdür. Ancak beyaz, Çağatay edebiyatına has bir tür adı olmakla birlikte, İslami kaynaklı geleneksel bir edebiyatı temsil eden Orta Asya edebiyatlarında, antoloji ve mecmuayla benzer işlevi olan "antolojik" bir türdür. Bu türün yakın bir zamana kadar "*mecmu'a-yı eş'âr, mecmu'a-yı gazeliyât, rubâ'îyât, muhammesât*" gibi adlarla anılması da bu düşüncenin bir sonucudur.

Türk edebiyatı tezkire geleneğinde, Nevâî'den sonraki ikinci adım, Çağatay edebiyatıyla yaklaşık olarak aynı dönemlerde Anadolu sahası Türk klasik edebiyatından gelmiştir. Bu bağlamda Sehî Bey'in *Heşt Behişt* tezkiresi, Türk edebiyatının ikinci; Anadolu sahasının da ilk tezkire örneğidir. Bu eserin ardından 34 tezkire daha hazırlanmıştır. *Heşt Behişt* ile birlikte hazırlanan 35 tezkirenin tamamı, Osmanlı sahası edebi ürünleri olup tertip bakımından Herat Mektebi'ni örnek almışlardır. Bu ekole göre şairler "tabaka" esasına göre tasnif edilirler. Tabaka esasında, seçilen şairlerin kronolojik ve tanınmışlıkları dikkate alınırken Latîfi'nin *Tezkire-i Şu'arâ*'sı gibi tezkirecilerde ise seçilen şairler, alfabetik olarak sıralanır.

Azerbaycan sahasında görülen gelişmelerin benzeri, aynı tarihlerde diğer bir Türk klasik edebiyatı sahası olan Osmanlı sahasında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla klasik edebiyatın tamamı dikkate alındığında Azerbaycan ve Osmanlı sahalalarının birbirine en yakın edebi sahalalar olduğu söylenebilir. Bu anlamda ortaya konulan antolojik ve biyografik eserler konusunda da benzer özellikler görmek mümkündür. Özellikle mecmuanın doğup gelişmesi konusunda, her iki Türk sahası pek çok yönden aynı veya benzer özellikler gösterir.

Mesela Kirman Selçukluları döneminde yaşamış olan Evhadüddin-i Kirmânî'nin rubâ'ilerinden oluşturulmuş *Fevâ'id-i Şeyh Evhadüddin*; Emîr Hüsrev Dihlevî'nin (XIV. yy) aşk şiirlerinden derlenmiş olan *Külliyât-ı 'Anâsır-ı Devânî-i Hüsrev*56 ile Kâsım-i Envâr (ö. 837/1433)'ın *Külliyât*'ında şaire ait altı eser yer almaktadır. Bu külliyyatın muhtelif kısımlarında bulunan Türkçe şiirler, XIV-XVI. yüzyıllar arasındaki birçok Türk şairin Türkçe şiirlerinin de bulunduğu *Câmi'u'l-me'ânî* adlı bir mecmuada toplanmıştır. Eserin hazırlayıcısı belli değildir.57 Örfî-yi Şirâzî (ö. 999/1591)'nin bütün şiirleriyle *Risale-i Nefsiyye* eserinin yer aldığı *Külliyât* 1880 yılında, Kanpur'da basılmıştır.58 Muhteşem-i Kâşânî (XVI. yy), Zülâlî (XVII. yy), Te'sîr-i Tebrîzî (XVIII. yy) gibi daha pek çok şair yanında, soy bakımından Fars ve başka topluluklara mensup şairler de Gazneli, Selçuklu, Timurî, Osmanlı veya Safevî gibi Türk devletlerinin himayesinde yaşayıp sanatlarını icra etmişlerdir.

Azerbaycan sahası derleme geleneğinde önemli antolojik adlandırmalardan biri de *keşkül*lerdir. Fars edebiyatında *mecmua*, *antoloji* anlamında kullanılan *keşkül*ün sözlük anlamı "Hindistan cevizi kabuğu veya abanoz gibi sert ağaçtan yapılmış yemek kabı, tas, dilenci çanağı." Kelime daha çok Kadiriyye tarikatının Kalenderiyye kolu ile Bektaşîlere mensup gezgin dervişlerin ihtiyaçları kadar erzak vs. koymak ya da dilenmek amacıyla sürekli yanlarında taşıdıkları çanta; dilenmede kullanıldığından dolayı dilenci çanağı anlamında tasavvufi bir terim olarak kullanılmıştır.

İran ve Azerbaycan'da çok yaygın bir gelenek olan *keşkül*, Azerbaycan'da, bir şiir derlemesi olmaktan öte bir sınıf temsilcisidir. Şöyle ki bu bölgede sadece aristokrat ailelerin hazırlattığı albümlere *keşkül* adı verilmiştir. Yakın tarihe ait olan bu adlandırma, günümüzde Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde hala devam ettiği söylenmektedir.

Son önem Türk edebiyatı tezkireciliği adına İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnal'a ait, Müjgan Cumbur'un Son Asır Türk Şairleri adıyla hazırladığı *Kemâlî's-Şuarâ* ile Bursalı Mehmed Tahir'in üç ciltlik Osmanlı Müellifleri'ni hatırlatmak gerekir.

Kaynakça

Akkuş, Metin (2007). *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası-Edebi Türler ve Tarzlar*, Erzurum: Fenomen.

Aziz Kayyumov (1996). *Polatcan Kayyumov-Tezkire-i Kayyumi*, Taşkent: G. Gulam Neşriyat.

Babacan, İsrail (2007). “16. Asırda Osmanlı Sahası Şairleri Hakkında Yazılmış Tezkire-i Mecalis-i Şuara-yı Rum Adlı Tanınmayan Bir Tezkire”, *Bilig*, Kış/2007, Sayı: 40, s. 1-16.

Canım, Rıdvan (2000). *Latifi Tezkiretü’ş-şuara ve Tabsıratu’n-nuzama* (İnceleme-metin) Ankara: AKM.

_____ (2010). *Divan Edebiyatında Türler*, Ankara: Garfiker.

Canpolat, Mustafa (1982). *Ömer b. Mezid Mecmuatü’n-Neza’ir*, Ankara: TDK.

Cebecioğlu, Ethem (1997). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Rehber Yay.

Çetin, M. Nihad (2011). *Eski Arap Şiiri*, İstanbul: Kapı.

Demirayak, Kenan (2009). *Arap Edebiyatı Tarihi-Cahiliye Dönemi*, Erzurum: Fenomen.

Dönmez, Mustafa (2007). “Ebu Nuaym ve et-Tıbbu’n-Nevevi İsimli Eseri Üzerine”, *U. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, C. 16, S. 1, s. 321-350.

Durmuş, İsmail. “Tabakat”, *DİA*, C. 39.

Eraslan, Kemal (2001). *Ali Şir Nevayi Mecalisü’n-nefayis-I* (Giriş ve Metin), Ankara: TDK.

Fahuri, Mahmud (1998). “Hamase Ebi Temmam”, *Mesadirü’t-Turas ve’l-Bahs fi’l-Mektebtü’l-Arabiyye*, Halep: Müdüriyetül Kütübi ve’l-Matbuatü’l-Cami’iyye.

Gültekin, Hasan (2010). “Düzenleyeni Bilinmeyen Bir Nazire Mecmuası: Mecmua-i Nezayir”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 27, S. 1, Haziran 2010, s. 107-122.

İsen, Mustafa (1994). *Kühü’l-Ahbarın Tezkire Kısmı*, Ankara: AKM.

_____ (1998). “Şuara Tezkireleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 8

Karaismailoğlu, Adnan (2002). *Baharistan-Molla Cami*, Ankara: Akçağ.

Kılıç, Filiz (1998). *XVII. Yüzyıl Tezkirelerinde Şair ve Eser Üzerine Değerlendirmeler*, Ankara: Akçağ.

Komisyon (1959). *Özbek Edebiyatı*, C. 3 Taşkent: FEN.

Poladcan Damulla Kayyumov (1998). *Tezkire-i Kayyumi*, Taşkent.

Şafak, Yakup (1993). “Çehar Makale”, *DİA*, C. 8.

Sevük, İsmail Habib (1940). *Avrupa Edebiyatı ve Biz-I*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

BATI BASININDA YUNUS EMRE

Hüsna KOTAN*

Özet

Bir tasavvuf ereni olan Yunus Emre'nin gönlünde sınırsız sevgi bulunmaktadır. O hiçbir ayırım yapmadan insanı sevmektedir. Onun sevgisinin temeli sadece bir toplum ya da bir halka özgü nitelikte değil, bütün insanlığı kapsayan evrensel bir boyuttur. Yunus Emre, bütün insanları kardeş olarak görmekte, evrensel insan sevgisinin gerçekleşebildiği ölçüde insanların birbirine sevgi ile bağlanacağı; dünya üzerinde yaşayan bütün insanların daha mutlu ve huzurlu olacağı düşüncesindedir. O, bütün insanlığa bir bakan "ben" fikrinden ziyade "biz" kavramını benimseyen, kimseyi ötekileştirmeden yabancı ya da düşman görmeden herkesi dost kabul eden bir gönül adamıdır.

Yunus Emre insanlık sevgisini en yüce amaç ve olgunluk saymış bunun yansırı alçakgönüllülük ve hoşgörüyü de ilke edinmiş, bu duyguları evrensel boyutta yaşamıştır. Şiirlerini dostluk, kardeşlik, yardımlaşma, dayanışmayı öğütleyen güçlü bir lirizmle beslemiş, bu duyguları sıklıkla dile getirmiş, bütün dünyaya sevgi, anlayış ve dayanışma daveti sunmuştur. Yunus'un bu daveti tüm insanlığın gönlünde yankı bulmuş geçmişten günümüze her kesim insan tarafından sevilmiş, dünyanın dört bir tarafında eserleri okunmuş, dinlenmiş ve büyük bir ilgi görmüştür. Bu ilgiye hem Batı edebiyatında hem de basınında büyük bir yer verilmiştir. Bu çalışmada Yunus Emre'nin Batı basınında nasıl ve ne kadar yer aldığı ele alınacak yıllara göre haber başlıkları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Yunus Emre, basın, insan sevgisi.

Yunus Emre Perception in The Western Press

Abstract

Yunus Emre, a sufi master, has unlimited love in his heart. He loves people without any discrimination. The basis of his love is not only specific to a society or a people, but a universal dimension that includes all humanity. Yunus Emre sees all people as brothers, and as long as universal human love can be realized, people will be connected to each other with love. He thinks that all people living in the world will be happier and more peaceful. He is a man of heart, who adopts the concept of "us" rather than the idea of "I", who looks at all humanity, and accepts everyone as a friend without alienating anyone or seeing him as a stranger or an enemy.

Yunus Emre regarded the love of humanity as the highest goal and maturity, besides this, he adopted humility and tolerance as a principle, and lived these feelings on a universal scale. He fed his poems with a strong lyricism advising friendship, brotherhood, cooperation and solidarity, frequently expressing these feelings, and offered an invitation to love, understanding and solidarity to the whole world. This invitation of Yunus has resonated in the hearts of all humanity, and has been loved by all people from past to present, his works have been read,

* husna@atatuni.edu.tr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

listened to and attracted great interest all over the world. This interest has been given a great place in both Western literature and the press. In this study, news headlines will be evaluated according to how and how much Yunus Emre took place in the Western press.

Keywords: Yunus Emre, press, human love.

Giriş

Anadolu aşk mistiğinin şiirsel ve evrensel açıdan geliştirilmesinde önemli yer tutan asırlardır ilahi ve nefesleri dilimizden düşmeyen Anadolu Türkçesini gönüllerde yaşatmış ve sevdirmiş olan Yunus Emre'nin tarihi hayatı ve şahsiyeti hakkında ne yazık ki yeterli bilgiye sahip değiliz. Şairle ilgili bildiklerimiz daha çok menkıbevi kaynaklarda yer alan bilgilere dayanmaktadır. Bu bilgilere göre Yunus kırsal bir arazide doğmuş, çobanlık, odunculuk veya çiftçilik gibi mesleklerle uğraşmış ve fakir bir Türkmen köylüsü olarak yaşam sürmüştür. Şeyhi Tapduk Emre'nin kızı Güllü ile evlendiği ve (Gölpınarlı, 1992 s. 54) Yunus'un çelişkili olmakla iki çocuğunun olduğu da rivayet edilmiştir. Divanında yer alan şu beyit de bu rivayetin doğruluğunu desteklemektedir.

Bunda dahi virdün bize oğul u kız çift ü helâl

Andan dahi geçti arzüm benüm âhum didâriçün 234/5¹

Yunus meşrep itibarıyla bir Tapduk Emre mürididir ve ondaki aşk fitilini Tapduk Emre'nin ateşlediğini söylenebilir. O bir İslam mutasavvıfıdır. Fakat mutasavvıf olmasına rağmen klasik manada belli bir tekke veya bir tarikatta aktif anlamda şeyhlik yapmamıştır. Döneminde yaşamış olan birçok mutasavvıftan etkilenmiş, başta Mevlâna olmak üzere Hacı Bektaş-ı Veli ve Geyikli Baba'nın sohbetlerinden istifade etmiştir. Yunus Emre Divanı'nda geçen şu beyitler de şairin onlardan nasıplendiğini göstermektedir:

Mevlânâ Hudâvendgâr bize nazar kılalı

Anun görklü nazarı gönümüz aynâsıdır 64/4

Geyikli Baba bize bir kez nazar kılaldan

Hâsıl oldu Yûnus 'a her ne ki vâyesidür 29/10

Geyikli'nün ol Hasan söz eyitmiş kendüden

Kudret dilidür söyler kendünün söz nesidür 64/6

Yunus Emre, düşünceleriyle yüzyıllardır insanlığa ışık tutmuş önemli bir fikir adamıdır. Yunus'un düşüncesinde en önemli unsur, insan ve insani değerler olmuştur. O dostluk, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışmayı öğütleyen şiirlerini güçlü bir lirizmle beslemiş bu şiirleri asırları aşarak günümüze kadar gelmiş ve halk tarafından benimsenmiştir. İnsanlar arasında sevgiyi hâkim kılmayı gaye edinen Yunus, gönüller yapmaya geldiğini Divan'ında şu beyitle ifade etmektedir:

Ben gelmedüm da 'vîyiçün benüm işüm seviyiçün

Dostun evi gönüllerdür gönüller yapmaga geldüm 179/2

Beyitten de anlaşıldığı üzere Yunus Emre her şeyden önce bir gönül insanıdır. Sevgi aşığıdır. Sevgi ve hoşgörüyü kendisine rehber edinmiştir. Herkesi karşılıksız sevmiş ve

¹ Beyit ve satır numaralandırılması Mustafa Tatcı, *Yûnus Emre Dîvânı II Tenkitli Metin* adlı esere göre yapılmıştır.

insanlara da hep bunu tavsiye etmiştir. O sevmek, sevilmek, tanışıp dost olmak için yaratılmıştır. Kavga etmek, kin beslemek, nefret duymak onun tabiatına aykırıdır. O, alçak gönüllülüğün kibre, sabrın öfkeye, sadakatin ihanete, doğruluğun fesada, cömertliğin cimrilige, samimiyyetin riyaya galip geldiği değerleri temsil etmiştir.

Yunus, sevmenin de hoş görmenin de temelinde sadece insanı değil, bütün yaratılmışları kucaklamaktadır. O, sadece insanı değil bütün yaratılmışları sevmektedir. İnsanı severken din, mezhep, ırk ayrımı da gözetmemekte herkese aynı gözle bakmaktadır. Bütün insanlığa sevgi diliyle seslenen Yunus bu hislerini şöyle dile getirmiştir:

Yitmiş iki millete birlik ile bakmayan
Şer'ile evliyâsa hakikatde 'âsîdür 29/4
Yitmiş iki millete kurbân ol 'âşıkısan
Tâ âşiklar safında tamâm olasin sâdik 131/5

Herkese aynı gözle bakan yetmiş iki milleti bir gören Yunus, sevgiyi oluşturabilmek için gönüllere girmeye çalışır ve insanları sevdiği gibi onlardan da sevgi ve yakınlık bekler. O, sözündeki sevgi ve yüksek insani değerlerle insanlara şu şekilde çağrıda bulunur:

Gelün taşuk idelüm işi kolay tutalum
Sevelüm sevillelüm dünyâ kimseye kalmaz 103/5
Beri gel barışalum yadısan bilişelüm
Atumuz eyerlendi eşdük el-hamdüli'llâh 292/5

Yunus, bu şekilde seslendiği gönüllerde taht kurmayı başarmış, sözleri yüreklerde yankı bulmuştur. O sadece Türk milletinin değil bütün dünyanın sevgilisi olmuştur. Eserleri sadece Anadolu'da değil doğuda ve batıda her kesim insan tarafından ilgi görmüş, şiirleri dilden dile çevrilerek nesiller boyu okunmuş, dinlenmiştir.

Anadolu dışında birçok coğrafyada özellikle Batıda eserleri üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan ilki Georges de Hungaria aittir. Georges de Hungaria, *Tractatus* olarak bilinen eserinde Türklerin dinleri, yaşayış ve düşünce biçimleri gibi birçok konuya değinmiştir. Ayrıca eserin sonuna Türk şiirlerinden örnek olarak, Yunus'un iki şiirini eklemiştir. Böylelikle henüz XVI. yüzyılın başında Yunus'un şiirleri Gotik Latin harfleriyle basılmış ve ünü Osmanlı sınırlarının da dışına yayılmıştır (Yağmur, 2018: s. 79-93).

Batılı bilim adamları tarafından 1900'lü yıllardan itibaren Yunus Emre üzerine yapılan çalışma ve araştırmalar bir hayli fazladır. Yunus'tan ilk olarak Elias John Wilkinson Gibb, 1900 yılında yazdığı *History of Ottoman Poetry* adlı eserinin I. cildinde söz etmiştir. Amerikalı Dr. J. Kingsley Birge 1933 yılında yayınlanan *Yunus Emre, Turkey's Great Poet of the People* adlı yazısında Yunus destanından, hakkındaki rivayetlerden bahsetmiş, o zamana kadar Yunus hakkındaki fikirlerin özetini vermiş ve Yunus Divanı'nı incelemiştir. Aynı yazarın 1937 yılında yazdığı *The Bektashi order of Dervishes* adlı Bektaşilik hakkındaki değerli eserinde, Yunus hakkında daha detaylı bilgiler yer almaktadır (Bekçi, 2021: s. 130).

Bu ilk çalışmalardan sonra Batıda Yunus Emre daha fazla tanınmış şair ve eserleri ile ilgili araştırmalar ve çeviriler oldukça artmıştır. Bu çalışmalar sadece kitap ile sınırlı kalmamış önemli dergilerde de Yunus ile ilgili yazılan makalelere yer verilmiştir. Yunus'un Batıda tanınmasında önemli rol oymayan bir diğer unsur da basın olmuştur. Yunus ile ilgili Batı basınında birçok haber ve duyuru yer almıştır.

Batı basınında Yunus Emre ile ilgili elde edilen ilk haberler 1930'lu yıllara aittir.² 1932'de İngiltere'nin başkenti Londra'da *Observer* adlı gazetenin 18 Aralık 1932 Pazar tarihli sayısında Yunus Emre ile ilgili haberler yer almaktadır. Bu haberde "derviş şair Yunus Emre" olarak zikredilen mutasavvıfın yaşamıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir.³

Amerika Birleşik Devletleri'nde çıkan *Hardfort Courant* adlı gazetenin 9 Nisan 1933 Pazar tarihli sayısında Yunus halkın şairi olarak nitelendirilmiş Chicago Üniversitesinde, kütüphanelerde onunla ilgili bilgilere yer verildiği duyurulmuştur.⁴

1950'li yıllarda Yunus Emre ile ilgili haberler basında daha fazla yer almaya başlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri Kuzey Karolina'da çıkan *Winston-Salem* adlı gazetenin 21 Kasım 1954 Pazar tarihli baskısında Türk ve Osmanlı şairlerini ve çalışmalarını konu alan bir yazıda XIII. yüzyılda yaşamış Türk halk şairi, ozan Yunus Emre'nin Türk edebiyatının en büyük şairi olduğu ve şiirlerinin hassas duygular içerdiğinden bahsedilmektedir.⁵

1958'de şair ile ilgili haber sayısı oldukça fazladır. Ahmet Adnan Saygun, XIII. yüzyılda yaşamış ünlü Türk halk ozanı ve düşünürü Yunus Emre'nin yazdığı şiirlerinden bazılarını alarak solo, koro ve orkestra için "Yunus Emre Oratoryosu" adlı şiir ve müzikle oluşan görkemli bir eser meydana getirmiştir. Bu eser, Saygun tarafından bestelenen ve Yunus Emre şiirlerine dayanan ilk Türkçe oratoryodur. Bu oratoryo üç temel bölüm ile ikinci ve üçüncü bölümler arasındaki bir ara bölümden oluşmuştur. Konusu Yunus Emre'nin yaşam, ölüm, Tanrı, alın yazısı ve sorunları karşısında çeşitli bocalamalarına ve çabalarını ve sonuçta dostu ulaşmasını içermektedir. Eserdeki şiirlerin tümü Yunus Emre'ye ait olup, konuyu canlandırabilmek için bestecisi tarafından seçilmiş ve sıraya konulmuştur.

Saygun'un 1943 yılında tamamladığı ve ilk kez 1946 yılında Ankara'da sahnelenmiş olan eser, bir Türk besteci tarafından bestelenmiş ilk oratoryodur. İngilizce, Fransızca, Almanca ve Macarcaya çevrilen oratoryo, yurtdışında ilk kez 1 Nisan

² Basın ile ilgili bilgiler <https://www.newspapers.com/> adresinden elde edilen verilerle oluşturulmuştur.

³ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=poet%20yunus%20emre&dr_year=1932-1932.

⁴ bk. <https://www.newspapers.com/image/370277855/?terms=poet%20yunus%20emre&match=1>.

⁵ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=poet%20yunus%20emre&dr_year=1954-1954.

1947'de Paris'te Playel Salonu'nda Saygun'un kendi yönetiminde Lomoreux Orkestrası ve St. Eustaohe korusu eşliğinde seslendirilmiştir.

25 Kasım 1958'de ünlü şef Leopold Stokowski'nin Türk Hükümeti tarafından Genel Kurul'un Birleşmiş Milletler salonunda bir Türk konseri vermek üzere anlaşması üzerine New York'ta Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda seslendirilen eser, 14 Aralık 1958 tarihinde 350 kişilik Crane Müzik Okulu Korusu ve Orkestrası ile Newyork Potsdam Devlet Üniversitesi'nde Adnan Saygun'un yönetiminde seslendirilmiştir.⁶

Bu konserler Amerika Birleşik Devletleri basınında yankı uyandırmış, haber çeşitli gazetelerde yerini almıştır: Örneğin: Virjinya eyaletinde basılan *Richmont Times-Sevk* adlı gazetesinin 26 Kasım 1958 Çarşamba tarihli sayısında, New Jersey'de yayımlanan *Hackensack* adlı gazetesinin 25 Kasım 1958 Salı tarihli basımında, Newyork'ta çıkan *Kingston Daily Freeman* isimli gazetesinin 29 Aralık 1958 Pazartesi tarihli yayımında ve Louisiana'da basılan *Shreveport* adlı gazetesinin 7 Aralık 1958 Pazar tarihli baskısında habere geniş ölçüde yer verilmiştir.⁷

Haberin izleri 1959 yılında da devam etmiştir. İngiltere Londra'da yayımlanan *Guardian* gazetesinin 3 Eylül 1959 Salı tarihli baskısında “Yunus Emre'nin şiirlerini besteleyen genç piyanist Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda New York'ta resital vermiştir.”⁸ Şeklindeki haber kamuoyu ile paylaşılmıştır.

1963'te Michigan eyaletinde yayımlanan *Battle Creek Enquirer* adlı gazetesinin 16 Mart 1963 Cumartesi tarihli baskısında “klasik Türk şairi Yunus Emre'nin şiirlerinden bazılarının İngilizceye çevrildiği ve uluslararası bir çalışma yapıldığından” bahsedilmektedir.⁹

Londra'da çıkan *The Daily Telegraph* adlı gazetesinin 19 Haziran 1973 Salı tarihli baskısında “XIII. yüzyılda yaşamış sufi şair Yunus Emre'nin şiirlerinden oluşan bir oratoryo düzenlendiği” ile ilgili haber yer almıştır.¹⁰

⁶ bk. https://tr.wikipedia.org/wiki/Ahmet_Adnan_Saygun.

⁷ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=poet%20yunus%20emre&dr_year=1958-1958.

⁸ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=1959-1959.

⁹ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=1960-1969.

1900'lü yıllarda şair ile ilgili haberler bir hayli fazladır. Avusturalya Sidney'de yayımlanan *The Sydney Morning Herald* adlı gazetenin 8 Ekim 1990 Pazartesi ve 22 Ekim 1990 Pazartesi tarihli baskılarında Ahmet Adnan Saygun tarafından hazırlanan ve Yunus Emre'nin şiirlerini konu alan Yunus Emre Oratoryosunun Sidney'de sahnelenmesi ile ilgili haber yer almaktadır.¹¹

Birleşmiş milletlerin kültür kuruluşu olan UNESCO, 1991 yılını bütün dünyada "Yunus Emre Sevgi Yılı" olarak kutlamıştır. Bu durum Avrupa basınında dikkatini çekmiş, bununla ilgili haberlere gazetelerde şöyle yer verilmiştir:

Kuzey Carolina'da yayımlanan *The Daily Tar Heel* adlı gazetenin 5 Nisan 1991 Cuma tarihli baskısında, Michigan eyaletinde çıkan *Detroit*'in ve Newyork'ta yayımlanan *Democrat and Chronicle*'nin 17 Ocak 1991 Perşembe tarihli baskılarında Leopold Stokowski tarafından verilecek olan bir konserin haber yer almaktadır. Konser, Saygun'ın Yunus Emre'nin şiirleri üzerine yaptığı oratoryodur. Haber içeriklerinde ilk olarak Yunus Emre'den bahsedilmiş daha sonra konser yapılacağı duyurulmuştur.¹²

Yeni Meksika'da çıkan *Santa Fe New Mexican*'ın 31 Mayıs 1991 Cuma tarihli baskısında "UNESCO tarafından 1991 yılının Yunus Emre Sevgi Yılı olarak ilan edildiği" şeklindeki haberde, Yunus Emre ilgili çalışmalar yaparak şairi yurt dışında da tanıtan Talat Sait Halman'ın Yunus ile ilgili düşünce ve görüşlerine de yer verilmiştir.¹³

Illinois eyaletinde çıkan *Daily Illini* adlı gazetenin 1 Nisan 1991 Pazartesi tarihli baskındaki *Tuskish Festival* başlıklı yazıda "UNESCO'nun Yunus Emre yılı ilan etmesi dolayısıyla ünlü Türk şairi ve filozofu Yunus Emre'nin şiirlerini konu edinen şarkılara yer verilecek bir konser düzenleneceği" haberi yer almaktadır.¹⁴

Kaliforniya'da basılan *Fresno* adlı gazetenin 20 Mayıs 1991 Pazartesi tarihli baskında "Yunus Emre'nin en iyi bilinen şiirlerinden bazılarının çevirisinin yapıldığı hususu" kamuoyu ile paylaşılmıştır.¹⁵

Newyork'ta yayımlanan *Newsday* adlı gazetenin 23 Ekim 1992 Cuma, 25 Ekim 1992 Pazar ve 30 Ekim 1992 Cuma "ölümünün 750. yıldönümü münasebeti dolayısı ile Ellen Stewart tarafından XIII. yüzyılda yaşamış Sufi şair Yunus Emre'nin hayatını konu edinen 'Yunus' isimli bir halk operası düzenlenmiştir." Şeklindeki haber yazısına yer verilmiştir.¹⁶

1993, 1994 ve 1998 yıllarında Yunus Emre ile ilgili 7 haber bulunmaktadır. Bunların ortak özelliği Yunus Emre Oratoryosu ile ilgili olmalarıdır. Bu gazeteler şöyledir:

¹⁰ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=1970-1979.

¹¹ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=1990-1999.

¹² bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=1990-1999.

¹³ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=1990-1999.

¹⁴ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=1990-1999.

¹⁵ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=1990-1999.

¹⁶ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=1990-1999.

İngiltere, West Midlands'ta yayımlanan *The Birmingham Post* isimli gazetenin 14 Haziran 1993 Pazartesi ve 28 Haziran 1993 Pazartesi tarihli baskıları.

İngiltere, Londra'da basılan *Observer*'ın 13 Şubat 1994 Pazar, *The Guardian*'ın 15 Şubat 1994 Salı tarihli baskılarında; Kuzey Karolina'da çıkan *Charlotte*'nin 29 Mayıs 1994 Pazar tarihli baskısında, İngiltere'de basılan *Western Daily Press* adlı gazetenin 7 Ocak 1994 Cuma tarihli baskısı. Gürcistan'da çıkan *Atlanta* isimli gazetenin 28 Mart 1998 Cumartesi tarihli baskısı.¹⁷

New Mexico'da çıkan *Albuquerque Journal*'in 21 Kasım 1997 Cuma tarihli baskısında Mevlâna Celaleddin Rumi ve Yunus Emre ile ilgili haber birlikte yer alır. Haber içeriğinde mistik şairlerin eserlerini içeren konser ile ilgili bilgi bulunmaktadır. Wyoming'de yayımlanan *Casper Star Tribune*'nin 7 Haziran 1997 Cumartesi tarihli sayısında Turkey Struggles to Maintain Secular Government, başlıklı yazıda, Alabama'da çıkan *Birmingham Post-Herald*'ın 10 Haziran 1997 Salı günü baskısında ve *The Anniston Star*'ın 12 Haziran 1997 Perşembe tarihli baskısında Struggle to Remain Secular başlıklı yazılarda, Kaliforniya'da yayımlanan *The San Francisco Examiner*'in 4 Haziran 1997 Çarşamba tarihli baskısında Yunus Emre de haberler içerisinde yer almaktadır. Haberlerde Yunus Emre'nin şiirleriyle toplumu etkilediği ve topluma yön verdiğine atıf yapılmıştır.¹⁸

Türk mistik sanatçı Latif Bolat, dünyayı gezen, tasavvuf kültürü hakkındaki sevgi ve bilgisi ile müziğini, şiirini, hikâyelerini ve maneviyatını paylaşan modern bir ozandır. O, Anadolu'nun gizemli öykülerini ve yaşadıklarını ABD'den Endonezya'ya; Avustralya'dan Yeni Zelanda'ya, Kanada'dan İngiltere'ye kadar tanıtmaya çalışmış, Türk kültürü ve mistik öğretilerini Anadolu'yu bilmeyenlere yabancılara anlatmış ve bu kültür öğelerimizin hak ettiği ilgiyi görmesini sağlama noktasında önemli görevler üstlenmiştir.

Çok enstrümanlı bir sanatçı olan Bolat, **Yunus Emre**, **Niyazi Mısri** gibi çeşitli mutasavvıfların eserlerini İngilizce çevrileri ile birlikte seslendirmekte ve hikâyeler anlatırken,

¹⁷ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=1990-1999.

¹⁸ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=poet%20yunus%20emre&dr_year=1997-1997.

tasavvuf ve maneviyatın arkasındaki kültürel unsurları da dinleyicilerle paylaşmaktadır. Bolat; Türkiye, Kuzey Amerika, Uzakdoğu ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde konserler düzenlemiş ve konferanslar vermiştir. Avrupa'da düzenlenen konferanslar ile ilgili 2000'li yıllarda 28, 2010'lı yıllarda ise 12 haber yer almaktadır.

Bu haberlerin basım yeri ve yılları şöyledir:

Kuzey Karolina'da çıkan *Chapel Hill* adlı gazetenin 16 Ağustos 2000 Çarşamba ve *Durham* adlı gazetenin 27 Eylül 2000 Çarşamba tarihli baskıları.¹⁹

Vermont'ta çıkan *Brattleboro* adlı gazetenin 13 Eylül 2001 Perşembe, New Mexico'da çıkan *Albuquerque* adlı gazetenin 26 Ekim 2001 Cuma tarihli baskıları.²⁰

Amerika Birleşik Devletleri Oregon eyaletinde çıkan *Carvallis*'in 6 Aralık 2002 Cuma, 07 Aralık 2002 Cumartesi tarihli baskılarında, Vaşington'da çıkan *Bellingham* 28 Kasım 2002 Perşembe tarihli baskısında, Kolorado'da çıkan *Fort Collins* adlı gazetenin 17 Şubat 2002 Pazar, Hawaii'de yayımlanan *Honolulu*'nun 11 Ocak 2002 Cuma, 18 Ocak 2002 Cuma ve 25 Ocak 2002 Cuma tarihli baskılarında New Mexico'da yayımlanan *Santa Fe*'nin 29 Kasım 2002 Cuma tarihli baskıları.²¹

Hawaii'de çıkan *Honolulu*'nun 24 Ocak 2003 Cuma ve New Mexico'da yayımlanan *Taos* adlı gazetenin 9 Nisan 2003 Çarşamba tarihli baskıları.²²

Kanada'da çıkan *Times Colonist* adlı gazetenin 25 Mart 2004 Perşembe tarihli baskısı, New Mexico'da yayımlanan *The Santa Fe New Mexico*'nun 1 Mayıs 2004 Cumartesi ve 8 Mayıs 2004 Cumartesi tarihli baskıları, Hawaii'de çıkan *Hawaii Tribuned Herald* adlı gazetenin 9 Ocak 2004 Cuma tarihli baskısı, Oregon'da çıkan *Statesman Journal*'ın 7 Mart 2004 Pazar, İngiltere'de yayımlanan *Sunday Telegraph*'ın 13 Haziran 2004 Pazar tarihli baskıları.²³

Hawaii'de çıkan *Hawaii Tribuned Herald* adlı gazetenin 20 Ocak 2005 Perşembe *Honolulu*'nun 28 Ocak 2005 Cuma tarihli baskıları, Vermont'ta yayımlanan *The Brattleboro Reformer* 17 Şubat 2005 Perşembe tarihli baskısı.²⁴ Hawaii'de yayımlanan *Honolulu*'nun 27 Ocak 2006 Cuma²⁵ ve 15 Şubat 2007 Perşembe tarihli baskıları, *Hawaii Tribuned Herald* adlı gazetenin 2 Mart 2007 Cuma²⁶, *Honolulu*'nun 19 Şubat 2009 Perşembe tarihli baskıları.²⁷

Massachusetts'de yayımlanan *The Boston Globe* adlı gazetenin 10 Mayıs 2010 Pazartesi, Washington'ta çıkan *Bremerton*'un 2 Nisan 2010 Cuma tarihli baskısı.²⁸ Oregon'da çıkan *Corvallis* ve *Albany Democrat Herald* adlı gazetelerin 11 Kasım 2011 Cuma tarihli baskıları.²⁹ Vaşington'da yayımlanan *The Bellingham Herlad*'ın 25 Ekim 2012 Perşembe ve 1 Kasım 2012 Perşembe tarihli baskıları.³⁰

¹⁹ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=poet%20yunus%20emre&dr_year=2000-2000.

²⁰ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=poet%20yunus%20emre&dr_year=2001-2001.

²¹ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=poet%20yunus%20emre&dr_year=2002-2002.

²² bk. https://www.newspapers.com/search/?query=poet%20yunus%20emre&dr_year=2003-2003.

²³ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=2004-2004.

²⁴ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=2005-2005.

²⁵ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=2006-2006.

²⁶ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=2007-2007.

²⁷ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=2009-2009.

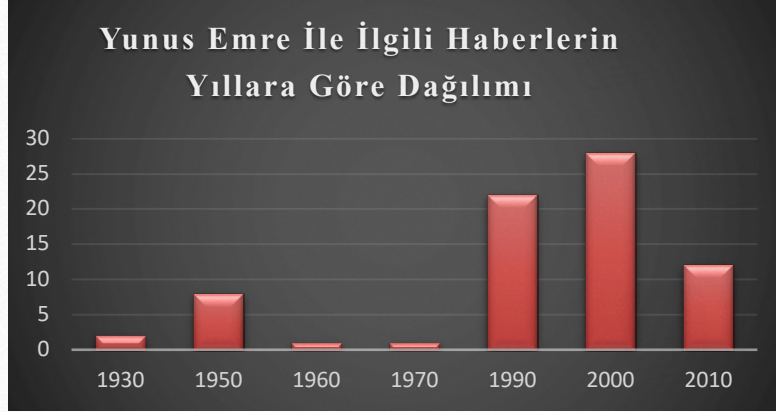
²⁸ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=2011-2011.

²⁹ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=2011-2011.

³⁰ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=2012-2012.

New Jersey’de çıkan *Morristown*, *Bridgewater* ve *New Brunswick*’in 11 Ekim 2015 Pazar tarihli baskıları, İngiltere’de yayımlanan *The Independent*’ın 15 Ekim 2015 Perşembe tarihli baskısı.³¹

Bu haberlerin yıllara ve eyaletlere göre dağılımı şöyledir:

Bu dağılım incelendiğinde şu sonuçlara varılabilir:

Yunus Emre ile ilgili tarafımızdan ulaşılabilen ilk haber 1932 yılına aittir. Fakat Batıda şair ile ilgili yapılan çalışmaların daha erken yıllarda başlamış olması bu tarihten öncede Yunus Emre ile ilgili haberlerin varlığı ihtimalini düşündürmektedir.

Şair ile ilgili haberler 1930’lu yıllardan günümüze kadar hemen her yıl olmak üzere gazetelerde yer almıştır. Bu durum Batıda hemen her yaşta insanın Yunus’un varlığına tanık olduğunu, onun şiirlerinden haberdar olduğunu kanıtlamaktadır.

Görüldüğü gibi şair ile ilgili haberler süreklilik arz etmektedir. Zira Yunus yıldızı bir anda parlayıp sönen herhangi bir isim değildir. Türk dünyasının filozof şairi Yunus Emre ve eserleri ebedi yaşayacaktır. Bütün dünya insanları onun bakış açısından sevgi ve hoşgörüsünden ilham alacak, bu eserler onların kalbinde en ulvi duygular uyandıracaktır.

Haberlerin Hawaii’den New York’a, New Mexico’dan Ohio’ya kadar uzanması Yunus Emre’nin dünyanın dört bir yanında anıldığını ve ırkı, rengi, kültürü, dini ne olursa olsun her kesim insan tarafından sevgiyle kucaklandığını göstermektedir.

Ölümünün üzerinden yedi asır geçmesine rağmen ilahileri ve nefesleri halk arasında okunmaya devam etmekte, söylemleri evrensel bir nitelik içermektedir. Müslim, gayri müslim ve farklı ideoloji sahipleri Yunus’un sözlerinde kendileri için bir parça görebilmekte ve onunla teselli bulabilmektedir.

³¹ bk. https://www.newspapers.com/search/?query=POET%20YUNUS%20EMRE&dr_year=2015-2015.

Kaynakça

- Aksoy, Arıkan Rabia. (2021). “İngilizcede Yunus Emre”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. C. 1, S. 1, Aralık, 15-35.
- Bekçi, Emrah. (2021). “Yunus Emre’ye Uluslararası Bakış (Dün-Bugün-Yarın)”. *Fetih ve Medeniyet*. Nisan, 126-133.
- Dağlı, Hacı. (2020). “Mevlânâ Celâleddîn Rumi ve Yûnus Emre’de “İnsan Sevgisi” ve “Hoşgörü” Üzerine Bir Araştırma”. *Takvim-i Vekayi*. C. 8, 158-165.
- Doğan, Ahmet. (2013.) “Yunus Emre Divanı’nda İdeal İnsan”. *Turkish Studies*. 8/13 829-839.
- Gölpınarlı, Abdulkaki. (1992). *Yunus Emre ve Tasavvuf*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Kartal, Ahmet. (2012). “Yunus Emre’nin Anadolu’sunda Kültürel ve Entelektüel Hayat”, *Yunus Emre*. (33-65). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Tatçı, Mustafa. (2008). *Yunus Emre Dîvânı İnceleme*, C. I, İstanbul: H Yayınları.
- Tatçı, Mustafa. (2008). *Yunus Emre Dîvânı II Tenkitli Metin*, C. II, İstanbul: H Yayınları.
- Yağmur, Ömer. (2018). “Georgios de Hungaria’nın Gotik Harflerle Aktardığı İki Yunus Emre Şiiri”. *Dil Araştırmaları*, 22, 79-93.
- Yılmaz, Ömer. (2013). “Zaman ve Mekânı Aşan Söylemleriyle Yunus Emre’de İnsan Anlayışı”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 14, Kasım, 153-168.

İnternet Kaynakları

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ahmet_Adnan_Saygun

<https://www.newspapers.com>

КЫРГЫЗ, ТҮРК ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДА ЖАНА ПРОФЕССИОНАЛ АДАБИЯТЫНДА УЛУТТУК КААДА- САЛТТАРДЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Зейнеп КУДАЙБЕРГЕНОВА¹

Аннотация

Биз макалабызда кыргыз жана түрк элдеринин тарыхында, элдик оозеки чыгармаларында, адабий мурастарында улуттук каада-салттардын көркөм чагылдыруу маселесине кайрылдык.

Түрк жана кыргыз элдери бир тектен тарагандыктан, бүгүнкү күнгө чейин тыгыз тарыхый, экономикалык, маданий, социалдык жана илимий байланышта келе жатабыз. Ошол себептүү түрк элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгында, адабий мурастарында ар тараптуу жалпылыктар кездешет. Ишибизде аны Огузхан, Манастын образдары, Махмуд Кашкаринин баталары, түрк элдеринин жазуучуларынын чыгармалары аркылуу далилдей алдык. Азыркы ааламдашуу доору көптөгөн жергиликтүү каада-салттардын бурмаланышына, өзгөрүшүнө алып келди десек болот. Себеби, дүйнө жүзүндөгү бардык өлкөнүн элдери ар тараптуу байланышты улантууда. Ооба, кээ бир улуттук каада-салттар жаңырып, кээ бирлери жок болуп же пайдалануудан чыгып бара жатат, бирок кандай болбосун, дагы эле элдердин улуттук болмушунда сезилип турат.

Жыйынтыктап айтканда, тамырлаш, тектеш эки элдин ортосундагы улуттук каада-салттарды тереңден изилдеп, системалуу бир илимий эмгек жаратуучурдун кечиктирилгис талабы.

Уңгу сөздөр: каада-салт, улут, тарых, таш эстеликтер, этнос, маданият, жазуучу, адеп-ахлак.

Kırgız ve Türk Halk Sanatı ve Profesyonel Edebiyatta Milli Geleneklerin Sanatsal İfadesi

Özet

Makalemizde Kırgız ve Türk halklarının tarihinde, halk eserlerinde ve edebî mirasında milli geleneklerin sanatsal temsili konusunu ele aldık.

Türk ve Kırgız halklarının aynı kökenden olması nedeniyle tarihi, ekonomik, kültürel, sosyal ve bilimsel bağlarımız günümüze kadar gelmiştir. Bu nedenle Türk halklarının folklor ve edebî mirasında ortak noktalar bulunmaktadır. Çalışmamızda Oğuzhan, Manas, Mahmud Kaşkarı'nın kutsamaları ve Türk halklarının yazarlarının eserleri ile bunu kanıtlayabildik.

İçinde bulunduğumuz küreselleşme çağının birçok yerel geleneğin bozulmasına ve değişmesine yol açtığı söylenebilir. Bunun nedeni, dünyadaki tüm ülkelerdeki

¹ Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин, Педагогика факультетинин Филологиялык жана социалдык-экономикалык билим берүү кафедрасынын башчысы, филология илимдеринин кандидаты, доцент.

insanların her şekilde birbirine bağlı olmaya devam etmesidir. Evet, bazı ulusal gelenekler yenileniyor, bazıları yok oluyor ya da kullanım dışı kalıyor ama her halükarda halkların ulusal varlığında hala hissediliyorlar.

Özetle, birbirine yakın iki halk arasındaki milli gelenekleri derinlemesine incelemek ve sistemli bir bilimsel çalışma oluşturmak zamanın acil bir talebidir.

Anahtar kelimeler: gelenek, millet, tarih, taş anıtlar, etnos, kültür, yazar, ahlak, folklor, meslek, edebiyat.

Artistic Expression of National Traditions in Kyrgyz and Turkish Folk Art and Professional Literature

Annotation

In our article, we touched upon the issue of artistic reflection of national traditions in the history, folklore and literary heritage of the Kyrgyz and Turkic peoples.

Since the Turkic and Kyrgyz peoples originated from the same soil, we have close historical, economic, cultural, social and scientific ties to this day. For this reason, there are common features in the folklore and literary heritage of the Turkic peoples. In our work, we were able to prove this through the epic Oguzname, Manas, the blessing of Mahmud Kashkari, the works of writers of the Turkic peoples.

It can be said that the current era of globalization has led to the distortion and change of many local traditions. This is because people in all countries of the world continue to be connected in every way. Yes, some national traditions are being renewed, some are disappearing or falling into disuse, but in any case they are still felt in the national life of peoples.

There were conclusions that the urgent requirement of the time is a deep study of the national traditions of two closely related peoples and the creation of systematic scientific work.

Key words: tradition, people, history, stone monuments, etnos, culture, writer, morality, folklore, professional, literature.

Кыргыздардын жана түрк элдеринин адабиятынын башаты байыркы рун жазмаларында жана орток түрк жазма эстеликтериндеги жазуулардан башталгандыгы баарыбызга белгилүү. Бул эстеликтеги жазуулардын котормосун биринчи жолу В. Радлов басып чыгарган, кийинки басылмалар С. Маловго таандык. «Вестник древней истории» басылмасында жарыяланган С.Киселевдин котормосу анчалык жеткилең чыккан эмес. Бул эстелик жазууларды басып чыгаргандарда жана Чыгыш тарыхчыларынын эң ириси акад. В. В. Бартольддо бул эскерилген тексттердин кыргыздарга таандык экени жөнүндө күмөн болгон эмес (Бартольд, 1927:43). Ушундай тарыхы бирдиктүү элдердин маданий баалуулуктарында "Манас" баш болгон элдик эпостордогу, Орхон-Энесай жазма эстеликтериндеги, "Коркут-Ата китеби", "Кут алчу билим", "Насыяттар жыйнагы", "Акыйкат сырлары", "Махабат дастаны" аттуу орток түрк жазма поэзиясын жана кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктагы мурастарды алсак болот. Тарыхта аты калган улуу

инсандар, ошол эле ал-Фараби, Рудаки, Ибн Сина, Фирдоуси, Жайсаң ырчы, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкар, Коркут-Ата, Низами Гянджеви, Кет Бука, Кулкожоакмат Ясави, Адиб Акмат Жүгинеки, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Кутб Хорезми, Асан Кайгы, Жами, Алишер Навои, Захираддин Бабур жана алардын кийинки канчалаган атагы алыс кеткен инсандардын чыгармачылык талантынын өсүшүнө элдик оозеки чыгармачылык демөөр болуп берген. Жайсаң ырчы, КоркутАта, Кет Бука, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Асан Кайгы жөнүндө тарыхый маалыматтар чакталуу гана. Биз негизинен санжыра, уламыштарга таянабыз (Зейбак, 2003: 98). Түрк жана кыргыз элдеринин тарыхы байыркы кылымдардан бери тыгыз байланышта экендигин эске алсак, анда эл оозунан жыйналган, адабий чыгармаларда, жашоо-тиричилигибизде, каада-салттарыбызда сөзсүз жалпылыктар болбой койбойт. Биздин ата-бабаларыбыз улуттук каада-салттарыбызды, ырым-жырымдарыбызды, үрп-адаттарыбызды ошол адабий мурастарда калтырып кетишкен. К.Юдахин бул эстелик жазуулар жөнүндө мындай деп жазат: «Эгерде тарыхтын болжолдуу маалыматтарына негизденсек жана енисейлик белгилүү жазууларды кыргыздардыкы деп кабыл алсак, анда кыргыз жазуусунун алгачкы эстеликтерин болжол менен биздин замандын VII кылымына таандык кылууга болор эле. Енисейлик эстелик жазуулардын кыргыздарга таандык экендигинен лингвисттердин күмөнү бир жагынан туура Чындыгында да, байыркы кыргыз эстелик жазуулары азыркы кыргыз тилинен айырмаланат.

Макалабызда биз түрк жана кыргыз элинин адабий мурастарындагы каада-салттарды кароого аракеттенебиз. Каада-салт - бул кандайдыр бир элдин турмуш-тиричиликтеги, үй-бүлөдөгү жүрүм-турум нормалары, эрежелери, ырым-жырым, адеп-ахлак, каада-жөрөлгө, жол-жоболордун жыйындысы. Каада-салт улут пайда болгонго чейин эле узак мөөнөт жашап келген, белгилүү географиялык чөйрөгө жана тарыхый шарттарга байланыштуу калыптанган, ар бир элдин, этностук топтун, улуттун ичинде гана салыштырмалуу туруктуулукка ээ жана бир муундан экинчи муунга тынымсыз өтүп, коомдук пикирдин күчү менен аткарылып жана сакталып турат. Каада-салт адамдын өмүр мерчемин, социалдык мамилелерди, маданияттын материалдык объектилерин ж. б. өзүнө камтып, баланын төрөлүшү (сүйүнчү, көрүндүк, ат коюу, жентек, бешик той, тушоо кесүү, сүннөткө отургузуу ж. б.), кыз берүү, келин алуу, бел куда, бешик куда, кудалашуу (тогуздап калың берүү, сөйкө салуу, күйөөлөө, жар көрүшүү, кыз оюн, кыз узатуу, келин көрүү, нике кыюу, өкүл ата, өкүл эне дайындоо, отко киргизүү, төркүлөтүү, сеп берүү ж. б.), сөөк коюу, эскерүү (кабар айтуу, тул көтөрүү, кара кийүү, өкүрүү, конок алуу, сөөк жуу, кепиндөө, узатуу, сөөк коюу, мүчө таратуу, жыртмыш берүү, кара аш, үчүлүк, жетилик, кыркылык, жылдык аш, жыт чыгаруу, куран окутуу ж. б.), Салт - муундан муунга, укумдан тукумга өтүп, узак мөөнөт бою сакталып келген социалдык жана маданий мурастын элементи. Ал сөзсүз кайталанат. Элдин турмуш-мүнөзүнүн өзгөчөлүгүнө, чарбалык иш- аракетине байланыштуу жаралып, тарыхый узак жолду басып, муундан муунга өтүп, коомдук пикирдин күчү менен корголуучу үрп-адаттар, адамдардын жүрүм-турум эрежелери, улуттун рухий жүзү - элдик каада-салттар деп аталат. Элдик каада-салттар этностун, улуттун тубаса өзгөчөлүгүн, башка элден айырмачылыгын көргөзөт жана ошол өзгөчөлүктү сактап калууга жөндөмдүү жаңы муунду тарбиялоо анын негизги милдети болуп эсептелет. Кыргыздын элдик оозеки чыгармачылыгы тууралуу сөз болгондо, албетте, “Манас” эпосун эске салабыз. Чыгарманы жазуучу Ч.Айтматов бекеринен “Манас” эпосу-кыргыздын энциклопедиясы”- деп айткан эместир. Себеби анда кыргыздын кылымдардан келе жаткан каада-салттарын,

улуттук оюндарын, менталитетин, улуттук кийимдерин, социалдык абалын, диний түшүнүктөрүн, маданиятын жана башка элибизге тиешелүү баалуулуктарын табууга болот. Ал эми түрк элдеринин “Огузхан” элдик оозеки чыгармачылыгындагы эпостун сюжетинде дагы жалпылыктар байкалгандыгын адабиятчылар, тарыхчылар баса белгилешкен. Адабиятчы М.Ч. Мамыров «Манас» эпосунун калыптануу тарыхы» деген китебине үңүлө карасак, «Манас» эпосунун XIV-XV кылымдарда ногой ордосу мезгилинде, VIII-IX кылым уйгурлар менен кыргыздардын согушунда, IX-X кылым алтай доорунда, X-XII кылым караханиддердин мезгилинде жана жуңгар доорунда жаралды деген ар түрдүү божомол ойлор айтылып келгендиги жалпыга маалым» - деп, үч доорго байланыштуу карайт [Мамыров.2009: 272]. Ал эми улуу окумуштуу А.Н. Бернштамдын айтуусунда “Манастын атынын чыгышы тибеттин кыргыздын алатоосуна чейин созулган тоо кыркаларынын бийик чокусу өзүнчө ат менен аталышы да толук мүмкүн деп болжолдоого болот. Себеби кычы, түштүк, борбордук азиядагы ондон ашык элдерде (айрымдары жок болуп кеткен) Манас деген кудайдын болушу, индус менен бенгалдарда да «Манас» деген эпостун айтылышы аталган тоо кыркаларынын бийик чокусу теңирлердин турук алган жери болгондой элес калтырат” [Бернштам, 1961: 23]. Эпостун сюжетинен кыскача мисал келтирели: “Угузкандын кыргыз аттуу бир небереси бар эле. Анын насил болор. Бу убакытында кыргыз насилден кышы аз болор. Магулдан жана өзгө уруктардан жер отуна, сууга кызыгып, кыргыз журтуна барып отурушуп, кыргыз атын көтөрүп турушат. Өзүлөрү кайсы урпактан экенин билишет. Кем, кемжүт деп эки уилаят болор. Бир-бирине жакын, бир тарабы селеңге аттуу жана бир тарабы аңгыра муран аттуу эки суу бар, улуу суу туруп. Ибир жана Сибир деген эки уилаят болор, кыргыз журту ага жакын туруп. Кыргыз эли төрөсүн инал дээр, магул жана тажык падыша дегендей. Ал убакытта төрөлөрү орус инал эле. Чыңгыскан буура дегенди элчи кылып мага багынсын деп кыргыз элине жиберди. Орус инал элчисин жакшы сыйлап өзү келбеди. Көп белектер менен жакшы кышилерди кошуп жиберди, багынды. Белектеринин баш-аягы, жүзү, көзү кызыл ак шумкар эле». Бул эпизоддо Огузхандын укмуштуудай баатыр, чыйрак “Кыргыз” аттуу небереси болгондугу айтылган. Бул дал келүүлөр дагы кыргыз менен түрк элинин түпкү тегинин бир болгондугунун бир далили десек жаңылышпайбыз. Манас да, Огуз да кадимки эле адамдан төрөлөт [[Короглы Х,1976, 74].]. Бирок, кыргыздан Манас деген туулат деп эчак эле калмактардын ыстырлап деген бал китебинде аян берип жазуу түшөт. Анан Манас бойго бүткөндө эле сырдуу жорук башталып, бала алдын ала токойго салбар кылып ташталган жеринде чыйырдынын түшүнө кырет, андан талгагы аркылуу белгы бере жүрүп отуруп, ал төрөлө турган болуп толгок келгенде жер-асманда укмуштуудай алаамат жүрүп, иттер үрүп, жылкы кышинеп, койлор маарап дегендей жер-асманда алай-дүлөй ызы-чуу баштала жомоктук, аңыздык мотивтердин бириге айкалышы аркылуу сүрөттөлөт. Кыргыздар эзелтен «Манас колдо!», биз «Манас атанын урпактарыбыз» деп сыймыктанып, рухий тирек кылып келгенин, кыргыздардын Манасты өздөрүнүн пири эле эмес, түпкү теги деп санай турганын да анык билебиз. Эки элдин фольклордук тарыхый, чыгармаларына саресеп салып олтурсак, жалпылыктарыбыз түгөнбөчүдөй. Ал өзүнчө зор эмгекти талап кылат деген ойдобуз. Дагы бир түрк элдеринин атактуу акыны Ахмед Ясевинин айрым чыгармаларына токтоло кетсек, анда кыргыз менен түрк элдеринин орозо кармоо, улууну урматтоо, шариатка баш ийүү шарттары тууралуу мотивдерди байкоого болот:

Бысмылдадан накыл кепти баштадым,

Ыкластууга каухар жакут чачтым эми.

Катуу кармап, напсини каным жутуп,

Дептерим экинчи жаздым эми.

Бул ырдында акын кыргыз заманчы акындары жазып кеткендей, диний көз караштарга, чындыкты айтууга, акыйкаттуулукка үндөгөндүгү көрүнүп турат. Баарыбызга белгилүү болгондой, Молдо Кылыч, Арстанбек Буйлаш уулу, Калыгул Бай уулу сыяктуу акындарыбыз “Тар заман”, “Зар заман”, “Санат”, “Насыят”, “Үгүт” ырлары менен кыргыз элине белгилүү болушкан. Ахмед Ясевинин идеялык өзгөчөлүктөрү кыргыз акындарында да кездешет. Түрк акынынын дагы бир ырында:

Узаргып, орозону кармап анан,

Элдерге улуулугун сатып жүрөт,

Билимдин, тажрыйбанын кыпыны жок.

Белине кур курчанып,

Өзүн ал абдан баалайт.

Ара жолго таштап кетет,

Акыр заман шайыктары.

Акыр заман улуулары сүйлөйт жалган –деп айтылса, кыргыз акыны Калыгул бай уулу буга үндөш эле мындайча оюн айткан:

Акыр заман адамы

«Аалым» болот деп айткан.

Аяттын сөзүн бек тутпай,

Заалым болот деп айткан.

Аганын тилин ини албай,

Чагым болот деп айткан.

Биринин тилин бири албай,

Жайыл болот деп айткан [Мамыров.2009: 45].

Эки залкар акындардын ырларында акыр замандын адамынын моралдык жактан алсызданаары, замандын бузулаары, бийликтегилери акыйкатсыз болоорлугу жана билими жок эле адамдардын эл башкараары тууралуу тайманбастан ачыкталган. Эки улуттун ырларында тең улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо деген ыйык салттардын жоголуп кетээрине кайгыргандыгы ачык айтылып турат [9.27].

Кимде ким Ыйык жолго түшөм десе,

Шариатка кадам коюп, андан баштайт.

Шариаттын шарт – талабын орундатып,

Андан соң өз каада-салтын баштайт [Мамыров.2009: 48].

Кыргыз жана түрк элдеринде эң эле кадырлуу, келечектүү салттардын бири – бул “бата берүү” болуп эсептелет. Жамгыр менен жер көгөрөт, Бата менен эл көгөрөт” – деп айтышкан экен эки элдин урпактары. Улуу түрк элинин акыны, ойчулу, даанышманы Махмут Кашкари өзүнүн Дивани-Лугати –ат Түрк” эмгегинде мындайча бата берген:

Теңири анын мартабасын ар дайым, жогору кылсын;

Өмүрүн ыраат - дөөлөт ичинде узак кылсын;

Анын улуктугунда теңдеши жок

Оорактуу негиздерин былк этпес кылып бекемдесин;

Анын буйрук, жоболорун кеңейтсин жана күч алтсын; Адам балдары анын кайрымдуулугунан жылдыздардай жетик бакыт тапсын, Анын тилеги орундалып, ар бир ийгилиги ак жүрөк досторун кубантып жүрсүн; Теңири анын каар-казабына калган жоосун ого бетер кар кылсын, Анын көлөкөсүн, көркүн, кудуретин, адамдык сапатын жана жетиктигин мусулмандардын үстүнөн алыстатпасын. Ал эми кыргыздын чалкыган эпосу “Манаста” каарман төмөнкүдөй батасын берген:

«Энеси суу кыргыздын,

Атасы тоо кыргыздын»,

Көрдүңбү сөздүн уңгусун.

Ала-Тоо бойлоп көчкөн эл,

Аркайган тоодо өскөн эл,

Кирин карда жууган эл,

Киндигин музда кескен эл,

Заңкайган нечен тоо менен,

Салгылашып келген эл.

Булуттуу тоонун ичинде,

Тоодо өнүп өскөн элге

Ойдогудай иш болсун,

Оодарылгыс тоо болсун,

Оморулгус бел болсун! [Жусуп Мамай, 2012.49]

Биз жогоруда түрк жана кыргыз элдеринин түпкү тамыры бир жана бүгүнкү күнгө чейин тыгыз экономикалык, маданий, социалдык жана илимий байланышта келе жаткандыгын баса белгилеп кеткен элек. Албетте, ар бир улуттун өзүнүн каада-салты жана үрп-адаттары, анын мүчөлөрүн бириктирген көзгө көрүнбөгөн жана көзгө көрүнгөн байланыштары бар. Азыркы ааламдашуу доору көптөгөн жергиликтүү каада-салттардын бурмаланышына, өзгөрүшүнө алып келди десек болот. Себеби, дүйнө жүзүндөгү бардык өлкөнүн элдери ар тараптуу байланышты улантууда. Ооба, кээ бир улуттук каада-салттар жаңырып, кээ бирлери жок болуп же пайдалануудан чыгып бара жатат, бирок кандай болбосун, дагы эле элдердин улуттук болмушунда сезилип турат. Башта айтылгандай, түрк жана кыргыз элдеринин байыркы жана бүгүнкүгө чейинки эволюциялык жолунда бир тууган мамиледе келдик. Ошондуктан эки улуттун фольклорунда гана эмес, профессионал адабий чыгармаларында дагы каада-салттарды изилдөө зарыл деп ойлойбуз. Мисалга түрк адабиятчысы Зарифе Жанандын “Жакшылыктын сыйы” аттуу жомогун алып көрөлү. Мында түрк элдеринде да кыргыздар сыяктуу “Таш менен урганды, аш менен ур”, “Жакшылык жерде калбайт” сыяктуу идеяда жазылган текстти көрүүгө болот. Дервиш жер кезип, ар мүнөздөгү адамдарды сынап көрөт. Алгач байдын үйүнө барат. Бирок андан сыйлуу жооп албай, кайра жолго чыгып, колунда жок, кембагал адамга жолугат. Ал жолоочуга мыкты сый көрсөтүп, ага берээрге ашын таппай, өзү жарды болсо дагы, пейили кең экендигин

көрсөттү. Мына ушундан кийин дервиш сыйкыры менен байды кедей калыбына келтирип, кедейди байга айландырат. Кыргызда улууга урмат, кичүүгө ызаат, сыйга сый, сыр аякка бал деген түшүнүктөр кадыресе салтка айлануу менен элдин аң-сезиминде жашап келет. Мындан тышкары түрк элдеринин Самипашазаде Сезаинин “Пантомима”, Ахмет Хикмет Мүфтологлунун “Жүзүмчү”, Омер Сейфеттин “Башын бербеген шейит”, Мемдух Шевкат Эсендалдын “Кара жолтойлук”, Ака Гүндүздүн “Эки чоң байге”, Пейами Сафанын “Көчөдө калган акын”, “Жеват Шакир Кабагачлынын “Жарыгын жоготкон куш”, Хусейин Нихал Атсыздын “Кошоматчылар түнү”, “Мустафа Кутлунун “Өргө аккан суулар”, Мүжган Шейхинин “Балды жакшы көргөн мамалак”, “Чоор тарткан мамалак”, “Кичинекей мыймый”, “Балмуздакты жакшы көргөн эшек” аттуу чыгармалары бир гана түрк элинде эмес, Эл Аралык деңгээлде окурмандарга белгилүү десек, жаңылышпайбыз. Айрыкча Халит Эртугулдун “Айсел” аттуу романындагы кыргыз кызына тиешелүү эмгекчилдик, уяндык, көрөгөчтүк, акылмандуулук, ыймандуулук касиеттери Айселге дагы тиешелүү. Биз жогоруда бир тамырдан тараган эки калктын айрым адабий чыгармаларындагы каада-салттарга кайрылып өттүк. Кыргыздар аймакчы, “Бир уйдун мүйүзү сынса, миң уйдун мүйүзү зыркырайт” эмеспи. Соңку түрк жергесиндеги апааттуу зилзала кыргыз элин дагы кайгыга салды. Биздин дагы жаныбыз ооруп, кабыргабыз кайышып турат. Макаланын жыйынтыгында Түрк элине каалоо-тилегимди айтмакчымын:

Бир бутактан тараган тууган элим,
Гүлдөсүнчү, өссүнчү ыйык жериң.
Сен кайгырсаң мен дагы мүңкүрөймүн,
Ар дайым сиздер менен менин демим!

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Л.: Наука, 1971. 65.
2. Ахмед Ясеви. Шариат, тарикат, акыйкат. Анкара. 2003. 125.
3. Бартольд, В. В. Киргизы: Исторический очерк. 1927.
4. Бернштам А.Н. Эпоха возникновения эпоса «Манас» // Киргизский героический эпос «Манас». [Текст] // А.Бернштам. – Москва: АН СССР, 1961.
5. Жүсүп Мамай; Жооптуу редакторлору Абдырай Осмон, Маметкары Абдыкерим, Сабыржан Турганбай; сунушталган редактору Макелек Өмүрбай. – 2-басылыш. - Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 2012. – 1875.67
6. Калыгул Бай уулу. Бишкек. 2007.23-бет.
7. Короглы Х., Огузский героический эпос, М., 1976, с. 38-74.
8. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгын тарыхынын очерки. Ф., "Кыргызстан". 1973.
9. Намык Кемал Зейбак. Ахмед Ясеви жолу жана хикметтер. Ай басым. Анкара. Анкара 2003. 127.
10. Мамыров М.Ч. «Манас» эпосунун калыптаныш тарыхы. [Текст]// М.Ч.Мамыров. – Бишкек, 2009. 272.
11. Эшиев А. Кыргыздардын байыркы тарыхын изилдөөдө уруулук этнонимдерге таянуу маселеси. Материалы международной научно-практической конференции. Бишкек. Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, Серия 6, юбилейный выпуск, 2006.
12. Эшиев А. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор. Жогорку окуу жайларынын окутуучулары жана студенттери үчүн окуу куралы. Б.: 2007.45.

O'QUVCHILARNING IZCHIL NUTQINI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA ISHLARNING XUSUSIYATLARI

Ziyodaxon MIRZAYUNUSOVA*

Annotatsiya

Maqolada o'zbek o'quvchilarini rus tiliga boshlang'ich o'qitishning asosiy vazifalari yoritilgan. O'zbek boshlang'ich maktabida rus tili savodini o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlari va qiyinchiliklari ko'rib chiqilgan. Rus tilidagi so'zlarni o'quvchilar xotirasida mustahkamlash uchun rus tilida to'g'ri gapirish ko'nikmalari, she'rlarni (yoki kichik she'riy parchalarni), qo'shiqlarni, maqollarni, matallarni, topishmoqlarni, chaqiriqlarni yodlash mashqlari foydaligi xaqida fikr yuritiladi.

Bu usullar jumjalarning turli konstruktsiyalarini o'zlashtirishga hissa qo'shadi va bolalarni ruscha so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishni o'rgatadi, o'quvchilarning xotirasini o'rgatadi degan xulosa qilinadi.

Rus bo'lmagan bolalarga rus tilini o'rgatish, ularning rus tilidagi nutqini rivojlantirishning asosiy bo'g'inlaridan biri bu matn bilan ishlash lug'at bilan ishlash, rasmga qarab hikoya tuzish kabi ishlar o'quvchilarning so'z boyligini boyitishdir. Darsda individual ish o'z maqsadiga erishish uchun bir nechta shartlarga rioya qilish tavsiya etiladi: 1) muntazam, tizimli ravishda amalga oshirilishi ; 2) individual vazifalar kichik bo'lishi ; 3) individual ish uchun kartalar faqat amaliy xarakterdagi vazifalarni (mashqlarni) o'z ichiga olishi ; 4) ish tekshirilishi va baholanishi kerak.

Kalit so'zlar: umumiy ta'lim, ko'nikmalar, qobiliyatlar, qiyinchiliklar, grafik piktogramma

Öğrencilerin Tutarlı Konuşmasının Geliştirilmesi Üzerine Yapılan Çalışmaların Özellikleri

Characteristics of Work on The Development of Coherent Speech of Students

Abstract

The main tasks of primary education of Uzbek students in the Russian language are covered in the article. Specific features and difficulties of teaching Russian literacy in Uzbek primary school are considered. About the usefulness of exercises to memorize Russian words, poems (or small poetic fragments), songs, proverbs, proverbs, riddles, challenges is considered.

It is concluded that these methods contribute to the mastery of various constructions of sentences and teach children to pronounce Russian words correctly, train students' memory.

Teaching Russian to non-Russian children, one of the main links of developing their Russian speech is enriching the students' vocabulary by working with the text, working with the dictionary, creating a story based on the picture. Individual work

* Ko'qon davlat pedagogika instituti dotsenti, ziedamirzaunusova@gmail.com

in the lesson is recommended to meet several conditions in order to achieve its goal: regular, systematic implementation; 2) individual tasks should be small; 3) cards for individual work include only tasks (exercises) of a practical nature; 4) work should be checked and evaluated.

Key words: general education, skills, abilities, difficulties, graphic icons.

Rus tilini boshlang'ich o'qitishning asosiy vazifasi o'quvchilarni umumiy ta'lim ko'nikmalari va qobiliyatlari bilan qurollantirish - o'qish, yozish, nutqni idrok etish, nutq, suhbatda ishtirok etish, kuzatishlar, xulosalar chiqarish, ularni og'zaki shaklda ifodalash. O'zbek boshlang'ich maktabida rus tili savodini o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlari va qiyinchiliklari bor. Avvalo, shuni hisobga olish kerakki, bu vaqtga kelib, bolalar o'z ona tilida o'qish va yozishning asosiy ko'nikmalariga ega bo'ladilar.

Ular so'zlarni bo'g'in va tovushlarga ajratish va tovushlarni (bo'g'inlarni) birlashtirishning dastlabki ko'nikmalarini allaqachon egallab olganlar, ular harflardan so'zlarning qanday shakllanishini bilishadi. Biroq, bolalar o'z ona tilida o'qish va yozishga o'rgatilganda, ular grafik piktogramma - harflardan tovush birikmalarini takrorlash ma'nosida o'qish "mexanikasini" o'zlashtirdilar. Ammo haqiqat shundaki, rus tilidagi bo'g'inlar va so'zlarning aksariyatida tovushlarning o'zi talaba uchun tanish bo'lgan ona tilidagi tovushlardan sifat jihatidan farq qiladi. Binobarin, o'ziga xos tarzda o'xshash yoki bir xil harflarga ko'ra "o'xshash" rus harflarini birlashtirib, talaba faqat o'xshash ruscha nutqni beradi va ko'p hollarda undan butunlay farq qiladi.

Ularning tuzilishida nutqni rivojlantirish darslari, ish shakllari va turlaridan foydalanish juda xilma-xil bo'lishi mumkin. Bu xilma-xillik aniq darslarning maqsad va vazifalariga bog'liq. Ammo har bir dars asosiy ish turlarining mavjudligi bilan tavsiflanadi: rasmga asoslangan suhbat, so'zlarning tovush tarkibini tahlil qilish, matnni o'qish, o'qilgan narsaga asoslangan suhbat, rivojlantirish, dialogik nutq.

Suhbat savol-javob shaklida olib boriladi. Savollar matnning deyarli har bir jumlasiga va shunday shaklda qo'yiladiki, savolning so'zlari javobga kiritiladi.

Savod o'rgatishda yozma ishning asosiy turlari darslikdan, doskadan so'z va gaplarni yozish, ko'rgazmali, so'ngra eshitish diktantlaridir. Men bolalarga nusxa ko'chirishda so'zlarni bo'g'inlar bo'yicha talaffuz qilish va yozishni o'rgataman. Oddiy nusxa ko'chirishdan tashqari, murakkab nusxalash amalga oshiriladi, ya'ni ma'lum vazifalar bilan aldash: so'zlarga etishmayotgan harflarni kiritish, so'zlarni qo'shish, etishmayotgan so'zni kiritish

Mexanik ko'chirishning oldini olish uchun, shuningdek, ko'chirishga oddiy vazifalar bilan hamrohlik qilish tavsiya etiladi. Masalan: "So'zlarni yozing va qanday yozilishini eslang; So'zlarni yozing va ulardagi bo'g'inlar sonini aniqlang.

Savod o'rgatishda nafaqat o'qish va yozishga o'rgatish, balki o'quvchilar nutqini rivojlantirish borasida ham ishlar olib borilmoqda. Ushbu darslarda o'quvchilarning so'z boyligini boyitish davom etmoqda, ruscha jumalalar va kichik izchil bayonotlar qurish qobiliyati rivojlanadi.

Shu munosabat bilan, vazifa paydo bo'ladi - dialogik va monolog nutqni rivojlantirish. Dialogik nutq ko'nikmalarini rivojlantirish uchun men tabiiy vaziyatlarga taqlid qiladigan sharoitlarni yarataman. Sinf oldidagi o'quvchilar berilgan mavzu bo'yicha dialoglar tuzadilar (do'konda, bog'da, dorixonada, kutubxonada).

Rus bo'lmagan bolalarga rus tilini o'rgatish, ularning rus tilidagi nutqini rivojlantirishning asosiy bo'g'inlaridan biri bu lug'at bilan ishlash, o'quvchilarning so'z boyligini boyitishdir.

Keyingi darsni rejalashtirishda men o'quvchilarning faol lug'atiga qaysi so'zlarni kiritishimni va qaysi so'zlardan faqat tahlil qilinayotgan matn mazmunini tushunish uchun foydalanilishini, so'zlarning ma'nosini qanday usullar bilan, qanday grammatik shakllarda ochishimni aniq belgilab beraman. o'quvchilar so'zlarni faol assimilyatsiya qilish uchun ishlatishlari mumkin.

Masalan, 3-sinfda "Qish" mavzusidagi darsda qish, qor, qishda so'zlari ushbu sinfda faol lug'atga kiritiladi. Ushbu so'zlar bilan bir qator darslarda maxsus o'quv mashqlari olib boriladi: ular tushuntiriladi, talaffuz, imlo ishlab chiqiladi, matnda o'qiladi, og'zaki va yozma nutqda qo'llaniladi, rus tilida izchil nutqqa kiritiladi. Momiqqina, muzlamoq, so'zlari passiv o'zlashtirish uchun mo'ljallangan, ular lug'atga faqat matn mazmunini tushunish uchun kiritilgan. Boshlang'ich sinflarda yangi so'z ustida ishlash ma'lum ketma-ketlikda olib boriladi: Yangi so'zni aniq talaffuz qilinadi va ma'nosini tushuntiriladi. Ular o'qituvchiga ergashib, so'zni aytadilar. Keyin so'zni doskaga yozamiz, o'quvchilar daftarlariga yozadilar.

Shunday qilib, bola eshitadigan, ko'rgan, talaffuz qiladigan, o'qigan, yozadigan har bir yangi so'z, ya'ni har bir so'z o'quvchilarning barcha turdagi hissiy idrokidan o'tadi. Shularni hisobga olib, o'rganilayotgan gap tuzilmalarida o'zlashtirilgan so'zlarni qo'llash uchun bir qancha mashqlar tuziladi. Shu bilan birga, urg'uni joylashtirishga, yangi so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishga alohida e'tibor beriladi.

Boshlang'ich sinflarda so'zlarni birlashtirishning boshqa usullaridan foydalanish kerak. Bunda rasm ustida ishlash katta o'rin egallashi kerak. Lug'at ishi uchun siz ham mavzu, ham syujet rasmlaridan foydalanishingiz mumkin.

Rasmdagi mashq turlari quyidagicha bo'lishi mumkin: a) rasmdagi predmetlarni bildiruvchi so'zlarning nomi yoki yozuvi; b) rasmlar ostidagi sarlavhalarni tuzish va yozib olish; v) o'rganilgan lug'atni mustahkamlash maqsadida syujet rasmlari bo'yicha savollarga javoblar; d) o'qituvchi tomonidan berilgan so'zlar yordamida rasm bo'yicha suhbat.

Darslarda, ma'lum bir lug'at materiallari aniqlanganda, rasm bo'yicha suhbat har doim maqsadli bo'ladi: bolalar o'z javoblarida (yoki daftarga yozish) ushbu darsda o'zlashtirilishi tekshirilayotgan so'zlar bilan jumlar yoki iboralardan foydalanishlari kerak.

Rus tilidagi so'zlarni o'quvchilar xotirasida mustahkamlash uchun rus tilida to'g'ri gapirish ko'nikmalari, she'rlarni (yoki kichik she'riy parchalarni), qo'shiqlarni, maqollarni, matallarni, topishmoqlarni, chaqiriqlarni yodlash mashqlari foydalidir.

Bu, shuningdek, jumalarning turli konstruktsiyalarini o'zlashtirishga hissa qo'shadi va bolalarni ruscha so'zlarni to'g'ri ta'kidlashni o'rgatadi, o'quvchilarning xotirasini o'rgatadi. Yoddan o'rgangan narsaga qaytish va uni doimo takrorlash kerak. Masalan, III sinfda "Qish" leksik mavzusini o'rganishni boshlaganingizda, siz bolalarga savollar bilan murojaat qilishingiz mumkin: Qish, Yangi yil, archa haqida qanday she'rlarni bilasiz? Yoki: Sabzavotlar, o'yinchoqlar, hayvonlar haqida qanday topishmoqlarni bilasiz?

Lug'at materialini mustahkamlash, uni nutq modellari qismi sifatida faol ishlatish qobiliyatini rivojlantirishning eng muhim vositasi - bu maxsus leksik mashqlar.

Bunday mashqlarga quyidagilar kiradi:

1. Berilgan mavzu bo'yicha so'zlarni tanlash. O'qituvchining ko'rsatmasi bilan bolalar ma'lum bir mavzu bo'yicha so'zlarni eslaydilar, ularni nomlaydilar, yozadilar va ular bilan gaplar tuzadilar. Masalan, III sinfda "Mebel" mavzusida o'quvchilar parta, stol, stul so'zlarini guruhlashi mumkin bo'lsa, IV sinfda bu mavzuga boshqalar qo'shiladi: karavot, skameyka, ilgich, divan.

Boshlang'ich sinflarda so'z turkumini shunday umumiy tushunchalarga ko'ra amalga oshirish mumkin: o'quv qurollari (qalam, kitob, daftar, ruchka, portfel), mebel (stol, stul, parta, karavot), o'yinchoqlar (baraban, qo'g'irchoq, to'p) va boshqalar.

2. Otlar uchun fe'llarni o'ylab topish. Otlar doskaga oldindan yoziladi, rasmlar yoki ekran tasvirlaridan ham foydalanish mumkin. O'qituvchining ko'rsatmasi bo'yicha, bolalar rasmda tasvirlangan so'zni o'qiydilar yoki ob'ektni nomlaydilar va savollarga javob berishadi: u nima qilmoqda? Ular nima qilishyapti? Shu bilan birga, ma'no jihatdan mos fe'l o'quvchilar tomonidan mustaqil tanlanadi.

3. Bu otlarga sifatdoshlar tanlash:

Qalam (qanaqa??) ... Kurtka (qanaqa??) ...

Sharf (qanaqa?) ... Doska (qanaqa?) ..

4. Predmetlarni belgilari yoki harakatlariga ko'ra taqqoslash:

Qovun sariq, tarvuz esa ... . Baliq suzadi, qush esa ....

5. Buyum sifatini rangi bo'yicha aniqlash:

Qizil pomidor. Bodring ...

6. Antonimlarning tanlanishi yoki gapda almashtirilishi. Doskada so'zlar ustunga yoziladi: baland ovozda, yuqoriga, ochilgan, issiq. Talabalar o'zlari uchun teskari ma'nodagi so'zlarni tanlaydilar (sokin, past, yopiq, sovuq) yoki ularni jummalarga kiritadilar:

Bola ovoz chiqarib o'qidi. Bola sekingina o'qidi. Xizmatchi derazani ochdi. - Xizmatchi derazani yopdi.

7. O'qituvchi savollariga so'z topish.

Ismlar: kim so'rog'i qanday so'zlar? nima? Erkak, ayol yoki betaraf so'zlarni o'ylab ko'ring. Ayting: Kim o'rgatadi? Kim shudgor qiladi? Sigirlarni kim sog'adi? Poezdlarni kim boshqaradi? Sen nima o'qiyapsan? Senda nima?

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining vazifasi nafaqat o'quvchilarni ma'lum miqdordagi ruscha so'zlarni gapirishga o'rgatish, ular bilan o'rganilgan gap turlarini qurish, balki ko'plab o'quv ishlari orqali bolalarni o'z fikrlarini og'zaki va mustaqil ravishda ifoda etishga o'rgatishdir. yozishda izchillik bilan, shuningdek, boshqalarning fikrini izchil etkazish, voqealarni tasvirlash, o'qilgan narsaning mazmunini bayon qilish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini rivojlantirish bo'yicha ishlarning samaradorligi haqida suhbat yakunida individual yondashuvning muhimligini ta'kidlash kerak. Materialni tushuntirish jarayonida bolalar bilan individual ishlash muhim rol o'ynaydi.

Materialni tushuntirishda o'quvchilardan biriga savollar bilan murojaat qilinadi, ikkinchisiga tegishli misollar keltirishni taklif qilinadi, uchinchisiga esa tasvirlangan materialni tahlil qilishga jalb qilinadi. Darsda individual ish o'z maqsadiga erishish uchun men bir nechta shartlarga rioya qilishga harakat qilaman: 1) u muntazam, tizimli ravishda amalga oshirilishi kerak; 2) individual vazifalar kichik bo'lishi kerak; 3) individual ish uchun kartalar faqat amaliy xarakterdagi vazifalarni (mashqlarni) o'z ichiga olishi kerak; 4) ish tekshirilishi va baholanishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. «Упражнений к системе развития речи» М. – 2001 г.
2. «Методика преподавания русского языка в национальной школе». Под редакцией Л.З Шокировой 1990 г.
- 3.«Методика преподавания русского языка в национальной школе». Под редакцией Хегай М. Н.

ФОНЕМА МАҚОМИНИ БЕЛГИЛАШ МЕЗОНЛАРИ

Дилора Абдухамидовна НАБИЕВА*

Аннотация

Дунё тилшунослигида фонологик назарияларнинг майдонга келиши ва ривожланиши Б.де Куртенэ ва унинг шогирдлари номи билан боғланади. Б.де Куртенэ фонемага бир томондан, акустик-артикуляцион хусусиятларнинг оддий умумлашмаси, иккинчи томондан, морфеманинг ҳаракатлантирувчи компоненти ва маълум морфологик категория белгиси сифатида баҳо берди. Бу эса кейинчалик фонеманинг қайси хусусияти устуворлик касб этишига кўра тилшуносликда турли хил фонологик концепцияларнинг пайдо бўлишига ва ривожланишига асос бўлди. Бу концепциялар Бодуэннинг фонема ҳақидаги икки хил қарашидан қайси бирига асосланишига кўра фарқланади.

Фонологик сатҳда умумийлик-хусусийлик диалектикасини намоён қилишда фарқловчи белгилар муҳим роль ўйнайди. Худди шу фарқловчи белгилар фонемани фонология билан боғлаб туради.

Нутқ жараёнида реал талаффуз қилинган, маълум макон ва замонга боғлиқ товушларнинг артикуляцион-акустик хусусиятлари (масалан, жарангли-жарангсизлик, портловчи-сирғалувчилик, пайдо бўлиш ўрнига кўра белгилари: оғизнинг очилиш даражаси, лаб иштироки ва бошқалар) фонетикада аниқланади. Фонология эса фонемаларни белгилашда ана шу артикуляцион-акустик хусусиятларга фарқловчи белги сифатида қарайди. Кўринадики, фонетика фонологияга материал беради, фонологик хулосалар фонетика материалларига таянади. Мақолада дунё тилшунослигида мавжуд фонологик мактабларнинг фонологик концепцияларига асосланган ҳолда фонема мақомини белгилаш мезонлари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар. Фонетика, фонология, фонема, товуш, умумийлик ва хусусийлик, фарқловчи белги, зиддият.

Fonem Konumunu Belirleme Kriterleri

Criteria for Defining the Status of a Phoneme

Abstract

The emergence and development of phonological theories in world linguistics are related to the name of B.de Courteney and his followers. B.de Courteney had evaluated a phoneme on the one hand, as a simple unity of acoustic-articulatory properties, on the second hand, a moving component of a morpheme and a character of a certain morphological category. Later, it became a foundation for the emergence and development of various phonological conceptions according to a dominant realization of one of the aforementioned properties of a phoneme. These

* Ўзбекистон, Андижон давлат университети профессори, nurmanova73@icloud.com

conceptions are distinguished basing on one of Baudouin's two viewpoints on a phoneme.

In the phonological level, in the manifestation of the dialectics of generality and specificity, distinctive characters play an important role. The same distinctive properties connect a phoneme to phonology.

Articulatory-acoustic properties of sounds that are actually pronounced in the course of speech, depending on a certain space and time (for example, voiced-unvoiced, plosive-fricative, signs of the place of appearance: the degree of mouth opening, lip involvement, etc.) are determined in phonetics. Phonology considers these articulatory-acoustic features as a distinguishing feature in defining phonemes. It seems that phonetics provides material for phonology, and phonological inferences rely on phonetic materials. The article discusses the criteria for determining the status of a phoneme based on the phonological concepts of the existing phonological schools in world linguistics.

Key words. Phonetics, phonology, phoneme, sound, generality and specificity, a distinguishing property, opposition.

Тилшуносликка “тилнинг энг кичик товуш бирлиги”ни ифодалаш учун олиб кирилган “фонема” термини И.А.Бодуэн де Куртенэ номи билан боғланади. Дарҳақиқат, тилнинг фонетик тизимида мавжуд товушларнинг ўхшаш белгилари асосида муайян умумийликларга бирлаштириб, шу умумийлик – тип учун “фонема” атамасини қўллаш таклифи И.А.Бодуэн де Куртенэ томонидан киритилди, лекин товуш типларини ажратиш тажрибаси тилшунослик илмида фонографик ёзувни ихтиро қилган қадимги финикийлардан бошланганини эътироф этиш зарур. Чунки ҳарф чексиз талаффуз қилинувчи товушга нисбатан эмас, ҳар бир тилнинг фонологик системасида муайян парадигмани ҳосил қилувчи ва тил эгаларининг лисоний онгида энг кичик образ сифатида сақланувчи бирлик – тип, фонемага нисбатан белгиланади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, қадимги Ҳинд тилшунослигида ҳам тилнинг энг кичик шаклий бирлиги – товуш типлари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлинган. Ҳозирги кунда фонема деб юритилаётган минимал бирликни ифодалаш учун Ҳинд тилшунослари томонидан *инота* атамасининг қўлланилгани фикримизнинг исботидир [1.].

Шарқ тилшунослигида ҳам И.А.Бодуэн де Куртенэгача бўлган даврда тил ходисаларига умумийлик-хусусийлик диалектикаси асосида ёндашилиб, чексиз хусусийликлардан умумийликларни ҳосил қилиш ва шу умумийликлар асосида хулоса чиқариш кўникмаси мавжуд эди. Хусусан, ўзбек тилшунослиги тарихига назар ташлайдиган бўлсак, ўрта асрлар фанининг ривожига улкан ҳисса қўшган қомусий олим Ибн Синонинг тилшуносликка оид “Асбоб” асарида бевосита кузатишда турли ўзгаришлар билан талаффуз қилинувчи вариантлар (товушлар – Д.Н.) билан бу вариантларнинг абстракт босқичдаги умумлашмаси (инвариант) (фонема – Д.Н.) фарқланади. Олим г-г', 1-1'каби товушлар бир умумийликнинг икки хил кўриниши эканлигини эътироф этади [2.21].

Ўзбек тили фонологиясининг шаклланиши ва ривожиди Маҳмуд Қошғарийнинг номи алоҳида эътирофга лойиқ. Маҳмуд Қошғарийнинг илмий меросини

чуқур ўрганган олимларнинг таъкидлашича, “У, аввало, ҳозирги тилшуносликда фонема атамаси билан юритилучи фонологик бирликни, товуш типини жуда яхши фўрқлаган. Шунинг учун ҳам энг кичик фонетик бирликнинг фонологик функциясига – сўз таркибида келиб, маъно фарқлаш вазифасига қатта эътибор беради. Товуш типларини белгилашда товушларнинг маъно фарқлаш вазифасини асосий мезон қилиб олади. Ана шу мезон асосида туркий тилларнинг фонемалар миқдорини аниқлайди” [2.38.].

XV асрнинг буюк мутафаккири А.Навойнинг ҳам фонемаларни ажратишда товушларнинг сўз таркибидаги бир хил қуршовда бири ўрнида иккинчисининг алмашилиб, маъно фарқлаш белгисига эга бўлишини бош мезон сифатида ажратиши илмий адабиётларда эътироф этилади [2.87]. Айни шу мезон XX аср бошларида Америка структуралистлари томонидан дистрибуция деб аталиб, фонема ва унинг вариантларини аниқлашнинг бош тамойили сифатида ажратилди.

Юқорида келтирилган фикрларнинг барчаси Шарқ тилшунослигида, хусусан ўзбек тилшунослик илмида ўрта асрлардаёқ фонологик қарашларнинг шаклланиб тараққий этгани, гарчи фонема термини қўлланилмаган бўлса-да, фонема ҳақидаги тасаввурларнинг мавжуд эканлигидан далолат беради.

Шунга қарамай, дунё тилшунослигида фонологик назарияларнинг майдонга келиши ва ривожланиши Б.де Куртенэ ва унинг шогирдлари номи билан боғланади.

Б.де Куртенэ фонемага бир томондан, акустик-артикуляцион хусусиятларнинг оддий умумлашмаси, иккинчи томондан, морфеманинг ҳаракатлантирувчи компоненти ва маълум морфологик категория белгиси сифатида баҳо берди. Бу эса кейинчалик фонеманинг қайси хусусияти устуворлик қасб этишига кўра тилшуносликда турли хил фонологик концепцияларнинг пайдо бўлишига ва ривожланишига асос бўлди. Хусусан, Н.С.Трубецкой асос солган Прага фонологик йўналиши, Л.В.Шчерба асос солган Ленинград фонологик мактаби, А.А.Реформатский, Р.И.Аванесов, В.Н.Сидоров, Н.К.Дмитриевлар томонидан асос солинган Москва фонологик мактаблари кўпчилик томонидан эътироф этилди. Фонология соҳасида яратилган кейинги барча асарлар юқорида санаб кўрсатилган у ёки бу фонологик мактабнинг ғоялари билан боғланади.

Ҳар уч мактаб келиб чиқиш илдизига кўра бир манбага – Бодуэн де Куртенэга бориб тақалади. Бу концепциялар Бодуэннинг фонема ҳақидаги икки хил қарашдан қайси бирига асосланишига кўра фарқланади. Н.С.Трубецкой асос солган Прага лингвистик тўғарагининг фонологик концепцияси билан Ленинград фонологик мактабининг фонема мақоми масаласидаги қарашлари бир-бирига анча яқин келади. Ҳар иккиси фонемани умумлашма сифатида баҳолаб, қуршовдан ажралган ва унга боғлиқ бўлмаган потенциал умумий бирлик, фарқловчи белгилар йиғиндиси эканлигини таъкидлаган ҳолда, уни нутқ занжирида сезги аъзоларимизга таъсир этадиган реал акустик элементларга, хусусийликларга, яъни товушларга қарама-қарши қўяди. Хусусийликлар Прага лингвистик мактабида вариант, Ленинград фонологик мактабида оттенка атамалари билан номланади.

Л.В.Шчерба фонемани ажратиш учун товушнинг артикуляцион-акустик хусусияти эмас, балки маъно фарқлаш хусусияти муҳим эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, акустик-артикуляцион жиҳатдан турлича товушлар бир умумий белгиси билан бошқа шундай товуш типларидан ажралиб туради. Ана шундай умумий белги маъно фарқлаш хусусияти саналади [Қаранг: 3.65-67.]. Олим фонологик сатҳда умумийлик ва хусусийлик диалектикасининг фонема ва унинг оттенкаларида намоён бўлишини

таъкидлаб, умумийнинг (фонеманинг) талаффуз қилинган реал кўринишлари оттенкалар эканлигини эътироф этади. Бевосита кузатишда берилган, муайян макон ва замонга боғлиқ реал талаффуз қилинувчи барча акустик-артикуляцион бирликлар оттенкалар саналади. Англашиладики, фонема ва унинг оттенкалари ўртасидаги муносабат икки босқич муносабатидир: абстракт босқич (фонема), конкрет босқич (оттенка). Л.В.Шчербанинг таъкидлашича, фонема оттенкалари ичида биттаси турли сабабларга кўра типик бўлади. Алоҳида талаффуз қилинган оттенка ана шундай типик оттенка ҳисобланади, фақат шу оттенка реал нутқий элемент сифатида тилга олинади. Бошқа оттенкалар эса типик оттенкаларга нисбатан турли ўзгаришлар билан талаффуз қилинади. Бир фонетик шароитда бири ўрнида иккинчиси кела олмаслик белгиси эса уларнинг умумийга бирлаштирувчи белгиси саналади. Маълум бир шароитда бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин бўлган оттенкалар бир фонеманинг эмас, турли фонеманинг оттенкалари саналади. Бир фонеманинг оттенкалари эса ҳеч қандай вазиятда бир шароитда бири ўрнида иккинчиси кела олмайди. Шундай қилиб, фонема – бу, бир томондан, барча оттенкаларнинг умумлашмаси, иккинчи томондан, ҳар қайси оттенка конкрет ҳолларда шу фонеманинг вакили ҳисобланади [4. 10; 5. 7].

Фонема оттенкалари бир фонема доирасида бир-бирига зидланади. Оттенкалар умумлашмаси (фонема) ҳам, ўз навбатида, бошқа оттенкалар умумлашмасига (фонемага) қарама-қарши қўйилади. Шунинг учун ҳам Л.В.Шчерба фонемани қисқа қилиб “конкрет вазиятда оттенкалар сифатида намоён бўладиган умумлашмадир” деб изоҳлайди [6.171].

Англашиладики, Ленинград фонологик мактабида фонемалар бир-бирига зид қўйиш асосида белгиланади. Ўзаро зид муносабатда бўлувчи икки минимал бирлик қарама-қарши аъзолар саналади. Қарама-қарши муносабатдаги аъзолар бир қатор белгиларга эга бўлиб, шулардан биттаси фарқловчи, қолганлари фарқланмайдиган (нодифференциал, иррелевант) белгилар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам фонема фарқловчи белгилар умумлашмаси сифатида тавсифланади [7. 76].

Прага лингвистик мактабида ҳам зидланишлар асосий мезон саналади. Зидланишлар оппозициялар атамаси билан номланади. Хусусан, Н.С.Трубецкой фонологик системани лексик ва грамматик маъноларни фарқлаш учун хизмат қиладиган фонологик оппозициялар мажмуаси сифатида талқин қилиб, фонологияда асосий ролни фарқловчи белгилар ўйнашини таъкидлайди [8.74].

Л.В.Шчерба оттенкаларни турли белгиларига кўра тасниф этгани каби, Н.С.Трубецкой ҳам вариантларни гуруҳлаб, уч синфга ажратади:

- 1) мажбурий вариантлар;
- 2) факультатив вариантлар (диалектал вариантлар);
- 3) индивидуал вариантлар.

Мажбурий вариантларнинг ўзи яна уч гуруҳга бўлинади:

- а) позицион вариантлар;
- б) комбинатор вариантлар;
- в) услубий вариантлар.

Кўриниб турибдики, Ленинград фонологик мактаби билан Прага лингвистик тўғарагининг фонологик концепцияси бир-бирига жуда яқин. Ҳар иккаласи ҳам фонемани

абстракт бирлик сифатида, фарқловчи белгилар умумлашмаси сифатида талкин этади. Ҳар иккаласи ҳам абстракт хусусиятга эга бўлган фонемани нутқ жараёнида реал қўлланувчи вариантлар ёки оттенкаларга қарама-қарши қўяди. Фонеманинг бундай талқини фонологик сатҳда диалектик категорияларнинг, хусусан, умумийлик-хусусийлик диалектикасининг амал қилишига ишора қилади.

Москва фонологик мактабида эса фонемага бошқачароқ ёндашилади. Уларнинг фикрича, фонема маълум автономликка эга бўлган, сўз ва морфеманинг товуш қобилигига боғлиқ бўлмаган мустақил бирлик эмас, балки сўз ва морфемаларнинг таркибий элементи ҳисобланади.

Москва фонологик мактабида фонемаларни ажратишда фонетик бирликнинг морфема ва сўз таркибида қандай фонетик қуршовда ва қандай вазиятда келиши белгиси таянч нуқта бўлганлигидан, фонемалар позициясига кучли эътибор берилади. Шунинг учун позициялар муайян гуруҳларга бўлинади. Сўз шаклининг товуш томонини фарқлаш позицияси – кучли позиция ва минимал фарқлаш позицияси – кучсиз позиция сифатида икки позиция даражаси ажратилади [қаранг: 9. 25].

Р.И.Аванесов фонемалар позициясини тасниф қилар экан, маълум бир фонеманинг бир белгиси учун кучли позиция шу фонеманинг бошқа белгиси учун кучсиз позиция бўлиши мумкинлигини айтади. Шунинг учун у позицияларни куйидаги тўрт гуруҳга бўлади:

- 1.Жарангли-жарангсизлик белгиси учун ҳам, қаттиқлик-юмшоқлик белгиси учун ҳам кучли позиция.
- 2.Жарангли-жарангсизлик белгиси учун кучли, қаттиқлик-юмшоқлик белгиси учун кучсиз позиция.
3. қаттиқлик-юмшоқлик белгиси учун кучли, жарангли-жарангсизлик белгиси учун кучсиз позиция.
4. Ҳар икки белги учун абсолют кучсиз позиция [10].

А.А.Реформатский кучсиз позицияларни иккига – перцептив (билиш томонидан) кучсиз ва сигнификатив (фарқлаш) кучсиз позицияларга ажратади. Позиция тушунчаси остида фонема вариантлари ва вариациялари ҳам ажратилади [11. 178; 12. 122].

Шундай қилиб, Москва фонологик мактабида фонемалар сўз ва морфемалардан ажратилмаган ҳолда, уларнинг таркибий қисми сифатида қаралади ва уларни ажратишда позиция тушунчаси энг муҳим белги саналади.

Юқорида келтирилган фикрлардан кўринадики, фонема мақомини белгилашда диалектик фалсафадаги умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса, имконият-воқелик категорияларига таяниб, Прага ва Ленинград фонологик мактаби мезонларига асосланиш объектив хулоса чиқаришга асос бўлади.

Ўзбек тили фонологиясининг шаклланишида Е.Д.Поливанов, Ғ.Юнусов, А.Ғулом, В.В.Решетов, А.М.Шчербак, Ф.Абдуллаев, Ш.Шоаб-дурахмонов, А.Маҳмудов, С.Отамирзаева, Э.Умаров, А.Нурмонов каби тилшуносларнинг хизмати катта. Айниқса, А.А.Абдуазизов ва А.Нурмоновлар ўзбек тили фонемаларининг парадигматик ва синтагматик аспектда маҳсус тадқиқ этиб ўзбек тили фонологиясининг ривожига алоҳида эътирофга сазовор бўлдилар . Улар ўзбек тилшунослигида биринчи марта нутқнинг ҳар

бир фонетик бўлинишида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлишини очиб бердилар.

Хусусан, А.Абдуазизов нутқни фонетик жиҳатдан ўзигача мавжуд бўлган барча муаллифлар каби фраза, такт, бўғин ва товушларга бўлади. Унинг бошқалардан фарқи шундаки, бу бирликларни у парадигматик қаторда бир-бирига қарама-қарши қўйиш мумкин бўлган эмик бирликларга зидлайди: товуш - фонема, такт - тактема, бўғин - силлабема ва бошқалар. Шунингдек, у сегмент бирликлар билан устсегмент бирликларни анъанага кўра ажратган ҳолда, урғу, интонацияларни устсегмент бирликларга киритади. Устсегмент бирликларда умумийлик-хусусийликни фарқламок учун урғу-акцентема, оҳанг-интонома атамаларидан фойдаланади. Эмик бирликларни ажратишда бош мезон қилиб маъно фарқлаш функцияси олинади. Муайян маъно фарқлаш хусусиятига эга бўлган бўғинга силлабема (хитой, япон, корейс тилларига хос), товушга фонема, урғуга акцентема, оҳангга интонома атамалари қўлланилади. Шундай қилиб, фонетик бирликлар (товуш, бўғин, урғу, оҳанг) билан фонологик бирликлар орасида маълум муносабат ўрнатилади [13.10].

Фонологик сатҳда умумийлик-хусусийлик диалектикасини намоён қилишда фарқловчи белгилар муҳим роль ўйнайди. Худди шу фарқловчи белгилар фонемани фонология билан боғлаб туради.

Нутқ жараёнида реал талаффуз қилинган, маълум макон ва замонга боғлиқ товушларнинг артикуляцион-акустик хусусиятлари (масалан, жарангли-жарангсизлик, портловчи-сирғалувчилик, пайдо бўлиш ўрнига кўра белгилари: оғизнинг очилиш даражаси, лаб иштироки ва бошқалар) фонетикада аниқланади. Фонология эса фонемаларни белгилашда ана шу артикуляцион-акустик хусусиятларга фарқловчи белги сифатида қарайди. Кўринадики, фонетика фонологияга материал беради, фонологик хулосалар фонетика материалларига таянади.

А.Абдуазизов тўғри таъкидлаганидек, фонетик тасниф фонемаларнинг барча артикуляцион-акустик хусусиятларига асосланса, фонологик тасниф шу хусусиятлар ичидан асосийсини танлаб олади: уларга функционал жиҳатдан қараб, фарқланиш белгиларини топади. Фонемаларни артикуляцион-акустик жиҳатдан фарқлашга хизмат қилувчи аломатлар фарқланиш белгилари ҳисобланади. Фонема ана шундай белгиларнинг йиғиндиси сифатида тушунилади [13. 10]. Фарқланиш белгилари эса фонемаларни сўз ва морфема таркибида бир хил шароитда солиштириш орқали намоён қилинади.

Аввало, фонемалар артикуляцион-акустик ва функционал жиҳатдан икки катта гуруҳга бўлинади: 1) унлилар, 2) ундошлар. Ҳар икки гуруҳ юкоридаги уч белгига кўра ўзаро зидланади. Биринчи белгисига кўра фонемалар талаффуз қилинганда, нутқ органларининг оғиз бўшлиғининг маълум бир жойида бир-бирига яқинлашиши, ҳаво оқимининг тўсиққа учраш-учрамаслиги эътиборга олинади. Тўсиққа учрайдиганлар ундош, тўсиққа учрамайдиганлар эса унлилар саналади.

Иккинчи белгисига кўра фонемалар овоз ёки шовқиндан иборатлиги эътиборга олинади: овоздан иборат бўлса унлилар, шовқиндан иборат бўлса, ундошлар ҳисобланади. Бу белгига биноан сонорлар ҳам унлилар билан бир гуруҳни ташкил қилади.

Учинчи белгига кўра бўғин ҳосил қила олиш-қила олмаслик белгиси ҳисобга олинади: бўғин ҳосил қилайдиганлар, бўғин ҳосил қилмайдиганлар.

Унли фонемаларнинг фарқловчи белгилари билан ундош фонемаларнинг фарқловчи белгилари бир хил эмас. Шунинг учун унли ва ундош фонемалар системаларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлишини алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Фонологик сатҳда умумийлик-хусусийлик диалектикаси фонологик бирликларнинг тасниф ва таҳлилида ҳам акс этади. Фонологик тасниф ва таҳлилда фонемалар парадигматик ва синтагматик жиҳатдан қаралади. Фонемалар парадигматик жиҳатдан ўрганилганда, ҳар бир фонеманинг муайян тилнинг фонологик системасидаги бошқа фонема билан ассоциатив муносабати, уларнинг бир-бири билан онгдаги қиёси тушунилади. Фонемаларни парадигматик планда ўрганиш орқали қиёсланаётган фонемаларнинг фарқловчи (дифференциал) ва фарқланмайдиган (нодифференциал) белгилари аниқланади. Шундай қилиб, парадигматик муносабат орқали фонемаларнинг қандай белгилардан ташкил топган умумлашма эканлиги белгиланади. Синтагматик жиҳатдан эса уларнинг нутқ жараёнидаги турли хил артикуляцион-акустик ўзгаришлари ўрганилади.

Адабиётлар рўйхати

1. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М., 1984.
2. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
3. Набиева Д. Ўзбек тилининг турли сатҳларида диалектик категорияларнинг намоён бўлиши // филол.фан докт...диссертацияси. Тошкент, 2007.
4. Нурмонов А.Н. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Фан,1990.
5. Махмудов А. Ўзбек тили унлилари. Тошкент: Фан, 1995.
6. Щерба Л.В. Очередные проблемы языковедения. Изд.АН СССР, отд.яз.и лит.,1945.
7. Стеблин-Каменский. Фонема-пучок РП?./ Спорное в языкознании. -Изд. Ленинградского универс., 1974.
8. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. -М.: Иностран.литер., 1960.
9. Нурмонова Д. Ўзбек тилида фонологик бирликлар ўртасидаги зидланишларнинг мўътадиллашуви // филол.фан ном... диссертация. Тошкент, 1998.
10. Аванесов Р.И., Сидоров В.Н. Очерк грамматики русского литературного языка. Ч.І: Фонетика и морфология. -М.: Учпедгиз, 1945.
11. Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. -М.: Наука, 1970.
12. Реформатский А.А. Фонологические этюды. -М.: Наука, 1975.
13. Абдуазизов А.А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи,1992.

ЎЗБЕК ТИЛИДА ЗИДДИЯТЛАР ВА УЛАРНИНГ МЎЪТАДИЛЛАШУВИ

Дилфуза Абдухамидовна НУРМАНОВА*

Аннотация

Дунё тилшунослигида ўрганилаётган объектга структур ёндашув натижасида лингвистик бирликлар бутунлик сифатида талқин этилган. Бутунлик таркибидаги унсурларнинг шу бутунликнинг мундарижасини белгилаши, лисоний бирликлар мундарижасининг фарқловчи ва бирлаштирувчи белгилар мажмуасидан ташкил топиши, лисоний бирлик мундарижасидаги фарқловчи ва фарқламайдиган белгиларнинг бир лисоний бирликни иккинчисига зидлаш асосида аниқланиши эътироф этилган. Шунинг учун зиддият (оппозиция) тушунчаси систем тилшунослиқда марказий ўринни эгаллайди. Тил системасида муайян зиддиятда бўлган икки лисоний бирлик нутқ жараёнида маълум шароитда зидланишга асос бўлган белгиларини йўқотиб, бир хил бўлиб қолиши мумкин. Маълум нуткий шароитда икки лисоний бирлик ўртасидаги зиддият белгиларининг йўқолиши мўътадиллашув (нейтрализация) саналади. Мўътадиллашув ҳодисасини белгилаш, унинг сабабларини аниқлаш систем тилшунослиқда вариантларни инвариантларга тўғри бирлаштиришга ёрдам беради. Шунинг учун ҳар бир миллий тил кесимида лисоний бирликлар ўртасидаги зиддиятлар ва уларнинг мўътадиллашуви масаласини ёритиш долзарб ҳисобланади. Ана шулардан келиб чиқиб, мазкур мақолада ўзбек тилининг турли сатҳларида, хусусан, фонологик, морфологик ва синтактик сатҳларида парадигма аъзолари ўртасидаги зиддиятлар ва маълум шароитда зиддият белгиларининг йўқолиб, мўътадиллашув ҳақида маълумот берилди. Мўътадиллашувнинг тилнинг барча сатҳларида амал қилувчи универсал ҳодиса эканлиги таҳлиллар ва талқинлар ёрдамида исботланади.

Калит сўзлар: зиддият, мўътадиллашув, фонологик зиддиятлар мўътадиллашуви, келишик ва кўмакчилар зиддиятининг мўътадиллашуви, синтактик зиддиятлар мўътадиллашуви.

Özbek Dilinde Uyuşmazlıklar ve Ortadan Kaldırılmaları

Özet

Dünya dilbiliminde incelenen dil malzemesine yapısal yaklaşımın bir sonucu olarak dilsel birimler bir bütün olarak yorumlanmıştır. Bütünün öğelerinin bu bütünün içeriğini belirlediği, dilsel birimlerin içeriğinin bir dizi ayırt edici ve birleştirici mahiyette olduğu, bir dilsel birimin içeriğindeki farklılaştırıcı ve birleştirici mahiyetin bir dilsel zıtlığa dayalı olarak tanımlandığı kabul edilmektedir. Bu nedenle, uyumsuzluk kavramı sistematik dilbilimde merkezi bir yer tutar. Dil sisteminde belirli bir uyumsuzluk içinde bulunan iki dilsel birim,

* Филология фанлари доктори, доцент; Андижон давлат университети, nurmanova73@icloud.com

konuşmanın akışı içinde karşıtlığın temeli olan işaretleri kaybederek özdeşleşebilir. Belirli konuşma koşullarında iki dil birimi arasındaki uyumsuzluk durumunun ortadan kalkmasına nötrleştirme denir. Nötrleştirme fenomenini tanımlamak ve nedenlerini belirlemek, sistematik dilbilimde varyantları (türleri) değişmezlere (cins) doğru bir şekilde birleştirmeye yardımcı olur. Bu nedenle, dilsel birimler arasındaki karşıtlıklar ve bunların her bir ulusal dilsel kesimde nötrleştirilmesi konusuna açıklık getirmek önemlidir. Bu hususlar dikkate alınarak bu makale, Özbek dilinin fonolojik, morfolojik ve sözdizimsel düzeyleri başta olmak üzere çeşitli düzeylerde bir paradigmanın üyeleri arasındaki uyumsuzluklar ve uyumsuzluğun özelliklerinin kaybolup nötr hale geldiği durumlar hakkında bilgi vermektedir. Nötrleştirme, dilin her düzeyine uygulanabilen evrensel bir olgu olarak analiz ve yorumlarla kanıtlanmıştır.

Anahtar kelimeler: uyumsuzluk, etkisizleştirme, fonolojik uyumsuzlukların etkisizleştirilmesi, haller ve edatlar arasındaki uyumsuzluğun etkisizleştirilmesi, söz dizimsel uyumsuzlukların etkisizleştirilmesi

Oppositions in the Uzbek Language and Their Neutralization

Abstract

As a result of the structural approach to the object studied in world linguistics, linguistic units have been interpreted as a whole. It is recognized that the elements of the whole determine the content of this whole, the content of linguistic units is formed from a set of distinguishing and unifying signs, differentiating and unifying signs in the content of a linguistic unit are defined based on contrasting one linguistic unit with another linguistic one. Therefore, the concept of opposition occupies a central place in systematic linguistics. In the language system, two linguistic units that are in a certain opposition can become identical, losing the signs that are the basis of the opposition in the course of speech. The disappearance of signs of opposition between two linguistic units in certain speech conditions is called neutralization. Identifying the phenomenon of neutralization and determining its causes help correctly combine variants (types) into invariants (genus) in systematic linguistics. Therefore, it is important to clarify the issue of oppositions between linguistic units and their neutralization in each national linguistic segment. Considering these matters, this article presents the information on oppositions among members of a paradigm in various levels, especially, in phonological, morphological and syntactic levels of the Uzbek language and the cases where properties of the opposition have been lost and become neutral. Neutralization as a universal phenomenon applicable to all levels of language is proved by analysis and interpretations.

Key words: opposition, neutralization, neutralization of phonological oppositions, neutralization of the opposition between cases and postpositions, neutralization of syntactic oppositions.

Жаҳон тилшунослигида тилни тадқиқ этишда илмий парадигмаларнинг алмашинуви, яъни тавсифий характерга эга бўлган қиёсий-тарихий ёндашувнинг системавий-структур ёндашув билан алмашинуви ҳар қандай лисоний ҳодисанинг муайян унсурлардан ташкил топган бутунлик сифатида эътироф этилишига, ҳар бир лисоний бирликнинг структуравий жиҳатдан маълум сифат ва муносабатлардан иборат субстанция сифатида талқин қилинишига олиб келди. Натижада бутунлик сифатидаги ҳар бир лисоний бирликнинг ички структураси, уни ташкил этувчи элементлар ҳамда улар ўртасидаги муносабатларни тил ва нутқ призмасида ўрганишга катта эътибор қаратилди.

Дунё тилшунослигида ўрганилаётган объектга структур ёндашув натижасида лингвистик бирликлар бутунлик сифатида талқин этилган. Бутунлик таркибидаги унсурларнинг шу бутунликнинг мундарижасини белгилаши, лисоний бирликлар мундарижасининг фарқловчи ва бирлаштирувчи белгилар мажмуасидан ташкил топиши, лисоний бирлик мундарижасидаги фарқловчи ва фарқламайдиган (бирлаштирувчи) белгиларнинг бир лисоний бирликни иккинчисига зидлаш асосида аниқланиши эътироф этилган. Шунинг учун зиддият (оппозиция) тушунчаси систем тилшуносликда марказий ўринни эгаллайди. Тил системасида муайян зиддиятда бўлган икки лисоний бирлик нутқ жараёнида маълум шароитда зидланишга асос бўлган белгиларини йўқотиб, бир хил бўлиб қолиши мумкин. Маълум нутқий шароитда икки лисоний бирлик ўртасидаги зиддият белгиларининг йўқолиши мўътадиллашув саналади. Мўътадиллашув ҳодисасини белгилаш, унинг сабабларини аниқлаш систем тилшуносликда вариантларни (тажаллилларни) инвариантларга (зотга) тўғри бирлаштиришга ёрдам беради. Шунинг учун ҳар бир миллий тил кесимида лисоний бирликлар ўртасидаги зиддиятлар ва уларнинг мўътадиллашуви масаласини ёритиш долзарб ҳисобланади.

Н.С.Трубецкой зиддиятларга алоҳида эътибор берди ва уларни қуйидаги белгилар асосида тасниф этди:

1. Зиддиятлар системасига муносабатига кўра.
2. Зидланувчи аъзолар муносабатига кўра.
3. Фарқлаш кучига кўра.

Биринчи белгига кўра зиддиятлар икки гуруҳга бўлинади: 1) дименсионалликка кўра (квалитативный критерий); 2) қўлланиш даражасига кўра (квантитативный критерий). Дименсионалликка кўра бир ўлчовли ва кўп ўлчовли зиддиятларга бўлинса, қўлланиш даражасига кўра ажралган ва пропорционал зиддиятларга бўлинади (Трубецкой, 1960: 115).

Маълумки, зиддият аъзолари фарқловчи ва бирлаштирувчи белгилардан иборат бўлади. Ўзаро зиддиятга киришаётган икки унсур учун фарқловчи белгилардан ташқари бирлаштирувчи белгилар ҳам муҳим ҳисобланади. Ана шундай бирлаштирувчи белгилар зиддият аъзолари ўртасида “қиёслаш учун асос” белгисини ўтайди ва шунга кўра лисоний зиддиятларнинг икки тури фарқланади:

- 1) бир ўлчовли;
- 2) кўп ўлчовли зиддиятлар.

Бир ўлчовли зиддиятларда оппозиция аъзолари учун умумий бўлган бирлаштирувчи белги фақат шу зиддият учунгина хос бўлиб, тил системасининг бошқа зиддият аъзоларида учрамайди.

Бир ўлчовли ва кўп ўлчовли зиддиятлар тилнинг барча сатҳлари учун хосдир.

Ўзбек тилининг фонологик сатҳидаги *m-d* фонемаларининг зиддияти бир ўлчовли саналади. Чунки тил олдилик, портловчилик белгиси билан зидланиш фақат шу жуфтликдагина учрайди. *T-n* фонемалари ўртасидаги зиддият эса кўп ўлчовлидир. Негаки, бу жуфтликда зидланувчи аъзолар ўртасидаги умумий бўлган портловчилик ва жарангсизлик белгиси бошқа жуфтликларда ҳам мавжуддир. Масалан, *t-ч* фонемаларида.

Кўлланиш даражасига кўра пропорционал ва ажралган зиддиятлар ҳам бир ўлчовли ва кўп ўлчовли зиддиятлар сингари тилнинг барча сатҳларида амал қилади.

Тилнинг фонологик системаси мисолида олиб қарайдиган бўлсак, пропорционал зиддият маълум бир зиддият аъзолари ўртасидаги фонологик муносабатнинг шу системанинг бошқа бир зиддият аъзолари ўртасидаги муносабат билан бир хил бўлишига асосланган зиддиятдир.

Шуни таъкидлаш керакки, бир ўлчови ва кўп ўлчовли зиддиятлар пропорционал ҳам, ажралган ҳам бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек тилидаги *п-б* ундошлари ўртасидаги зиддият бир ўлчовли ва пропорционал бўлса, *р-л* ундошлари ўртасидаги зиддият бир ўлчовли ва ажралган; *п-ш* ўртасидаги зиддият эса кўп ўлчовли ва пропорционалдир.

Зидланувчи аъзолар ўртасидаги муносабатга кўра зидланишлар приватив, градуал (босқичли) ва эквиолент (тенг ҳуқуқли) турларга бўлинади. Бундай зиддиятлар бир ўлчовли ва кўп ўлчовли, пропорционал ҳамда ажралган зиддиятлар билан тасниф асосига кўра фарқ қилади.

Н.С.Трубецкой фонологик системадаги бундай зиддиятлар ҳақида шундай дейди: “Бир ўлчовли ва кўп ўлчовли, пропорционал ва ажралган зиддиятларнинг таснифи бутун фонологик система билан боғланади. Масалан, бир ўлчовлилик ва кўп ўлчовлилик зиддиятини ажратиш зидланувчилар ўртасидаги умумий белгининг фонологик системадаги бошқа зиддиятларга ҳам хос ёки хос эмаслигига асосланади. Пропорционал ва ажралган зиддиятлар эса зидланувчилар ўртасидаги муносабатнинг фонологик системанинг бошқа зидланишларида ҳам такрорланиш ёки такрорланмаслигига асосланади. Фонологик зиддиятлар фонологик системага нисбатсиз ҳам турларга ажратилиши мумкин. Бундай вақтда фонологик зиддиятлар таснифи учун зидланувчилар ўртасидаги соф мантикий муносабатлар асос бўлиб хизмат қилади” (Трубецкой, 1960: 82).

Ана шу белги асосида приватив, эквиолент ва градуал зидланишлар ажратилади. Бундай тасниф фонологик системада фонемалар таркибининг соф ташки тузилиши учун аҳамиятсиз бўлса ҳам, лекин фонемалар системасининг вазифасини белгилашда катта аҳамият касб этади. Бу зидланишлар тилнинг бошқа системаларида ҳам амал қилади. Яъни овознинг иштироки белгисига кўра жарангли-жарангсиз ундошлар зидланиши қуйидагича ҳисобланади.

t– *d*+; *k*– *g*+; *p*– *b*+ ва бошқалар.

Зидланувчи белгилар маълум бир белгининг турли даражаси билан характерланувчи зиддият даражали (градуал) ҳисобланади. Масалан, пайдо бўлиш ўрнига кўра тил ундошларидан *m – й – қ* ундошларининг тил олди, тил ўрта ва тил орқалик белгиларига кўра зидланиши даражали зиддият ҳисобланади. Бунда *m* ва *қ* ундошлари чегара аъзо, *й* ундоши эса ички ёки оралик аъзо саналади. Ёки тил системасининг лексик

сатҳидаги даражали зиддиятни А.Собиров қуйидагича изоҳлайди: “сўқмоқ – торқўча – йўл – шоҳқўча – шоссе – трасса парадигматик қаторида зидланишнинг чап четида сўқмоқ, ўнг четида трасса лексемалари туради. “Сўқмоқ”дан “трасса”га қадар даражаланишнинг ўсиб бораётганлигини кўришимиз мумкин.

Семантик структурасига кўра муайян парадигмаларга бирлашадиган кафедра – деканат – ректорат – вазирлик; шолча – кигиз – гилам; оқиш (оқимтир) – оқ – оппоқ; ёмон – ўрта – яхши – аъло; фонетика – орфоэпия – орфография – лексикология – морфемика – морфология – синтаксис – услубият; товуш – бўғин – сўз – сўз бирикмаси – гап – жумла каби лексемаларда ҳам даражали (градуал) зиддиятлар мавжуд (Собиров, 2004: 155).

Зидланувчи аъзоларнинг ҳар иккиси мантиқан тенг ҳуқуқли бўлган, яъни белгининг икки даражасини ҳам, тасдиқ ёки инкорини ҳам билдирмайдиган зидланишлар тенг қийматли (эквиволент) зидланиш ҳисобланади (Трубецкой, 1960: 83). Масалан, ўзбек тилининг фонологик системасидаги *э ва ў* унлиларининг зиддияти эквиволент зиддиятдир, чунки мазкур жуфтликда *э* олди қатор *ў* эса орқа қаторлик белгиси билан зидланган. Зиддият учун асос бўлган фарқловчи белги ҳар икки аъзода ҳам бор. Бу жиҳатдан улар тенг қийматлидир.

Профессор Ҳ.Неъматов ва профессор Р.Расуловлар бундай зидланишларни ўзбек тили лексик системасига қўллар экан, тенг қийматли зидланишни қуйидагича изоҳлайди: «тенг қийматли (эквиволент) зиддият деганда икки тил бирлигининг ўзига хос белги-хусусиятлар асосида ўзаро қарама-қарши қўйилиши, зиддияти тушунилади. Масалан, [она]: [бола]. Бу зиддиятда бир тил бирлиги вояга етган, нисбатан катта ёшдаги шахсни, иккинчиси эса вояга етмаган, нисбатан кичик ёшдаги шахсни ифода этади (Неъматов, 1995: 16).

Н.С.Трубецкой фикрига кўра, ҳар қандай алоҳида олинган, яъни фонологик системадан ва бу системанинг амалда қўлланилишидан (функциялашувидан) ажратиб олинган зиддият бир вақтнинг ўзида тенг қийматли ҳам (эквиволент), даражали (градуал) ҳам бўлиши мумкин.

Демак, зиддиятларнинг эквиволент, градуал ёки приватив зиддият сифатида баҳоланиши уларга қандай нуқтаи назардан ёндашилишга боғлиқ. Лекин бунда у ёки бу зиддиятни белгилаш соф субъектив характерга эга деган хулосага келмаслик керак. Шуни таъкидлаш керакки, зиддиятнинг ўзида уни маълум бир турга киритиш учун асос бўладиган қандайдир белги мавжуд бўлади.

Маъно фарқлаш кучига кўра доимий ва мўътадиллашган зиддиятларга бўлинади.

Зиддиятларнинг юқоридагича бўлиниши тил системасининг аниқ вазиятда функциялашувига асосланади. Н.С.Трубецкой тил системасининг, хусусан, фонологик системанинг функциялашуви ҳақида шундай дейди: “Фонологик системанинг функциялашуви деганда фонемаларнинг шу тил меъёрлари асосида бирикуви, шунингдек, айрим зиддиятларнинг амал қилиш шароити тушунилади” (Трубецкой, 1960: 86).

Лисоний birlikларнинг функция томонига асосий эътиборини қаратган Прага лингвистик мактабида тил системасидаги зиддиятларнинг бевосита нутқ жараёнида қандай рўёбга чиқиши марказий ўринни эгаллайди. Шунинг учун ҳам бу

лингвистик мактабда тил системасидаги зиддиятларнинг бевосита нутқ жараёнида юзага чиқиш шароити (позицияси) тушунчасига катта эътибор берилади. Бу тушунча Москва фонологик мактаби учун ҳам асосий тушунчалардан саналади.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, зиддиятларнинг бу таснифи тил системасидаги зиддиятларнинг бевосита нутқ жараёнида синтагматик муносабатга киришувида қандай амал қилишига асосланади. Бошқача айтганда, бўлақларнинг бутун ичидаги вазифасига таянади. Шунинг учун бўлақларнинг бутун ичидаги вазифасига эътибор бермайдиган лингвистик йўналиш учун бу тасниф ва позиция тушунчаси аҳамиятсиз саналади.

Масалан, ўзбек тилининг фонологик системасидаги т-д, к-г, п-б каби приватив зиддиятлар нутқ жараёнида бутунлик таркибида қандай шароитда қўлланилишига кўра турлича амал қилади. Сўз охирида келган жарангли ундошлар жаранглилик белгисини йўқотади. Натижада юқоридаги жуфтликлар нутқ жараёнида бундай шароитда зидланиш хусусиятига эга бўлмайди.

Демак, тил системасидаги зиддият аъзолари нутқ жараёнида бутун ичида синтагматик муносабатга киришганда, зиддиятга асос бўлган белгини сақлаб қолиши ҳам мумкин. Шунга кўра зиддиятлар доимий ва мўътадиллашган зиддиятларга бўлинади.

Тил системасидаги зиддият аъзолари нутқ жараёнида бутун таркибида муайян синтагматик муносабатга киришганда ҳам зиддиятга асос бўлган белгиларини сақлаб қолса, доимий зиддият, аксинча, сақлаб қолмаса, мўътадиллашган зиддият, тўғрироғи, тил системасидаги зиддиятнинг мўътадиллашуви саналади.

Мўътадиллашувга олиб келадиган ҳолат мўътадиллашув ҳолати дейилади. Аксинча, зиддият қийматини сақлаб қолишга хизмат қиладиган ҳолат релевантлик ҳолати ёки шароити дейилади. Мўътадиллашув ҳолатида зидланувчи аъзоларнинг ўзига хос белгилари йўқолади, ҳар икки аъзо учун умумий бўлган бирлаштирувчи белгилар (зидланувчи аъзолар ўртасида қиёс учун асос бўлаган, ҳар иккисида такрорланувчи белгилар) эса сақланиб қолади. Демак, ҳар қандай зиддият ҳам мўътадиллаша бермайди. Мўътадиллашув учун энг берилувчан зиддият бир ўлчовли зиддият саналади. Мўътадиллашув ҳолатида зидланувчилардан бири шу зиддият «архифонема» сининг вакили бўлиб қолади.

Н.С.Трбецкойнинг “Фонология асослари” китоби орқали машҳур бўлган фонологик зиддиятлар дунё тилшунослигида тил системасининг турли сатҳлари учун қўлланила бошланди. Тил системасидаги турли сатҳ бирликлари ўртасидаги зиддиятларни ўрганишга катта эътибор берилгани туфайли, зиддиятларнинг таснифи ҳам тобора мукамаллашиб борди. Лисоний бирликлар зиддияти таснифининг мукамаллашишида, айниқса, А.А.Реформатскийнинг хизмати катта бўлди.

Мўътадиллашув (нейтрализация – лотинча “*neuter*” – у ҳам, бу ҳам эмас, бетараф) [8] тушунчаси лисоний бирликларга функционал нуқтаи назардан ёндашувчи функционал лингвистика тарафдорлари томонидан тилшуносликка киритилди.

Мўътадиллашув тушунчаси дастлаб фақат фонологик сатҳ бирликлари учун қўлланилди. Фонемалар ўртасидаги фарқли белгиларнинг йўқолиши мўътадиллашув дейилди. Фонологияда эътироф этилган бу тушунча кейинчалик тилнинг бошқа сатҳ бирликлари учун ҳам қўлланила бошланди (Нурмонов, 1984: 56). Бугунги кунда лисоний бирликлар зиддияти ва зидланувчи аъзолар ўртасидаги фарқловчи белгиларнинг маълум

шароитда йўқолиши, мўътадиллашуви тушунчалари тилшуносликда қатъий ўрин олди. Мўътадиллашув ҳодисаси ўзбек тилининг барча сатҳларида учрайди.

Маълумки, кучли позициядаги унли фонемаларнинг асосий белгиларига тилнинг уч даражадаги (юкори, ўрта ва куйи) кўтарилиш ва лабланиш-лабланмаслик белгилари киради. Олд ва орқа қаторлик белгиси эса унлиларнинг асосий белгиларига кирмайди, чунки унлилар қатори сўз шакл таркибидаги позицияга боғлиқ белги ҳисобланади.

Ўзбек тилининг унли фонемалари тилнинг кўтарилиш даражасига кўра зидланиши «уч поғонали», лабланиш белгисига кўра икки синфлидир. Ўзбек тилида унлилар бир белгига асосланган қуйидаги тенг ҳуқуқли зиддиятларни ҳосил қилиши мумкин: лабланиш белгисининг бор-йўқлигига кўра: (o-a, ў-э, и-у), компактлик-диффузлик белгисига кўра умумий, лабланиш белгисига кўра фарқли белгига эга, компактлик-диффузлик белгисига кўра: o (компакт, очик) –у (диффуз, ёпик); a (компакт, очик) – и (диффуз, ёпик). Шу билан бирга, бу икки зиддият аъзолари ўрта кўтарилиш (ярим очик, ярим ёпик) унлиларига, бир томондан, «компакт-компакт эмаслик», иккинчи томондан, «диффуз-диффуз эмаслик» белгисига кўра зиддиятга киришади. Кўриниб турибдики, ўзбек тили унлиларининг бир белги асосида фарқланувчи уч зиддияти, икки белги асосида фарқланувчи олтига (унда лабланиш белгиси билан тилнинг кўтарилиш даражаси белгиси бирга олинади) жами 9 та унлилар зиддияти мавжуд.

Ундошлар зиддиятида пайдо бўлиш ўрни, усули, овознинг иштироки белгилари асосий фарқловчи белгилар саналади. Ўзбек тили ундош фонемалари биринчи белги асосида 26 та зидликни, иккинчи белги асосида 23 та зидликни, учинчи белги асосида эса 8 та зидликни, жами 57та зидликни ташкил этади. Ундошларнинг юқоридаги каби парадигматик муносабатлари нутқ жараёнида турлича ўзгаришларга учраши, зидликлар ўртасидаги фарқловчи белгиларнинг йўқолиши, сигнификатив кучсиз позицияда ўзаро эркин алмашилиб, маъно фарқламаслиги муайян тил бирлигининг вариантларини ҳосил қилиши мумкин. Натижада мўътадиллашув ҳодисаси рўй беради. Ундошлар зидлиги ўртасида мўътадиллашув ҳам ундошларнинг кучсиз позицияси билан боғлиқ. Ундошлар парадигматик зиддиятининг мўътадиллашуви морфологик жараён натижасида вужудга келади. Шунинг учун ҳам ундошлар мўътадиллашуви морфонология билан узвий боғлиқ.

Маълумки, парадигма аъзолари ўртасидаги зиддиятнинг синтагматикада мўътадиллашуви фақат бир морфемали лексемалар доирасидагина эмас, балки икки ва ундан ортиқ морфемаларнинг синтагматик муносабатидан ташкил топган лексемаларнинг морфемалар чокида ҳам рўй беради. Бундай вақтда морфема варианти юзага чиқади. Морфема вариантлари замирида фонема вариантлари ётади. Бошқача айтганда, морфемалар чокида рўй берадиган фонологик зиддиятларнинг мўътадиллашуви морфема вариантларининг ҳосил бўлишига олиб келади. Ўзбек тили морфемалари оралиғида *n-в* (*топиб-товип*), *n-б* (*қоп+и – қаб +и* (*желовчи*)), *к-г* (*тилак + им – тилагим*), *қ-г* (*қишлоқ+им – қишлогим*), *г-к* (*тег+ган – теккан*, *барг+га – бакка*), *н-г* (*биз+ни – биззи*), *н-д* (*биз+ни – бизди* (*Балиқчи*)), *р-д* (*бер+ди–бедди* (*Наманган*)), *р-т* (*кекирдak-кекиттак* (*Наманган*)), *р-н* (*ўрин+и–ўрни–ўнни* (*Наманган*), *бурун+и–бурни–бурни* (*Наманган*, *Балиқчи*)), *ч-с* (*ич+са–исса* (*Балиқчи*)), *т-с* (*кет+са–кесса* (*Балиқчи*)), *н-т* (*от+ни – отти* (*Тошкент*)), *н-р* (*шаҳар+ни–шаҳарри* (*Наманган*)), *н-м* (*қизим+ни–қизимми*, *ўзим+ни–ўзимми* (*Тошкент*, *Наманган*)), *н-п* (*гап+ни–гаппи*, *қоп+ни–қоппи*)

каби фонемалар зиддиятларининг мўтадиллашуви ва бунинг натижасида морфемаларнинг моддий жиҳатдан икки хил вариантланиши кузатилади.

Мўтадиллашув сўз ясовчи аффиксал морфемалар зиддияти натижасида ҳам кузатилади. Сўз ясовчи *-ли, -дор, сер-, ба-* морфемалари “белгига эгалик” маъноси билан бир парадигмага бирлашади. Бу мазкур аффикслар учун умумлаштирувчи, бирлаштирувчи сема ҳисобланади. Парадигма аъзолари эса, ўз навбатида, айрим маъно кирралари билан зиддиятли муносабатда бўлади. Масалан, *-ли* аффикси “белгига эгалик”, *сер-, -дор* аффикслари эса “белгига ортиғи билан эгалик” характерига кўра даражали зиддиятга киришади. Солиштириб кўрайлик: *гулли (гули бор), гулдор, сергул (гули кўп)*. Мазкур вазиятда *-дор* ва *сер-* аффикслари синтагматикада бир-бири билан эркин алмашиш хусусиятига эга бўлганлиги учун, улар ўртасидаги зиддият мўтадиллашган зиддият ҳисобланади, бунинг натижасида реал мўтадиллашув юзага келади. *-ли* ва *сер-* аффикслари ўртасида эса зиддият қиймати маълум даражада сақланади (*гулли (гули бор) ва сергул (гули кўп)*), шунинг учун тўлиқ бўлмаган мўтадиллашув юзага чиқади. *-ли, -дор, сер-, ба-* аффиксларининг бир парадигмага мансублиги уларнинг доимо ўзаро эркин алмашилиш дистрибуцияси муносабатида бўла олади, дегани эмас. Масалан, юқоридаги вазиятда *ба-* префикси *-ли, -дор, сер-* аффиксал морфемалари билан битта қаторда туролмайди. Чунки *гулли, гулдор, сергул* дейиш мумкин, аммо *багул* деб бўлмайди. Демак, деривацион морфемаларнинг зиддиятли муносабатга кириша олиши синтагматикага алоқадордир. Алоҳида олинганда бир парадигма аъзолари саналган морфемалар синтагматикада ҳар доим ҳам мўтадиллашавермайди.

Ўзбек тилида келишик ва кўмакчиларнинг алмашилиш ҳолатлари ҳам кўп учрайди. Масалан: *Саратон офтоби аёвсиз қиздираётганидан, оёқ остида қум, бетон қоришмасининг кукунлари сочилиб ётган майдончадан ўтиб, туриб қолдим. (Ў.Ҳошимов, Икки эшик ораси).*

Берилган парчада аналитик ва синтетик шакллар дистрибуцияси содир бўлиб, чиқиш келишиги шакли *-дан* билан *туфайли, сабабли, боис* сингари аналитик шакллар маънолари ўртасидаги зиддиятлар йўқолган. Қиёслаймиз: *Саратон офтоби аёвсиз қиздираётганидан // саратон офтоби аёвсиз қиздираётгани туфайли, (сабабли, боис) оёқ остида қум, бетон қоришмасининг кукунлари сочилиб ётган майдончадан ўтиб, туриб қолдим. оёқ остида қум, бетон қоришмасининг кукунлари сочилиб ётган майдончадан ўтиб, туриб қолдим.*

Синтактик сатҳ бирликлари ўртасидаги зиддиятларни шакл ва маъно муносабатига кўра уч турга ажратиш мумкин. Улар қуйидагилар:

1. Синтактик зиддият (шакл ва шакл зиддияти).
2. Семантик зиддият (бир шакл ичида маънолар зиддияти).
3. Синтактик-семантик зиддият (шакл ва мазмун зиддияти).

Директор мактабдан гапирди жумласидан икки хил маъно англашилиши мумкин: 1) директор мактаб ҳақида гапирди (нима ҳақида гапирди?); 2) директор мактабдан туриб гапирди (қасрдан гапирди?). Бунда бир шакл ичида маънолар зиддияти кузатилади. Контекстда ана шу маънолардан фақат биттаси функциялашади. Натижада семантик зиддиятларнинг мўтадиллашуви рўй беради.

Ўтиришингизни буюраман жумласида икки хил зиддият кузатилади: 1) синтактик-семантик зиддият (дарак гап шакли ва буйруқ мазмуни ўртасидаги зиддият); 2) шакл ва шакл зиддияти (синтактик зиддият). Бу ўринда буйруқ мазмуни учун икки хил гап шаклидан фойдаланиш мумкин: *Ўтиринг. // Ўтиришингизни буюраман*. Биринчиси буйруқ гап, иккинчиси дарак гап. Ана шу буйруқ ва дарак гап шакллари ўртасида кузатилган зиддиятни синтактик зиддият деб юритдик. Тилда ўзаро зиддиятли муносабатда бўлган ана шу зидланувчи аъзолардан нутқий вазиятда фақат биттасининг воқеланиши натижасида мўтадиллашув юзага келади.

Ўзбек тилида содда гапларда парадигма аъзолари ўртасидаги зиддиятлар ва уларнинг мўътадиллашуви қуйидаги ҳолатларда юзага келиши мумкин:

1. Ифода мақсадига кўра дарак, сўрок, буйруқ ва истак гапларда.
2. Гапнинг воқеликка муносабатига кўра тасдик ва инкор гапларда.
3. Эмоционаллигига кўра ҳис-ҳаяжонли ва ҳис-ҳаяжонсиз гапларда.
4. Зарурий бўлакларнинг иштирокига кўра тўлиқ ва тўлиқсиз гапларда.
5. Мураккаблашишига кўра мураккаблашган ва мураккаблашмаган гапларда.

Масалан, мураккаблашган содда гапларда мўътадиллашув қуйидагича кечади. Содда гаплар таркибида сифатдош, равишдош, ҳаракат номи ўрамлари, шарт феълли конструкциялар қатнашганда, одатда, гапда бирдан ортиқ пропозиция ифодаланади. Н.Маҳмудов бундай конструкцияларга нисбатан “иккинчи даражали предикация” терминини қўллашни маъқул деб билади (Маҳмудов, 1984: 99). Олим туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида иккинчи даражали предикацияга эга бўлган конструкциялар орасида сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи ҳамда феълнинг шарт майли шакли оборотлари кенг тарқалганини айтади ва бундай конструкциялар билан мураккаблашган содда гапларда ана шу конструкциялар ҳисобига икки ёки ундан ортиқ пропозиция ифодаланиши ҳамда шу йўл билан гап семантик субстратининг мураккаблашуви натижасида гапда семантик-синтактик асимметрия юзага келишини таъкидлайди (Маҳмудов, 1984: 99). Семантик-синтактик асимметрия эса мураккаб жараён бўлиб, аввало, икки элементнинг зиддияти ва маълум шароитда уларнинг зиддият белгиларини йўқотиб, мўътадиллашуви натижасида вужудга келади.

Баъзан сифатдош ўрамларда номинализациянинг кучайиши ундаги предикатив мазмуннинг камайишига олиб келади. Натижада у иккинчи пропозиция ифодачисининг таркибий қисмига айланиши мумкин. Масалан,

Мўминлар пайгамбарлар Саййиди (с.а.в.) жанобимизнинг ортларида Каъбага юзланиб, намозга туришиди. (Аҳмад Лутфий Қозончи. Саодат асри қиссалари) Гапда учта пропозиция мавжуд: 1) *пайгамбарлар Саййиди (с.а.в.) бўлган*; 2) *жанобимизнинг ортларида Каъбага юзланиб*; 3) *мўминлар намозга туришиди*. Биринчи пропозиция сифатдош ўрам, иккинчиси равишдош ўрам билан ифодаланган. Сифатдош ўрам таркибидаги “*бўлган*” қисмининг тушириб қолдирилиши оқибатида номинализациянинг кучайиши ундаги пропозициянинг кучсизланишига олиб келган. Натижада у равишдош ўрам орқали ифодаланган пропозициянинг таркибий қисмига айланган ва жумла орқали учта эмас иккита пропозиция ифодаланган. Биринчи пропозиция “*Мўминлар пайгамбарлар Саййиди (с.а.в.) жанобимизнинг ортларида Каъбага юзланиб*” равишдош ўрами орқали ифодаланган ва иккинчи даражали предикацияни ташкил қилган. Иккинчи пропозиция (*намозга туришиди*) эса гапдаги асосий предикатдан англашилган. Гапни икки хил шаклда ифодалаш мумкин: *Мўминлар пайгамбарлар Саййиди (с.а.в.) жанобимизнинг ортларида Каъбага юзланиб, намозга туришиди // Мўминлар пайгамбарлар Саййиди (с.а.в.) жанобимизнинг ортларида Каъбага юзланишиди, намозга туришиди*. Ҳар иккала гапда ҳам ахборот сифими бир хил. Биринчи гап тузилишига кўра содда гап бўлса, иккинчиси боғловчисиз қўшма гап. Кўринадики, тилда мураккаблашган содда гап ва боғловчисиз қўшма гаплар зиддиятли муносабатга киришган. Нутқда улардан фақат биттасининг воқеланиши натижасида мўътадиллашув юз беради. Мўътадиллашув жараёнини босиб ўтган жумланинг эса шакли ва мазмуни ўртасида номувофиқлик кузатилади.

Таҳлиллардан кўриниб турганидек, мўътадиллашув ўзбек тилининг барча сатҳларида бирдек амал қилувчи универсал ҳодисадир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Маҳмудов Н. (1984). Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. Тошкент: Ўқитувчи.

Набиева Д. А. (2005). Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши. – Тошкент: Шарқ.

Неъматов Х., Расулов Р. (1995). Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи.

Нурмонов А. (1984). Нейтрализация оппозиций лингвистических единиц по признаку утвердительности-отрицательности. // Советская тюркология. – № 3. – С. 56.

Реформатский А.А. (1970). Из истории отечественной филологии. – М.: Просвещение.

Собиров А. (2004). Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. Тошкент: Маънавият, 2004.

Трубецкой, Н.С. (1960). Основы фонологии. – М.: Иностранная литература.

<https://ru.wikipedia.org> (15.01.2023).

MIKAYIL MÜŞFİQ VƏ TÜRKIYƏ POEZİYASI

Safurə QULIYEVA

Özet

Müşfiq yenilikçi türk poeziyası nümayəndələrinin yaradıcılıqlarına, xüsusilə Tovfiq Fikrətin şeirlərinə yaxından bələd olmuş, bədii şüurunun formalaşdığı dövrdə müəyyən dərəcədə onlardan təsirlənmişdir. Bədii təfəkkürünün formalaşdığı dövrdə gənc Müşfiqə XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış digər türk şairlərinin də müəyyən təsiri olmuşdur. Ümumilikdə, 20-ci illərdə gənc Müşfiq Yeni türk şeirinin nümayəndələrinin orijinal poetik yeniliklərindən əksər hallarda elə yaradıcı bəhrələnmişdir ki, onları şairin fərdi üslubuna aid xüsusiyyətlərdən, söz və ifadələrdən ayırmaq çətinidir. Yaradıcılığının ilk dövrünə aid şeirlərinin təhlilindən görünür ki, Müşfiqin fitri istedadı öz qidasını ümumilikdə xalq yaradıcılığı, doğma klassik poeziya və Türkiyənin Yeni dövr ədəbiyyatı sənətkarlarının zəngin irsindən almışdır.

Açar sözlər: Mikail Müşfiq, Yeni dövr ədəbiyyatı, poeziya, klassik poeziya, şifahi xalq ədəbiyyatı.

Mikayil Mushfiq and Turkish Poetry

Abstract

Mushfiq was closely acquainted with the works of representatives of innovative Turkish poetry, especially the poems of Tovfiq Fikret, and was influenced by them to a certain extent during the formation of his artistic consciousness. During the formation of his artistic thinking, young Mushfiq was influenced by other Turkish poets who lived and created in the beginning of the 20th century. In general, in the 20s, the young Mushfiq Yeni used the original poetic innovations of the representatives of the Turkish poetry in most cases so creatively that it is difficult to separate them from the features, words and phrases of the poet's individual style. From the analysis of his poems from the first period of his creativity, it can be seen that Mushfiq's innate talent received its nourishment from the rich heritage of folk creativity, native classical poetry and the artists of Turkish New Age literature.

Keywords: Mikail Mushfiq, New period literature, poetry, classical poetry, oral folk literature.

Gənc şairin bədii-estetik şüurunun formalaşması və inkişafında müxtəlif amillərin önəmli rolu olur. Bunlardan ən mühümü onun erkən çağlardan fitri istedadının özülləndiyi bədii söz qaynaqlarıdır.

XX əsr Azərbaycan poeziyasının parlaq yenilikçi şairi Mikayıl Müşfiqin bədii təfəkkürü çox erkən çağlardan əsas 3 bədii söz mənbəyindən bəhrələnməmişdir:

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri;
2. Şərq klassik poeziyası;
3. XIX – XX əsr Yeni türk şeiri.

Yüzdilliyin əvvəllərində ölkədə maarifçilik hərəkatının geniş yayılması zamanı dərslərə tələbat xeyli artmışdı. 1944-cü ildə nəşr olunmuş ikicildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında prof. Mir Cəlal yazırdı: “Məktəblərdə əsas tədris-tərbiyə vəsaiti olaraq Türkiyədən gələn kitablar istifadə olunurdu. M.Ə.Yurdakul, Ə.Hamid, T.Fikrət, Namiq Kamal kimi müəlliflərin əsərləri oxudulurdu. Kitabxanalar İstanbul kitabları ilə dolu idi” (1, 268). Balaca Mikayılın 6 yaşında itirdiyi ədəbiyyat müəllimi və şair atası Əbdülqədir Vüsaqıdın ona miras qalmış şeir kitablarından türk şairlərinin, xüsusilə Tofiq Fikrətin bütün şeirlərini əzbər bilməsinə dair xatirələrdə bir çox qeydlər vardır. Bundan başqa həmin dövrdə İstanbulda təhsil alan azərbaycanlı ziyalılar, həm də Bakının orta və ali məktəblərində dərs demək üçün dəvət olunan türk müəllim və professorları vasitəsilə də şeir həvəskarlarında türk ədəbiyyatına ciddi maraq oyanmışdı.

İnqilabdan sonrakı ilk onillikdə Azərbaycan ədəbiyyatının bədii yaradıcılıq metodunda, mövzu və ideyasında bir dəyişiklik, ictimai vəziyyətlə əlaqədar irəliləyiş olduğu halda, ifadə tərzində və texniki quruluşunda elə bir ciddi fərq nəzərə çarpmırdı. Bu, poeziyada daha kəskin duyulurdu. Buna görə də ədəbi tənqiddin o zaman daha çox əhəmiyyət verdiyi yaradıcılıq problemlərindən biri “yeni məzmun, əski şəkil” məsələsi idi. Lakin erkən yaşlarından klassik poeziya və xalq şeiri ilə birlikdə Yeni türk ədəbiyyatını da dərinlən mənimsəmək Müşfiq şeirlərini belə uyğunsuzluq və yeknəsəqliyə düçar olmaqdan xilas etmişdi. Onun hələ ilk kitabı “Küləklər”də (1930) toplanan 55 şeirin hər biri ayrı-ayrı mövzularda yazılmaqla bərabər forma cəhətdən də əksər hallarda biri digərini təkrar etmirdi. Bu şeirlərdə Müşfiqin klassik poetikadan, xalq şeiri ənənələrindən yaradıcılıqla faydalanması ilə yanaşı Yeni türk poeziyasının sənətkarlıq uğurlarından da bacarıqla bəhrələndiyi müşahidə edilməkdədir. Müşfiqə bu son təsir zamanının poeziyasını yaratmaq axtarışlarında Yeni türk şeirində rast gəldiyi ideya-məzmun yeniliklərindən və sadə xalq üslubunun yüksək poetika qovuşduğundan irəli gəlirdi.

Müşfiq yenilikçi türk poeziyası nümayəndələrinin yaradıcılıqlarına, xüsusilə Tovfiq Fikrətin şeirlərinə yaxından bələd olmuş, bədii şüurunun formalaşdığı dövrdə müəyyən dərəcədə onlardan təsirlənmişdir.

Tələbəlik illərinin dostu Əliyər Qarabağlı yazırdı: "Müşfiq ən çox ədəbiyyat dərsləri ilə maraqlanırdı. Xüsusilə, Türk ədəbiyyatını çox sevirdi. Yaxşı yadımdadır, Şaiq müəllim bizə N.Kamal, T.Fikrət, Ə.Hamidin yaradıcılığında danışanda Müşfiq adətən müəllimi qabaqlayıb ya icazə istər, ya da icazəsiz şeirləri əzbər deyər, ilhamla, şeirin musiqisindən həzz alaraq çox gözəl deyər..." (12).

Tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi, türk ədəbiyyatında ilk dəfə Tovfiq Fikrət “əsasən vəznə də, qafiyənə də, vəzn xüsusundakı qənaəti də, qafiyə haqqındakı zehniyyəti də yıxmış, qırılmış...”(9, 785). O, şeirin tematik hüduqlarını real həyatdan alınmış, adi görünən, lakin lirik duyğularla süslənmiş məzmunlarla genişləndirib, onların bədii ifadəliliyinə nail

olmaq üçün müxtəlif şəkil və obrazlardan istifadə etmiş, əksər halda məhz yeni forma biçimini yaratmışdı. T. Fikrət, eləcə də onun mənsub olduğu "Sərvəti-fünun" cərəyanının digər nümayəndələri "ilk dəfə şeiri təfərrüatı ilə tərkib edilmiş bir bütün yapıyor. Şeirlə rəsm və musiqi arasında sıx bir münasibət quruyor, tablo kimi təsvirlər yapıyorlar". (8,19) Tovfiq Fikrətin "Ramazan sədəqəsi" belə "bütün" nümunələrdəndir. Burada balaca dilənçinin soyuq, yağışlı bir gündə acınacaqlı vəziyyətinə qarşı ətrafdakı insanların laqeydliyinin hissiz, duyğusuz təbiət fonunda bütöv, canlı bir bədii lövhəsi yaradılmışdır. Müşfiqin "Dilənçi" şeirinə bu poetik təsvirin, oradakı lirik hiss və duyğuların təsiri güclüdür. "Dilənçi"nin kompozisiya quruluşu, demək olar ki, T. Fikrət şeirinin eynidir: soyuq, şaxtalı hava, şəhərdə izdihamlı bir yer, isti evlərinə tələsən adamlar, zavallı dilənçinin yalvarışları və bu səhnənin həssas şair qəlbində oyatdığı fikri-hissi təlatümlər. Lakin eyni mövzunun lirik "mən" in fərdi baxışı və ayrı-ayrı mühitin ictimai amilləri ilə pöhrələnən bədii həllindəki kəskin fərqi - məcazlı dilin, ahəng və ritmin müxtəlifliyində müşahidə etmək olur. Müşfiq də T. Fikrət kimi, şeirin birinci bəndində təbiətin sərt, amansız fəslindən bir lövhə çıxır. "Ramazan sədəqəsi"ndə ikinci, üçüncü bəndlərdə "soluq, məhbut bir yavrucuğun" həzin yalvarışlarına laqeyd insanların təsviri şeirin bu tutqun, kəskin rənglərini daha da qatılaşdırır:

Axın-axın keçən ərbabe ehtizaz və rifah

Edər bu kirli, bu yırtıq sədadan istehzah. (6, 22)

İnsanların daşqəlbliliyi təbiətin amansız tufanları, "soğuc yağmuru" ilə əvəz olunduqca xüsusilə sarsıdıcı təsir bağışlayır.

Müşfiqin "Dilənçi"ində də ilk bəndlərdə "təbiətin dəhşətləri" təsvir edildiyinə baxmayaraq, ahəng qəzəbli deyil, mülayim, yumşaqdır. Təsədüfi deyil ki, burada Fikrət şeirindəki qəddar təbiətin əksinə olaraq:

Yellər dəxi vəlvələli ötüyorkən bu yoldan,

Yavaş-yavaş səslərini dəyişdirib bir qadar,

Onlar dəxi uzaqlarda ağlıyorlar könüldən. (13, 40)

"Dilənçi"də zavallı çocucuk tək deyildir, "yorğun, titrək əllərilə kəməncə çalan zəif bir ixtiyar" da onunladır. "Gələn-gedən insanlar" da "Ramazan sədəqəsi"ndə olduğundan fərqlidirlər:

Kamançanın simlərindən qopan yanıq havalar

İncəldikcə, hər kəs ondan acı bir həzz alıyor.

Bu mənzərədən təsirlənən Müşfiq də Fikrət kimi coşub dalğalanır, üsyan edir. Lakin gənc şair "zavallı bir xilqətə" biganə olan cəmiyyətdə qarşı deyil, "əzab dolu illərin qaralanmış lövhəsi" olan ixtiyara qarşı çıxır:

Sənin artıq vaxtın ötmüş,

Səni dövrən səfil etmiş.

Fəqət onu, o sevimli qızcığazı,

Olma razı qış dondursun, günəş yaxsın.

Bırak onun əllərini,

Bırak onun hörülməmiş tellərini...

Çağlıyorkən yurdumuzda yaşayışın selləri,

Bəlkə öpsün gözlərini səadətin yelləri. (13, 41)

Göründüyü kimi, Müşfiqə bu lirik təsviri bilavasitə canlı həyat materialı vermişdir. Lakin bu mövzunun poetik fon və lirik süjet baxımından Tovfiq Fikrətin həmin illərdə dərslərdəki məşhur şeiri ilə səsleşməsi müşahidə etdiyimiz əlaqəni yaratmışdır. Lirik süjet yaradıcılığı və “bütöv bir lövhə” canlandırmaq sarıdan böyük ustadın sənətindən yaradıcı bəhrələnmə gənc şairə fərdi lirik həyəcanın məhsulu olan orijinal bir əsər yaratmağa mane olmamış, onun poetik səsini üstələməmişdir. Digər tərəfdən, lirik təsvirin görümlü olması, ritmin emosional ovqata uyurlığı da ustad sənətindən təsirlənmənin nəticəsi idi.

Tofiq Fikrət poeziyasının Müşfiqə təsirini hiss etdirən başqa bir şeir “Bir lövhə”dir. Türk şairinin “Pərdeyi-təsəlli” şeirində lirik məzmun uzun ömür sürmüş səksən yaşlı bir kor qocanın yaşayışdakı “acı lövhələri” görmədiyinə görə ona qarşı lirik qəhrəmanın həsəd hissələrinin lirik ifadəsidir. Şeirin birinci hissəsində şair qocanın portretini canlandırır:

İştə səksən yaşında bir sail,
Yaşamış, kainatı görməyərək,
Yaşamış, mövtə olmamış qail,
Yaşamaq ayrı, görmək ayrı demək. (7, 384)

Müşfiq də şeirinə təxminən belə bir təsvirlə başlayır:

İştə səksən yaşında beli bükük bir qadın,
Aylar, illər bilmədən qırmış qolun, qanadın.
Zaman çəkmiş canına gözlərinin nurunu,
Ömür almış əlindən qəlbinin sürurunu. (13, 71)

Lakin Müşfiqdə bu bədii portret tamamilə fərqli bir lirik süjetin başlanğıcı üçün təqdim olunur. Kor qoca surəti T.Fikrətə ətrafındakı ictimai həyata, mühitə qarşı narazılığını ifadə etmək üçün lazım olmuş, buna görə də böyük türk şairi öz şeirini qocaya müraciətlə belə bitirmişdir:

Ey qoca, ey baba, sənə nə qəmin?
Səni görməklə mən, mən amacam
Yenə bir çox əzaba, dərdə... Sevin.

Baxıram, bil ki, qibtə ilə sənə,
Bax, bu gün mən də, mən də möhtacam
Səndəki o təsəlli pərdəsinə. (7, 384)

Müşfiqin şeirində isə bədii obyekt - bədbinliyə düşmüş, küskün əhvali-ruhiyyəli bir gəncdir. Şair artıq ömrünü sürmüş qocanın hələ də yaşamaq istəyini təsvir etməklə gənci ayılmağa, həyat barədə ciddi düşünməyə dəvət edir:

Ey hənuz gəncliyinin dəmlərini yaşayan,
Qəlbində gur dalğalı çağlayanlar daşıyan,
O səksən yaşlı qadın yaşamaq istiyorkən
Bilməm niçin həyatdan uzaqlaşmasan sən? (13,71)

Hər iki şeirdəki lirik qəhrəmanların yaşayışla əlaqədar düşüncələrindəki ziddiyyət onların yaşadıkları ictimai-sosial mühit arasındakı kəskin fərqləndirici irəli gəlirdi. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, “Pərdeyi-təsəlli” şeirinin şəkli Avropa nəzm növlərindən Şerq

ədəbiyyatına ilk dəfə Sərvəti-fünun şairləri, xüsusilə Tovfiq Fikrət tərəfindən gətirilən sonetdir. Tənzimatdan sonrakı türk ədəbiyyatında intişar tapmış sonetdən XX əsr Azərbaycan romantik şairləri H.Cavid, A.Şaiq də geniş istifadə etmişlər. Müşfiq forma rəngarəngliyinə çox həssas olduğundan həmin illərdə artıq Şərq poeziyasında özünə hüquq qazanmış bu şəklə də dəfələrlə müraciət etmiş, onun mövcud olan bir çox növlərində şeirlər yazmışdır. “Üsyana başla”, “Əllər”, “Gülüşlər”, “Qadın”, “Əmək”, “Torpaq” və s. Müşfiqin belə sonetlərindəndir. “Torpaq” şeiri də T.Fikrətin eyni adlı əsəri ilə süjet baxımından səsləşməkdədir. Müşfiq ana torpağın onda oyatdığı hissi, həyəcanı Fikrət şeiri şəklində qələmə alsada, müstəqil fərdi düşüncənin məhsulu olan yeni bir əsər yaratmışdır. Eyni obyektin iki şairdə oyatdığı duyğuların bədii ifadəsi bu sənətkarların öz ictimai mühitinə, zamanına baxışını müşahidə etmək cəhətdən maraqlıdır. Fikrət yazırdı:

Səni isminlə sadə yad etmək
Bana yəs'i-fəna verir. Gerçək
Bəsliyən varımı səndə hissi bəqa.
Bəncə timsalı əsfəliyyətsən,
Qara torpaq, maziyi-zillətsən,
Bəndən əfsusi-binəhayə sana. (8, 314)

İctimai mühitində gedən quruculuq işlərindən, mədəni yüksəlişdən ruhlanan gənc Müşfiqdə isə vətən anlayışı ilə müvazi düşünülmüş torpaq dövrlə səciyyələnən başqa lirik duyğular, düşüncələr oyadırdı:

Sən və mən bir ruhuz iki qalıbda,
Qara torpaq, səni yerdən alıb da
Göylərə qaldıran əməllərimdir.
Sənə qüvvət verən, sənə ruh verən,
Çoraq çöllərini çiçəkləndirən
Mənim şən əməyim, alın tərindir. (13, 327)

Bu qism yaradıcı poetik təsirlənməni T. Fikrətin “Bir əyyaşın qarşısında” və “Sərxoş” şeirləri ilə Müşfiqin “Əyyaş”ı, T. Fikrətin “Ənini-qəm”i ilə Müşfiqin “Xəzən içində bahar” şeirləri və s. arasında da izləmək mümkündür.

Gənc şairin Tovfiq Fikrət şeirinin təsiri ilə yazdığı əsərlərindəki sənətkarlıq fərqləri, hər şeydən əvvəl, konkret ictimai mühit, quruluşla bağlı müxtəlif ideya-mövzu istiqamətindən irəli gəlirdi. T. Fikrət yaradıcılığında kədər, nifrət, qəzəb, etiraz, üsyankarlıq əhvali-ruhiyyəsi müqabilində Müşfiqin şeirlərində onun gənc xolerik xarakterindən irəli gələn ümumi ruh yüksəkliyi, dinamikliklik, ümumxalqın rifahı, gələcək səadətində inam duyğuları ilə bağlı sürur, fərəh hissələri səslənirdi. Bu fərq şeirlərin mövzu və kompozisiya quruluşlarındakı bənzərliyə baxmayaraq, gənc şairdə lirik süjetin bədii həllindəki orijinallığı və fikri-hissi ifadə cəhətdən özünəməxsusluğu şərtləndirir və əsaslandırır.

Gənc şairi Tovfiq Fikrətin yaradıcılığı ilə şeir dili baxımından bağlayan poetik ifadələr də az deyildi. 20-ci illərdə onun işlətdiyi “acı ruzgarlar”, “pərişan buludlar”, “öksüz cocuq”, “div sədası”, “cocuq ruhu”, “qara əjdər” və s. kimi təşbeh və epitetlər romantik şairlərimizin şeirlərində də işlənilsə də T. Fikrətin dərsləklərdə geniş yer alan “Doxsan beşə doğru”, “Rübabin cavabı”, “Fərdə”, “Fənər” və s. şeirlərinin təsiri sayıla bilər. Məsələn, türk şairinin “Mavi dəniz” şeirində işlətdiyi aşağıdakı obrazlı ifadələrdən:

Səfii-rakid, hanı axşamkı təğəyyür, həyəcan,
Bir coşuq ruhu qədər şimdiki münəvvər, ləkəsiz.
Uyuyor mavi dəniz (6, 302).

Müşfiq də “Göy göl”ün təsvirini verərkən yaradıcı bəhrələnmişdir:

Dağların kölgələnən qoynunda,
Uyuyor naz ilə Göy göl rahat...
Ey cocuq ruhu qədər şən Göy göl,
Köksü almaz kimi rövşən Göy göl. (13, 117)

Jaxud T. Fikrətin “Heykəli-səy” şeirindəki:

Şəvahiqdən qopan bir xəndəyi-şarıqlə zülmətlər
Pərişan bir bulud halında titrəkən bəvadidə... (6, 302)

“pərişan bulud” məcazlı ifadəsinə Müşfiqdə də təbiətlə əlaqədar bir bədii lövhənin təsvirində rast gəlirik:

Buludlar, buludlar,
Pərişan buludlar.
Başımın üstündə kişənəyib
Yarışan buludlar. (13, 132)

Bədii təfəkkürünün formalaşdığı dövrdə gənc Müşfiqə XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış digər türk şairlərinin də müəyyən təsiri olmuşdur. Tədqiqat əsərlərində göstəriləndiyi kimi, bu dövr türk şeirində “artıq əvvəlki qruplardan və cərəyanlardan ayrılış çağıdır. Bu dəyişmədə qüvvətli fərdiliklə kimsəyə bənzəməmək və yeni bir sənət cığırını açmaq peşincə gedən yazıçı və şairlər çoxdur... Əsas qayğısı məmləkətdən bəhs edən bir ədəbiyyat qurmaqdır. Hamı sadə və tərkibsiz türkcə üzərində birləşirlər” (10, 3). Bu dövrün şairləri əsərlərini sadə türk dilində yazmaqla yanaşı, şəkilsiz də artıq qərb poeziyasına müraciət etmir, özləri xalq şeirindən istifadə ilə yeni formalar yaratmağa, şeir dilini xalqdan gətirilən söz və ifadələr əsasında sadələşdirməyə çalışırdılar. 20-ci illərdə əsərləri Azərbaycanda geniş yayılmış Rza Tovfiq, Məhməd Əmin, Xəlil Fəxr, Əli Cənib, Fəruq Nəfiz, Yəhya Kamal da Müşfiqin sevə-sevə oxuduğu, şeirlərini əzbərlədiyi şairlər olmuşlar. Tələblik illərinin dostu Q. Süleymanzadə xatırlayır ki, o, Rza Tovfiqin “Sərzənış”, “Uçun, quşlar, uçun”, Cəlil Sahirin “Könüllə baş-baş”, Yəhya Kamalın “Şərqi”, “Nəzər”, Ehsan Raifin “Gənc könül”, Mahmud Əkrəm Rəcəzadənin “Hicran”, Fəruq Nəfizin “Sevgim”, “Dinlə neydən” və s. şeirlərinin obrazlılığına, musiqililiyinə heyran olar, onları dəfələrlə oxuyardı. Bu şeirlərin bir sıra sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə - bədii dilə xas söz və ifadələrə, məcaz və bənzətmələrə, vəzn və ahəngdarlığa Müşfiqdə də təsadüf olunur. Müşfiq onlardan yaradıcılıqla bəhrələnmiş, təsirləndiyi hər hansı bir şeir şəklini, yaxud obrazlı ifadəni öz fərdi üslubuna uyğun işlətməyi bacarmışdır. Məsələn, 20-ci illərdə əksər ədəbiyyat dərslərində çap olunmuş Məhməd Əminin “Fənar”, “Burak beni haykırayım” şeirləri gənc Müşfiqi yüksək pafosu, qürur, inam, vətəndaş məsuliyyəti hisslərinin sənətkarlıqla ifadə tərzinə görə cəlb etmişdi. “Burak beni haykırayım” şeirinin iki bəndini Müşfiqin “28 Aprel” şeiri ilə müqayisədə onun təsirini izləmək mümkündür. M. Əmində:

Ben en heqir bir insanı qardaş duyan bir ruham,
Bende esir yaratmayan bir tanrıya iman var,

Paçavralar altındaki yoxsul beni haraylar.

Mezlumların intiqamı olmaq üçün doğmuşam,
Vulkan söner, lakin benim alovlarım eksilmez,
Boran keçer, lakin benim köpüklərim kesilmez. (14, 52)

Müşfiqdə:

Mən əzilən bir sinifin hayqıran,
Haqq bağırın sədasından yarandım.
Ölümlərin pəncəsində hıçqıran
Məzlumların nəvasından yarandım. (13, 91)

Hər iki şeirdən gətirdiyimiz nümunələrdə bədii dil, inqilabi lirik əhvali-ruhiyyə baxımından bənzərlik müşahidə edilsə də, gənc şair özünün güclü yaradıcılıq qabiliyyəti sayəsində tamamilə yeni şeir - iyirminci illər lirikasının gözəl nümunələrindən birini qələmə almışdır. Müşfiqdə lirik “mən”in bədii ümumiləşməsi xüsusilə öz mühiti ilə səsləşməkdədir. Onun lirik qəhrəmanı “həqir bir insana” qardaş münasibəti bəsləyən maarifçi bir ziyalı deyil, “əzilən bir sinfin” “haqq bağırın sədasından” yaranmış, buna görə də onun mübariz səsi daha gur, daha qüvvətlidir. "Burak beni, haykırayım" şeirinin üçüncü bəndindəki:

Burak beni, haykırayım, susarsam sen matem et.
Unutma ki, şairləri haykırmayan bir millət
Sevenləri topraq olmuş öksüz cocuq kimidir. (14, 34) -

“haykıрмаq” felini isə (qeyd edək ki, bu söz Azərbaycan dilində işlənmirdi). Müşfiq bir neçə şeirində (“Çırpınış”, “Küləklər”, “Karl Libknext”, “Nümayiş” və s. ya eyni tərkibdə, ya da təklidə dəfələrlə işlətməmişdir. Şeir dilinə xüsusi ahəngdarlıq gətirən belə sözlərə Müşfiq yaradıcılığının ilk illərində tez-tez müraciət edirdi. Bəzi poetik ifadələr isə onu daha çox təsirləndirir, həyəcanlandırır, yeni bir şeiri üçün örnək olurdu. Q. Süleymanzadə xatırlayır ki, Çələl Sahirin “Könüllə baş-baş” şeirindəki:

Halı öylə nazlı, nazı öylə ürkek,
Ormanda avçıdan qaçan ceylan kimi,
Dodaqları bir dal atəş mercan kimi,
Baxışları mesum bir heycan kimi —

bəndindəki “avçıdan qaçan ceylan” belə ifadələrdən olmuşdur. Müşfiq bu obrazdan təsirlənərək “Avçı ceylan” şeirini yazmışdır. Şair “Zərrəcə hünündə ləkə olmayan” ceyranın özünün “avçıya” çevrilib onun “yollarını kədəyəni” hetranlıqla qələmə alırdı.

Ümumilikdə, 20-ci illərdə gənc Müşfiq Yeni türk şeirinin nümayəndələrinin orijinal poetik yeniliklərindən əksər hallarda elə yaradıcı bəhrələnmişdir ki, onları şairin fərdi üslubuna aid xüsusiyyətlərdən, söz və ifadələrdən ayırmaq çətinidir. Məsələn, əksər türk şairlərinin müxtəlif tərkiblərdə və mənalarda işlətdikləri “ruzgar” - külək obrazı Müşfiqdə həmin mənalarla yanaşı tamamilə yeni çalarlar kəsb edirdi. Bir neçə türk şairində bu təbiət hadisəsi ilə yaranan məcazlara nəzər salaq. Rza Tovfiqdə:

O yerlərdə səba bir bəstəkar sərsəridir ki,
Pərişan nəğmələr pəran olur guya ənindən. (8, 813)

Faruq Nafizdə:

Dağınq saçlarımdan pərvasız əsən
Ruzgarların əlində bir qırıq neyəm...

Yırtıcı ruzgarları andırdı bir gün səsim,
Yalçın qayalıqlara sərt dalğalar sovurdu. (4, 221)

Əli Canibdə:

Yeşil dənizləri bir gizli rəşə örtərkən
Məsafələrdə senər incə, kölgə bir yelkən.
Urar ağaclara bir uyqu, xasta bir ruzgar,
Ərir, dumanlaşır avara, hisli yapraqlar. (5, 124)

Müşfiqdə də “ruzgar” - külək obrazı “bəstəkar sərsəri”, “yırtıcı ruzgarlar”, “dağınq saçlarımdan pərvasız əsən ruzgar”, “xasta bir ruzgar” və s. tərkiblərlə yanaşı ən müxtəlif mənalarda, tərkiblərdə qələmə alınaraq gənc şairin ilk yaradıcılıq dövründə fərdi üslubunun parlaq məcazlarından biri kimi çıxış edir. “Külək” obrazı Müşfiqin şeirlərində gah “vəlvələli yellər” (“Dilənçi”), “qaçqın rüzgar” (“Nümayiş”), “qudurmuş rüzgarlar”dır (“Mədəni hücum”); gah da “şəffaf küləklə” (“Çarxlarım”), “hayat qılıqlı” (“Yeni mayis”), “salxım-salxım əsən yellər” (“Həsətli qarı”), “sərxoş küləklərdir”.

Ümumiyyətlə, Müşfiqə ilk yaradıcılıq dövründə türk şeirinin təsiri lirik həyəcanın “rəssamlıq və musiqi ilə vəhdətdə” ifadəsinə nail olmaq, maraqlı süjetlər qurmaq, şeir dilini yeni, canlı, gözlənilməz təşbeh və metaforalarla mənalandırmaq və konkret yaşantını özünün tələb etdiyi ritmik ahəngdə səsləndirmək sahəsindəki təcrübələrini təkmilləşdirmədə xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdur. Tanınmış türkoloq İ. Alkayeva Yeni türk şeirinin görkəmli nümayəndəsi Yəhya Kamalın poeziyasındakı melodikliyi, ahəngdarlığı, kompozisiya bitkinliyini yüksək dəyərləndirərək yazırdı: “O, hecanın bölgülərindən məharətlə və sərbəst istifadə edir, əruzun müxtəlif bəhrlərini ümumi vahid ahəngə tabe edib, təzə şeir melodiyaları yaradırdı”. Gənc Müşfiqin 1920-ci illərin sonunda yazdığı “Gözlərimiz”, “Buludlar”, “Nümayiş”, “Çarxlarım” kimi şeirlərdəki əruz bəhrlərindən sərbəst faydalanmaq kimi poetik sənətkarlıq təcrübələri onun çox sevdiyi Yəhya Kamal poeziyasının təsiri nəticəsi deyildimi?! Əhatəli ədəbi biliyi, heyrətamiz şeir yaddaşı sayəsində formalaşmış bədii-estetik zövqü poetik sənətkarlıqda tezliklə öz sözünü deyə bilmək üçün onu ruhlandırır, yeni-yeni “təcrübələr yapmasına” (Əkrəm Cəfərə məktubundan - S.Q.) cəsarətləndirirdi.

1920-ci illərdə Rusiyada mühacir olan böyük türk şairi Nazim Hikmətin “Maarif və mədəniyyət” jurnalında çap edilən şeirləri, daha sonra isə “Günəşi içənlərin türküsü” adlı kitabı (Azərənşir, 1928) ədəbi gəncliyə xüsusilə təsir etmişdi. Onun “Şərq-Qərb”, “Neftə doğru”, “Şərqli və SSRİ”, “Qorkidəki bəyaz sütunlu ev” və s. şeirləri ictimai-siyasi lirika nümunələri sayılırdı. Bu əsərlərdəki inqilabi ruh, orijinal bədii dil və yüksək pafos gənc şairlərin, həmçinin Müşfiqin də müasir şeir axtarışlarında bəhrələndikləri amillərdən olmuşdur.

Yaradıcılığının ilk dövrünə aid şeirlərinin təhlilindən görünür ki, Müşfiqin fitri istedadı öz qidasını ümumilikdə xalq yaradıcılığı, doğma klassik poeziya və Türkiyənin Yeni dövr ədəbiyyatı sənətkarlarının zəngin irsindən almışdır. Əhatəli ədəbi biliyi, bədii-estetik duyum qabiliyyəti və fenomenal şeir yaddaşı ona bu əbədi ədəbi xəzinəni dərinlən mənimsəməkdə kömək etmiş, fərdi bədii üslubunun püxtələşməsində əhəmiyyətli mövqe kəsb etmişdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. İki cildə, 1-ci c., B, Azərb. SSR EA nəşri, 1967.
2. Араслы Гамид. Товфик Фикрет и Азербайджанская литература. М., 1966.
3. Акуз Кенан. Товфик Фикрэт. Ankara, 1917.
4. Çamlıbel Faruq Nafiz. Bir ömür böyle keçdi... İstanbul, 1955.
5. Ədəbiyyat dərsləri, 1-ci kitab, 6-cı il, B., 1928.
6. Fikrət Tovfiq. Müntəxib parçalar. Moskva, 1923.
7. Fikrət Tovfiq. Rübəbi şikeste. Xalukun dəftəri və digər esərləri. İnqilab kitab evi. İstanbul.
8. Hikmət İlaydın. Türk ədəbiyyatında nazım. İstanbul, 1964.
9. Hikmət İsmayıl. Türk ədəbiyyatı tarixi (Osmanlı qismi)..Birinci hissə, B., Azərənşr, 1924.
10. Kabaqlı Ahmet. Türk edebiyatı, c. 3, İstanbul, 1966.
11. Qaplan Mehmed. Şiir təhlilləri, 3-çü basqı, İstanbul, 1963.
12. Qarabağlı Əliyar. Yaxşı xatırlayıram. "Bakı" qəzeti, 8 iyul 1968.
13. Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, 1-ci cild, B., "Azərənşr", 1968.
14. Şaiq Abdulla. Milli qiraət kitabı. B., 1919.

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРİNДЕГІ «АДАМЗАТТЫ СУЮ» КОНЦЕПЦИЯСЫ

Anarkul Bekmirzakizi SALKINBAY¹

Аңдатпа

Мақалада қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың өлеңдеріндегі терістеу арқылы берілетін бағалау концепті талданады. Көркем шығармадағы теріске шығару - өзіндік ерекшелігі мол, күрделі де кешенді құбылыс. Теріске шығарудың лебіндегі бейнесінің өзіндік ерекшелігін саралау, сөздегі мағыналық және мәндік құрылымын зерделеумен тікелей байланысты. Лебіндегі модальдылық, эмоционалды-экспрессиялық, бағалауыштық, байланыстылық, шарттылық мағыналар кейде теріске шығарумен қойындаса жымдасып, араласып кетеді. Мақалада қазақ тіліндегі семантикалық теріске шығарудың бірнеше грамматикалық тұлғалану жолдары бар екені талданады. Коммуникативтік қызмет атқарушы кез келген мәтін сияқты, өзіндік эмотивтік, апеллятивтік, прагматикалық қызмет атқара отырып, терістеу концепті де үнемі алдыңғы сапта қолданылып, жалпы ішкі мазмұн бірлігінің үндестігін, гармониясын құрайды. Абай өлеңінде терістеудің биік үлгісі бар. Мұнда жекелік (жеке бір кісіге арнау мағынасы) сипат жоқ, элеуметтік негізі ерекше терең. Қай тілде оқылса да, берер түсінік ортақ, терістеудің эмоциялық қабылдануы – ортақ. Авторлық интенция нақты ақпараттарға сәйкес құрылғандықтан, ортақ қабылдау мен ортақ түсінікке оңай қол жеткізіледі.

Кілт сөздер: Абай лингвопоэтикасы, дүниетаным, теріске шығару, уәж, мән, сөз мағынасы, бағалау концепті.

Abay'ın Şiirlerinde 'İnsanlığı Sevmek' Kavramı

Özet

Makalede, büyük Kazak şairi Abay Kunanbayev'in şiirlerindeki olumsuzlamanın kattığı değerler kavramı incelenmektedir. Bir sanat eserinde tersten çıkarım, olumsuzlama ve inkâr, benzersiz ve karmaşık bir olgudur. Olumsuzluk imgesinin özgünlüğünün farklılaşması, kelimenin anlamsal yapısının incelenmesiyle doğrudan ilgilidir. Deyimin kiplik, duygusallık ifade edici, değerlendirci, bağlantılı ve koşullu anlamları bazen karıştırılmakta ve olumsuzlama ile karıştırılmaktadır. Makale, Kazak dilinde anlamsal olumsuzlamanın gramer kişileştirilmesinin birkaç yolu olduğunu analiz ediyor. İletişimsel bir işlevi yerine getiren, kendi duygusal, temyiz edici, pragmatik işlevini yerine getiren herhangi bir metin gibi, olumsuzlama kavramı her zaman ön sırada kullanılır ve genel içerik birliğinin uyumunu oluşturur. Abay'ın şiirinde yüksek bir olumsuzluk örneği vardır. Burada bireysellik (tek bir kişiye bağlılığın anlamı) yoktur, toplumsal temel çok derindir. Hangi dilde okunursa okunsun anlam aynıdır, olumsuzlamanın/zıtlığın duygusal olarak algılanışı aynıdır. Yazarın niyeti gerçek bilgilere dayandığından, ortak algı ve ortak anlayış kolayca sağlanır.

¹ Prof. Dr., Kazakistan Farabi Ulusal Devlet Üniversitesi, asalkbek@gmail.com

Anahtar kelimeler: Abay'ın dilsel poetikası, dünya görüşü, inkâr, olumsuzlama/zıtlık, motivasyon, anlam, kelime anlamı, değerlendirme kavramı.

The Concept of 'Loving Humanity' in Abay's Poetry

Abstract

The article analyzes the concept of evaluation in the poems of the great Abay, which is passed through negation. Negation in the work of art in and of itself is kind of complicated and complex phenomenon. Feature and specificity of negation in speech is closely connected with the definition of the meaning and sense of the word. Modality, emotionality and expressiveness, the evaluation function, conditional values in speech sometimes mixed and join the denial. The article analyzes semantic techniques and their grammatical forms in denial. Denial, as any communicative function of speech has its emotive, appealing and pragmatic functions, which are responsible for internal harmony and unity of the contents. In Abay's verses there is an exemplary high level of denial that is not the nature of the particular on the contrary, has deep social roots. In any language, negation is understood equally as perception and emotion based on public views.

Key words: Abay's linguistic poetics, philosophy, denial, motivation, the essence, the meaning of words, the concept of value.

Кіріспе

Адам баласы дүниетанымы дамуының бір жолы, мүмкін, теріске шығарудан басталатын болар. Бұрыннан қалған дәстүрлі жол-жоба бар, ол өз дәрежесінде жоғары да лайықты бағалануы тиіс. Оған сөз жоқ. Алайда. Алайда тек бір соқпақпен жүре берсең, дүниенің шеті мен шегі белгісіз мол болмысын тани алар ма едік? Дәстүрден шығу, бұрынғы танымды теріске шығарып, жаңадан жол салу, із салу, іздену, ұмтылыс – өмірге жаңалық сыйлайды, жаңалықпен бірге жаңа сипатты тіршілік, жаңа сипатты дәстүр, жаңа салт қалыптасады. Американы ашу орта ғасырда өмір сүрген энциклопедист ғалым, ойшыл Абу Рейхан Мухаммед ибн Ахмед Аль-Бирунидің ғылыми нақты ізденуінен (бұл туралы американдық профессор, Орталық Азия тарихының маманы Фредерик Старр жазған арнайы ғылыми зерттеу бар), итальян текті испан теңізшісі Христофор Колумбтың 1492 жылы Еуропалықтарға ашуы бораннан адасып, жер табуынан басталмап па еді?!

Кісінің өмірден көргені мен байқағандарының түйіні, өз тәжірибесінен және өзгелердің тәжірибесінен түйгені, әртүрлі күрестер пен қарсылықтардан алған сабағы, бағалауы – теріске шығару арқылы да өрнектеледі. Теріске шығару – бұл келіспеу, қарсылық, қарама-қайшылық, белгілі бір пікірмен, көзқараспен келіспей, өзіндік пікірін, көзқарасын ұсыну. Теріске шығару – дамудың басты да қажетті шегінің бірі, жаңалықтың бастауы, танымның жаңа белесі. Осындай жалпы теріске шығару факторлары данышпан Абай шығармашылығында мол кездеседі.

Жалпы көркем шығармадағы теріске шығару - өзіндік ерекшелігі мол, күрделі де кешенді құбылыс. Теріске шығарудың лебіздегі бейнесінің өзіндік ерекшелігін саралау, тағы да сөздегі мағыналық және мәндік қрылымын зерделеумен тікелей

байланысты. Лебіздегі модальдылық, эмоционалды-экспрессиялық, бағалауыштық, байланыстылық, шарттылық мағыналар кейде теріске шығарумен қойындаса жымдасып, араласып кетеді. Қазақ тілінде семантикалық теріске шығарудың бірнеше грамматикалық тұлғалану жолдары бар:

Іс-әрекет пен қимылдың орындалмайтынын таңбалайтын тұлғалардың өзіндік жасалу жолдары бар:

а) синтетикалық тәсіл: түбір, негізгі және туынды етістіктерге -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе болымсыздық мағынасын білдіретін жұрнақтың жалғануы: кетпе, жүрме, тұрма, отырма, оқытпа, айтқызба, ой салма, көз салма, дірілдетпе, сөйлеткізбе, ойландпа, айта салма, бара қалма, сартылдатпа, сыртылдатпа т.б.

ә) аналитикалық тәсіл: есімшеге жоқ, емес сөзінің тіркесуі арқылы жасалады: білген жоқпын, тұрған жоқпын, ой салған жоқсың, алып болған жоқпын, тұрып кеткен жоқсыз, келген жоқ, оқыған жоқ, келген емес, білген емес, жатып жүрген емес т.б.

Эксперимент. Болымсыздық тұлғалары етістік түбіріне не негізіне жалғанғанда, оның мағыналық құрылымына айтарлықтай семалық өзгеріс енгізеді. Іс-қимылдың болмайтынын, орындалмайтынын білдіру арқылы атаудың мағынасына жаңа сема қосып, танымдағы болымдылық пен болымсыздықты таңбалауда үлкен рөл атқарады. Болымсыздық тұлғаларының күрделі етістікке жалғану сипатында айтарлықтай ерекшелік бар: кейде күрделі етістіктің бірінші сыңарына жалғанады (айтпай жүр, оқымай келді, барғызбай қойды, сөйлетпей жатыр, бітіртпей отыр, келмей кетті, ойланбай айтты, білмей сөйледі т.б.); кейде күрделі сөздің екінші сыңарына жалғанады (айтып қойма, күліп жіберме, білдіріп қойма, сөйлеп отырма, ойнап жүрме, беріп жіберме, керіп қойма, ойланып отырма т.б.). Болымсыздық тұлғаның бірінші немесе екінші сыңарға жалғануында стильдік мән бар. Егер болымсыздық мағына беретін тұлғалар күрделі сөздің екі сыңарына бірдей жалғанса, онда бірін-бірі теріске шығару нәтижесінде болымдылық мән туғызады: келмей қалма, оқымай қойма, білмей келме, сұрамай болмайды, түсінбей қойма, шығармай қойма, келмей кетпе т.б. Терістеу мағынасы болымсыздық есімдігі еш сөзінің кейбір есімдіктерге жалғануы арқылы да: еш, ешкім, ештеңе, ешқашан, ешбір, ешқандай, ешқайсы, дәнеңе; болымсыздық демеуліктері – түгіл, тұрсын, тұрмақ арқылы да жасалады; Теріске шығарудың түрлері әртүрлі: белгілі бір ақпаратты ғана теріске шығару бар да, кумулятивтік мәнді жалпы терістеу бар (Салқынбай, 2018: 22-23).

Абайдың мына өлеңіне назар аударалық:

Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
Артық ғылым кітапта,
Ерінбей оқып көруге.
Военный қызмет іздеме,
Оқалы киім киюге.
Бос мақтанға салынып,
Бекер көкірек керуге.
Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөнуге.

Қалай сабыр қыласың,
Жазықсыз күнде сөгуге?
Өнерсіздің қылығы –
Тура сөзін айта алмай,
Қит етуге бата алмай,
Қорлықпенен шіруге.
Аз ақшаға жалданып,
Өнбес іске алданып,
Жол таба алмай жүруге.
Алыс та болса іздеп тап,
Кореннойға кіруге,
«Талапты ерге нұр жауар»,
Жүріп өмір сүруге.
Я байларға қызмет қыл,
Ерінбей шауып желуге.
Адал жүріп, адал тұр,
Счетың тура келуге.
Жаныңа жақса, соңынан
Жалқауланба еруге.
Қисық болса, закон бар
Судьяға беруге.
Ол да оязной емес қой,
Алуға теңдік сенуге.
Я өз бетіңмен тәуекел,
Занимайся прямотой.
Жеңіл көрме, бек керек
Оған да ғылым, оған да ой,
Қалайынша қайда еруге? (Құнанбайұлы, 1995: 71).

Сіз, әрине, бұл өлеңді бұрыннан білесіз, оқығансыз, мүмкін мұғалімнің талабымен жаттадыңыз да. Енді ешкімнің талабынсыз, емтиханға дайындалып баға алу үшін де емес, жай ғана оқып шығыңыз. Өлеңде қолданған туынды сөздердің негізгі семалары арқылы теріске шығару мәні орындалған.

«Пайда ойлама, ар ойла!» - құрмалас сөйлеміндегі екі жай сөйлемнің орнын ауыстырып жазсақ, ар ойла, пайда ойлама болып шығар еді. Мәселе, бұл жердегі өлеңдегі ырғақта немесе ұйқаста ғана емес, мәселе, автор ұсынып отырған келелі ойдың санаға құйылуында, эсерінде. «Аласы ішінде» пенде баласының пайда ойламаған күні аз. «Пайда ойламаның» бірінші келіп, келесі кезекте «ар ойла» тіркесінің келуінің кумулятивтік мәні тереңде. Терең білуге талап еткен жан оқиды, білім жинайды, Алланың ақ жолына ұмтылады, демек, ар ойлауға бір табан жақындайды, ұмтылады, нәпсісін тыя алады. Ал нәпсі тыйылған жерде ар ойлау қиын емес.

Артық ғылым кітапта,

Ерінбей оқып көруге.

Өлеңдегі терістеу бұйрық рай сипатында беріліп, жай ғана терістеуден, асып, риторикалық айтылым деңгейіне көтерілген. Лебіздің басынан аяғына дейін бұйрық мәнді етістіктер жұмсалған. Автор өз айтарының оң екеніне, дұрыстығына толық сенімді де және осы сенімділік пен туралық өлеңге ерекше шабыт пен көркемдік береді. Өлеңнің ішкі композициясы берік, сондықтан аяғына дейін жылдам оқып шығасыз да, тағы әр сөйлемге, әр сөйлемдегі айтылған ойдың төркініне қарап, шұқшия ойланасыз. Өлеңнің субъектілік-объектілік-предикаттық қатынаста берілуі тыңдаушыға нақты әсер етеді. Тыңдарман бар, іс бар, әрекет бар. Әрекет таңдауға байланысты, таңдауға тіреледі. Нені, қалай таңдау – тек тыңдаушы субъектінің өзі ғана шеше алатын жеке шаруасы. Өлеңде шиеленіс жоқ, таңдау бар. Оң мен сол бар, дұрыс пен бұрыс бар, әділдік пен әділетсіздіктің күресі бар. Бұл - мәңгіліктің күресі. Күнделікті тіршілікте кездесіп жататын әділдік пен әділетсіздік, дұрыс пен бұрыс, жақсылық пен жамандық. Терістеу – жалпы емес, нақты. Автор нақты сөйлеп, белгілі әрекетті, мүмкін болатын немесе болған жағдайды анықтай отырып терістейді. Терістелетін кез келген әрекет – уәжді.

Военный қызмет іздеме,

Оқалы киім киюге.

Бос мақтанға салынып,

Бекер көкірек керуге.

Қызмет қылма оязға,

Жанбай жатып сөнуге.

Оқалы киім кию үшін ғана военный қызмет іздеу – теріс; жанбай жатып сөну үшін, оязға қызмет қылу – теріс. Автордың терістеуінің артында күшті уәжі бар. Терістеу – негізді, жүйелі ойға құрылғандықтан, кумулятивтік сипат алады (Құнанбайұлы, Т. 1, 2022: 81).

Өлең - терістеудің биік үлгісіндей! Мұнда жекелік (жеке бір кісіге арнау мағынасы) сипат жоқ, әлеуметтік негізі ерекше терең. Қай тілде оқылса да, берер түсінік ортақ, терістеудің эмоциялық қабылдануы – ортақ. Авторлық интенция нақты ақпараттарға сәйкес құрылғандықтан, ортақ қабылдау мен ортақ түсінікке оңай қол жеткізіледі. Оның тұлғалық сипаты - екінші жақтық бұйрық рай формасы. Мұндағы тыңдаушы субъект тағы да анық, ол – сен!

Өнерсіздің қылығы –

Тура сөзін айта алмай,

Қит етуге бата алмай,

Қорлықпенен шіруге.

Авторлық интенцияда «өнер» сөзінің мағынасы қазіргі біздер түсінетін «искусства» ұғымынан тереңірек. Білім алған, оқыған адам – өнерпаз! Ойлағанын, ішкі түйгенін айта алмай, туралықты бетің бар, жүзің бар деп айта алмай, іштен тынып, қорлыққа көніп, пікірін үнсіздікпен ішке бүгіп, қорқақтау, сөйтіп қорлықпен шіру – «өнерсіздің қылығы», білімсіз наданның ісі.

Аз ақшаға жалданып,

Өнбес іске алданып,

Жол таба алмай жүруге.

Бұл да - өнерсіздің ісі. Абай өлеңде «Сен» деп көрсетпегенімен, етістіктің тұлғасы арқылы жақты сөйлем құрап, субъектіні нақты атайды,

Қызмет қылма оязға,

Жанбай жатып сөруге.

Қалай сабыр қыласың,

Жазықсыз күнде сөуге?

Грамматикалық жағынан осылайша әдемі ұйымдасып, орайласып келген мәтіннің ішкі композициялық бітімі де бүтін. Әрекет бірінен кейін екіншісі келіп, сенің жан-жағыңнан қамалайды, атаудың семантикалық құрылымы арқылы да, грамматикалық тұлғалардың берілуі арқылы да терістеу сені әділдікке бұрылуға, жақсылықты, еріктілікті іздеуге бастайды, тіршілік үшін күрес жамандықпен, әділетсіздікпен еншілес болу емес, «өмір сүру - тек еңбек ақы алғаныңа мәз болып қол қою емес», жанбай жатып сөнемін демесең, қалыптасып қалған жаман әдетке қарсы шық, теріске шығарып, әділдігіңе көш, шындыққа, адалдыққа қарай көш. Ал оның жолы бар ма? Әрине, бар! Мұны Абай данышпан нұсқайды, анық көрсетеді:

...Я өз бетіңмен тәуекел,

Занимайся прямотой.

Жеңіл көрме, бек керек

Оған да ғылым, оған да ой,

Қалайынша қайда еруге?

Ескіден келе жатқан тіршілік-таным қалыптастырған модельді бұзу оңай емес. Санаға семсер жүрмейді. Санаға сіңген құнды да игі дәстүр бар да, артында надандықтың қолаңса ісі шығатын ескілік ізі тағы бар. Абай данышпан мұның арасын ашып алып, неден бас тарту керек және не үшін бас тарту керек екенін анық жазады. Терістеу – жүйелі де уәжді. Ақылдың сәулесі дарыған адам түсінеді, келіседі. Абай жасаған модель - осы. Терістеуге де ғылым керек, оған да ой керек.

Терістеудің альтернативі – мақұлдау. Таңдау – тыңдаушыда.

Өлең шумақтарында көп қайталанып, тұжырымды да нақты ойдың көрінісі ретінде айқындалған жолдар қазіргі қолданыста тұрақталып, еркін тіркестен гөрі тұрақты тіркеске жақындағанын да айту орынды болмақ. Күнделікті қолданыста тұрақты қолданатын «пайда ойлама, ар ойла» тіркесін осы тұрғыдан да бағалау лазым.

Терістеу өлеңде негізінен «ма, ме» сөз туғызушы тұлғалар арқылы берілген. Бәлкім терістеуді эмоциялық қабылдауда бұл тұлғаның өзіндік бір ерекшелігі бар болар (мұны психолингвистердің еншісіне қалдыралық). Болымсыз етістік арқылы жасалған терістеу сөйлемде кейде предикаттық, кейде пысықтауыштық қызметте жұмсалып, ойды тиянақтап, пысықтап, негізгі ойға ерекше мән беруге жетелейді.

Өнерсіздің қылығы –

Тура сөзін айта алмай,

Қит етуге бата алмай,

Қорлықпенен шіруге.

Аз ақшаға жалданып,
Өнбес іске алданып,
Жол таба алмай жүруге (Құнанбайұлы, Т. 2, 2022: 67).

Жүрек шымырлатар Сөздер! Шындық! Біздің кейдегі күйбең де күйбең, күйгелек, күйрек тіршілігіміздің шындығы! Тура сөзді айта алмай, қит етуге бата алмай, қорлыққа көніп, алған шамалы ақшаға мәз болып жүргеніміз ... Біз өзімізді наданбыз деп ойлаймыз ба? Әсте қазір оқымаған наданнан, оқып, әріп таныған надандық артып бара ма, кім білсін? Білімі бар, әйтсе де «ақылға сәуле түсіру» жетпейді-ау, шіркін. Шағын өлең жолдарында әрекеттің кеңейтілген семантикасы бар. Бахтиннің терімсөзімен айтсақ, өлеңдегі мекеншақ тек Абай заманымен, өзіміз айта беретін ескі заманның сарқыншағы ретінде ғана шектелмейді. Қай заманға да, қай елге де, қай тілге де аударып осы өлең жолдарын талдап, шындық өмірдегі кейіпкерлерін тауып алуға болар еді. Бізде жоқ деп кім айта алар? Бәлкім Абай данышпандығының бір қыры осында жатқан болар.

Мәтіндегі әрекеттің кеңейтілген семантикасында сөздердің қызметі әртүрлі өзгеріп отырады:

Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
Артық ғылым кітапта,
Ерінбей оқып көруге.

Өлең жолдарындағы ой мазмұны сабақтас құрмалас сөйлемге сыйғызылып, баяндауыш барыс септігімен аяқталып отырады. Барыс септігімен буын аяқтау өлеңнің соңына дейін сақталып, өзіндік ішкі жүйе мен өлеңнің басты композициялық бірлігін құрайды. Абай стиліне тән басты ерекшелік деп өлеңдегі сөздердің қолданысындағы нақтылықты, айқындылықты айтар едік. Мұнда, негізінен, сөздер негізгі және өзек мағыналарын сақтай жұмсалып, авторлық интенцияны барынша айқын жеткізуге қызмет етеді (Құнанбайұлы, Т. 3, 2022: 180). Мәтіндегі мәннің айқын болып, халыққа жеңіл жетуі – басты мақсат болған деп пайымдаймыз. Ел өмірінің шындығы – ащы, ащы шындық кімге ұнайды, кімге ұнамайды. Бастысы, шындыққа қатысты ой ашық айтылды, әсер етті, ой салды. Әсер етті, ой салды, эмоция туды...

Айта кету керек, тегінде, кейбір әдебиет зерттеушілері еңбектерінде кездесетін «Абай өз заманының ғұламасы», «Абай өз заманының шындығын жазды», «Абай өз заманының ...» осы «өз заманының...» деген анықтамалармен келісу қиын. Кеңестік кезеңнің қадамды аңдыған қиындығында кеңесте ғана кеңдікке жеткен қазақ қоғамын көрсету маңызды болып, сол уақыттағы ғалымдардың жазғандарын түсінуге толық болады. Өйткені, бастысы Абайдай дананың Сөздерін кеңестік «пешке» салып жіберуден сақтау, оның дана сөздерін халыққа жеткізу – басты мақсат болған еді.

Қорытынды

Біздіңше, әркім-ақ, өз заманының жыршысы, жаршысы бола алады. Заманында көргенін, білгенін түйіндеп жазу жай тарихшының да қолынан келмек іс. Ал Абай жазған ақиық ой, ақиқат шындық тек сол замандікі ғана ма? Тек кешегі ХІХ ғасыр ортасы мен ХХ ғасыр басында өмір сүрген біз бен сіздің ата-бабаларымыздың уағында «Ар ойлайтын адам азайып, пайда ойлайтын сабырсыз, арсыз, көрсеқызар, жалмауыз жандар шықты. Сырттансымақ, қусынбақ, өршілденбек бұлардың ажарын ашатын

көрікке айналды. Алашқа сыртынан күліп, ішінде жаулық сақтады, жақынын тіріде аңдып, өлсе өкіріп жылайтын әдет тапты. Терін сатпай, телміріп көзін сатып, теп-тегіс аларман болды. Ұрлықпен мал табатын, егессе ауыл шабатын құдай атқандар, бойы бұлғаң, сөзі жылмаңдар, басында ми жоқ, өзінде ой жоқ, күлкішіл кердең надандар қатар түзеді ...» ме? («Абай Адам мен заман туралы», 23 ақпан, 2012 жыл, Абай институты сайты) (Дәдебаев, 2012: 23). Осыншама «жамандық» тараған ел арасынан Абай мен Шаһкәрім, Мәшһүр Жүсіп пен Дулат, Бөлтірік пен Сүйінбай, солардың ізін баса Әуезовтер мен Жамбыл бабалар қалай шықты екен? Абай өз заманының ғана жыршысы болса, «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген үн-ұранды айтар ма еді? Пайда ойламай, ар ойлау сол заман үшін ғана қажет болды ма?

Абай өз заманының ғана емес, заманалардан асып туған, бір елдің емес, адамзаттың Абайы болған ғұлама. Абай айтқан әлгіндегі ғалымдар санамалаған надандық қай елдің баласында жоқ екен? Немесе қай елдің баласы надандықтан арылып, барлығы толық адам деңгейіне жетіпті. Ел болған соң, оның ішінде еркесі де, серкесі де, тоғышары да, ақылдысы да, наданы да болатыны тіршіліктің өз заңдылығы емес пе? Яғни, Абай данышпан тек қазақ қоғамын айтып отыр деу бекершілік. Ия, негізгі дереккөз қазақ ортасы, қазақ болмысы екені анық. Алайда бұл қасиет адам баласына түгел ортақ қасиет десек қателесеміз бе? Адамзаттық мәселені көтерген ұлы Абайдай данышпанды өз көкжиегінен көру, өз деңгейінде бағалау қажет. Ол жүрек бірді емес, миллиондарды сүйіп, «мыңмен жалғыз алысты», «адамзаттың бәрін сүйге» шақырды.

«Распенен таласпа мү'мин болсаң,

Ойла, айттым, адамдық, атын жойма!» - дейді ғой Абай.

Адамзатқа сөз арнаған Абайдай данышпан бір рудың немесе бір елдің жоғын жоқтап, өзгелердің бәрін қаралап сөз арнады деу - түсінбеушілік. Абай заманында сыналған жандар, қазір жоқ деуге келмес, олар қай заманаларда да болған, бар, бола бермек. Бұл қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресі дейтұғын диалектика заңдылығына сыятын, адам баласының пешенесіне жазылған тіршілік-ғұмырдағы тағдыры. Адамдық пен надандықтың тартысы әлмисақтан бері келе жатыр, тартыс жүре бермек. Қызғаныш, бәсекелесу Адам атаның бел баласынан бастап, бүкіл ұрпағына мирас етілді, бұл да даму үшін болатын қажеттілік, бәлкім...

Коммуникативтік қызмет атқарушы кез келген мәтін сияқты, өзіндік эмотивтік, аппелятивтік, прагматикалық қызмет атқара отырып, терістеу идеясы үнемі алдыңғы сапта қолданылып, жалпы ішкі мазмұн бірлігінің үндестігін, гармониясын құрайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

Жазушы.

1. Құнанбайұлы А. (1995) Екі томдық шығармалар жинағы: Өлеңдер мен аудармалар, Т. 1, Алматы:
2. Құнанбайұлы А. (2022) Шығармаларының академиялық толық жинағы, Т. 1, Алматы.
3. Құнанбайұлы А. (2022) Шығармаларының академиялық толық жинағы, Т. 2, Алматы.
4. Құнанбайұлы А. (2022) Шығармаларының академиялық толық жинағы, Т. 3, Алматы.
5. Салқынбай А. (2018) Абай сөзінің лингвопоэтикасы, Алматы.
6. Дәдебаев Ж. (2012) "Абай. Адам мен заман туралы", 23 ақпан, Абай институты.

ТІЛДІК ТЕРМИНДЕРДІҢ СӨЗЖАСАМДЫҚ ТӘСІЛДЕРМЕН ЖАСАЛУЫ

Zhanar SUINZHANOVA¹

Akmaral BORANBAI²

Аңдатпа

Қазақ тіл білімі саласының лингвистикалық терминдері де синтетикалық, аналитикалық, лексика-семантикалық жолмен жасалатынын сөз етеміз. Салалық қазақша терминдердің ерекшеліктері ретінде халықаралық терминдердің пайдаланылуы, кей терминдердің төл тілімізден табылған баламаларымен атау, калькалау тәсілі арқылы жасалуында төл тілімізде бар сөздердің терминге айналу белгілерін көрсету секілді мәселелер қарастырылды.

Кілт сөздер: Қазақ тілі, тіл білімі, термин, калька, тәсіл.

Dilbilimsel Terimler, Kelime Yapımı Yöntemiyle Oluşturulması

Özet

Kazak dilbilimi alanındaki dilbilimsel terimler sentetik, analitik, sözcüksel-anlamsal olarak oluşturulduğunu belirtildi. Uluslararası terimler kullanılması, bazı terimler anadilimizde bulunan karşılıkları ile adlandırılması, anadilimizde var olan kelimelerin kalifikasyon yöntemiyle oluşturulma sürecinde terimlere dönüştüğüne dair işaretlerin gösterilmesi gibi hususlar konu olarak ele alınmıştır. Kazakçadaki özel terimlerin özelliklerine örnekler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kazak Türkçesi, dilbilimi, terim, doğrudan alıntı, yöntem.

Formation of Linguistic Terms, Word Building Method

Abstract

It was noted that linguistic terms in the field of Kazakh linguistics are formed synthetically, analytically, lexically-semantic. Issues such as the use of international terms, naming some terms with their equivalents in our mother tongue, showing signs that the words existing in our mother tongue are transformed into terms during the formation process by the qualification method are discussed as subjects. Examples of the characteristics of special terms in Kazakh are given.

Key words: Kazakh Turkish, linguistics, term, direct quote, method.

¹ Doç. Dr., Kazakistan, Türkistan, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz

² 6B01716 "Kazak Dili ve Edebiyatı" bölümünün 2. sınıf öğrencisi, Türkistan, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.

Кіріспе

Қазақ тіл білімі терминдері қазіргі таңда белгілі қалыпқа түскен, жүйелі құбылыс болғандықтан, оларды жинақтап, зерделеу – бүгінгі күннің талабы. Тілдік терминдерді басқа салалық терминдер секілді тіліміздің өз лексикалық қорынан алып, мағынасына қарай пайдалануға немесе өзге халықтардың тілдерінен дайын қалпында қабылдап қолданамыз. Әр тілдің сөз жасау жолдары, тәсілдері бар. Термин жасау кезінде өзге тілдерден дайын атауларды алмай, өз тіліміздің байлығын пайдаланып, осы тәсілдер пайдаланған жөн деп санаймыз.

Сөзжасам – тіл білімінің жаңа мағыналы туынды сөздердің қалыптасуы мен мағыналық дамуын, жасалу тәсілдерін зерттейтін саласы. Сөзжасамның зерттеу нысанына атаудың жасалуы, қалыптасуы, туынды сөздің жасалу сипаты, әдіс-тәсілдері, жаңа мағынаның ішкі құрылымы, т.б. жатады. Қазақ тілі сөзжасамының тәсілдері: фонетикалық тәсіл - кей дыбыстардың алмасуы нәтижесінде жаңа сөз жасау мүмкіндігі. Мысалы: *жоқ – жой, тоқ – той, көз – көр, боз – бор т.б.*; семантикалық тәсіл - сөз тұлғасы өзгермей-ақ, жаңа мағыналы туынды сөздің жасалуы. Мысалы: *айтыс (етістік) – айтыс (зат есім), екпін – екпін, буын – буын, т.б.* синтетикалық тәсіл - негізге сөз тудырушы жұрнақтардың жалғануы арқылы екіншілік мағынаның туындауы. Мысалы: *көңілді, сәнқой, сыншыл, т.б.* аналитикалық тәсіл - негіздердің бірігуі, тіркесуі, қосарлануы арқылы ерекше мағыналы атау жасау қабілеті. Мысалы: *оққағар, әуежай, зейнетақы, т.б.*

Кез келген ғылымды оқып білу, меңгеру немесе оны өзгелерге үйрету сол ғылым саласында қолданатын терминдерсіз мүмкін емес. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғалым ретінде А. Байтұрсынұлы қазақ лингвистикасының негізгі ұғымдарын және олардың өзара байланысын анықтап, яғни қазақ тілінің табиғатын көрсететін ғылыми ұғымдардың атауларын да жасаған.

Ғылыми ұғымдарға ат қою оп-оңай жұмыс емес. Ол үлкен талғампаздықты, тілді шебер пайдалана білуді қажет ететін шығармашылық жұмыс. Бұл тұрғыдан келгенде, Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілін термин шығармашылығында пайдаланудың керемет үлгісін көрсеткен (Құрманбайұлы, 2002: 240).

Ахмет Байтұрсынұлының 1912 жылы Орынборда жарық көрген «Оқу құралының» (қазақша әліппе) өзінен *буын, дыбыс, нүкте, дауысты дыбыстар, жарты дауысты дыбыс, дәйекші, жіңішкелік белгісі, хәріп (әріп)* сияқты терминдерді ұшыратуға болады.

Ал 1914-1915 жылдары және одан кейінгі жылдары 1928 жылға дейін бірнеше дүркін басылып тұрған «Тілқұрал» оқулықтарында (қазақ тілінің сарфы) әбден қалыптасып, бүгінгі күнге дейін қолданылып жүрген және қолданыла беруге тиіс *зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, қосымша, жалғау, жұрнақ* сияқты жүздеген терминдердің кездесетіні белгілі.

Мұнда ең басты атап айтатын нәрсе – Ахмет Байтұрсынұлы бір топ терминдерді ғана емес, бүкіл бір ғылым саласындағы терминдер жүйесін жасаған ғалым. Ахмет Байтұрсынұлы қалыптастырған терминдер жүйесі де қазақ тіл білімі дамыған сайын жаңа элементтермен толыға түсті.

Профессор Ш. Жалмаханов Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» оқулығының әр жылғы басылымдарында 310 терминнің қолданылғанын солардың ішінде

118-і (38,5%) қазіргі тіл білімінде қолданылып жүр де, 192-сі (61,5%) қолданылмайды деп көрсетеді (Жалмаханов, 1997: 3).

Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілінің сөзжасам тәсілдерін анықтаумен қатар, ол тәсілдерді термин жасауда пайдаланудың жарқын үлгісін көрсеткендігін оның қаламынан туындаған жүздеген терминдері дәлелдейді. Семантикалық тәсілмен: Мәселен, *жұрнақ, жалғау, буын, рай, мүше, әдіс т. б.* Синтетикалық тәсілмен: *жақша, сызықша, көсемше, есімше, дәйекші, буыншы, бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, пысықтауыш, толықтауыш, әуреленіс, күліс, әлектеніс, әліптеме, зауықтама, мазмұндама, ермектеме, қорытпа, ұсынба, сұқтаньыс, азаптаньыс, жалғаулық, есімдік т.б.* Аналитикалық тәсілмен: *дауыссыз дыбыс, дауысты дыбыс, қатаң дыбыс, ұяң дыбыс, түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, қаратпа сөз, қыстырма сөз, мезгіл пысықтауыш, мекен пысықтауыш, сын пысықтауыш, тұрлаулы мүше, тұрлаусыз мүше, салалас сөйлем, сабақтас сөйлем, жалаң сөйлем, жайылма сөйлем, болымды сөйлем, болымсыз сөйлем, толымды сөйлем, т.б.* Бұл аталған терминдердің кейбіреулері орыс тіліндегі терминдердің негізінде калькалану арқылы (*дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, қос сөз т. б.*) жасалғандығы аңғарылып тұр. Бұдан ғалымның калька тәсілін де ұтымды пайдаланғанын көруге болады (Құрманбайұлы, 2005: 240).

Қазақ лингвистикасының терминдерін жасауға мұнан кейін қазақ тіл білімінің салаларына қатысты шыққан түрлі оқулықтар мен лингвистикалық сөздіктер қызмет атқарды. 1930-1950 жылдар аралығында ғалымдар І. Кеңесбаев, Н. Сауранбаев, М. Балақаев, Қ. Басымов, Ғ. Бегалиев, С. Жиенбаев, Ш. Сарыбаев, Ы. Ысқақов, Ғ. Мұсабаев, Ы. Маманов, М. Балақаев, С. Аманжолов, т.б. еңбектерінің маңызы зор. 1950 жылдардан бастап әр түрлі ғылыми жұмыстар белсенді атқарыла бастады, тілдің арнайы салаларына байланысты зерттеулер жүргізіліп, диссертациялар қорғала бастады. 1966 жылы академик І. Кеңесбаев пен Т. Жанұзақовтың авторлығымен шыққан «Русско-казахский словарь лингвистических терминов» атты еңбек шықты, 1998 жылы қазақ тілінде лингвистикалық терминдерді топтастырған түсініктемесін берген профессорлар А. Салқынбай мен Е. Абақанның лингвистикалық түсіндірме сөздіктері жарық көрді.

Терминжасам мәселесіне арнайы назар аударған ғалым - Ш. Құрманбайұлы. Ғалым монографиясында терминжасам тәсілдерінің мына түрлерін көрсеткен: 1) синтетикалық (морфологиялық) тәсіл, 2) аналитикалық (синтаксистік) тәсіл, 3) терминдену (лексика-семантикалық) тәсілі, 4) калькалау тәсілі (Құрманбайұлы, 2005: 99-165). Атаудың мағыналық құрылымдағы өзгерістер: жаңа ұғымды атауға мағына мен мазмұнның сәйкес келуі; жеке бір ғана мағына білдіруде жиі жұмсалуды; құрамындағы сөз мағыналарының тоғысып, ортақ мәнде қолдануға бейімделуі; құрамындағы сөз мағыналарының фразалық мәнге ие бола бастауы.

Сөзжасам (орыс. словообразование) – тіл білімінің жаңа мағыналы туынды сөздердің қалыптасуы мен мағыналық дамуын, жасалу тәсілдерін зерттейтін саласы. Зат не құбылыс туралы ұғым тілде таңбаланып, сөзжасамдық процесс негізінде атау ретінде танылады. Сөзжасамның зерттеу нысанына атаудың жасалуы, қалыптасуы, ұғымда қалыптасқан бейненің тілдік таңбасы, туынды сөздің жасалу сипаты, әдіс-тәсілдері, жаңа мағынаның ішкі құрылымы, т.б. жатады. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі атаудың қалыптасуымен қатар, мағынаның дамуын, ұғым-мағына - атаудың кешенді бірлігін қарастырады (Қазақ грамматикасы, 1997: 3).

Сөзжасамның тәсілдері: семантика-фонетика - кей дыбыстардың сәйкесуі нәтижесінде жаңа сөз жасау мүмкіндігі; семантикалық сөзжасамдық - сөз тұлғасы өзгермей-ақ, жаңа мағыналы туынды сөздің жасалуы; семантика-синтетикалық сөзжасамдық - негізге сөз тудырушы жұрнақтардың жалғануы арқылы екіншілік мағынаның туындауы; семантика-аналитикалық - негіздердің бірігуі, тіркесуі, қосарлануы арқылы ерекше мағыналы атау жасау қабілеті (Салқынбай, 2007: 192).

Қазақ тіл білімі саласының лингвистикалық терминдері де синтетикалық, аналитикалық, лексика-семантикалық жолмен жасалатынын сөз етеміз. Оның ішінде лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған терминдер лексикалық және калька жолымен жасалатындығын байқаймыз. Салалық қазақша неологизмдердің ерекшеліктері ретінде халықаралық терминдердің пайдаланылуы; кей терминдердің төл тілімізден табылған баламаларымен атау; аналитикалық тәсіл арқылы жасалған терминдердің ішіндегі қос сөздер терминдерінің бір компоненті қазақша, екінші компоненті дәнекер тіл негізінде аталуы; калькалау тәсілі арқылы жасалуында төл тілімізде бар сөздердің терминге айналу белгілерін көрсету секілді зерттеу барысында нәтижелер шығарылды.

Терминжасам мәселесінде сөзжасамның барлық тәсілдері қызмет атқарады. Соның ішінде лексика-семантикалық тәсілді атамаған терминолог ғалымды атау мүмкін емес. Олай болса, терминжасамда лексика-семантикалық тәсіл - ғылымда терминжасам тәсілі ретінде танылған тәсіл. Оған дәлел ретінде С. В. Швецованың өз еңбегінде келтірген Татаринов, Рудинскаяның лексика-семантикалық тәсілге берген анықтамаларын келтіру орынды саналды, олар төмендегідей: «Лексикосемантическое терминообразование – это такой способ языковой номинации, при котором основным средством создания нового термина является семантическое развитие слова» (Татаринов, 1996). «Целесообразно различать такие типы семантического развития, как «...полный переход совокупной семантики во вновь образуемый термин или ее специализация расширение, сужение (терминологизация), частичное использование семантики слова в формировании значения нового термина (метафора и метонимия)...» (Даниленко, 1977: 30). В. П. Даниленко лексика-семантикалық тәсіл арқылы әдеби тілдегі бар сөздерден мағынасын өзгерту арқылы термин жасау әдеттегі және өнімді тәсіл деп санайды. Өйткені күнде қарқынды өсіп жатқан терминнің бәріне жаңа сөз табу, жасау өте қиын деп санайды. Сондықтан тілде бар сөздерден термин жасауға тура келген дейді (Даниленко, 1977: 24). Сөзжасамдық тәсілдің бұл түрі оқулықтарда лексика-семантикалық тәсіл деп аталып жүргені белгілі. Қазақ тіл білімінде бұл тәсілді алғаш рет семантикалық тәсіл деп атаған Ө.Айтбаев (Айтбаев, 2007: 105). Біз ықшам, қолданысқа жеңіл және мағынасына да сай осы терминді қолдануды жөн көрдік.

Терминге көшу деген мағынада болатын үлкен өзгерісті онша аңдатпайтындай болып көрінуі де мүмкін. Сондықтан семантикалық тәсіл арқылы нөлдік жұрнақ пен терминдердің жасалуы деген қолданыс сөзжасам теориясына дұрыс деп саналды. Әдеби тілдегі байырғы сөздерден семантикалық тәсіл арқылы нөлдік жұрнақпен термин жасалғанда уәждеме сөз мағынасында үлкен өзгеріс болады. Мысалы,

Ой жоқ боп, жүрек шоқ боп, құр екпін боп,

Сұңқардай сорғалаған келді Баян.

Желдей жыңды есалаң екпінді боп,

Заулап тұрған отқа өзім түспедім бе?!

Бір мезгіл екпіндетіп, долдандырып,

Бір мезгіл жыны буып күбірлетті. (М. Жұмбаев)

Осы келтірілген үш мысалда әдеби тілдегі екпін сөзі және одан жасалған екпін, екпінді, екпіндетіп туынды түбірлерінің қолданысы келтірілді. Олардың мағынасы түсінікті, талдауды керек етпейді. Ал екпін сөзінен фонетиканың бір термині жасалды. Қазақ тіл білімінде екпін сөзіне ғылыми мән беріп, термин жасаған – Қ. Жұбанов. Ғалым алғаш оны «сөз екпіні» деп қолданған. Оған төмендегі үзінді дәлел: «Сөздің әр буыны жуан да, жіңішке де бола алатыны секілді, күшті де, әлсіз де болып айтылады. Әр сөзде, осындай бір буынның алабөле күшті айтылуын сөздің екпіні дейміз. Күшті айтылған буынды екпінді буын дейміз» (Жұбанов, 1999: 206).

Демек, сөз екпіні, екпінді буын терминдері фонетика саласының бір мәселесінің атауы (номинациясы) болып, ғылыми ұғымды білдіретін, анықтамасы (дефинициясы) бар термин болған. Ол жоғарыда әдеби тілдегі қолданыстағы мағынадан мүлдем басқа мағына. Н. Сауранбаев бастаған ғалымдар терминді тек «екпін» деп атау оқулықтарда қалыптасқан деуге болады. Бұдан әр терминнің өз авторы, өз қалыптасу тарихы бары анықталды және қазақтың байырғы сөздерінің терминжасам қабілетінің күштілігі әдеби тілде қаншама заманнан белгілі мағынада қолданылып, әбден қалыптасқан екпін деген тілдің байырғы сөзінен нөлдік жұрнақпен семантикалық тәсіл арқылы ғылыми ұғымды білдіретін тіл білімі саласының термині жасалды және ол ғылымда орныққаны жоғарыда дәлелденді. Демек, терминжасамның семантикалық тәсілі деп тілдегі жай сөздерден нөлдік жұрнақ арқылы термин жасау аталады. Семантикалық тәсілмен нөлдік жұрнақ арқылы жасалған терминдер тілде өте көп, олар терминологияның әр саласында жеткілікті. Тек қазақ тіл білімінің саласында қаншама. А. Байтұрсынұлының семантикалық тәсіл арқылы жасаған терминдеріне мысал келтірейік: сөз, сөйлеу, сөйлем, буын, дыбыс, түбір, жұрнақ, қосымша, жалғау, шылау, үстеу, демеу, одағай, жазу, ереже, деректі, дерексіз, жалқы, жалпы, тәуелдік, септік, рай, ноқат, дауысты, көшіру, буындау, жаттау, әдіс, оқу, әңгімелесу, жіктеу, ашық, тұйық, жуан, жіңішке т.б. (Байтұрсынұлы, 2009: 182-255).

Аналитикалық тәсіл арқылы тілдік лингвистикалық терминдер жасау - негіздердің бірігуі, тіркесуі, қосарлануы арқылы жаңа мағыналы атау өнімді тәсілдердің бірі. Бір-екі буынды сөздермен салыстырғанда, аналитикалық жолмен жасалған туынды атауларда (тұрақты тіркестерде) ұлттық танымның сипаты айқын көрінеді. Жалпы мағынаның жіктелуінен жеке мағына туындағанда, жалпының негізгі белгілік мәні жекеге көшеді де, атаудың номинативтік мағынасында сақталады. Атау заттың қасиет-белгісінің бар мәнін ашпайды, ерекше белгісін айқындайды. Жеке мағыналы атаулар өздерінің негізгі, өзек мағыналары арқылы жүйеленіп, бір семантикалық өрісті құрайды. Сөзжасамның жүйелілігі оның кешенді бірліктерінің болуымен байланысты. Лингвистикалық терминдер тілдің барлық салаларында бар. Сөзжасамның кешенді бірліктері *сөзжасамдық тұлға, сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық мағына, сөзжасамдық үлгі, сөзжасамдық қалып, сөзжасамдық тізбек, сөзжасамдық жұп, сөзжасамдық саты, сөзжасамдық тарам, сөзжасамдық тәсіл* термин ретінде қалыптасты. Сөзжасамдық тұлғалардың бір-бірімен түрлі тәсілдер негізінде бірігуі, қосарлануы, жалғануының өзіндік ішкі заңдылығы болады, ол сөздердің синтагматикалық байланысу жүйесі негізінде іске асады. Әрбір сөзжасамдық тұлға кез келген сөзжасамдық тұлғамен

жалғанып не қосарланып кете алмайды. Сөзжасамдық тұлғалардың жаңа мағына жасауы - күрделі процесс.

Терминжасамда тілдің сөзжасамдық тәсілдері қолданылатын болғандықтан, терминжасам тілдің сөзжасам заңдылықтарына бағынады. Сондықтан терминжасамның синтетикалық тәсілі де сөзжасамның синтетикалық тәсілінің заңдылықтары бойынша қызмет етеді. «Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасауда екі тілдік бірлік қызмет атқарады: 1) лексикалық мағыналы сөз, 2) сөзжасамдық жұрнақ (Құрманбайұлы, 2005: 201).

Бірақ терминжасамның өз жұрнағы жоқ. Сондықтан терминжасамда тілдің сөзжасам жүйесінің жұрнақтары қызмет етеді, онда сөзжасам заңдылықтары толық сақталады. Лингвистикалық терминдер де осы заңдылықтарға негізделеді: *айтылым, алмасым, естілім, жасалым, екішелім, жалғаным, қатынасым, тіркесім, түбірлес (сөздер), көмектес (септік), көмекші (сөздер), әдеби, кәсіби (сөздер), жасанды (тілдер), жалғаулық (шылау), есімше, дауысты, дауыссыз (дыбыстар), есімдік, есімше, ашық (буын), жалғамалы, септік, т.б.*

Салааралық терминдердің ерекшеліктері көрсету арқылы ұлттық тілдің мүмкіндіктері айқындалды. Ал бұл жұмыс тек сала маманы мен тілші ғалымдардың бірлескен жұмысының нәтижесінде ғана мүмкін болмақ. Терминологиялық қорға жаңа атау енгізу үшін, ғалымдар оларды аудару, өз тілінен балама табу, тілдік заңдылықтарға сәйкестендіріп қабылдау, сол күйінде өзгеріссіз қабылдау сияқты түрлі тәсілдерді таңдауы мүмкін. Терминдерді тұрақтандырудың алғашқы сатысында жасалған қадам сөздің әрі қарай тек сол сала мамандарының ғана емес, ғылыми көпшіліктің де игілігіне жұмсалыуына жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Құрманбайұлы Ш. (2005) Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері, Алматы: Сөздік – Словарь.
2. Жалмаханов Ш. (1997) А. Байтұрсынұлы – қазақ лингвистикасы терминдерінің негізін салушы, Қарағанды: баспа жоқ.
3. Жанпейісов Е. (2002) Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис, Астана: Астана полиграфия.
4. Салқынбай А. (2007) Қазақ тілі сөзжасамы: Оқу-әдістемелік кешен, Алматы: Қазақ университеті.
5. Даниленко В. П. (1977) Русская терминология. Опыт лингвистического описания, Москва.
6. Айтбаев Ө. (2007) Қазақ тіл білімінің мәселелері, Алматы: Арыс.
7. Жұбанов Қ. (1999) Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, Алматы: Ғылым.
8. Байтұрсынұлы А. (2009) Тіл – құрал, Алматы: Сардар.

ANADOLU HALK MUTFAĞINDAN: AĞUZ

Prof. Dr. Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ*

Özet

Anadolu halk mutfağının olmazsa olmaz verimleri içerisinde yer alan hayvansal gıdalar arasında, kendine has tatlardan biri de ağuzdur. Kendine özgü tadı ve kıvamı ile sofralarda yer edinen ağuz, sadece beslenme ihtiyacını karşılayan genel geçer bir ürün olmanın ötesinde barındırdığı kendine has kimyası ile halk nazarında pek çok sağlık probleminin şifası olmakla da kıymet gören antika lezzetlerden biridir. Bu çalışmada, gerek literatür ve gerekse saha çalışması verileri eşliğinde ana hatları ile ağuz terimine, ağuzun temininden, pişirilmesine ve servisine kadar olan aşamalara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ağuz, kültür, mutfak, Anadolu, beslenme

Abstract

One of the flavors that display a unique appearance among animal foods, which is in the category of indispensable yields of Anatolian folk cuisine, is colostrum. Colostrum, which has a place on the tables with its unique taste and consistency, is one of the antique flavors that is considered as a cure for many health problems in the eyes of the public, with its extraordinary chemistry, beyond being a universal product that only meets nutritional needs. In this study, together with the literature and field study data, the main lines of the term colostrum, the stages from the supply of the colostrum to its cooking and serving are given.

Key Words: Colostrum, culture, cuisine, Anatolia, nutrition

Toplumların kendilerine özgü rengidir kültür. Bu rengin tonu, hüviyeti ve kimyası, yaşanmışlıklarından beslenir ki bu yaşanmışlıklar ilgili toplumu besleyen, onların hayata dönük tasarruflarını şekillendiren ve tarihi süreç içerisinde karşılığı bulunan, dâhil olunmuş veya olunan maddi veya manevi tüm unsurlardır ki tüm bu eklentilerden hâsıl olan özgünlük de karşımıza kültür olarak çıkar.

Kültüre özgünlüğünü veren pek çok paydaş bulunmakla birlikte, çalışma konumuz gereği biz bu paydaşlardan birine, mutfak kültürüne ve bu kültür içerisinde yer alan ağuz teması edeceğiz. Şöyle ki; “Aslanın vücudu yediklerinden mürekkeptir” lafzı, muhtelif cihetlerden izaha açıktır. Biz bu ifadeye beslenme kültürü açısından yaklaşırsak, insan hayatının olmazsa olmaz temel gereksinimlerinden biri olan beslenme ve beslenme adı verilen temel menü içerisinde yer alan yiyecek veya içeceklerin oldukça uzun soluklu tecrübelerle, ilgili toplumun temel yaşam ve üretim formlarına doğrudan bağlı olarak görecelendiği fikrine ulaşabiliriz.

Bilindiği üzere, kültürel görecelilik kuralına göre; davranış biçimleri bir toplumdan diğerine değişmektedir. İnsanların acıkması ve açlığını gidermek için yemek yemesi genel bir biyokimyasal olay iken, bu açlığını ne şekilde, ne zaman ve hangi yemeği seçerek gidereceği

* yzsumbullu@erzurum.edu.tr Erzurum Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

antropolojik ve dolayısıyla kültürel bir olgudur. ¹ Bu anlamda, mutfak kültürü de kavram olarak, beslenmeyi sağlayan yiyecek ve içecek çeşitleri ve bunların hazırlanması, pişirilmesi, saklanması ve tüketilmesi sürecini; buna bağlı olarak mekân, ekipmanları ve yemek geleneği ile toplumun sosyo-kültürel, ekonomik durumuna, tarihsel kimliğine, yeme içme alışkanlıklarına, tarım üretimine göre şekillenmiş mutfağını da içine alan kendine özgü kültürel bir yapıyı anlatır.²

Bir diğer ifade ile yiyeceklerin üretimi, tüketimi, hazırlanması ve beslenme ile ilgili olan gelenekler, o toplumun yaşadığı coğrafi iklim ve üretim tarzı ile bağlantılıdır. Kültür antropologları da yemek **yeme-içme alışkanlıklarının** kültürel bağlamda ele alınması gerektiğini belirtirler. Toplumların iktisadi yapıları ve bu yapıların şekillendirdiği gündelik hayat pratikleri mutfağın temel belirleyicisi konumundadır. Topluluğun yerleşik mi yoksa konar-göçer bir yaşam tarzı mı sergilediği, yaşadığı coğrafyanın fiziksel özellikleri, iklim, atalarından kendisine aktarılan üretim bilgileri beslenme kültürünü, yiyecekleri tüketilebilir hale getirme şeklini belirler.³

Yukarıda ifade edilenler etrafında, mutfak kültürünün şekillenmesinde rol oynayan enstrümanlar içerisinde ön plana çıkan ögenin toplumun sahip olduğu üretim formu olduğu görülür. Bir diğer ifade ile tarıma dayalı bir ekonomi modelini benimsemiş toplumların beslenme alışkanlığı ile hayvancılık veya avcılık temelli bir ekonomiye dayanan toplumların beslenme alışkanlığı farklılık arz etmektedir. Sahip olunan üretim formu denize endeksli ise deniz ürünlerinin, hayvancılık eksenli ise hayvansal gıdalarının, bitki merkezli ise bitkisel beslenme tercihlerinin veya bunların hepsine sahip olabilen toplumların çok daha çeşitlilik arz eden bir mutfak kültürüne sahip olması bundandır.

Türkler Asya'da yaşarken esas itibariyle atlı göçebe idiler. Türklerin rahat ve yerleşik bir hayat yerine böyle bir düzeni benimsemiş olmalarının sebebi toprakların ziraata geniş ölçüde elverişli olmamasıdır. Eski çağlarda Aral gölü çevresiyle Ural-Altay dağları arasındaki bozkırlarda uzun süre göçebe olarak yaşayan Türkler ilk devirlerde basit anlamda avcılık ve tarımla geçimlerini sağlıyorlardı. Vadileri takip ederek göçerler, sonbahardan önce kışlık yiyeceklerini biriktirirlerdi. Orta Asya'daki büyük dağlarla çevrili geniş yaylalar böyle bir hayata elverişliydi. Bunun sonucunda zamanla yarı göçebe hayat tarzına (yaylak ve kışlak) geçilmişti. Hayvancılık için yaz mevsimi baharda başlar ve sonbaharın bitimine kadar devam ederdi. Yaylanın önem kazanması hayvan otlığı olması sebebiyledir. Kışlak bazan bir vadi, bazan bir köy veya şehir olmuştur. Geniş bölgelere yayılmış olan Türk kavimleri arasında bölge ve iklim özellikleri bu tür hayat tarzında önemli ayrıntılar meydana getirmiştir. Büyük hayvan sürülerine sahip Türkler "çadır köy" veya "çadır kent" halinde, otları bol, az kar yağan, güneş gören yerlerde konaklardı. 1071 Malazgirt zaferinden sonra Türkler gittikleri Anadolu'ya konar göçer yaşam tarzını da götürmüşlerdir. Böylece daha ilk dönemlerden itibaren kendilerine uygun mekânlarda kışlak ve yaylaklar tutmuşlardır. Bazı mekânlarda yerleşik hayata geçilmiş olsa da Beylikler ve Selçuklu dönemleri boyunca konar göçerlik önemli oranlarda sürmüştür.⁴

¹ HAVILAND, William A., Kültürel Antropoloji, (Çev. Hüsamettin İnaç-Seda Çiftçi), Kaknüs Yay., İstanbul, 2002, s.,71-73

² UZEL, A. R., Geleneksel Mutfak Kültürü ve Tarımsal Ürün Çeşitliliğinin, Üniversite Öğrencileri Beslenme Durumu Üzerine Etkisi, Ege Üniversitesi, Ziraat Fak. Dergisi, 55 (1), İzmir, 2018, s., 37-44

³ KOLAY, Arif, BOZKURT, Nurgül, TURAN, Şakir, ARABACI, Murat., Tatlıların Sultanı Baklava, Aktif Matbaa ve Reklam Hiz. San. Tic. Ltd. Şti. İstanbul, 2016.

⁴ TDV İslâm Ansiklopedisi, Yaylak-Kışlak Maddesi, (gözden geçirilmiş 3. basım) Cild, EK-2. Ankara, 2019, s., 669-670.

Konar göçer üretim formunun üzerine inşa edildiği hayvancılık, bu üretim tarzına sahip olanlar açısından yeme-içme alışkanlıklarında hayvansal ürünleri ön plana taşımaktadır ki burada karşımıza öncelikle et ve süt ürünleri çıkar.

Atlı göçebe kültürün hâkim olduğu bu dönemde Türklerin ilk besinleri un ve yoğurt gibi buğday ve süttten üretilen ürünler ile binek için de kullandıkları at ve koyun gibi hayvanların etleri, ilk içkileri; de kımızdan (kısarak süttünden hazırlanan bir fermente içecek) ibaretti. Ayrıca, üzümünden yaptıkları sirke, pekmez ve şarap da bu dönemde Türkler tarafından tüketilmiştir.⁵ Türk mutfağında süt, aynı zamanda yağ, peynir, yoğurt, ayran, çökelek gibi süt ürünleri ve sütlü yoğurtlu yemek yapılarak veya sütlü tatlıda kullanılarak da tüketilmiştir.⁶ Selçuklular döneminde Orta Asya'da olduğu gibi aynı adı taşıyan süt ve ağız sütü sade içildiği gibi, süttten elde edilen yoğurt, kaymak, soğut (çökelek), peynir, yağ gibi besinler beslenmede önemli bir yere sahip olup bolca tüketilmekteydi.⁷

Yaşam tarzı ve bu tarzın beslendiği temel üretim formlarına bağlı olmakla özellikle hayvansal ürünlerin ön planda olduğu görülmektedir ki bu ürünlerin bu denli yaygın kullanıma sahip olması, temelde tercih edilen yaşam formu ile bağlantılı olsa da bahsi geçen ürünlerin insan sağlığı açısından taşıdığı önemle de doğrudan ilintilidir.

Eski Türk insanının sağlam, dayanıklı ve sağlıklı oluşunda, süttün ve yoğurdun başlıca rolü vardı. Süt, kemiklerin gelişmesini sağladığı gibi yaşlılık döneminde de kemik erimesini önliyordu. Bir Türk buluşu olan yoğurt ise, âdeta bir antiseptik idi. Vücuda giren her mikrobu ya öldürüyor ya da etkisiz hale getiriyordu. Ayrıca, sindirimi kolaylaştırmak ve vücuttaki fazla yağları eritmek suretiyle de, insanın daima sağlıklı kalmasını sağlıyordu.⁸ Süt ve süt ürünlerinin beslenen açısından taşıdığı önem, bu türden ürünlerin çeşitlenmesi neticesini de beraberinde getirmiştir ki bu ürünlerden biri de konu başlığımızı oluşturan ağızdur.

Sözlüklerde bir köken bilgisi mevcut olmasa da ağız sözü “ağız sütü, kolostrum, doğum sonrası üretilen ilk süt” olarak anlandırılmıştır.⁹ Clauson, sözcüğün Dîvânu Lüğâti't-

⁵ KIZILDEMİR, Ö. Öztürk, SARIŞIK, E., Cumhuriyet Dönemi Türk Mutfak Kültürünün Özellikleri ve Yaşanan Değişimler, VI. Ulusal II: Uluslararası Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu, 14-15 Nisan, 2017, Gaziantep, 2017, s., 349-356.

⁶ GÜLER, S., Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 26, Sakarya,2010, S., 24-30.

⁷ ARMAN, A., Türk Mutfak Kültürü Tanıtım Sorunu: Mengen Mutfağı Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Düzce, 2011, s.,116.

⁸ KOLAY, Arif, BOZKURT, Nurgül, TURAN, Şakir, ARABACI, Murat., Tatlıların Sultanı Baklava, Aktif Matbaa ve Reklam Hiz. San. Tic. Ltd. Şti. İstanbul, 2016

⁹ Çalışmamızda her ne kadar mutfak kültürüne ait olan yönü ile hayvansal gıda olmakla ağız üzerinde durulmuş olsa da, bu süt insan hayatı açısından da büyük önem taşımaktadır. Yeni doğanın beslenmesi, büyümesi adına büyük önem taşıyan anne sütü genelinde kendine özel bir yer edinen insani ağız süttünün bebeğin bağışıklık sistemi üzerinde ne denli faydalı işlevlere sahip olduğu hususu tartışmasıdır. Şöyle ki; doğumdan sonra ilk 5 günde salgılanan süte kolostrum denir. Kolostrumda, olgun (mature) süte oranla daha fazla bulunan antienfektif öğeler, A vitamini, sodyum ve çinko bebeği ilk birkaç gün içerisinde enfeksiyonlardan korumaktadır. Kolostrum, bebeğin gastrointestinal sistemini immünoglobülinler ile mukozal bir tabaka oluşturarak kaplar ve böylece yenidoğan bebeği dış ortamdan gelecek patojen mikroorganizmalara karşı korur. Kolostrum 5-10 günler arasında geçiş süttü şeklini alarak, 3. haftadan sonra olgun (mature) süt özelliğini taşır. Kolostrumun özellikleri • Olgun süttten daha fazla oranda protein içerir (% 3-3.5 g). • Yağ ve laktoz içeriği olgun süte oranla daha azdır. • Enfeksiyon ve allerjiden koruyan antikorlar ve akyuvarlar, Sekretuar IgA, laktoferrin, makrofajlar. T ve B lenfositler gibi antienfektif etmenlerden zengindir. • Barsağın olgunlaşmasını sağlayan, allerji ve intolerans gelişmesini önleyen

Türk’de ağız biçiminde geçtiğini fakat bu biçimin başka hiçbir yerde tespit edilemediğinden izahının pek mümkün olmadığını belirtir. Yine Clauson, sözcüğün Karahanlı Türkçesinde ağız yanında oğuz şeklinde de tanıklandığını, (bk. oğuz igi “göğüs iltihaplanması”), Çağatay Türkçesinde ağız, Harezmi Türkçesinde oğuz, Kıpçak Türkçesinde oğul, ağız, awuz ve Osmanlı Türkçesinde ağız şeklinde tespit edildiğini belirtir.¹⁰ Doerfer, sözcüğün birkaç benzeri biçimde Türk lehçelerinde mevcut olduğunu belirtmekle birlikte aynı anlamda Moğolcaya uğurağ şeklinde geçtiğini kaydeder.¹¹ Tarama sözlüğünde; doğuran hayvanın ilk sütü”¹² Divan-ü Lügati’t Türk’te “ ağız: Ağız, inek veya koyun doğduktan sonra ilk gelen süt” şeklinde tanımlanmaktadır.¹³ Ağıza dönük bu tanımlara ek olarak, ağızın temini, kullanımı, niteliği gibi hususlara, bu özel sıvının tüketici nazarından önemi konusunda bize katkı sunacağına kanaat ettiğimiz bazı teknik malumatı da sizlerle paylaşmak uygun olacaktır.

Doğumdan sonra salgılanan ilk süte ağız sütü (kolostrum) denir ve buzağı –anne sütü kendine muhtaç tüm canlılar için vazgeçilmezdir- için ilk ve en değerli besin maddesidir. Normal süttten renk ve içerik açısından belirgin derecede farklı bir sıvıdır. Ağız sütünün salgılanması meme bezinde doğuma yaklaşık beş hafta kala başlamakta, gebeliğin son iki haftasında en üst seviyeye ulaşmakta, doğumla birlikte de durmaktadır. Yeni doğanların kolostrumdaki antikorlardan yeterince yararlanabilmeleri için, hem kolostrumun gamma immunoglobulin (IgG) bakımından daha zengin olduğu ve doğumdan sonra ilk 12-24 saate kadar uzayan sürede kolostrum almaları önem taşımaktadır. İntestinal absorpsiyonun doğumdan

epidermal büyüme faktörlerini içerir. • A, D ve B12 vitaminleri, sodyum ve çinko içeriği olgun süte göre daha yüksektir. • Bilirubin barsaktan atılmasını sağlayarak sarılığı önler. • Kolostrum, maternal kanın genel yapısını ve özelliklerini yansıtır. Bu fizyolojik benzerlik, intrauterin yaşama alışmış yeni doğan için bir avantajdır. (Ayrıntılı bilgi için bkz., Gülhan Samur, Anne Sütü, Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008, s.,10-11) Kolostrumun bebek sağlığı ve gelişimi açısından taşıdığı bu öneme karşın ister inançsal, ister kültürel temelli olsun sınırlı da olsa yeni doğana 3-5 ezan vakti süresince -yaklaşık 8-12 saat- ağız sütünün verilmemesi, verilirse bebeğin çok sancılı çekeceği veya bebek bekletilmez de hemen emzirilir ise bebeğin büyüyünce sabırsız bir insan olacağı gibi yaklaşımlara tesadüf edildiği görülmüştür, görülmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz., Makbule Tokur Kesgin, Hilal Özcebe, Türkiye’de Çocuk Bakımındaki Geleneksel İnanç ve Uygulamalar, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1, 2004/ , Handan Asüde Başal, Türkiye’de Doğum Öncesi, Doğum ve Doğum Sonrası Çocuk Gelişimi ve Eğitime İlişkin Gelenek, Görenek ve İnançlar , Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi XIX (1), 2006 / Ahmet Arif’in Adiloş Bebek Şiiri de bu anlamda dikkat çekicidir) Doğumu takip eden ilk birkaç saatlik süredeki anne sütünün, kutsalın memnuniyetini sağlamaya dönük bir ikram, hediye olmakla ele alınması veya –büyük olasılıkla renginden ve kıvamından dolayı- pis olduğu inancından hareketle bebeğe verilmeyip yere boşaltılması, böyle yapılırca anne sütünün artacağı, çocuğun sağlıklı ve sıhhatli büyüyeceğine dönük tasarruflarda, geleneksel inanç sisteminden nemalanan ve bir nevi kansız kurban olarak değerlendirilebilecek olan saç kültürünün etkisi göz ardı edilmemelidir. (Ayrıntılı bilgi için bkz., Harun Güngör, Türk Dini Tarihi, Latin Yay., İstanbul,1998/ Endin Akgün, Şamanist Türk Halklarında Kurban Sungusu ve Kendisine Kurban Sunulan Varlıklar, Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Social Sciences 1 (2). 2007/ Rouxs, J.P., Türklerin ve Moğolların Eski Dini, 2. Baskı, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul, İşaret Yayınları,1998.

¹⁰ CLAUSON, Sir Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Oxford at The Clarendon Press., 1972, s., 98a/b

¹¹ DOERFER, Gerhard, Türkische und mongolische Elemente im neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. 2. Türkische Elemente im Neupersischen: alif bis tā. Wiesbaden, 1965, s., 80-81

¹² Yeni .Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s.,5

¹³ ATALAY,Besim, DLT Tercümesi I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s., 55

sonraki ilk 6 saat içinde maksimum seviyeye ulaşmakta sonra ise hızla düşmektedir. Buzağuların beslenmesinde kolostrum kalitesi, kolostrumdaki IgG miktarı ile belirlenir. Her sağımda, ilk sağımda alınan kolostruma göre IgG miktarı azalmasına bağlı olarak IgG'lerin koruyucu etkisi giderek azalmaktadır. Ağız sütü normal süte göre farklı olup kuru madde bakımından 2 kat, protein bakımından 5 kat ve mineral madde bakımından ise 3 kat oranda normal süte göre yüksek içeriğe sahiptir. Aynı zamanda buzağı için gerekli olan enerji, vitamin, hormon, büyüme faktörleri ve hastalıklardan korunmasına yardımcı olabilen bağışıklık maddelerine (IgG) sahiptir.¹⁴ Ağız sütü yeni doğan bir buzağıya verilecek ilk ve en önemli gıdadır. Çünkü bu süt bir başka şekilde sağlanması mümkün olmayan bağışıklık maddelerini içerir. Böylece buzağular ancak ağız sütünü içerek pek çok enfeksiyöz hastalığa karşı direnç sağlarlar. Bu sebepten buzağının zamanında ve yeterli miktarda ağız sütü içerek sağladığı bağışıklık onun hayatta kalması için çok önemlidir. Gerçek ağız sütü sadece ilk sağımdan elde edilir. Buzağular tarafından içilen ağız sütündeki bağışıklık maddeleri bağırsaklardan emilerek kana karışırlar. Böylece buzağıyı hastalık ve enfeksiyonlara karşı korumaya başlarlar. Ağız sütü mümkün olabilen en erken zamanda ya da en geç 2 saat içerisinde mutlaka verilmelidir. Ayrıca ağız sütünün verilmesi geciktiği zaman bağırsaklarda üreyen hastalık yapıcı mikroorganizmalar ağız sütünün yerine emilerek buzağuları hastalandırabilirler¹⁵ki aşağıdaki tabloda normal süt ile ağız sütü arasındaki içerik analizi verilen bilgiler dikkate alındığında oldukça ilgi çekicidir.

Besinler	Ağız Sütü	Inek Sütü
Özgül Ağırlık	1,056	1,032
Toplam Katkılar (%)	23,9	12,5
Toplam Protein (%)	14,0	3,2
İmmunoglobülin (%)	6,0	0,1
Kazein (%)	4,8	2,5
Yağ (%)	6,7	3,6
Laktoz (%)	2,7	4,9
Vitamin A (mg/100 ml)	295	34
Vitamin E (mg/ g yağ)	84	25
Riboflavin (mg/ml)	4,8	1,5
Thiamin (mg/100g)	0,7	0,13
Cholin (mg/ml)	0,26	0,13
Kalsiyum (%)	0,26	0,13

(*): Wisconsin Milk Marketing Board, 2009

16

Ağız sütüne ilişkin bu teknik malumatları takiben, bu özel sıvının sadece buzağı beslenmesinde kullanılmadığını, insanlar açısından da önemsenerek tüketildiği bilgisini paylaşmak gerekmektedir. Şöyle ki; özellikle tarım hayvancılık temelli ekonomilerde ağız sütünün pişirilmesi suretiyle elde edilen ve ağız olarak adlandırılan bu özel gıda, genel hatları ile şu şekilde hazırlanmaktadır.

Büyükbaş hayvanın doğumunu takip eden ilk birkaç gün içerisinde, buzağının ihtiyacından fazla olduğu kanaatine varılan ağız alınır. Özellikle ilk gün alınan ağızın sonraki

¹⁴ SERT, Fulya – AÇIK, İslim, Yeni Doğan Buzağuların Beslenmesinde Ağız Sütünün Önemi, OKÜ Fen Bil. Enst. Dergisi Cilt 3, Sayı 2, 2020., s.,195-196

¹⁵ <https://samsun.tarimorman.gov.tr/Belgeler/Yayinlar/Lifletlerimiz/h-23.pdf> (Erişim tarihi: 10.02.2023)

¹⁶ <https://ktvhb.org/wp-content/uploads/2019/05/saglikli-buzagi-yetistirme.pdf> (Erişim tarihi: 09.02.2023)

günlerde alınan ağıza nazaran daha besleyici ve kaliteli olduğu düşünülür. Fakat ikinci veya üçüncü günde de ağız sütünün temini önünde de bir engel yoktur. Halk ağız sütünün normal süte evrilme sürecinde ilk birkaç gün temin edilen ağızu tüketmekte mani görmezken bu sınırlı günler dışındaki ağız sütüne bulamaç adını vererek bunun tüketimini makul görmez. Temin edilen ağız, önce bir tülbent veya oldukça ince örgülü bir elek yardımı ile süzülür. Süzülen ağız, eğer ilk gün temin edilmiş ağız ise litre başına ortalama bir çay bardağı normal süt veya su ilavesi ile seyreltme işlemi yapılırken 2. ve 3. gün temin edilen ağız için genelde bu işlem yapılmaz. Seyreltilen veya olduğu hali ile korunan ağız içerisine bir çimdik tuz -3 litreye kadar eklenir. Bazen pişirilecek olan ağıza daha sarı renk bir renk kazanması veya daha lezzetli olacağı düşüncesi ile göreceli olarak 1-3 adet yumurta sarısı eklendiği de olur ki – eklemeyenler de vardır- eklenen yumurta sarılarının ağıza nüfuzu için çırpma işlemi yapılır. (K3, K5, K6, K7,K8,K9,K10,K11, K112,K13)

Hazırlanan ağız, eskiden tandırda yüzü kızarıncaya kadar pişirilirken günümüzde bu işlem genelde fırınlarda gerçekleştirilmektedir. 150-170 derecede önceden ısıtılmış fırında yaklaşık 1 saat bekletilen ağız, kimyası gereği ısı ile temas edince yoğunlaşarak peynir ile yoğurt arası bir kıvama erişir ki ağızın yüzü, fırın sütlaçta olduğu gibi kızarıncaya ağız fırından çıkarılır. Soğuma gerçekleştikten sonra göreceli olarak ağız, üzerine bal, pekmez, toz şeker ilave edilerek tüketilebildiği gibi sade olarak da tüketilebilir. Ağız sütü genellikle yukarıda belirtildiği gibi tüketildiği gibi ağız sütünün doğasından kaynaklanan kıvam ve renk nedeniyle bu süttten poğaç, kete, pasta gibi unlu mamullerin yapımında da istifade edilir. Ayrıca, erişte hamuruna katılan ağız ile ağız pilavı denen gıdanın da yapıldığı olur. (K8-K13)

Halk arasında ağızın sağlık açısından önemli katkıları olduğu kanaati yaygındır ki bu katkılar ana hatları ile sindirim sistemi ve kemik kas gelişimine dönüktür. Ayrıca ağızın bağırsak parazitlerini öldürdüğüne, güçlü bir antibiyotik olmakla vücut direncini artırdığına, bağışıklık sistemini güçlendirdiğine, kabızlık sorununu çözdüğüne, şeker hastalığına, kemik erimesine, diş sağlığına, romatizmal problemlere, faydalı olduğuna inanılmaktadır. (K1,K2, K4, K6, K8, K11, K12, K13)

Fotoğraf 1

Fotoğraf 2

Fotoğraf 3

Fotoğraf 4

Fotoğraf 5

Fotoğraf 6

Fotoğraf 7

Kaynak Eserler

ARMAN, A., Türk Mutfak Kültürü Tanıtım Sorunu: Mengen Mutfağı Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Düzce, 2011, s.,116

ATALAY,Besim, DLT Tercümesi I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s., 55

CLAUSON, Sir Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Oxford at The Clarendon Press., 1972, s., 98a/b

DOERFER, Gerhard, Türkische und mongolische Elemente im neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. 2. Türkische Elemente im Neupersischen: alif bis tā. Wiesbaden, 1965, s., 80-81

GÜLER, S., Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 26, Sakarya,2010, S., 24-30

HAVILAND, William A., Kültürel Antropoloji, (Çev. Hüsamettin İnaç-Seda Çiftçi), Kaknüs Yay., İstanbul, 2002, s.,71-73

KIZILDEMİR, Ö. Öztürk, SARIİŞİK, E., Cumhuriyet Dönemi Türk Mutfak Kültürünün Özellikleri ve Yaşanan Değişimler, VI. Ulusal II: Uluslararası Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu, 14-15 Nisan, 2017, Gaziantep, 2017, s., 349-356

KOLAY, Arif, BOZKURT, Nurgül, TURAN, Şakir, ARABACI, Murat., Tatlıların Sultanı Baklava, Aktif Matbaa ve Reklam Hiz. San. Tic. Ltd. Şti. İstanbul, 2016

SERT, Fülya – AÇIK, İslim, Yeni Doğan Buzaçıkların Beslenmesinde Ağız Sütünün Önemi, OKÜ Fen Bil. Enst. Dergisi Cilt 3, Sayı 2, 2020., s.,195-196

TDV İslâm Ansiklopedisi, Yaylak-Kışlak Maddesi, Ankara, 2019, s.,669-670

UZEL, A. R., Geleneksel Mutfak Kültürü ve Tarımsal Ürün Çeşitliliğinin, Üniversite Öğrencileri Beslenme Durumu Üzerine Etkisi, Ege Üniversitesi, Ziraat Fak. Dergisi, 55 (1), İzmir,2018,s., 37-44

Yeni .Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s.,5

Elektronik Kaynaklar

<https://ktvvhb.org/wp-content/uploads/2019/05/saglikli-buzagi-yetistirme.pdf>

(Erişim tarihi: 09.02.2023)

<https://samsun.tarimorman.gov.tr/Belgeler/Yayinlar/Lifletlerimiz/h-23.pdf> (Erişim

tarihi: 10.02.2023)

Kaynak Kişiler

K1: Abdullah Gültepe, Gültepe Mahallesi, Hınıs, 63, İlkokul

K2: Cihat Aktaş, Özbilen Mahallesi, Azizizye, 50, Lise

K3: Galip Çelik, Sakalı Kesik, Aziziye, 67, Okur-Yazar

K4: Hikmet Erkaya, Körsu, Tekman, 65, Okur-Yazar

K5: Ayhan Koçak, Üzengili, Karayazı, 45, Ortaokul

K6: Cemalettin Çetin, Çatalören, Karayazı, 62, Okur-Yazar

K7: Veysel Arslan, Gürgür, Tekman, 50, Ortaokul

K8: Meryem Daşdemir, Yakutiye, Erzurum, 41, İlkokul

K9: Türkan Bayraktar, Akçabat, 56, Okur-Yazar

K10: Emine Daşdemir, Kayseri, 56, İlkokul

K11: Behser Koran, Hasankale, Erzurum, 65, Okur-Yazar

K12: Nuran Çeri, Umudum Mahallesi, Yakutiye, 68, Okur-Yazar

K13: Yeter Şahin, Mersin, 69, ilkokul

KLASSİK POEZİYANIN GÜNEY AZƏRBAYCAN EPİK ŞEİRİNƏ TƏSİRİ (XX ƏSR)

Prof. Dr. Esmira Fuad ŞÜKÜROVA

Özət

“Mən Prometeyi Tanrıların niyə cəzalandırdığını daha yaxşı başa düşürəm. Alovu qaranlığa qarşı qoymaq insan nəslinin azadlıq hayqırtısı idi. Mağara divarına ilk rəsmləri çəkən insan əli kimi. İnsanlaşan canlı bizonların rəsmlərini çəkməklə onları ölümsüzləşdirməyi bacardı. Sənətkar cəmiyyətin göstəricilərini görə bildiyi qədər azaddır. Bu səbəbdən sənətkar azadlıq haqqında düşünərkən həm də məsuliyyət daşıyır. Remarkın və ya İncilin dediyi kimi, vaz keçmək deyil, məcburi olanı, xüsusilə də tarixi məcburiyyəti qavrayıb, insanlar arasındakı münasibətləri insani hala gətirərək insan nəslinə ötürür. Azadlıq insan həyatına və cəmiyyətin məsuliyyətinə, yəni varlığımıza sahib çıxmağımızdır...”

FB-də oxuduğum, lakin müəllifini unuduğum statusdakı bu dəyərli fikirləri o taylı-bu taylı bütöv Azərbaycan ədəbiyyatına, özəlliklə çətin və məsuliyyətli bir janr olan poemalara, sözsüz ki, şamil etmək olar. Çünki “Epos-poema insan varlığını zaman-məkan hədlərində hadisələrin çoxluğu və rəngarəngliyi ilə birlikdə əks etdirməkdədir (Güney Azərbaycan epik şeiri: kompleks təhlil - adalet.az.www.adalet.az >), əlavə edərdim ki, böyük həyati əhəmiyyət kəsb edən ictimai-siyasi hadisələr və onların iştirakçılarının igidlikləri, şücaətləri ilə seçilən, elin məhəbbətini qazanan xalq qəhrəmanları haqqında yaranan və xorla oxunan mahnılar əsasında yaranan epos, belə demək mümkünsə, ilk vaxtlarda dastan, sonralar isə formalaşaraq poemalaşan bu ədəbi janr elə yarandığı çağdan insan qəlbinin, hiss və həyəcanlarının tərcümanına çevrilib və yüksələn xətlə inkişaf edib. Janrın bu dinamik inkişaf prosesində Güney yazarlarının da önəmli rolu vardır...”

Açar sözlər: Güney Azərbaycan, poema, klassik ədəbiyyat, Şirvan, Nizami, Şəhriyar, Səhənd, Sabir, S.Vurğun, M.Ə.Haray, poetika.

Influence of Classical Poetry On South Azerbaijan Epic Poetry (XX Century)

Abstract

“I understand better why the Gods punished Prometheus. Pitting fire against darkness was the human race's cry for freedom. Like a human hand drawing the first paintings on a cave wall. He managed to immortalize the living bison by painting them. The artist is as free as he can see the indicators of society. Therefore, when thinking about freedom, the artist is also responsible. As Remarque or the Bible said, it is not giving up, but grasping what is obligatory, especially the historical obligation, humanizing the relations between people and passing it on to the human generation. Freedom is our ownership of human life and the responsibility of society, that is, our existence...”

These valuable ideas in the status that I read on FB, but forgot the author, can be applied to the entire Azerbaijani literature, especially poems, which are a difficult

and responsible genre. Because "the epic-poem reflects the human existence in time-space limits together with the multiplicity and variety of events (South Azerbaijani epic poem: complex analysis - adalet.az.www.adalet.az ›), I would add that the vitally important social - political events and people's heroes distinguished by their bravery and prowess, who won the love of the people and were created on the basis of songs that were sung by the choir. became the interpreter of their excitement and developed in a rising line. Southern authors also have an important role in this dynamic development process of the genre...

Keywords: South Azerbaijan, poem, classical literature, Shirvan, Nizami, Shahriyar, Sahand, Sabir, S. Vurgun, M.A.Haray, poetics.

Güney Azərbaycan yazarları janrın inkişafına öz töhfələrini verərkən klassiklərin yaradıcılığından elə yüksək sənətkarlıqla, məharət və ustalılıqla bəhrələniblər ki, nəticədə bütün parametrləri ilə poema janrının tələblərinə cavab verən yeni səpkili orijinal əsərlər araya-ərsəyə gətiriblər. Nizami, Xaqani, Füzuli, Rumi, Hafız, Saib Təbrizi, Nəsimi, Xətai, Nəbati, Sabir, Möcüz, Vaqif kimi mütəfəkkirlərin poetik irsindən yaradıcılıqla bəhrələnmişlər. M.Şəhriyar, B.Q.Səhənd, H.Nitqi, M.T.Zehtabi, M.Ə.Haray, B.D.Çayoğlu, M.Musəvi və b. bədii yaradıcılığına, o cümlədən poemalarına bu mütəfəkkirlərin sözünün, şeirinin təsirindən, böyük şairin əsərlərindən bəhrələnməsindən qürur hissilə bəhs açıb və onlardan daim öyrənməyin, faydalanmağın, işığına, nuruna bələnməyin gərəkliliyini söyləyib.

Elmin və incəsənətin bütün sahələrində olduğu kimi, bədii ədəbiyyatda da sələflərdən öyrənmək, keçmişə nəzər salaraq müasirliklə vəhdət yaratmaq, tarixə istinad önəmlidir. Həmçinin xalqlar arasında ədəbi əlaqələr, bədii təsir məsələsi bütövlükdə ədəbiyyatın ən vacib elementlərindəndir.

Ustad Şəhriyarın da bədii irsinə klassik ədəbiyyatın güclü təsiri olmuşdur. Klassik ənənələrdən bol-bol qaynaqlanan şair bütün yaradıcılığı boyu Nizami, Xaqani, Füzuli, Rumi, Hafız, Saib Təbrizi, Nəsimi, Xətai, Sabir, Möcüz kimi mütəfəkkirlərin poetik irsindən bəhrələnmişdir ki, onun bir çox əsərlərində həmin ruhu duymaq mümkündür. Bu da şairin ənənəvi ruhda əsər yazmağın parametrik xüsusiyyətlərinə birmənalı yanaşması səbəbi ilə daha çox əlaqədardır.

Şəhriyar "Səhəndim" poemasında İranda 1905-1911-ci illərdə baş vermiş Məşrutə inqilabı zamanında qələmi ilə böyük bir ordunun işini görmüş Mirzə Ələkbər Sabirin doğulduğu qədim Şamaxı şəhərinə gözəl misralar həsr edib. Bir sıra əsərlərində sələfi Sabir kimi xurafata, cəhalət və nadanlığa, ölkənin və xalqın inkişafını ləngidən mənfur qüvvələrə qarşı çıxan, yenilik və çağdaşlaşmanın tərəfdarı olan Şəhriyar bu mövqeyində həm də görkəmli satirik şair Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri ilə eyni müstəvidə durur. Başqa cür ola da bilməzdi. "Türkünün də canın almışdı həyasız tağut; Mən həyat aldım ona, haqq üçün ehya elədim" iftixarını yaşayan, bu azmış kimi, "Elinin farsıca da dərdini söylər dili" olduğundan qürur hissi ilə duyan, xalqının, onu dünyaya bəxş etmiş anasının dilini yaşatdığına və inkişaf etdirdiyinə görə Şəhriyar Azərbaycanın, el-obasının qarşısında üzəg, alnıaçıq idi. Vətənpərvər şair, təbii ki, Nəbati, Şükühi və Ləlidən, Sərraf, Sabir və Möcüzdən mənəvi qida alırdı. Təkcə ustad Şəhriyarı deyil, Cənub şairlərinin əksəriyyətini klassik irslə bağlayan ümumi cəhətlər çoxdur. Şairin yaradıcılığı bu nəhəng söz bahadırlarının yaradıcılıq ənənələri üzərində pərvəriş tapıb. Sələflərinin yaradıcılığının əsasını təşkil edən eşq-məhəbbət duyğuları, ictimai motivlər, fəlsəfi düşüncə tərzii Şəhriyar poeziyasında parlaq surətdə əks olunub. Ulu Xaqaninin "Mədəin xərabələri"

qəsidəsində Bağdadın cənub-şərqində, Dəclə çayı üzərində salınıb, qədim çağlarda İranın padşahları olmuş Əxşanilərin və Sasanilərin dövründə qışlaq paytaxtı olmuş qədim bir şəhərin təsvirini verir. Bir zaman bağlı-bağatlı, hər tərəfi gülüstana çevrilmiş, əlvan naxışlarla eyvanları nigarıstan misali bəzədilmiş, Babil, Türkünistan şahlarının illərlə nöqər, qulam olduqları Mədainin xarabazara, tutidilli bülbüllərinin bayquşlara, nəğmələrinin növhələrə çevrilməsinin, insanın qəlbində “odlar qalayan” viranəliyinin səbəblərini nəzmə çəkmişdir. Təbii, Xaqani və Nizami ədəbi məktəbinin davamçısı olan və ustadlarından bəhrələnən Şəhriyar “Gecənin əfsanəsi” poemasının “Təxti-Cəmşid” hissəsini, məhz “Mədain xarabələri” və “İsgəndərnamə” əsərlərinin təsiri ilə qələmə alıb:

Hər xaqan yadigarı bir müdhiş xarəbədir.

Mədain xütbəsini car çəkmirmi Xaqani?-

deyən kamil sənətkar İran hökmdarları Dara//Dariyuşun şahlıq etdiyi sönməz növrəqlı Təxti-Cəmşidin ərəb istilasına, Çingiz xanın, İsgəndər Zülqərneynin hücumlarına məruz qalaraq dağıdılmasını, sirlər qəbiristanlığına çevrilməsini, Dara ilə son döyüşdə isə məğlub edilərək yandırılmasını, bu ölməz sənət əsərinin alovlar içində yanıb kül olmasını inandırıcı, parlaq boyalarla təsvir edir (Ətraflı bax: 1).

Lakin bütün poema boyunca öz didaktik şair mövqeyini, mütəfəkkir simasını, obrazını qoruyub saxlayır və son qənaətini - bütün Yer üzündə baş verən xəyanət və cinayətlərin, fəlakət və rəzalətlərin, müharibə və qırğınların əsas səbəbkarının nadanlıq, cəhalət, tamah və acgözlük olduğunu bir ismarış kimi bütün bəşəriyyətə ünvanlayır.

Şəhriyar sülhsevər, azadlıq sevdalı bir sənətkardır. Vətənin hər guşəsini gülüstana, xalqını, qarındaşlarını, təkə ölkəsinin deyil, dünyanın bütün xalqlarının yaşadığı məmləkətlərdə firavan dolanmasını arzulayır, yumruq boyda ürəyinə yer kürəsinə, insanlığı ümman-ümman sevgi, məhəbbət sığdırır bilir. Şair “cənnəti də, cəhənnəmi də yaradan insanın özüdür“, - düşüncəsi ilə bəşəriyyətə səslənir ki:

Cənnətdir, olursa sülh ilə səfa,

Dünya cəhənnəmdir etsəniz dava... (2, 444)

“Təxti-Cəmşid”də o, sələfi mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin yaratdığı obrazları da özünəməxsus tərzdə, yeni biçimdə, yeni ictimai məzmun müstəvisində canlandırır.

Dahi Nizami “İsgəndərnamə” poemasında ilk dəfə yaratdığı İsgəndər obrazının simasında ədalətli şah, insanların xoş rifahı, azadlıq və səadəti uğrunda mübarizə aparan haqqsevər bir qəhrəman surətini təqdim etmək istəyib. Mütəfəkkir şairin əsas məqsədi, o dövr üçün utopiya olsa da, ədalətli, müdrik hökmdar obrazı yaratmaq və cəmiyyətlərə ondan nümunə götürməyi tövsiyə etmək idi. Nizaminin İsgəndər obrazı ilə Şəhriyarın yaratdığı şah obrazı bir-birindən fərqlənir. Sələfinin humanist, haqqsevər, ədalətli bir şah-şəxsiyyət kimi qələmə aldığı qəhrəmanını bütün müharibələrə, qəsbkarlara nifrət edən, hər cür fitnəkarlığı, soyğunçuluğu pisləyən, bir insanın ölümünü bütövlükdə cahanın ölümünə bərabər tutan, dünyada ancaq sülh və əmin-amanlığın, mədəniyyətin qalibiyyətini görmək istəyən Şəhriyar isə İsgəndəri Əhrimən, Yer üzünü fitnə-fəsad yuvasına, savaşa, dava-dalaş meydanına çevirən şər qüvvə kimi təqdim edib. Bütün bunlarla bərabər, insanları, cəmiyyətləri Xaqani Mədain xarabələrindən, Şəhriyar isə odlar, alovlar içində yandırılmış “Təxti-Cəmşid”in viranə-liklərindən ibrət almağa, nəticə çıxarmağa çağırır. “*Mənim üslubum İraq səpkisindədir, lakin Türkünistan və hind səpkilərinin də şeirlərimə təsiri vardır*”, - deyən Şəhriyarın misilsiz bədii lövhələr yaratmaq qüdrəti, əslində İraq və Türkünistan səpkilərinin birləşməsindən pərvəriş tapmış Azərbaycan ədəbi məktəbindən

qaynaqlanıb (Bax: Qaynaqlar: 1.). Şair Azərbaycan elatının köçəri həyatının mərdlik və qəhrəmanlığını, şəhər həyatının isə qaynarlığını və müdrikliyini özündə birləşdirən Azərbaycan-Nizami ədəbi məktəbində müdrikliklə epik vüsətin qaynayıb-qarıxdığını təqdir edir, müsbət cəhət kimi dəyərləndirirdi. O, hələ sağlığında ikən nəşr olunmuş “Divan”ının IV cildinə yazdığı müqəddimədə real həyat lövhələri ilə zəngin olan, özünün ictimai, ədəbi-fəlsəfi, əxlaqi-didaktik görüşlərini parlaq şəkildə əks etdirən “Gecənin əfsanəsi” poemasını məhz bu səpkidə yazdığını göstərib.

Nizami təfəkkürünün işığı B.Q.Səhənd yaradıcılığına da aydın şəkildə sirayət edib. O, poemalarında S.Vurğun, M.Ə.Sabir sözünün, şeirinin də təkcə özünün deyil, bütövlükdə əsl sənət nümunəsi yaradan sənətkarların bədii yaradıcılığına təsirindən, böyük şairin əsərlərindən bəhrələnməsindən qürur hissilə bəhs açmış və onlardan daim öyrənməyin, faydalanmağın, işığına, nuruna bələnməyin gərəkliliyini söyləyib. Ancaq şair bütün bu dahilər bir yana, onların yetişməsində ən mötəbər mənbə olan anaların laylasına, el folkloruna, şifahi xalq ədəbiyyatına, ata-babalarımızın yaratdığı müdriklik çeşməsinə-atalar sözlərinə, zərb məsəllərə bax!

*Tarixlərin qana batmış varaxların varaxla bax!
Yox! Görünən bir kənd üçün bələdçilik, həmaqətdi!
Atropatdan, Xətəidən yağları-düşmanları
Bezikdirən Babək kimi qəhrəmandan danışmayaq.
Vaqiflərdən, Fizulidən, Nizamitək mərifətdə,
Dünyamıza ışıq salan bir insandan, danışmayaq.
Anaların laylasına, aşıqların-ozanların
Könül açan dastanına, nəğməsinə qulaq asaq,
Ataların - babaların sözlərini duyub qanaq.
Aydan aydın, gündən duru, kədər bilməz bu güzgüdə,
Bu ellərin, obaların nə olduğun görmək olar (3, 52-53).*

Bəhrüz Dövlətabadi Çayoğlunun (1948) “Azadlıq quşu” poemasında isə folklor naxışı ilə bərabər, Nizami və Füzuli ruhu da aşkar hiss olunur. “Şəmə pərvanə, gülə bülbül” nə qədər gərəkdirsə, “insana da azadlıq” o qədər gərəkdir inamında olan B.D.Çayoğlu Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının baş qəhrəmanlarından birinin-Fərhadın eşqi yolunda dağ çapması motivinə işarə edərək bu məqamı Güney Azərbaycan xalqının azadlıq istəyinə, özgürlük, bağımsızlıq diləyinə bağlayıb. O, təlmih üsulundan məharətlə istifadə etməklə əsərdə ənənəvilik prinsiplərini böyük ustalıqla gözləmiş, gerçək sevginin əbədiyaşar olduğuna diqqət çəkib:

*Yanmasaydı Qeys Leylanın fəraqında, bala,
İstəsəydi rahat olub mahın kənarında qala,
Nə əsər qalmışdı Məcnundan, nə eşqin dəftəri,
Sizlərdə yer tutub olmazdı dillər əzbəri (4, 122).*

M.T.Zehtabi “Şahin zəncirdə” poemasında Şərqi əbədi şölələnən zəka məşəli sandığı Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasının baş qəhrəmanı İsgəndərin dirilik suyu axtarması motivinə söykənərək dünyaca məşhur fatehin dirilik suyunu axtarmaq üçün zülmətə getməsinə, lakin bütün bu səylərin boşuna, həyatın əbədi, insanların isə gəldi-gedər olduğunu göstərib:

*Şərqi əbədi məşəli, dahi, ulu İlyas
Əfsanə libasında deyibsə də, əfsanə sayılmaz.*

Zülmətdir o dağlar, o demişdir: Qatı zülmət!

İsgəndər əgər tapmaq üçün "abi-həyat"ı

Zülmətlərə üz qoydu, məgər tapdı nəhayət? (5, 140)

Səməd Vurğun İran irticaçılarının 1930-cu illərdə Güney Azərbaycanda Azərbaycan türkcəsində olan kitabları xüsusi vəhşiliklə yandırmalarından hiddətlənərək 20 yanvar 1947-ci ildə "Yandırılan kitablar" adlı bir şeir yazıb və vətəndaş şair bu hökmü imzalayanları da, hökmün icraçıları da cəllad adlandırıb...

Bizə elə gəlir ki, Mənuçöhr Əzizi Haray (1936) "Yandırılan sazlar" poemasını 30-40 il sonra, məhz bu şeirdən təsirlənərək qələmə alıb. Şairin bu addımı atmasının dərin kökləri vardır. Axı, "Tarım mənim", "Səbanın tarı", "Unudulmuş saz", "Suzi-saz", "Qəmli ney", "Saz və yanğı", "Təcbəxşin kamani", "Yanıqlı saz" və s. qəzəllərində ustadı Şəhriyar da tar, saz və ney kimi musiqi alətlərini xalq məənəviyyatının, xəlqi xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi qiymətləndirib. "Çaldığın sazda ötən mən yazığın naləsidir", – deyən şair saz və tarı insanın ürək yanğısının, dərdlərinin melodraması, məlhəmi kimi dəyərləndirir və dədə-babalarımızın günümüzədək qoruyub saxladığı bu qədim alətləri Azərbaycan milli varlığının təzahürü sayıb.

Beləliklə, tara, yaxud türkün qan yaddaşı olan saza şairin odlu məhəbbəti bir vaxtlar Quzey Azərbaycanda da tarın musiqi aləti kimi qadağan edilməsini gündəmə gətirən milli xəyanətkarlara cavab olaraq nakam şairimiz Mikayıl Müşfiqin "Oxu tar" şerini yada salır:

Oxu tar, oxu bir kadar!..

Nəğməni su kimi alısan ruhuma çiləyim.

Oxu tar, oxu tar!.. Səni kim unudar? (6, 77)

Təbii, bu misralar milli musiqimizə, milli çalğı alətlərimizə, bütövlükdə mədəniyyətimizə böyük sevgisi olan Şəhriyarın odlu qəlbini təlatümə gətirməyə bilməzdi. Quzeydə baş verən ədəbi prosesdən radio dalğaları vasitəsilə xəbər tutan şair qan qardaşının ürəyini yerindən oynadan səsinə, təbii ki, "Tarım mənim" kimi əsərlərilə səs verməli idi...

Tarix geri qayıtmır, sadəcə zaman-zaman təkrar olunur. Manuçöhr Əzizi Harayın uzun illərdən sonra "Yandırılan sazlar" poemasını yazması da 1980-ci illərdə İranın mürtəcə din xadimləri - "qaranlığa məhkum olan köhnəbeyin adamlar" tərəfindən Güney Azərbaycanda milli musiqi alətlərinin qadağan olunmasına qarşı etiraz, xalqın qədim mədəniyyət nişanələrinin məhv edilməsinə, insan haqq və hüquqlarının tapdanmasına, bir millətin mənən şikəst olunmasına yönəldilmiş siyasətə qarşı protest idi. Poemadan bəzi misralara diqqət edək:

Camiədə hər bir eniş, hər bir yoxuş,

Şəraitdən, illətlərdən asılıdır.

Qaranlığa məhkum olan,

Köhnə beyin adamlar da minbir illət məhsuludur.

Lakin bu bir faciədir... (7, 210)

İllər boyu dustaq həyatı keçirən, sürgünlərdə zillət çəkən ziyalıların milli və bəşəri düşüncələrini inkar edən mürtəceni insanları səfalət və zülmətlərdən xilas edən bir xilaskar kimi təqdim edən məmləkətdə bundan artıq nə gözləmək olar? Sanki bu ölkədə insanların bəstələdiyi minlərlə oyun havaları, yeddi muğam dəsgahı, xalq mahnıları, aşıq havaları çalınmayıb, heç bir vaxt ifa edilməyib və oxunmayıb. Elə bil hər şey zülmət qaranlıq içində dərin və mənalı bir sükuta dalıb. Bu mənalı dərin sükutda M.Ə.Haray hərəkətsiz, musiqisiz bir yaşayış, səssiz-sədasız, musiqisiz, hərəkətsiz - dəhşətli, vəhşətli bir aləm duyur və mədəniyyət daşını döşlərinə

döyəcləyən, ziyalı adını daşıyanların yaratdığı bu duruma etirazını bildirir (8, s.23). M.Ə.Haray “Yandırılan sazlar” poemasında klassiklərdən M.Ə.Sabir, Şəbüstərli Möcüz, Cəlil Məmmədquluzadə, Səməd Vurğun kimi söz xiridarlarının, hətta Avropanın elm korifeyləri Qaliley və Nyutonun da adlarını çəkməklə sanki onların da səsinə səs verir, özünün, biçərə xalqının halına acıyaraq qəzəblə, sözlərinə bir qədər də ironik tərz qataraq deyir:

*Bəlkə Sabir səhv eliyib ki, günü parlaq, gününü ağ,
Gecəni tar, bədi bəd, əyrini əyri, düzü həmvar yazıb.
Bəlkə Sabir düşünməyib, gözü görüb, ağı kəsib,
mavi göydə həqiqət tək işıq günü dananmayıb.
Şəbüstərli Möcüz necə? Məmmədquluzadə necə? Səməd necə?
Qalileylər, Nyotonlar,
Həqiqətin yollarında şirin canın təslim edən qəhrəmanlar,
Yenidənmi çəkilsinlər məhkəməyə? (7, 213)*

Şairin lirik qəhrəmanı bütün bunları dana, məqsədə, hədəfə yetmək üçün min bir incə, zərif işlərə əl qatan siyasətə milli dəyərləri sata bilmərəm, - deyir.

Mirməhəmməd Musəvinin “Göydərə” poeması forma və üslubuna görə Şəhriyarın “Səhəndim”ini, əhatə etdiyi məzmun və məna dairəsinə görə isə “Heydərbabaya salam”ı xatırladır. Lakin süjet və struktur quruluşundakı fərq bu poemaları bir-birindən ayırır:

*Göydərə qızları ipdən corablar toxuyarlar,
İşvəli sevgililər - yar gələcəkdir – oxuyarlar (9, 133).*

Ustad Şəhriyarın təsvirində isə bu, bayram öncəsi nişanlı qızların gördüyü ən ilginç, sevimli işlərdən biridir:

*Bayram idi, gecə quşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabı toxurdu (10, 159).*

Oxşar və fərqli xüsusiyyətlər hər iki şairin sənətkarlıq məziyyətlərini müəyyən edən arqumentlərdir.

Cənub şairləri klassiklərdən, korifey söz ustadlarımızın yaradıcılığından elə yüksək sənətkarlıqla bəhrələnirlər ki, nəticədə bütün parametrlərlə poema janrının tələblərinə cavab verən yeni səpkili orijinal əsərlər araya-ərsəyə gətirirlər. Etkilənmə qaynaqlarını açıq etiraf edən Cənub şairlərinin bu əsərlərdə hətta bəhrələndikləri şairlərlə, sənətkarlarla iftixar duyduqları da aydın müşahidə olunur. İstedadlı şair olmaqla yanaşı, dəyərli elmi araşdırmaları ilə oxucuların rəğbətini qazanmış prof. Hüseyin Düzgünün dünyanın heç bir nemətinə aldanmayaraq yalnız söz sənətinə xidmət edən ölməz Səməd Behrəngiyə həsr etdiyi eyniadlı poemadan gətirdiyimiz örnəklə onun böyük fəxarətlə müraciət etdiyi obyektləri-sənətkarları göstərəcək və fikrimizi yekunlaşdırmağa çalışacağıq:

*Qazi Burhanəddin nə oldu, ey yar!
Qanla qoruduğu hanı o diyar?
Hanı o döyüşkən Hurufilərini?
Namərdə satılır müqəddəs yerim.
Hanı Bəktəşilər, hanı Goranlar,
Hanı o qəmali yurda qurbanlar?*

*Hanı qanlı izli o Qızıl Başlar?
İllərin ardından, mən Vurğunların,
Sənə gətirirəm dərin salamın (11).*

H.Düzgünün “Səməd Behrəngi” poeməsindəki “Mənim babam yazan “Qara məcmuə”, gərək ki, yol açsın mədrəsələrə” misraları ilə demək istədiyi mətləb aydındır və fikrimizcə, şərhə ehtiyac yoxdur.

Beləliklə, tədqiq olunan dövrdə Güney Azərbaycanda yaranan poemalara klassik ədəbiyyatın təsiri ancaq fəlsəfi düşüncə və sözdən ustalıqla istifadə etmək meyarı ilə şərtlənməmiş, ictimai həyata baxışda milli özünüdərk, azadlıq ideyası ilə xalqiliyin sintezində yeni, orijinal ədəbi-bədii keyfiyyət qazanmışdır.

Qaynaqlar:

1. Şükürova (Fuad) E. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (Həyatı, ədəbi mühiti, yaradıcılığı), Bakı: “Maarif”, 1999, 224s.; 2.Şükürova (Fuad) E. Söz sərəfı Şəhriyar. Avrasiya Beynəlxalq Mətbuat fondu, Bakı: 2010, 304 s.; 3. Şükürova (Fuad) E. Muhammet Huseyin Şəhriyar (Yaşanı, ortamı, bedii irsi)”, İstanbul, “Peon Atlantic”, 2014, 369 s.
2. Şəhriyar M.Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Elm”, 2000, 480 s.
3. Səhənd B.Q. Dədəmin kitabı. Stokholm, Durna och Tribun. 2001, 440 səh.
4. Dövlətabadi B. (Çayoğlu). Bayatı boyat olmaz. Təbriz: 1354//1975, 279 s.
5. Zehabi M.T. Şahin zəncirdə. Təbriz: Əxtər, 1376//1997, 186 s.
6. Axundzadə D. Müşfiqli günlərim. Bakı: Gənclik, 1968, 274 s.
7. Kafkasiyalı A. İran Türklerinin Edebiyyat Antolojisi, VI ciltte, VI c., Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 2002, 669 s.
8. Şükürova (Fuad) E. M.Ə.Harayın “Yandırılan sazlar” və “Tarçı Şulan” poemalarında tarixi həqiqətin poetik ifadəsi // Filologiya məsələləri, Bakı: Elm və təhsil, 2015, sayı 10, s.514-522.
9. Vətən nəğməsi. Şeir toplusu. Təbriz, 1358//1979, Əski əlifbada.
10. Şəhriyar M. Yalan dünya. Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 1993, 496 s.
11. Hüseyn Düzgün. Səməd Behrəngi. Poema, Hüseyn Düzgün FB səhifəsi.

ТҮРК ДҮЙНӨСҮНҮН АДАБИЯТЫ КЫРГЫЗ ОКУМУШТУУЛАРЫНЫН НАЗАРЫНДА

Назгуль ТУРДУБАЕВА¹

Аннотация

Түрк элдеринин адабиятын изилдөө, аларды кыргыз тилине которуу, жогорку окуу жайларынын, орто мектептердин окуу программаларына киргизүү кыргыз адабиятында жана тарыхында жарым кылымдан ашык мезгилди камтыйт. Мезгилдүү басма создөрдө нечендеген илимий изилдөөлөр макалалар жана окуу курал түрүндө жарыяланып келди. Түрк элдеринин адабияты кыргыз окумуштуулары тарабынан жарым кылымдан ашык изилденип, жазуучу А.Токомбаев баштаган акын-жазуучулардын жарыялаган котормолору, макалалары, адабиятчылардын сандан-санга жарыялаган илимий изилдөөлөрү аталган макалада хронологиялык ыраттуулукту сактоо менен бир системага салынып, көтөрүлгөн маселелер тууралуу анализ берилет.

Ачкыч сөздөр: түрк элдери, орто кылым, улуу акын, Низами, Навои, А.Токомбаев, окумуштуулар.

Türk Dünyası Edebiyatı Kırgız İlim Adamlarının İlgi Altındadır

Özet

Türk halklarının edebiyatının incelenmesi, Kırgız diline çevrilmesi ve yükseköğretim kurumlarının ve ortaokulların müfredatlarına alınması Kırgız edebiyatı ve tarihinde yarım asrı aşkın bir dönemi kapsamaktadır. Çeşitli bilimsel çalışmalar makale ve ders kitabı şeklinde süreli yayınlarda yayınlandı. Türk halklarının edebiyatı yarım asırdan fazla bir süredir Kırgız ilim adamları tarafından incelenmekte, yazar A. Tokombaev liderliğinde şair ve yazarların yayımladıkları çeviri ve makaleler ile yazarların yayımladığı çok sayıda bilimsel araştırma tek bir sistemde toplanmaktadır. Söz konusu makale, kronolojik sıra korunarak ve sonuçlar genel bir doğrultuda sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk halkları, Orta Çağ, büyük şair, Nizami, Navoi, A. Tokombaev, bilim adamları.

¹ Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз адабияты кафедрасынын доценти, фил.илим.кандидаты, nazgult.72@mail.ru, +996-708-70-44-70.

The Literature of the Turkic World Is Under the Attention of Kyrgyz Scholars

Abstract

The study of the literature of the Turkic peoples, its translation into the Kyrgyz language, and its inclusion in the curricula of higher education institutions and secondary schools cover more than half a century of Kyrgyz literature and history. Various scientific works were published in periodicals in the form of articles and textbooks. The literature of the Turkic peoples has been studied by Kyrgyz scientists for more than half a century, under the leadership of author A. Tokombaev, the translations and articles published by poets and writers, as well as numerous scientific researches published by authors, are collected in one system. The article in question is presented in chronological order and the results are presented in a general direction.

Key words: Turkic peoples, Middle Ages, great poet, Nizami, Navoi, A. Tokombaev, scientists

Теманын актуалдуулугу. 2022-жылы 9-12-октябрда Түркия мамлекетинин Эрзинджан шаарында “Түрк дүйнөсү” аттуу Эл аралык симпозиум болуп өттү. Аталган симпозиумдун негизги максаты бүткүл түрк элдерин бириктирип, Эл аралык байланыштарды илимий жактан тереңдетип, түрк элдеринин бекемдигин күчөтүү максатында адабий, тарыхый, маданий изилдөөлөрдү кеңири иликтөө аркылуу ар түрдүү илимий иш чараларды жүргүзүү менен бекемдигин чыңдоо экендигин баамдадык. Ошол алкактын негизинде, Түркия мамлекетинде илимий-практикалык жыйындар жана Эл аралык симпозиумдардын максаттуу иш чаралары башталды десек болот. Азыркы мезгилде түрк элдеринин маданий, адабий, тарыхый байланыштырынын кеңири күч алышы жалпы түрк элдеринин биригишине пайдалуу жөрөлгөлөрдү алып келет деген ишенич берет. Маселен, Кыргызстанда кыргыз окумуштуу-изилдөөчүлөр, же жазуучулар, же жөн эле жарандар түрк элдеринин адабиятын таанытууда жана окутууда өз салымдарын кошууга иреттүү аракеттер болгонбу, же тескерисинче тарыхтын айтымдарында кала бергенби деген суроолордун тегерегинде ой жүгүртүү менен хронологиялык багытта сереп кылуу менен ой жүгүртүп көрсөк.

Негизги бөлүгү. Кыргыз адабиятында түрк элдеринин адабиятын изилдөө, аларды жалпы окурмандарга таанытууда кыргыз адабият сүйүүчүлөр, же изилдөөчүлөр тарабынан өткөн кылымдын 20-жылдары экинчи жарымында эле башталган. Сөзүбүз куру болуп калбас үчүн алгачкы тарыхынан баштап, азыркы күнгө чейинки изилдөөлөрдү ырааттуу кароо менен тарыхына токтолуп өтсөк.

Түрк элдеринин бириктирүү, же Түркстан мамлекетин түзүү өткөн кылымдын 20-жылдары башталган. Эң алгач, Орто Азия элдеринин маданий жана адабий байланышында Ташкент шаарынын ролу чоң болгон. “Эркин Тоо” газетасынын №1-4-номерлеринин Ташкент шаарында чыгышы менен аталган шаарда А.Токомбаев, К.Касаевдердин билим алышы менен коштолсо, түндүгү татар, орус адабияттары менен таанышса, түштүгү Ош аймагындагы кыргыздар Алишер Навоинин, Хамза Хаким-заде Ниязинин, А.Кадиринин, Гафур Гулямдын чыгармаларын окушкан. Бул тарыхый маанилүү багыттары менен 1922-жылы Ташкент шаарында казак, кыргыз маданиятын

көтөрүүчү “Талап” коому уюшулат. Жазуучу Аалы Токомбаев 1923-жылы “Шолпан” журналына өзү тарабынан жыйналып басылган “Курманбек” аттуу элдик дастаны жарыялайт. Мындай адабий байланыштардын багыты боордош казак, өзбек, кыргыз улуттарынын көркөм адабиятын жакындаштырууда “Советская литература народов Средней Азии” деген журналынын жарыя көрүшү менен коштолгон (Бапаев, 1975:31). Бирок аталган багыттын өмүрү кыска болуп калды. Түркстан алдында бириккен улуттар өз ара келише албай, ар бирөөбүз өз алдынча болобуз деген сунушту Москвага жиберешет. Аталган сунуш боюнча В. И. Ленин карап, аталган маселе боюнча эки багыттагы көрсөтмө, бири Түркстан мамлекетинин картасы түзүлсүн, экинчиси үч мамлекеттин бөлүнүшүнүн себебин көрсөтүү керектигин белгилеп берген. Ошентип, 1924-жылы Түркстан Коммунисттик партиясынын VIII съездинде “Орто Азия улуттарынын бөлүнүшү жөнүндөгү токтому” кабыл алынды. Түрк элдеринин адабиятын Кыргызстанда терең окуп билүү, аларды окурмандарга кыргыз тилинде таанытуу максатын Аалы Токомбаев биринчилерден болуп көтөргөн десек болот. Буга анын 1939-жылы 9-январда “Ленинчил жаш” газетасына Алишер Навоинин 500 жылдыгына карата “Алишер Навои”, “Лайли менен Мажнун”, “Фархад менен Ширин” деген поэмаларынын айрым главаларын кыргыз тилине которуп жарыялаган макалалары күбө (Токомбаев, 1939:3). 1947-жылы “Кызыл Кыргызстан” гезитинин 20-сентябрдагы санына Низами Ганджевинин 800 жылдыгына карата кыргыз адабиятында жүргүзүлгөн аракеттер тууралу кеңири маалымат берилген. Азербайжан элинин улуу акыны Низами Гандживинин туулганын 800 жылдыгына карата Кыргызстандын жазуучулар Союзу атайын план боюнча улуу акындын орус тилине которулган чыгармаларын кыргыз тилине которууда акын Алыкул Осмонов “Хосров жана Ширин” жана Кубанычбек Маликов тарабынан “Жети сулуу” поэмалары” (Кызыл Кыргызстан, 1947: 3), 70-80 чамасында Низаминин лирикалык ырларын акындарыбыз Т. Үмөталиев, К. Акаевдер кыргыз тилине которгондугу тууралу кабарлар берилсе (Акаев, 1947:3), экинчиден, жазуучу Аалы Токомбаевдин Азербайжан элинин улуу акыны “Улуу Низами” деген көлөмдүү макаласында алгачкылардан болуп түрк элдерин бириктирүү менен алардын адабиятын кыргыз элине кеңири тааныштырууга аракеттенген алгачкы кадамы болгон [Токомбаев, 1947:1948: 3,3-4]. Аталган макаласында Низами 1141-жылы бул жалган дүйнөгө келгенин, анын ата-энесинен эрте айрылганын, бала кезинен эле бала чыйрак болуп, өзүнүн дилгирлиги менен кыйынчылыктарды жеңгенин, ал өзүнүн доорун эки маданияттын ортосунда, бир жагынан батыш маданияты, экинчи жагынан чыгыш маданияты таасир бергенин баса белгилеп айтуу менен Низами Азербайжанда үстөмдүк кылган фарс жана араб тилин жакшы билгенин, ал тилдер аркылуу жазылган бардык илимдер менен тааныш болгондугу, ошол кездеги философ, жазуучу, ойчулдардын жасаган табылгаларын толук өздөштүргөнүн, өзүнүн чыгармаларында чочубастан чындыкты ачык айкын айта баштаганын, акыры эзүүчүлөргө жана эзилгендердин укугун коргоо багытында өз чыгармаларын жазып, Низами атактуу беш поэманын жана көп лирикалардын автору экендигин, анын атагы бүтүн дүйнөгө маалым болгону, Грузия элинин улуу акыны Шота Руставелли, Алишер Навои, Европаны таңыркаткан Гёте да Низаминин сонун чыгармаларына таасирленгенин, атүгүл үлгү катары да пайдалангандыгын, Низами өз эне тилинин патриоту катары “Лайли-Мажнунду” өз эне тилинде жазууга аракеттенсе дагы, ошол кездеги коомдук тил фарси тили болгонун, анын башкаруучусу Шерван Шахтын буйругу боюнча фарсы тилинде жазгандыгы, бирок Низами ага кыжырланып, айласыздан башкаруучунун буйругун аткарбоого мүмкүнчүлүк

болбогону, бирок Низами өмүрүнүн акырына чейин гуманисттик идеаларга бай чыгармаларды жаратуу менен өзүнүн чынчылдыгынан, адамгерчилигенен тайманбаган жазуучу экендигин, анын дүйнөгө атагы чыккан беш поэмасы “Казынанын сырлары”, “Хосров-Ширин”, “Лейли-Мажнун”, “Жети сулуу”, “Искендер Намэ” аттуу чыгармалары аркылуу баамдоого болоорун баса белгилеп өткөн. Мындай жазуучу А.Токомбаевдин түрк элдеринин адабиятын окутуу жана үйрөтүү керек деген демилгесинин башкы максаты түрк элдеринин биримдигин түзүү керек деген алгачкы идеялогиясы болгон. Анткени, А.Токомбаев тарабынан көтөрүлгөн идеялогия СССРдин саясатында күчүнө жылдан-жылга кирген. Буга Саткын Сасыкбаевдин “Алишер Навои”[Сасыкбаев, 1948:3], А.Токомбаевдин өзбек акыны Алишер Навоинин 500 жылдыгына карата жарыялаган “Өзбек элинин улуу акыны Алишер Навои”, “Улуу акын”[Токомбаев,1948: 3], Алишер Навоинин “Лайли менен Мажнун” аттуу поэмасы 10 миң даана тиражы менен окурмандарга белгилүү болгон. Атүгүл, акын Аалы Токомбаев “Лайли менен Мажнун” поэмасынын үзүндүсүн кыргыз тилине которуп жарыяласа, ал эми жазуучу Э.Узакбаев “”Навоиге” аттуу арноо ырын кошо окурмандарга сунуштаган. [Токомбаев, 1948:3] Ошол жылдары 1948-жылы “Өзбек, казак, тажик, түркмөн жана кыргыз республикаларынын республикалык жана областтык газеталарынын редакторлорунун кеңешмеси” аттуу жыйын 24-июнда Ташкент шаарында республикалык, областтык газеталарынын редакторлорунун ВКП(б) Борбордук Комитетинин пропаганда жана агитация Башкармасы тарабынан чакырылган кеңешмеси болуп, ага 200дөн ашуун адам катышкан. Аталган кеңешмеде ар улуттун басма сөздөрү “Правда востока”, “Советтик Караганды”, “Казакстанская правда”, “Тажикстан сурх”, “Коммунист Тажикстана”, “Социалисттик Казакстан”, “Туркменская Искра”, “Сталинская знамя”, “За коммунизм”аттуу гезиттердин жарыялай турган экономикалык жана маданий иштеринин багыттарын аныктап берген. 1949-жылы “Хамзанын ырларынан” деген бир бет 1917, 1919, 1927-жылдары жазылган ырларынын кыргызча котормолору Кубаныч Акаев тарабынан которулуп окурмандарга таанылган.[Акаев, 1949:3.] 1950-жылы өткөн өзбек жана кара калпак адабиятынын декадасында “Кыргызстан” басмасы тарабынан “Түлстан оттору” деген ырлар жыйнагын, “Сыр Дарыя кылаасында” аттуу аңгемелер өзүнчө китеп болуп жарыяланат. Аталган жыйнакта 50дөн ашуун өзбек, кара калпак акын-жазуучулардын ырлары менен аңгемелери киргизилген. Мындан сырткары, кыргыз адабиятынын окуу китептерине жана окуу программаларына дүйнөлүк аренанын алкагында каралган акын-жазуучулардын өмүрү, чыгармачылык тажрыйбалары окутула баштаган. Маселен, 1951-жылы “Советтик кыргыз адабияты боюнча хрестоматия” аттуу орто мектептин 9-10-классы үчүн түзүлгөн окуу китебинин 2-басылышына Тажикстандын көрүнүктүү акындарынын бири, Сталиндик сыйлыктын лауреаты Мирзо Турсун-Зоданын кыргыз тилинде которулган “Уулун келет”, Азербайжан элинин акыны, Сталиндик сыйлыктын лауреаты Самед Вургундун “Азербайжан”, ал кезде Өзбек илимдер академиясынын мүчөсү, Өзбекстан Жазуучулар Союзунун төрагасы, СССР Жогорку Советинин депутаты Айбектин (Муса Ташмухамметов) “Өзбекстан”, “Раиса” аттуу ырларынын тексттери кыргыз тилинде [Советтик кыргыз адабияты боюнча хрестоматия,1951:547-550], 1952-жылы “Кыргыз адабияты. Хрестоматия” аттуу 8-9-класстар үчүн кошумчаланып экинчи басылган окуу китебинин 1-бөлүгүндө казак элинин акыны Жамбылдын чыгармачылыгы [Кыргыз адабияты,1951: 387-389], 1981-жылы жарыяланган “Кыргыз совет адабияты” аттуу 10-класстын хрестоматиясында Мухтар Ауэзовдун чыгармачылыгы киргизилсе, 1990-жылы Б. Алымовдун “Кыргыз совет

адабияты” аттуу 8-класстар үчүн жазылган окуу китебинде Назым Хикметтин өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу маалымат киргизилген. [Кыргыз совет адабияты, 1990: 363-390; 135-141]. Мындай түрк элдеринин адабий байланыштарынын багыттары Халил Бапаевдин “Кыргыз-казак, кыргыз-өзбек адабий байланыштары” аттуу монографиялык эмгектин жарыяланышына шарт берди [Бапаев, 1975:31]. Аталган эмгек 1975-жылы жарыяланып, кыргыз жана казак адабияты Кыргызстанда, же Казакстанда таанылышы, өзбек адабияты Өзбекстанда, же Кыргызстанда таанылышы сыяктуу маселелер каралып, анда Түркстан мамлекетинин биригиши тууралуу тарыхын берип, РСФСРдин 1918-жылы V съезди болуп, анда Түркстан Советтик Автономиялык Республикасынын түзүлгөндүгүн салтанаттуу жарыялап, анын багытында Түркбюросунун негизинде Орто Азия бюросу түзүлүп калган учурда, ар улуттун өкүлдөрү арасынан нааразычылыктар жарала баштаган учурда, Түркстан Компартиясынын тегерегине баш кошуп турган улуттарды тез аранын ичинде бөлүү керектиги сунушталган (Бапаев, 1975:14). Негизи, түрк элдеринин адабиятын кеңири окутуу жана таанытуу Кыргызстанда 90-жылдары гана күчүнө кирген. Эгемендүүлүк алган жылдары экономикалык жактан гана бурулуш болбостон, тарыхый, маданий, адабий изилдөөлөрдү тарыхтын барактарында так жазылгандай терең изилдөөгө багыттар коюла баштаган. Ошол жылдары профессор К. Артыкбаевдин “Жаңы программа жакшыбы?” аттуу макаласын жарыяланып, анда кыргыз элинин тарыхы байыркы экендигин, кыргыз элинин тарыхында окутулбай келген 6-9-кылымдардагы эстеликтерди, Жусуп Баласагынды, Махмуд Кашкарини, жалпы түрк элдеринин адабиятын дагы кошуп окутуу керектигин ачык сунуштайт [Артыкбаев, 1987: 4-5]. Профессор К. Артыкбаевдин демилгеси 90-жылдары күчүнө кирип, орто мектептерде жана жогорку окуу жайларында түрк тилдүү элдердин тарыхын, жазуусун окутуу боюнча сабактар окутулуп, атлаган демилгени улай, 1994-жылы профессор Абдыкерим Абдразаковдун “Огуз наме” жөнүндө ой” аттуу макаласы “Заман Кыргызстан” гезитинин үч санына бөлүп жарыяланган. [Абдразаков, 1994: 13,7]. Аталган макалада “Огуз наме” тарыхый санжыра түрүндө кайрадан кара сөз формасында жазып чыккан варианты, бул ыр түрүндөгү поэмадан айырмаланып, түрк урууларынын көп мезгилдер аралыгындагы тарыхый турмушун өз ичине камтыган чыгарма катары баалоо менен “Огуз-наме” А. Щербак тарабынан которулуп, түрк-уйгур, орус тилинде чыккан китептен Чоюн Өмүралиев 1989-жылы кыргыз тилинде которуп жарыялаганы, ал котормо чыгарманын композициялык курулушунда беш аңгеменин негизинде тутумдашкан окуяларды ырааттуу ачып бере алгандыгы тууралуу жазган. Ошол арада (1994) Түркияда Айтматов күндөрү жарыяланат. Бул дагы түрк элдеринин биримдигинин бир белгиси катары тарыхта чоң маанисин берет. Мындай түрк элдеринин биримдигинин биринчи белгиси катары Айтматов күндөрүнүн алгачкы барагы Анкара университетинин тил, тарых жана география факультетинин Аль-Фараби залында Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына арналган илимий-практикалык конференция болуп, аталган конференцияга профессор Лайли Үкубаева катышып, ал тууралуу “Түркиядагы Айтматов күндөрү” аттуу макаласында кеңири сөз кылат. [Үкубаева, 1994: 7]. Аталган конференцияга ал кездеги Түркиянын президентинин башкы кеңешчиси Намук Кемал Зейбак, Кыргызстандагы Түркиянын элчиси, белгилүү кинорежиссер Төлөмүш Океев ж.б. өкүлдөр катышып, жазуучу Ч. Айтматовдун ыраазычылык катары айткан сөздөрүнүн терең маанисинде: “20-30-жыл мурун жүрөктө сапырылган ой бар болчу. Анткени, жалпы түрк дүйнөсү парчаланып, бөлүнүп турган заманга туш келгенбиз”, - деген жазуучунун сөзүнүн мааниси терең эле. Анткени, азыркы “Түрк

дүйнөсүнүн” бириге турган мезгилин эбак эле жазуучу Ч. Айтматов терең баамдап, анын келечегинин дагы өркүндөшүнө терең ишенгенин баамдоого болот. Ошол кездеги анын максаты дүйнөлүк экологиянын проблемасын көтөрүү негизги максаттарынын бири болгонун, ал тууралуу “Кыргызстан дастаны жана дүйнөлүк экология” деген китебин жазып жатканын, табият менен адамдын ортосундагы биримдүү чынжыр үзүлгөнүн, аталган проблеманы европада жаңы түшүнүп жатса, биздин түрк дүйнөсүндө мындан миң жыл мурда эле ойлонуп койгонун, түрк элдери ким экендигин гуманисттик жол менен далилдеп көрсөтүүбүз керек деген философиялык ой жүгүртүүсүн жана дипломатиялык иш кызматында кыргыз жана түрк элдеринин ортосундагы достук, маданий-экономикалык байланыштардын терең өнүгүшүнө жан дили менен кызмат кылаарын профессор Л.Үкүбаева ыраатуу сөз кылган. Ошону менен бирге жазуучу Ч. Айтматовду Түркия элинин ошол кездеги президенти Сулейман Демирелдин кабыл алуу алакасында бир топ экономикалык көгөйлөр чечилип, түрк тилинде чыккан сегиз томдугуна жазуучудан кол тамга алып, Алтын медалы тапшырылганы тууралуу Л.Үкүбаева кубанычтуу эскерип берген. Мындай Түркиядагы Айтматовдун күндөрү экономикалык жана маданий маселелердин чечилиши менен келечекте түрк элдерин бириктирүү идеялогиясы жазуучу Ч.Айтматовдун демилгелүү иш аракеттеринин бири катары болгонун далилдейт. Профессор Л.Үкүбаеванын макаласын улай түрк элдеринин бир тарыхый мурасы катары окутулуп келген 6-9-кылымдардагы тарыхый эстеликтердин бири Култегиндин эстелигине арналган Омор Соороновдун “Култегин эстелигинин” жаңы котормосун окуп...” аттуу макаласы кошо окурмандарга сунушталган[Сооронов,1994:7]. Аталган макаланын мазмунунда Абдылда Карасарттын “Таштагы тарыхы” деген ат менен жарыяланган Култегиндин кичине жана көлөмдүү жазууларынын кыргызча котормосу керек экендигин баса белгилеп айтуу менен анын кетирген каталарынын кетирген себептерин, т.а. биринчиден, 1982-жылы Сагалы Садыков “Орхон-Енисей тексттери” деп кыргызча чыгарылган китепти жана Түгөлбай Сыдыкбековдун “Мезгил сабактары” китебинде жазылган кичине жазууну пайдаланбаган, экинчиден, Абдылда Карасартов “Кичине жазуунун” эң негизги бөлүгүн которбой көп чекит коюп таштап кеткенин, котормодогу кемчиликтерди менен Т. Сыдыкбековдун, Сагалы Сыдыковдун котормолорунан мисалдарды келтирүү менен А.Карасартовдун котормосундагы кемчиликтерди белгилеп өтсө, профессор Ибраим Абдувалиевдин “Коркут ата китеби”- кыргыздарга да тиешелүү эстелик” аттуу макаласын жарыялайт. Профессор Ибраим Абдувалиев пикиринде кыргыздар жазуусунун алгачкы тарыхый пайда болгон мезгилин туура, ачык окута албай келгендигин, эми тарых өз нугуна өнүгүүгө түшкөнүн, байыркы эстеликтерибизди окууга, үйрөнүүгө жол ачылгандыгын баамдап, “Коркут ата китебин” кыргыз тилине которуп, ошол котормонун негизинде айрым үзүндүлөрүн окурмандарына сунуштаган. Түрк дүйнөсүн бириктирүү үчүн түрк элдерин чогултуу керек деген идеялогия 90-жылдардын экинчи жарымында кеңири кулачын жайып, ал маселеге байланыштуу окумуштуу-демограф Макаш Татим уулу “Түрк дүйнөсү” аттуу макаласын “Заман Кыргызстан” гезитинин үч сандарынын катарына жарыялап, акырында “Түрк тилдүү бүткүл дүйнөлүк курултайын өткөрүү керек” деген жыйынтыгы маанилүү болгон. Мындай аркеттер “Түрк элдеринин эпостору” деген конкурс “Заман Кыргызстан” гезитинин бир бурчун камтыган конкурстук жарыялоор үчүн берилген. Эң биринчи эле, 1997-жылы “Заман Кыргызстан” гезитинин бир бети “Аалам. Түрк дүйнөсү” деген жалпы аталыш менен берилип, анын жарымын “Түрк элдерин эпостору” деген конкурс

жарыяланып, ага эң алгач ОшМУнун доценти Куттукбек Оморкуловдун “Жусуп Мамайдын “Толтой” эпосу” география илимдеринин доктору, профессор Матикеек Курманалынын “Төштүк” эпосу жана анын башка элдеринин эпос мифтери менен байланышы” аттуу макалалар конкурстук багытта белгилүү болсо [К.Оморкулов,1997:7], Каракалпак элини акыны, эмгек ардагери Урал Агайдаровдун “Беруни – маданияттын да, адабияттын да аалымы” аттуу макаласы аларды толуктайт [Курманалы,1997:9]. Бул макалада автор Абу-Райхан Беруни бүткүл дүйнөгө илимпоз, математик, физик, астроном катары гана таанылгандыгын, ал эми анын адабиятчы, философ, лингвист, сатирик-акын катары азыраак таанылгандыгын баса белгилеп айтуу менен ошол жагына анализ жүргүзүүгө багыт алат. 1973-жылы Ташкент шаарында Аба-Райхан Берунинин 1000 жылдык юбилейине каракалпактан окумуштуулар катышып. Беруни жалаң эл табигый илимдеринин изилдөөчүсү катары гана тааныбастан, анын адабияттын, маданияттын жарчысы экендигин академик А. Крачковский белгилеп өткөнүн, ал Берунинин 11 томдон турган “Масуда мыйзамдары”-арабча - “Мыйзам таануу” деген илимий эмгегин изилдеп, окумуштуунун араб жазуусунда жазылган адабиятка, маданиятка тиешелүү кол жазмаларын тапканы, ошолор менен бирге мындан миң жыл мурда өткөн Хорезм хандарынын маданиятсыз жосундарын ашкерелеген сатиралуу казалдарын таап, арабчадан өзбекче, өзбекчеден орусчага котортуп жарыялаганы, Берунинин кырк катын алган хандарды сатиралуу казалдары аркылуу сүрөттөгөнүн миасалдарды келтирүү менен жазып, Каракалпакстан жана Өзбекстан академиясынын мүчө-корреспонденти, фил.илим.доктору, академик Сагды Сыражитдиновдун “Абу-Райхан- Беруни” аттуу китебинде жазылган маалыматтарды кошо келтирет. Ошол мезгилде 1994-жылы жазылган макаласын улай профессор Абдыкерим Абдыразаковдун “Орхон- Енисей эстеликтеринин табылышы, изилдениш тарыхы жагдайында” аттуу макаласы “Заман Кыргызстан” гезитинин эки сандарына жарыяланат[Абдыразаков,1997:8]. Аталган макалада автор Орхон-Енисей эстеликтер кыргыз элин түздөн-түз тиешеси бар экендигин, ал эстеликтер 6-9-кылымдарда жаралганын, ал эстеликтердеги түрк рун жазмасы качан табалганын, жалпы илим чөйрөсүндө качан белгилүү болгон тарыхын ырааттуу жазууда С.У.Ремезов, Йоганн Страленберг, Д. Миссершмидт, орус окумуштуусу Г.И.Спаский, Н.М. Ядринцевдер чоң салымдарын кошконун ырааттуу жазуу менен Култегин, Могилян каган, Онгин, Капаган каган, Илтериш каган сыяктуу таш эстеликтери табылганын, ал эстеликтердин тилин В.Радлов, Даниялык окумуштуу Вильгелм Томсен сыяктуу окумуштуулар окугандыгын, алар эң көлөмдүү эстелик Тонүкүктүн эстелигинде жазылган жазууну ырааттуу чечмелеп берүү менен макаласын аяктайт. Мындай изилдөөлөрдөн сырткары түрк элдерин дагы бириктирүүгө мамлекеттик иштер жүргүзүлөт. Ошол эле жылы 5-сентябрда 1997-жылы КРнын ал кездеги өкмөт алдындагы бажы инспекциясынын башчысы Курманалиев Докдурбектин “Түрк элдеринин бажы кеңеши түзүлсө дейбиз” деген макаласы өкүмөткө коюлат[Докдурбек,1997:7]. Аталган макаланын багыты бажы системасында эл аралык байланыштар кеңири түзүлүп, анын салакасы менен президенттин алдындагы башкаруу академиясында бажы ишинин менеджменти деген факультет ачылганы тууралуу жазылып, түрк элдеринин бажы системасынын алдында түрк ишкерлеринин “Кока-Кола”, “Бета чай” компанияларынын президенттери да мүчө катары киришкени, бажы боюнча жазылган мыйзам китеп түрүндө жарыяланганы турганы тууралуу жазылган. Ал эми “Түрк элдеринин астында жүгүбүз оор” аттуу макалада Туркиянын Измир шаарында түрк тилдүү элдерди изилдөө борборун жана Измир шаарынын мэринин демилгеси менен

түрк дүйнөсүнүн экономикалык конгресси жана калкынын саны 350 миллионду түзгөн түрк элдеринин төртүнчү курултайы болуп өткөнү, Эл депутаты Өмүрзак Мамаюсупов түрк элдеринин Ассамблеясынын вице-президенти болуп шайланганы тууралуу кабарлар айтылып, ошол эле жылы Измирь шаарында 30га жакын өлкөдөн 1300 эң ири фирмалар катышып ярмарка уюштурулганы, ага Кыргызстандан ишкер адамдар азыраак барып, көптөгөн келишимдерге кол коюлбай калганы тууралуу айтылган. Ошону менен катар академик А.Акматалиевдин “Түрк тилдүү элдердин адабиятында Мухтар Ауэзовдун ролу” аттуу макаласы белгилүү болот[Доктурбек,1997:7]. Анын алгачкы сөзүндө “М.Ауэзовду түрк дүйнөсүнөн бөлүп көрсөтүүгө болбойт”,-деген жазуусу кимди болсо да ойго салат. Чындыгында, М. Ауэзов канчалаган азаптарды башынан өткөргөндүгү тууралуу автор ыраттуу жазып, анын түрк тилдүү элдердин элдик оозеки чыгармачылыгын жакшы гана билбестен, аларды талдап, терең изилдеп, аларга баа берип, дүйнөлүк маданияттын алтын казынасына кошулушуна камкордук кылганы, “Дед Коркут китеби”, “Алпамыш”, “Манас” ж.б. эпосторго жалаа жапкан идеологдорго каршы турганы менен илим чөйрөсүндө кеңири таанылгандыгы, 1958-жылы Ташкентте Азия жана Африка өлкөлөрүнүн жазуучуларынын конференциясында Айбектин “Навои” тууралуу романына жогору баа бергени, Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын да талдап, казак туугандарга кеңири тааныткандыгын, А.Токомбаевдин, Т. Сыдыкбековдун, М. Элебаевдин, Ж. Бөкөнбаевдин, К. Маликовдун, Т.Үмөталиевдин, Ш.Бейшеналиевдин чыгармаларын сүймөнчүлүк менен окугандыгы тууралуу жазып, алар менен кат аркылуу жазышып, бири-бирине жазылган каалоолоруна чейин берилген.Мындай алгачкы изидөөлөрдү улай профессор Абдыкерим Абдыразаковдун “Кылымдарды багынтыкан “Коркут Ата китеби” аттуу макаласы гезиттин үч санына тең бири-бирин улай жарыяланган[Абдразаков,2001: 5]. Автордун пикиринде “Коркут Ата китеби” – түрк тилинде сүйлөгөн боордош элдеринин мурасы жана эпосу, анын ичинде да кыргыздарга тиешелүү рух башаттардын бири экендиги, анын ичинде кыргыз, кыпчак, огуз, түркмөн ж.б. түрк элдеринин басып өткөн тарыхый татаал жолун, алардын кубаттуу Чыгыш түрк мамлекетин түзүшүп, сырткы душмандарга каршы нечен согуштарды баштарынан бирге өткөрүшкөн, китептин жаралышы экинчи Чыгыш түрк каганаты түрк элдеринин өз ич ара биримдигинин начарлоосунан улам 745 –жылы кулап, огуз, кыргыз, кыпчак ж.б. түрк уруулары батышты көздөй ооп, Борбордук Азия, Кавказ, Кичи Азия ж.б. жерлерди басып киришкенин, ушундай тарыхый бурулуштар “Коркут Ата китебинин” жаралышына алып келгендигин, анда 476 эмгек кошо көрсөтүлгөндүгү айтылып, аталган эмгекте кириш сөз жана 12 бөлүмдөн турганы, бирок бирдиктүү сюжет жок экендиги, 12 бөлүм ар бирөө өз алдынча бүткөн окуяларды камтылгандыгы, мифологиялык окуялар, бирөөндө огуз, түрк урууларынын өз ара жаңжалдары көркөм баяндалганы, андагы катышкан Баяндур хан, өзгөчө Салор Казан жана анын уулу Урус бектин ж.б. каармандар окуяларда катышкандыгы, ошону менен бирге акыл-насаат сөздөрү, макалдары кошо айтылып, Коркут атанын сөзү кудайдын буйругу менен айтылганы, өзгөчө Осмон династиясынын учуру тууралуу айтылганы, Туркия мамлекетинин династиялык бийлиги китепте кеңири берилгенин, китептеги айтылган насааттар окурмандар үчүн баалуу экендигин ыраттуу белгилеп өткөн. Негизи, профессор А.Абдыразаков аталган макаласын “Заман Кыргызстан” гезитинин 3 санына бөлүп жарыялаган. Бул макалалар менен бирдикте академик А.Акматалиевдин “Огуз наме” –түрк эпосу” аттуу макаласы кошо жарыяланган[Акматалиев,1997:2001:8,5]. Аталган макаланын мазмунуна кыскача токтолуп өтсөк. Академик Абдылдажан Акматалиевдин алгачкы пикиринде Огуз

кагандын энеси Ай-кагандын ысымынан Алмамбеттин энеси Алтынайдын ысымындагы окшоштукту көрөбүз деп баштоосу окурмандардын назарын тартат. Ошол эле учурда анын жазуусунда Огуздун образынын айрым белгилери “Манаста” Алмамбетке эмес, эпостун каарманы Манаска таандык болуп калганы, Огуз энесинин эмчегин биринчи эле жолу эмгенден кийин эт жана башка тамак-аш, суусундуктарды сураган болсо, Манас да төрөлгөндөн кийин үч карын майды бир ичип салганы, Огуздун келбети Манас баатырдын көрүнүшүндөй болгону, Огуз дагы бала чагында мал кайтарганы, адамдарды жини келсе кырып салганы, уйгурлар менен согушканы деген сыяктуу окуялардын берилиши иреттүү айтылып, бирок эпостогу окуялардын өнүгүшү Огуз кагандын тегерегинде болгону, Чыгыш Түркстанда тараган байыркы мусулман легендаларынын мотивдери сюжет жагынан окшоштугун бар экендигин баса белгелеп айтып өтүү менен “Огуз наме” эпосунун Париждеги жана Абылгазынын варианттарына кеңири токтолуп өтүүгө багыт алып, аталган эки варианттын бири-биринен болгон айырмачылыктарын кеңири салыштыруу менен окумандарына чечмелеп берет. Ошол кезде кыргыз филологиясы факультетине “Байыркы мезгилден 20-кылымдарга чейинки кыргыз адабиятынын тарыхы” аттуу чоң лекциялык курс киргизилет. Аталган лекциялык курс боюнча 2003-жылы профессор К. Артыкбаев менен бирдикте А.Абдыразаков окуу типтүү программасын жарыяланса, 2003-жылы профессор Абдылда Мусаевдин “Түрк тилдүү элдердин адабияты” аттуу окуу куралы окурмандарга сунушталган[Мусаев,2003:66]. Аталган А. Мусаевдин окуу куралында өзбек адабиятында белгилүү Алишер Навоинин лирикасынан баштап, “Бешилиги” поэтикалык жыйнагынын дүйнөлүк адабиятында чоң мааниге ээ экендигин баса белгилөө менен “Сопулардын дүрбөлөңү”, “Лайли жана Мажнун”. “Фархад жана Ширин”, “Жети планета”, “Исекндердин дубалы”, “Куштардын тили” аттуу поэмаларын, 16-кылымдагы өзбек адабияты менен Бабурдун чыгармачылыгындагы лирикасын, “Бабур наме” аттуу прозалык чыгармасын, 19-кылымдагы өзбек адабияты менен Мухаммед Аминкожо Мукиминин, Закиржан Фуркаттын чыгармачылыктарынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө кеңири анализ жүргүзгөн. Мындай бир багыттуу окуу куралдын өз эне тилибизде жаралышы, албетте түрк элдеринин биригүүсүнө көп ыңгайлуу шарттарды түзгөн. Бул изилдөөлөрдү улай профессор Абдыкерим Муратов “Коркут Ата –акындыктын пири, күү атасы” аттуу макаласы улантат.[Муратов,2011:13]. Аталган макалада А. Муратовдун жазуусунда Коркут –баят уруусунан чыккан Кара кожо дегендин уулу экендиги, ал 4-6-кылымдарда Сыр Дарыянын Арал көлүнө куйган жакынкы жерде төрөлгөнүн, Түркстан бийлеген бир нече өкүмдарларга кеңешчи болгону, ал кезде көп маалыматтар оозеки болгонун, 9-15-кылымдар аралыгында жазууга түшүп, “Китеби деде Коркуд” деген ат менен тараганын, ал китеп түрк урууларынын бардыгына тарагандыгын, ал китеп, азербайжан элинде “Коркут деде Коркут”, анадолук түрктөрдө “Деде Коркут китеби”, түркмөнчө “Коркут-ата”, казакча “Коркут ата китабы”деп аталганын, аталган эстелик бизге үч кол жазма аркылуу - биринчи уламыштар, аңыздар; экинчиси санжыралар; үчүнчүсү “Коркут-Ата китеби” аркылуу жеткенин. Коркут ата агартуучу, ойчул, көзү ачык, ырчы, күүчү, комузчу, педагог болгону, ал эми уламыштарда Коркут ата ак төө минип, жер кезип, төгөрөктүн төрт бурчун кыдырган, кайда барса көргөө жолуккан, бул көрдү кимге казып жатасыңар дегенде, алардан “Коркутка казып жатабыз” деген сөздөрдү укканын, кайда барсам да өлүмдөн кутула албагандыгын, кыргыздар ошондон бери “Мамайдын гөрү” деген ылакап аркылуу айтылып калганын, Коркут ата чыныгы жашаган адам болгону тууралуу макаланын башкы бөлүмүндө айтса, экинчи бөлүмүндө чыгарманын эки

нускасы, аталган баалуу мурас азыркы түрк элдеринин оозеки чыгармаларынын көпчүлүгүнө башат болгон деп, И. Абдувалиевдин жазганына таянып, Абыдкерим Муратовдун пикиринде “Манас” эпосунан баштап, башка баатырдык дастандарга чейинки чыгармаларда сюжеттик окшоштуктар, каармандардын образдарын ачууда типтүү каражаттар кеңири кездешет деген жыйынтыктуу пикирин жазган. Ошону менен бирге аталган китепте педагогикалык ойлор да кеңири айтылып. Анын көбү кыргыз эл педагогикасынын да асыл мурастары катарында баалоого болот деген жыйынтыктуу пикирин жазып, “Коркут Ата” китебиндеги таалим-тарбиялык насааттарынан үзүндү келтирет. Түрк дүйнөсүндө автордун эмгеги жарыяланганга чейин 2002-жылы Б.Үкүеванын “Түрк элдер адабияты” аттуу эмгеги жарыяланган. Аталган эмгекте казак, түркмөн, өзбек, кара калпак элдеринин адабиятын анализдөөдө, алардын акын-жазуучуларын санап өтүп, айрымдарына кеңири токтолуп өтүү менен жазган [Үкүбаева, 1994:7]. Ал эми Кыргызстан жана Түркия мамлекетине таанымал Эл өкүлү Чыныбай Турсунбековду жаш муундардан баштап, жогорку муундарга чейин адамдардын баардыгы билген. Көпчүлүгүбүз коомдук ишмер, акын, педагог, бизнесмен катары билебиз. Бирок окумуштуу-изидөөчү, адабиятчы жана кесипкөй педагог катары азыраак гана билишсе керек. Табиятынан сөздүн калемине көз салган, көркөм нарктын баалуулугун даңазалоого толук жетишкен илимпоз катары азыраак билишсе керек. 90-жылдары кыргыз илимине, анын ичинде кыргыз адабиятынын бир маселесин изилдөөгө аркалап, аны аягына чыгарып, окумуштуулук даражасына ээ болуп, эмгектенүүнүн натыйжасында окутуучу, ага окутуучу (мен дагы студенти элем-Н.Т.) окуу иштери боюнча ал кездеги декандын орун басары мезгилинен таанып, көп өтпөй түрк элдеринин достугун чыңдоого өз салымын кошуу үчүн Кыргыз Республикасынын билим берүү министрлигинин Түркиядагы өкүлү катары кызмат аркалап турган учурда, бийликтин алмашуусу менен бизнестик чөйрөгө кирип, ал жерде да жигердүү, көрө билгичтик иш алып баруу натыйжасында, Кыргызстанда белгилүү “Акун” ун-комбинатын ачуу менен ийгиликтерге жетишип, кыргыздарда “акты бааласа, жолуң көгөрөт”, - дегендей, Эл өкүлү катары спикерлик кызматына чейин көтөрүлгөн адабиятчы, акын, окумуштуу Чыныбай Турсунбековдун 2019-жылы “XX кылымдагы түрк дүйнөсүнүн адабияты” аттуу бараандуу эмгеги колубузга тийип, бир жагынан түрк дүйнөсүндөгү дагы бир эмгек жаралгандыгына күбө болсок, экинчиден түрк элдеринин адабиятынын тарыхын тереңирээк жана толугураак өздөштүүрүгө дагы бир мүмкүнчүлүк ачылгандыгына кубануу менен колубузга алганбыз. Буга чейин Чыныбай Турсунбеков Түркиядагы Намык Кемал Зейбек корунун (фондусунун) буюртмасы боюнча түрк жазуучусу Нихал Атсыздын “Көкжалдардын өлүмү” (Bozkurtların olumu) аттуу көлөмдүү романын түрк тилинен кыргыз тилине которуп, окурмандар арасында резонанс жаратса, эми “XX кылымдагы түрк дүйнөсүнүн адабияты” аттуу 33,25 б.т. көлөмүндө 511-беттен турган дагы бир эмгеги окурмандарга таанылган. Автордун жазуусунда бул эмгек көркөм-адабий басылма деп жазылган. Эмгектин мазмуну 16 түрк элдеринин (Түркия, Кипр, Батыш Тракия, Болгария, мурдагы югославиялык түрктөрдүн, Түндүк жана Түштүк Азербайжан, Өзбек, Түркмөн жана Ирак түркмөндөрү, Казак, Кыргыз, Крым жана Татар-башкыр татарлары, Карачай, Каракалпак, Уйгур аттуу элдери) тарыхый-маданий жана коомдук-социалдык абалындагы баалуулуктарын баалоо менен алардын адабиятынын өнүгүшө жалпы экскурс жасоо аркылуу адабияттын мыкты өкүлдөрүнүн, акын-жазуучулардын өмүр баяндарын, чыгармачылык жолдорун, алардын ар бирөөсүнө таандык өзгөчөлүктөрүн жана алардын жараткан чыгармаларынын үзүндүлөрүнөн өз эне

тилдеринде варианты менен кошо автордун котормосунда кыргызча котормолорун кошо киргизип, 37 түрк элдерине таанымал акын-жазуучуларды, төрттөн кем эмес ырларды жана аңгеме, романдарынын үзүндүлөрүн киргизип, көлөмдүү жана пайдалуу эмгек жазып, кыргыз журтчулугуна жарыяланган. Мындай ырааттуу иштөө окурмандардын назарын өзүнө тартпай койбойт. Негизи, 37 акын-жазуучунун өмүр баяндарын чогултуп, ирети менен хронологиялык багытта, буга кошумча алардын чыгармаларын анализдөө аркылуу өз эне тилиндеги жана кыргыз тилиндеги котормолорун киргизүү менен жарыялашы, албетте, окутуучу менен келечектеги өсүп келе жаткан муундарга, же студенттерге чоң базалык маалымат болуп берери чындык. Эң кызыгы, эмгектеги акын-жазуучулардын аттарын атоодо тилиң түрмөктөлүп, кайра-кайра окуу менен алардын аттарын жаттоо аркылуу гана эсиңе саласың жана так айтууга үйрөнөсүң, жетишесиң. Түрк элдеринин тилдери бири-бирине жакын жана түшүнүктүү болгону менен аттарды коюуда ар бир улут өзүнүн тилдик өзгөчөлүктөрүнө жараша коюшат. Алардын аттары кыйындык менен айтылат. Маселен, Жалил *Меммедкулузаде* (азербайжан), Мухамбет Хусейин *Шехрияр* (азербайжан), *Абдулхамид Сулайманоглы* Чолпон (өзбек), Мехмед Эмин *Юрдакул* (түрк), Решат Нури *Гүнтекин* (түрк) ж.б. Ал эми Чыныбай Турсунбеков ар бирөөнө кеңири токтолуу менен өмүр-баяндарына, чыгармаларына, алардын ар бирөөндө жаралган өзгөчөлүктөрүнө сереп кылууда карандай талыкпаган эмгек жумшагандыгы байкалат. Алардын аттарынын аталыштарынын бардыгын жаттап алуу мүмкүн эместей сезилди. Бирок автор түйшүктөн качпай, калыс, ырааттуу, киргизген акын-жазуучулардын чыгармаларынын колго алаарлык жана маанилүүлөрүн гана алып, кыргыз окурмандарына тартуулап бергени коңшулаш элдердин адабияты, тарыхы, кызыккан окурмандар үчүн келечекте пайдалуу эмгек болуп калары анык. Бул эмгекке салыштырмалуу Чыныбай Турсунбековдун эмгегинде 16 мамлекеттин түрк элдерине таандык 37 акын-жазуучуларынын чыгармалары менен өмүр таржымалдары киргизилсе, атүгүл өздөрүнүн эне тилиндеги чыгармаларынын үзүндүлөрү менен автордун жеке өзүнүн кыргыз тилинде которгон котормолору киргизилип жарыяланса, Б.Үкүеванын эмгегинде 4 мамлекетте гана жашаган түрк элдеринин тарыхый өнүгүшү, социалдык абалы, адабиятындагы белгилүү акын-жазуучулар тууралуу жалпы экскурс жасалган. Бирок муну менен аталган эмгектин мазмуну кеңири жана пайдалуу маалыматтар менен толгон фундаменталдуу эмгек катары баалоого болот. Бул эмгек 187-беттен турат, ал эми Чыныбай агай жазган эмгек 511-беттен турат. Бул эмгек эмне себептен эки жарым эсе көп деген суроо жаралат. Демек, көлөмү көбүрөк болгондон кийин, албетте Чыныбай агайдын жазган эмгеги жогору болсо керек деген ойго келесиң. Бирок эмгектин көлөмдүүлүгү менен баалоо, бул бир жактуу караган болуп калат... Б.Үкүеванын эмгеги эң алгачкы изилдөө катары бааласак да болот. Бирок Чыныбай Турсунбековдун эмгегине салыштырмалуу Б.Үкүева эмгеги казак, түркмөн, өзбек, кара калпак элдеринин адабиятын тарыхтын алгачкы баскан изи менен өнүгүшүндөгү бир кылымдык тарыхты камтыган узак жолдордун өсүшүн ырааттуу жазып берген. Буларга кошумча поэзиясын, прозасын, драматургиясын, балдар адабиятын хронологиялык багытта анализдейт. Маселен, “Түркмөн адабияты” деп атоо менен 12-18-кылымдагы, 18-20-кылымдагы, 1917-1920-жылдары, 30,40,50,60-жылдар адабиятындагы поэзиясын, прозасын, алардын өкүлдөрүн жазат [Үкүева, 2019:531]. Бул бир эле түркмөн адабияты. Ал эми казак, өзбек, каракалпак адабиятычы? Алар дагы ушул багытта жазылат. Чыныбай Турсунбековдун эмгегинде жазылган кыргыз, түрк, татар-башкыр ж.б. түрк элдери тууралуу жазылбайт. Бул эмгек көздөп алган 4 мамлекетте

жашаган түрк элдерин көбүрөк жана кеңири ачып бергени менен пайдалуу. Буга салыштырмалуу Чыныбай Турсунбеков эмгегинде тил билгендигин окурмандарына таанытуу менен котормочу деген оор, түйшүктүү эмгекти жана кесипти аркалай баштаганын далилдейт. Ошондой эле “Түрк дүйнөсүндөгү тандалмалар” аттуу 90 коллекциядан турган түрк тилдүү элдердин акын-жазуучуларынын өмүр баяндары, алардын кыргыз окурмандары билбеген адабий чыгармалары, ой-пикирлери, тарыхта билинбей калган эмгектер, чыгармалардын кыскача мазмундары серия сыяктуу 2018-жылдын 23-январынан бери интернеттик булактарда жарыяланып келүүдө. Бул маалыматтар түрк элдеринин оозеки чыгармаларын жана адабиятын, тарыхын окутууда бирден-бир кызыктуу баалуу, табылгыс маданий мурастар болуп калат. Бул коллекциялык тандалмаларда поэзия да, проза да бар жана байыркы тарыхыбыздагы белгилүү инсандардын чыгармалары киргизилген. Эки жумада бир жолу түрк дүйнөсүнөн топтогон китеп коллекцияларынан бир китеп тандап алып, аларды окуп, ал китептердеги керектүү, кыска, мазмундуу чыгармаларын тандап алып берилет. Бул 90 коллекцияда окурмандарга белгилүү жана белгисиз акын-жазуучулардын чыгармаларынын кыскача мазмундары киргизилгени менен Чыныбай Турсунбековдун эмгегиндеги түрк элдеринин тилдерин бири-бирине салыштырмалуу кароо менен алардын жакындыгын таанып билүү, аларды түп нускадагы тили менен кыргыз тилиндеги вариантын окуу аркылуу тилдердин жакындыгын байкоо мүмкүнчүлүгү жок. Ушул алкактан алып караганда, Чыныбай Турсунбековдун эмгегинин натыйжасы түрк элдеринин тилдеринин жакындыгын дагы бир ирет таанып билүүгө жана үйрөнүүгө мүмкүнчүлүктөрдү ачып берди десек аша чапкан болбойбуз. Ошону менен катар Чыныбай Турсунбековдун эмгегинде жазган кээ бир маалыматтар жана чыгармаларына айрым ой-толгоолорубузду айтып кетүү туура болчудай. Жогоруда айтып өткөндөй, 16 мамлекеттин адабияты деп атоо менен ар бирөөнө ырааттуу токтолуп өтүп, андан 37 акын-жазуучунун чыгармалары менен ар бирөөнүн өмүр баяндарына токтолгон учурда, кээ бир тарыхый мааниси менен жалпы журтчулукка таанылган баалуулуктары тууралуу сөз кылат. Маселен, Азербайжан адабиятынын өкүлдөрү **Мирза Алекбар Сабыр, Жалил Меммедкулузаде, Кусеин Жалил, Самед Вургун, Мухамбет Хусейин Шехрияр, Бактияр Вагабзелердин** өмүр баяндарын окуу менен чыгармаларынын эне тилиндегиси менен кыргыз тилинде окуган учурларда айырмаланган улуттук баалуулуктарды байкадык. Азербайжан элинде таанымал “Молдо Насреддин” сатиралык адабий журналы жашап, бул журналда сабатсыз адамдарды, мыктысынган бийлик төбөлдөрүнүн туура эмес бийлигин, бектерди, мамлекеттик кызматчыларды, соода жүргүзгөн ыймансыздарды, акыйкатсыздыкты ачык тирүүлөй катуу сындаган чыгармалар жарыяланып келгендигин автор белгилеп айтат. Ошол аралыкта Мирза Алекбар Сабырдын **“Не ишим вар?!”** аттуу сатиралык 5 куплеттен турган ыры киргизилген. Аталган ырдын аталышын Чыныбай Турсунбеков **“Ишим эмне?!”** деген ат менен кыргызча которуп берген (Үкүева, 2002: 60-61). Мындай караганда туура эле которгон сыяктуу. Бирок оригиналдын өзүндөй эле кыргызча деле **“Не ишим бар?!”** деп которсо болбойт беле? Автордун **“Ишим эмне?!”** деген котормосу деле алыс эмес. Бирок ырдын мазмунун окуй баштаганда оригиналдагы **“Дуня вү жакан ач олур олсун, не ишим вар?!”**- деп жазылганы Чыныбай Турсунбековдун котормосунда: **“Дүйнө ачка отурсун, менин кандай ишим бар?!”**- деп которуп бергени оригиналдагы маанисин, ырдын уйкаштыгын сактаганы байкалат. Анда ырдын аталышын мазмунун сактагандай эле **“Не ишим бар?!”**- деп эле которсо болмок деген ойго келебиз. Ал эми жазуучу Жалил

Меммедкулузаде болсо, “Молдо Насреддин” деген псевдоним менен окурмандарга таанылгандыгын жана анын “Миллет” (Улут) деген чыгармасында жазылган маалыматтар окурмандарды кызыктырат. Маселен, буга чейинки түшүнүктөрдө “улут” деген сөздүн ордуна “адам” деген сөз көбүрөк жазылып келгендиги айтылып, биринчи жолу улут деген сөздү философ Демокрит тарабынан айтылган сыяктуу маалыматтар берилген. Демек, улут деген маани ар бир адамдын баамында кылымдан-кылымга сакталып, бааланып келгендиги тууралуу жазылган аңгеме сыяктуу чыгарманы киргизип, анын кыргызча котормосунда жарыялаганы бүгүнкү окурмандар үчүн пайдалуу. Өзгөчө, атактуу философ Демокрит бул сөздү биринчи оозанып: “Оо, улут, улут”- деп, анан да “ар бир мамлекеттин бирден-бир гана кожоюну бар, анын аты “улут” - деп жазганы ойго салды. Себеби, акыркы мезгилдерде Кыргызстан мамлекетинде “улут” деген сөзгө өгөй баладай мамиле кыла башташты. Жаңы берилген паспортубузда “улуту – кыргыз” деген графа алынып, элге берилип жатат. Бул маселе Кыргызстанда 90-жылдардын экинчи жарымында көтөрүлүп, улутун улуттук өзгөчөлүктөрүн барктаган кесипкөй, төбөсү көрүнүп калган белгилүү инсандар баш багып, “улуту” деген графаны сактап калганы бизге маалым. Маселен, профессор Качкынбай Артыкбаевдин “Кыргыз улуттук белгисин жоготобу?” деген макаласы буга күбө. [Артыкбаев, 2006:626-629]. Аталган макалада автордун: “Эгерде паспорт боюнча улутту жоюу **теориясына** баш ийсек, анда ушу тапта республикабызда улуттук белгилер боюнча түзүлүп, иштеп жаткан маданий борборлордун баарын жана Улуттук академия, Улуттук университет, Улуттук гвардия, Улуттук китепкана өндүүлөрдүн баарын азыр эле тезинен жоюшубуз керек” деген пикири эске түшөт. Ушул алкактан алып караганда Эл өкүлү Чыныбай Турсунбеков паспорттогу “улуту – кыргыз” деген графаны кайра калыбына келтирүү маселесин көтөрүп, кылымдан-кылымга сакталып келе жаткан улуттук өзгөчөлүгүн, баалуулуктарын окурмандарына таанытуу максатында азербайжан жазуучусу Жалил Меммедкулузаденин “Миллет” (Улут) чыгармасынан үзүндүнү берген сыяктуу. Бул чыгарманы окуган окурман “улут” деген сөздүн кайдан чыккандыгын, анын касиеттүүлүгүн жана тамыры кайда барып такаларын түшүндүрүүгө жана таанытууга багыт берет деген ишенимде киргизсе керек. Келечек дагы ойго салаар улут деген маселени. Тирүүлөр ойлончу дагы бир чыгарма “Өлгөндөр” пьесасы. Бул пьесанын мазмуну өлгөндөр тирилип келсе, тирүүлөр кандай кабыл алат деген суроонун жообуна Жалил Меммедкулузаде өзү жооп берет. Көрсө, өлгөндү ыйлап узатат экенбиз. Азыр тирилип келсе эле аны кучактап, баарыбыз кубанып, тосуп алчудай боло берет экенбиз. Муну кайгынын учурунда гана ойлонбойбуз. Бирок убакыт өткөн сайын бардык нерсе унутулат дегендей, өлгөндү да унутулат. Ал убакыт өткөндө тирилип келсе, чындыгында тирүүлөр аны кубалап, сен кайдан келген жинсин, жогол деген жаман сөздөргө чейин айтып, тирилип келген адамды кайра артка качырабыз деген жазуучунун жыйынтыгы окурманына таасын таанытат. Бул дагы чындык. Мындай пьесанын жыйнакка киргизилиши окурмандарына тирүүлүктүн акыркы кайткыс чеги, бул – өлүм. Аны эч убакта кайра ордуна калыбына келтирүүгө болбойт деген ишеним түбөлүктүү жана бузулбас мыйзам катары кабыл алыш керектигин жазуучу окурманына түшүндүрүүгө аракет кылган. Бирөөнүн айтканына ишенип, анын сөзүн мыйзам катары кабыл албай, ар дайым өзүндүн ой жүгүртүү менен чечим чыгарууга аракет кыл деген тирүүлүктүн талабы да байкалат. Адамзаттын баалай турган дагы бир улуттук манилүүлүгү – эне тили. Автордун китебинде Азербайжан элинин фольклористи, белгилүү адабиятчысы, филология илимдеринин доктору Бахтияр Вагабадзенин “Вэтэнден-Вэтэн” (Мекенден

мекенге), “Ана дили” (Эне тил) аттуу ырларына токтолуп өтсөк. Аталган акын-окумуштуунун ырлары мекенчил, патриоттук духта жазылган. Эң негизгиси азербайжан тилинде “мекен” деген сөз “вэтэн” деп айтыларын билдик. Чыныбай Турсунбековдун акындык чебердиги “Эне тил” ырынын кыргызча котормосунда байкалат. Мисалы: **Азербайжан тилинде:** Дил ачанда
илк дэфе ана сөйлэйэрик биз, “Ана
дили” адланыр бизим илк дерслийимиз,

Илк махнымыз Лайланын анамыз өз сүдүйле,

Ичирир рухумуза бу дилде гилэ-гилэ.

Бу

дил-бизим

рухумуз, **ешгимиз, жанымыздар** (Турсунбеков, 2019: 118). **Кыргызчасы:** Тил

чыкканда биринчи “эне” деп биз сүйлөйбүз,

Эне тилде жашоонун алиппесин үйрөндүк,

Дөөлөтүбүз Лайлини сүтү менен энебиз,

Рухубузга сиңирген, эч унутпай келебиз.

Бул тил биздин рухубуз, **акыл-**

эс, салтыбыздар.

Урматтуу окурман, салыштырып окуп көр.

Түрк тилдүү элдердин тили канчалык бири-бирине жакын экендигин байкаса болот. Экинчиден, Чыныбай Турсунбеков азербайжан тилиндеги “Ана дили” деген аталышты “Эне тили” деп которуп, ырдын түп нускасында жазган автордун ойлоруна дагы көрк берип, көркөмдөтүп которуп берген. Биринчи сабындагы автордун “Дил ачанда илк дэфе ана сөйлэйэрик биз” деген сабын кыргызча **“Тил чыкканда биринчи “эне” деп биз сүйлөйбүз”,** - деген котормосунун мааниси кимди болсо да ойго салат. Себеби, бала оозанганда эле “апа, эне, же орус тилинде “мама” дейт. Бул табигый чындык. Бирок акыркы сабындагы түп нускадагы **“жанымыздар”** деген сөздү **“салтыбыздар”** деп которгону суроо пайда кылат. Бул сөздү түп нускадай эле “жаныбыз” деген сөз менен которсо болбойт беле? Анда: **“Бул тил биздин рухубуз, акыл-эсибиз, жаныбыз”,** - деп которуп койсо болот ко. Жан менен салт деген сөздүн айырмасы бар го? Мындай нукура тилдеги сөздөр кийинки кээ бир котормолордо да байкалат. Маселен, азербайжан элинин белгилүү акыны, драматургу, академиги жана коомдук ишмери Самед Вургундун **“Менин арзум”** аттуу ырын кыргызчасында **“Менин кыялым”** деп которулган (Турсунбеков, 2019: 100-101). Аталган ырдын башындагы Б.Адилдин төрт сабынан мисал келтирсек. **Азербайжан тилинде:**

Даддымса алэмин хэр немэтини,

Дилбар гушаларда өтдүсэ өмрүм,-

Дүнийанын эн бөйүк сээдэтини,

Бу бойлу чынарын алтында **гөрдүм.**

Кыргызчасы: Жашоонун не деген жыргалын таттым,

Канча бир сулуунун коюнун ачтым.

Баары бир дүйнөнүн эң чоң бактысын,

Мен ушул чынардын түбүнөн **таптым.** - деп кыргызча которулган.

Эң алгач окуганда эле тектеш түрк тилдеринин жакындыгын байкайбыз. Бирок түп нускасын окусаң, эмнегедир ырдагы саптардын бири-бирине уйкашпаган сыяктуу сезилет, же азербайжан тилин билбегенге байланыштуубу? Бирок Чыныбай агайдын котормосун окусаң, дароо уйкаштык да сезилет, ырдын мааниси да түшүнүктүү, атүгүл көркөмдүү окулат. Бирок акыркы түп нускадагы эки сапты окусаң, автордун туюнткан ою толук которулбай калган сыяктуу сезилет. Бул саптарды сөзмө-сөз которсо болбойт беле деп, өзүңүн вариантыңда:

Дүйнөнүн эң бийик бактысын, Бу бойлу чынардын алдынан **көрдүм,** - деп сунуштасаң да, котормочунун котормосуна жакын синонимдик уйкаштык пайда болгонун байкасың. Демек, Чыныбай Турсунбеков кээ бир учурларда акындык өнөрүнүн таасиринде которгонун байкайсың. Ушундай багытта жыйнактагы дагы башка акын-жазуучулардын

чыгармаларын талдоого болор эле. Бирок бул келечектин иши. О.э. “Мөлмөлүм” ыры менен түбөлүк жашап калган акын Барпы Алыкулов, алдыңкы агартуучу Касым Тыныстанов, Аалы Токомбаев, Алыкул Осмонов, Чыңгыз Айтматов сыяктуу белсемдүү акын-жазуучуларды түрк дүйнөсүндөгү жыйнакка киргизгени да кубантат. Эң негизгиси, эмгектин жаралышы жана окурмандарга жарыяланышы. Чыныбай агайдын аталган эмгегинин пайдасы жалпы түрк дүйнөсүндөгү алектенип келе жаткан кесипкөй изденүүчүлөргө эң эле керектүү эмгек болуп калары шексиз.

Корутунду

Аталган макалада түрк элдеринин адабияты кыргыз окумуштуулары тарабынан билүүдө жана аларды таанытууда бир кылымдык тарыхты камтып кетээрин баамдадык. Эң алгач, 20-жылдары Түркстан мамлекетинин алдында бириккен улуттардын демилгелүү багыттары менен кыргыз адабиятынын баштоочусу А.Токомбаевдин демилгеси аркылуу 1939, 1947, 1950-жылдар аралыгында басма сөздөрдө макалаларын жарыялап, түрк элдеринин белгилүү Алишер Навоиден баштап, Назым Хикметтин чыгармачылыгын, Алишер Навоинин поэмаларынын кыргыз тилиндеги котормолорун жарыялоо менен кыргыз окурмандарына тааныштыруу аракеттери башталып, ошол доордо Советтик ар улуттун элдеринин биримдиги бекемделип, 40-50-жылдар аралыгында Кыргызстанда мектептер үчүн жарыяланган окуу китептеринде түрк элдеринин адабиятынын өкүлдөрүнүн чыгармалары киргизилип, 70-жылдар аралыгында кыргыз-казак, кыргы-өзбек улуттарынын биримдигинин кыймылы тууралуу изилдөөлөр жарыяланып, аларга кошумча 90-жылдары “Туркиядагы Айтматов күндөрү” аттуу багыттагы иш чаралар жүргүзүлүп келгендиги, ошол мезгилде Кыргызстанда “Zaman Кыргызстан” гезитинин сандарына түрк элдеринин биримдигин көздөгөн чыгармалар, саясий багыттар тууралуу изилдөөлөр жарыяланып, академиктер, адабиятчылар, окурмандар 6-9-кылымдардагы адабий эстеликтер тууралуу, “Коркут ата китеби”, “Огуз Наме” чыгармалары тууралуу изилдөөлөрүн окурмандарга сунуштап, байыркы мезгилдин тарыхын тааныткан чыгармалар бар экендигин, алардын мазмундарында философиялык ой жүгүртүүлөр бар экендигин ыраатуу анализдөө менен жекече пикирлерин ортого салган көз караштары бар экендигин ынандык. Буга Ч. Турсунбековдун “XX кылымдагы түрк дүйнөсүнүн адабияты” аттуу эмгегинин келип чыгышы менен дагы бекемделүүгө багыт алып бара жатканын ынандык. Ошентип, кыргыз окумуштуулары, алардын ичинде акын-жазуучулар, тарыхчылар, адабиятчылар түрк элдеринин адабиятын окуп билүүгө жана изилдөөгө бир кылымдык тарыхы бар экендигин байкадык. Албетте, бир макаланын мазмунуна баардыгын жазып өтүү болбогондуктан, келечекте кеңири мүнөздөгү илимий изилдөөнү жүргүзүү биздин милдетибиз.

Колдонулган адабияттар

1. Абдразаков, А (1994). Огуз наме. // Заман Кыргызстан, 22-28-апрель, 7-б; 13-19-май, 7-б; 20-26-май, 7-б; 27-май- 2-июнь, 7-б;
2. Абдразаков, А. (1997). Орхон-Енисей эстеликтеринин табылышы, изилдениш тарыхы жагдайында. // Заман Кыргызстан, 29-август, 8-б;
3. Абдразаков, А. (2001). Кылымдарды багынткан “Коркут Ата китеби. // Заман Кыргызстан, 6-июль, 5-б; 13-июль, 5-б; 20-июль, 5-б.
4. Акматалиев, А. (1997, 2001) Түрк тилдүү элдердин адабиятында Мухтар Ауэзовдун ролу. // Заман Кыргызстан, 5-сентябрь, 8-б; Огуз наме – түрк эпосу // Заман Кыргызстан, 6-июль, 5-бет.
5. Акаев, К. (1947). Акынды эскерүү. Үмөталев. Жүрөк ошол сен билген. // Кызыл Кыргызстан, 20-сентябрь, 3-бет.
6. Акаев, К. (1949). Хамзага. // Кызыл Кыргызстан, 2-октябрь, 3-бет.
7. Артыкбаев, К. (1987). Жаңы программа жакшыбы? / V-VI кл. үчүн чыгарылган “Кыргыз тили жана адабиятынын программасы” // Кыргыз маданияты, 29-октябрь, 4-5-б.
8. Артыкбаев, К. (2006). Кыргыз улуттук белгисин жоготубу? // Кыргыз туусу, 1996, 30-март. Китепте: Бүтпөгөн күрөш баяны. Бишкек, 626-629-беттер.
9. Агайдаров, У. (1997). Беруни – маданияттын да, адабияттын да аалымы” аттуу макаласы жарыяланган. // Заман Кыргызстан, 4-июль, 4-бет.
10. Бапаев, Х. (1975). Кыргыз-казак, кыргыз-өзбек адабий байланыштары. Фрунзе, 31-бет.
11. Докдурбек, К. (1997). Түрк элдеринин бажы кеңеши түзүлсө дейбиз. // Заман Кыргызстан, 5-сентябрь, 7-б.
12. Кыргыз адабияты, (1951). Хрестоматия. 8-9-класстар 8-9-класстар үчүн. Түзгөндөр: Ж. Таштемиров, С. Мусаев. Фрунзе: Кыргызмамбас, 387-389-беттер.
13. Кыргыз совет адабияты. (1990) .Түзгөндөр: Ш. Адиев, З. Жантакова, Ж. Суванбеков. Фрунзе: Местеп, 1981, 390-б; Б. Алымов. Кыргыз совет адабияты. Фрунзе: Мектеп, 135-141-беттер.
14. Курманалы, М. (1997). “Төштүк” эпосу жана анын башка элдеринин эпос мифтери менен байланышы. // Заман Кыргызстан, 30-май, 6-июнь, 9-бет.
15. Мусаев, А. (2003). Түрк тилдүү элдердин адабияты (совет дооруна чейинки өзбек адабияты). Окуу куралы. Бишкек, 66-б.
16. Муратов, А. (2011). Коркут Ата – акындыктын пири, күү атасы. // Заман Кыргызстан, 15-апрель, 13-бет.
17. Низами кыргыз адабиятында // Кызыл Кыргызстан, 1947, 20-сентябрь, 3-бет.
18. Оморкулов, К. (1997) Жусуп Мамайдын “Толтой” эпосу” // Заман Кыргызстан, 23-май, 7-бет.
19. Сасыкбаев, С. (1948). Алишер Навои. // Кызыл Кыргызстан, 1948, 27-февраль, 3-бет.
20. Советтик кыргыз адабияты боюнча хрестоматия. (1951). Орто мектептердин 9-10-классы үчүн. Түзгөндөр: Баялинов К., Самаганов Ж., Балтин П. И. Фрунзе: Кыргызмамбас, 547-551-б.
21. Соронов, О. (1994) Култегин эстелигинин жаңы котормосун окуп... // Заман Кыргызстан, 1994, 10-июнь, 7-бет.

- 22.Токомбаев, А. (1939).Алишер Навои. //Ленинчил жаш,9-январь,3-бет.
- 23.Токомбаев, А.(1947,1948). Улуу Низами.// Кызыл кыргызстан, 20-сентябрь, 3-б; Өзбек элинин улуу акыны Алишер Навои. // Кызыл Кыргызстан,12-май, 3-б; Улуу акын // Кызыл Кыргызстан, 15-май, 3-4-бет.
24. Токомбаев, А.(1948).Лайли менен Мажнун. Которгон А.Токомбаев. Э.Узакбаев. Навоиге.// Кызыл Кыргызстан, 12-май, 3-б;
- 25.Турсунбеков,Ч.(2019). XX кылымдагы түрк дүйнөсүнүн адабияты. 60-61-б.
26. Үкүбаева, Л.(1994) Түркиядагы Айтматов күндөрү.//Заман Кыргызстан,10-июнь, 7-бет.
27. Үкүева, Б.К.(2002).Түрк элдер адабияты. Ош,182-бет.

“МАНАС” ЭПОСУ ЖАНА ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ

Лайли УКУБАЕВА¹

Абстракт

Көрүнүктүү кыргыз окумуштуусу, манастануучу Раиса Кыдырбаева “байыркы кыргыз рухунун туу чокусу” болгон (Ч.Айтматов берген аныктама) “Манас” эпосу тууралуу убагында минтип жазган: “Манас” эпосу канчалык байыркы окуяларга арналса да, анын ичиндеги көтөрүлгөн ойлор, санаттар, насыяттар бүгүнкү күн менен үндөшүп тургансыйт.” Биздин көз карашыбызда, “үндөшүп тургансыйт” десек негедир чындыгында да ушундай экендигине бир аз күмөн санагандай болобуз. Ал эми маселеге реалдуу мамиле жасай турган болсок, эпостогу көтөрүлгөн идея, айтылган маселелер бүгүн да актуалдуу маанилүү, тимеле “бүгүнкү күн менен үндөшүп” турганы айныксыз чындык. Демек, Чыңгыз Айтматовго окшогон ой жүгүртүү масштабы кенири жазуучу эртеби, кечпи эпостун мындай өзгөчөлүгүнө, көп катмарлуу терендигине көңүл бурбай койбойт эле. Жазуучу чыгармачылыгынын белгилүү бир этабында, тагыраак айтсак, XX кылымдын 60-жылдарында улуттук фольклорго, анын башатында турган океан сындуу “Манас” эпосуна кайрылды. Ошентип жазуучу өз чыгармачылык тажрыйбасында реалисттик адабият менен фольклордун бирдиктүү карым-катнашынын айкалышуусун жаратып, жаңы көркөм-эстетикалык ачылыш жасады.

“Манас” жазуучунун чыгармачылыгында өзгөчө орунда жана бул маселе бүгүнкү күнгө чейин көп кырдуу, миң сырдуу, чети оюлбаган бойдон калып келет. “Манас” жана Айтматов маселесин ачууда туура ачкыч табуу үчүн, менимче, биринчи кезекте анын эпоско карата мамилесин, эстетикалык көз карашын тактап алганыбыз туура болот. Ушул маселенин чоо жайын аңдап, түшүнүп, тактап алмайынча жалпы эле анын чыгармачылыгындагы “Манас” эпосу баш болгон кыргыз эпикалык традициясынын духун, маанисин туура түшүнүү дегеле мүмкүн эмес. Бул билдирүүбүздө Ч. Айтматовдун “Манас” эпосуна карата эстетикалык мамилесин изилдеп, анализ жасоо менен ал аркылуу “Манас жана Айтматов” маселесинин ар кыл аспектилерин ачып берүүгө аракет жасалат.

Ачык сөздөр: “Манас, фольклор, эпос, эстетикалык көз караш, санжыра, көркөм чыгарма, манасчылык феномен.

¹Филология илимдеринин доктору, профессор Кыргыз-Түрк “Манас” университети, Кыргызстан.

Manas Destanı ve Cengiz Aytmatov

Özet

Ünlü Kırgız bilgini, Manas destanı üzerine yaptığı çalışmalarla öne çıkan Raisa Kızırbayeva “Kadim Kırgız ruhunun zirvesi” olan. Manas destanı hakkında zamanında şöyle demiştir: “Manas destanındaki olgular her ne kadar eski hayata aitmiş gibi görünse de, onun bünyesinde dile getirilen fikirler, sanatlar ve vasiyetler günümüz hayatıyla birebir uyuşmakta gibidir.” Fikrimize göre “uyuşmakta gibi” ifadesine biraz şüphe ile yaklaşılmalıdır. Daha dikkatli baktığımızda destandaki fikir ve meselelerin günümüzde de hala güncel ve anlamlı olduğunu görebiliriz. Demek iyi bir yazar, tıpkı Aytmatov gibi, Manas destanının bu özellikleri er geç farkedebiliyor. Manas destanının yazarın sanat hayatında özel bir yeri var. Manas ve Aytmatov konularında doğru anahtar bulabilmek için, ilk başta yazarın destana yaklaşımını ve estetik bakış açısını tespit etmemiz yerinde olur. Bu meseleyi farklı açılardan ele alamadığımız sürece onun edebî kişiliğinde önemli bir yeri olan Manas destanının başını çektiği epik geleneğin ruhunu ve önemini doğru kavrayamayız. Çalışmada Cengiz Aytmatov’un Manas destanına olan estetik yaklaşımı ele alınarak “Manas ve Aytmatov” meselesi çeşitli açılardan irdelenmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Folkloru, Manas, Destan, Estetik Bakış Açısı, Cengiz Aytmatov.

Epic “Manas” and Chingiz Aitmatov

Abstract

A renowned Kyrgyz scholar of the epic “Manas,” Raisa Kydyrbaeva said the following about the epic: “Even though the epic “Manas” is dedicated to the events of the ancient past, the concepts and lessons it conveys seem to resonate with problems of current times.” If we say, “seem to resonate,” it looks as if we are doubting that it is truly so. But if we are to look at the problem closely, the fact that the ideas raised in the epic are current and important today is undeniable. And, it is natural that sooner or later, a writer like Chingiz Aitmatov, would notice a layered depth of the epic.

Aitmatov began paying close attention to Kyrgyz folklore and the epic “Manas” in the 1960s. Thus, he intertwined realistic fiction with folklore in his creative work and made a new innovative literary discovery.

The epic “Manas” occupies a special place in Aitmatov’s creative path and, as a literary phenomenon, it has not been studied enough today. Before we delve into the question of Aitmatov and the epic “Manas,” we need to define his attitude toward the epic itself. It is impossible to understand the Kyrgyz epic tradition’s spirit and importance in Aitmatov’s overall creativity without defining his attitude toward “Manas” first. By analyzing Aitmatov’s attitude toward the “Manas” epic, this paper aims to reveal various aspects of the “Aitmatov and ‘Manas’” concept.

Key words: “Manas,” folklore, epic, aesthetic views, genealogy, fiction, “Manas” recitation phenomenon.

“Манас” эпосу – элдин нечен кылымдык башынан өткөргөн кайгылуу, оор, баатырдык турмушун, салт-санаа, үрп-адаттарын, дүйнөгө көз карашын чагылдырган улуу жомок. Окуянын баяндалышына карап, эпосту санжыра (оозеки тарых) менен чаташтыруу коркунучу да жок эмес. Демек, улуу дастанга мамиле жасоодо анын жанрдык табиятын тактоо биринчи кезектеги маселелерден. Албетте, буга чейинки улуттук фольклористика илиминде эпостун жанрдык табияты боюнча айтылган пикирлер жок эмес. Маселен академик Болот Мураталиевич Юнусалиев “Манас” эпосунун кыскартылган, бириктирилген вариантына жазган баш сөзүндө мындай дейт: “Манас” эпосу кыргыз урууларынын өткөн кылымдардагы этнографиялык турмушунун жана мифологиясынын гана энциклопедиясы эмес, ал – кыргыз коомунун далай кылымдар бою башынан өткөргөн реалдык тарыхый окуяларын да көркөм чыгарма аркылуу билдирген баян болуп эсептелет” (Манас 1-китеп, 1958:3). “Манас” эпосун көркөм чыгарма катары караган экинчи бир манастануучу Самар Мусаев болгон (Мусаев, 1994:18). Ушундай эле пикирди окумуштуулар Р.Кыдырбаева (Манасчылар, 1993:12). Р. Сарыпбековдордун эмгектеринен да жолуктурабыз. (Манасчылар, 1993:45)

Эми залкар манасчы Сагынбай Орозбаковдун “Манас” эпосун редакциялап, ага баш сөз жазган Ч.Айтматовдун аталган маселеге карата пикирин угуп көрөлү. “Манас” Ч.Айтматовдун пикири боюнча тарыхый санжыра эмес. “Бул баарыдан мурда ошол тарыхый жана реалдуу окуялардын негизинде кыргыз элинин чыгармачылык генийинен жаралган, улам такталып, тазарып, артыкбаш жүктөрдөн бошонуп, керектүү, зарыл жаңы кошумчаларды кабыл алып, тулку боюна сиңирип, өзүнүн бүгүнкү көз кайкыган бийиктигине жеткен **көркөм чыгарма**” (Айтматов, 1978: 8). Демек, “Манас” эпосуна дүйнөлүк поэтикалык эстеликтердин бири катарында мамиле жасап, окуп үйрөнүү туура болот. Анда санжырадагыдай бир элдин ичиндеги уруулардын, же уруктардын таржымалы баяндалбастан, бүтүндөй бир тарыхый элдин коомдук-социалдык турмушу, этнографиясы жогорку көркөмдүктө поэтизацияланган. Ошондуктан аны кадыресе көркөм чыгарма, искусство катары карап, изилдеп үйрөнүү максатка ылайык.

Ч.Айтматовдун тезис түрүндө айтылган жогорудагы пикиринин мааниси терең. “Манасты” ал “улам такталып, тазарып, артыкбаш жүктөрдөн бошонуп, керектүү зарыл жаңы кошумчаларды кабыл алып турган” жандуу кубулуш катарында карашы аны жараткан элдин чыгармачылык мүмкүнчүлүк, кудуретинен кабар берет. “Манас” – демек, мезгилдин агымы менен элдик акыл-эсте редакцияланып, баралына жеткен асыл көркөм дөөлөт.

“Манас” эпосуна окшогон көп жылдык тарыхы бар зор көлөмдүү поэтикалык эстеликти изилдеп, анын көркөм-эстетикалык баалуулугун ачууда биринчи кезекте эпоско кандай идеялык-эстетикалык критерийден мамиле жасоо керетигин тактап алуу маанилүү. 20-кылымдын 50-жылдарындагы “Манас” эпосунун тегерегиндеги идеологиялык-эстетикалык талаш-тартыш да жогорудагы маселенин так чечилбегенинен улам болгону белгилүү. “Манаска” карата нигилистик, бир беткей мамиленин жаңырыгы мезгил-мезгили менен кийинки урпактарда да жаңырып келген. Мына ушул шартты эске алганда Ч. Айтматовдун эпоско карата концепциясын билүү дегеле ашыкча болбойт деген терең ишеничтебиз.

Эмесе ушул маселеге токтолоюн.

“Манас” эпосунун изилдөөчүлөрүнүн жана жалпы эле окуучуларды улам мезгил өтүп, кайрадан кайра доор алмашканына карабастан, дайыма кызыгуусун арттырган бир маселе бар. **Ал-эпостун түбөлүктүүлүгү.** Көңүл буруп карасак “Манас” эпосунун идеялык-көркөмдүк барк-баасы жыл өткөн сайын артып, анын дүйнөлүк маданияттагы ээлеген орду, аброю кеңейүүдө. Мындай болуунун себеби эмнеде? – деген суроо туулат. Ч.Айтматовдун терең ишениминде бул күч биринчи кезекте эпостун эч качан эскирбес, өчпөс идеясында. Ал идея – чыгарманын башынан аягына чейин ырааттуу өрчүтүлүп олтурган **эркиндик идеясы, көз каранды эместик** идеясы. Нак ушул идея – чыгарманын бүткүл “кан тамырын” аралап өткөн идея. “Миң жылдар бою ар түрдүү тоскоолдуктарга, кысымдарга учураганына карабастан, өзүнүн наркын коротпой биздин ушул заманга жетти,” – дейт Ч. Айтматов.

Ч. Айтматов –реалист жазуучу. Андыктан ал коомдук –турмуштук көп маселелерге реалдуу мамиле жасайт. Ал эпостогу даңазаланган эркиндик, көз каранды эместикке умтулуу идеясы менен бүгүнкү биз түшүнгөн эркиндик, көз каранды эместик идеясынын ортосунда ички маани-мазмуну боюнча асман-жердей айырма бар экендигин жана ушунун өзү эпостун барк-баасын ого бетер арттырып турарын баса белгилейт. Эркиндик идеясы туурасындагы элдин идеалы төгүлбөй-чачылбай ошол калыбында бүгүнкү күнгө жетип олтурушун Ч. Айтматов эпостун “майтарылгыс күчү” деп эсептейт.

Жазуучунун баасында “Манас” эпосу көркөм чыгарма катары дүйнөлүк эпикалык практикада өтө уникалдуу көрүнүштүн катарына кирет. Анын себебин эпостун жалаң гана көлөмүнө байланыштырсак жаңылыштык болот. Ырасын айтсак ушунун өзү деле эпостун бөтөнчөлүгүнүн көрсөткүчү эмеспи. “Манас” эпосун изилдөөчүлөрдүн бири Самар Мусаев манасчы Саякбай Каралаевдин айтуусундагы “Манас” жарым миллиондон (500553) ашык саптан турарын белгилеген (Мусаев, 1994:14). Бирок Ч.Айтматов “Манас” океан эпос экендиги тууралуу оюн бекемдегенде, менимче, анын көлөмүнүн зордугуна карата эле айткан эмес. Бул эң биринчи кезекте эпостун көркөмдүк жана дүйнө таануучулук күчүнүн кеңдигине, идеялык масштабына карата берилген баа. Дагы тактап айтсак, эпостун зордугу менен уникалдуулугу чыгарманын көлөмү менен мазмунунун шайкеш экендигинде. “Калаймандуу казаттарды, баатырлардын эрдигин баяндаган эпизоддордон тышкаары “Манаста” адам тиричилигинин көйгөйү көп өтмүштүн маани – жайын чечмелеп, көп түрдүү көрүнүшүн сүрөттөгөн учурлар кеңири орунду ээлейт. “Манастын” көркөмдүк жана дүйнөтаанымдык күчү, келберсиген даркандыгы эс талгандай эле бар. Анда арзуу лирикасы да, социалдык-турмуштук, моралдык-этикалык темалар да, өзүнүн мүрөк үлгүсү менен жолугат. Анда байыркы кыргыздардын географиясы, астрономия, медицина, зергерчилик, аскер өнөрү жөнүндөгү түшүнүктөрү, мыскалдап жыйнаган маалыматтары топтолгон. Анда куунак сатира менен юмордон тартып, жүрөк титиреткен адам жанынын улуу кайгысын, санат кылган трагедиянын бийик үлгүсүнө чейинки көркөм каражаттар менен формалардын албан-түмөн түрлөрү бар. Каймагы калпына элек реализм жомоктук фантастикага жуурулуп, символизм, декларативдүүлүк, терең психологизм менен ашташып турат, керемет сыйкырдын күчүнө ишенген көз караштар философияга келип тогошсо, интимдүү изги сезимдери ашыктыктын ажайып дастанына өсүп чыгат. Ошол эле учурда сүйүү темасы эпосто байыркы феодалдык доордун париархалдык-уруулук салт-санаасына тутумдаштырылат. Кыскасы “Манас” өткөндөгү кыргыз элинин келберсиген чалкар дүйнөсүн бүткүл керемет – кемели менен көз алдыга тартат, бул анын дүйнөлүк маданияттын

понорамасынндагы залкар көркөм полотносу” (1999: 69) Мынакей Ч. Айтматовдун эпостун мазмундук ширесине берген аныктамасы. Үзүүгө мүмкүн болбогон бул аныктамасында жазуучу эпостун таанып-билүүчүлүк жана көркөмдүк диапозонунун масштабын ачык-даана тастыктаган.

Эми дагы бир маселеге көңүл буралы:

Ч.Айтматовдон “Манас” изилдөөчүлөр да буга чейин айта элек ойлорду, таба элек өзгөчөлүктөрдү жолуктурабыз. Маселен Ч. Айтматовго чейинки айтылган ой-пикирлерде эпосту “Улуу трагедия” деп таасын, ачык айткандар болгон эмес. “Манас” эпосун трагедия катарында түшүнүп, таанып билген азырынча жалгыз гана Ч. Айтматов. Буга чейин эпостун жанрдык табиятына аныктама бергенибизде көндүм болгон ой жүгүртүү боюнча аны баатырдык эпос деп айтып келгенбиз. Бирок ошол баатырдык улуу жеңиштин артында кандай гана улуу трагедия, болгондо да “доордук – элдик трагедия” жаткандыгына анча маани бербей келдик. Ал турсун эпос ушул аспектен изилденген да жок. Албетте, мында манастануучулардын конъюктуралык, саясатташкан идеологиянын кысымынан чыгып кете албай жаткандыктары сөзсүз себеп болду.

“Манас” эпосундагы трагедиялуулуктун бир учу баатырдык улуу жеңиштердин артындагы күнөөсүз төгүлгөн кан, кыйылган нечендеген адам өмүрлөрүндө жатса, экинчи учугу Манас баатырдын, анын кырк чоросунун чыгарманын акырында кырылышына барып такалат. Эпостун жогорудагы трагедиялуу финалы туурасында Ч.Айтматовдун адаттан тышкаары көзкарашы окуучунун көңүлүн бурат. Жазуучу эпостогу гумандуулук маселесин анын трагедиялуу финалы менен байланыштырып карайт. Ал гана турсун баатыр Манастын өлүмү Айтматовдун пикири боюнча эпостун гуманисттик жыйынтыгы, эпосту жараткан элдин акылмандуулугун билдирет. “Мындай кайталангыс финал улуу чыгармаларга гана мүнөздүү,” – дейт ал. Бул трагедиянын атасы “Шекспирдин талантына шайкеш трагедия.” “Эгерде элдин баатыры журттун айтканына көнбөй, адилетсиз чабуулга аттанса, анда эл өзүнүн сүйүктүү каарманын да аябайт. Эпостун гуманисттик жыйынтыгы да мына ушундай” (1999:10) – дейт Ч.Айтматов. Ошентип, буга чейинки изилдөөлөрдө “чоң казат” Манастын баатырдык өнөрүн ачкан кырдаал катары бааланып келсе, Манас ата-бабаларынын эзелки өчүн алыш үчүн гана кытайларга каршы согуш баштаган делинип келсе, Ч. Айтматов казаттын адилетсиздигин ашкерелейт. Ошонусу менен эпостун баатырдык, гуманисттик беделин түшүрбөстөн, тескерисинче, андагы финалдык чечилиштин акылмандуулугун даңазалайт, эпостун гуманисттик идеясын дагы бир тепкичке көтөрөт. Эпостун гуманисттик катмарын Ч. Айтматов ар тараптуу карайт. Аны жалаң гана эпостун идеялык мазмунуна, финалыны байланыштырбастан, чыгармадагы көркөм образдардын уникалдуулугуна да айкалыштырат. Бул менимче, Айтматовдук эстетикадагы олуттуу концепция. Эпосто “Кошой, Жолой, Макел дөөлөрдөн тартып, Манас баштаган чоролорго чейин, Бакай карыялардан тартып, акылман аял Каныкейге чейин, Коңурбайдан тартып Көзкаманга чейин белгилүү бир турмуштук шартта жашаган тирүү кейипкерлердей көзалдыбызда тартылып өтөт” Эмне үчүн? Анткендиги аларда кайталангыс адам руху жашайт. Ал эми мындай кайталангыс адам рухун жаратууга “өтө оңуккон жана бышып жетилген көркөм ойлоо аң-сезими” гана кудуреттүү. Мына ушул көркөм ойлоо аң-сезиминин традициясынын негизинде гана Сагынбай Орозбаков, Саякбай Каралаев сыяктуу индивидуалдуу залкар таланттар өсүп чыгышкан. Кунт коюп

окуган адамга ушул корутундунун өзү дүйнөлүк маданияттын бийиктигинде турган “Манасты” жараткан элдин феноменалдык талантын айгинелейт.

Элдин акылмандыгы жараткан көп катмарлуу, көп тармактуу “Манас” эпосу тууралуу Ч.Айтматов дайыма ойлонуп келген. Ал ХХ кылымдын 80-жылдарынын аягында “Манас” эпосунун жаралыш мезгили боюнча элдик талаш-тартышта өзүнүн пикирин негиздеп айтып, эпостун 1000 жылдыгын өткөрүүнүн зарылчылыгынын демилгечиси болгон. Эпосту терең изилдөө, дүйнө элдерине жайылтуу, искусствонун башка тармактарында өнүктүрүү, варианттарын толук жарыялоо ж.б иштердин колго алынышына көмөк көрсөткөн. Ал эми жазуучунун өзүнүн жеке чыгармачылыгына байланыштуу – “Манас” эпосунун ролуна келсек, анда эпос жазуучунун көркөм дүйнөсүндө түгөнгүс күлазык болуп жашап келерин белгилемекчимин. Адабиятчы К.Асаналиевдин сөзү менен айтканда, “эпос жазуучунун көркөм акыл-зээнинде кандайдыр бир айрым үзүндүлөрү, же кээ бир белгилери менен эмес, баарыдан мурда синкреттик искусствонун улуу туундусу катары өзүнчө бир бүткөн система түрүндө жашайт” (Словарь иностранных слов, 1987:23).

Ч. Айтматовдун “Манас” эпосу баш болгон элдик оозеки чыгармачылыкка кайрылуусу да табигый, ички зарылдыктан деп караганыбыз туура болот. Фольклор жазуучунун чыгармаларынын идеялык-көркөмдүк мазмунуна жуурулушуп, аларга өзгөчө түс берди. Фольклорду Ч.Айтматов чыгармаларынын идеялык-көркөмдүк маанисине, көркөм образдарга байланыштырып, “өздөштүрүлгөн түрүндө” чыгармачылык менен пайдаланды. Буга анын элдик “Бугу эне”, “Эне бейит”, “Чычкан аке, суу бер”, “Чынгызхандын ак булут”, “Айым балык”, “Сардал кыз” ж.б. уламыш, жомокторду өз чыгармаларында чеберчилик менен пайдалангандыгы айгинелейт.

Ч.Айтматов “Манас” эпосу тууралуу гана өзүнүн оригиналдуу пикирлерин коомчулукка билдирүү менен чектелбестен, ал манасчылык феномен тууралуу да жаңычыл ойлорун айткан. Кыргыз фольклористика илиминде манасчылык өнөр жана манасчылар тууралуу көп эле эмгектер жазылды, ой-пикирлер айтылды. Бирок Ч.Айтматовдун пикири ал айтылган ойлордон өтө айырмалуу. Ал манасчылык феноменин биринчи кезекте эпосту жараткан элдин “өтө өнүккөн ойлоо – аң-сезиминин күчү” менен тыгыз байланыштырат. Ушинтип айтуу, далилдөө менен кыргыз элинин феноменалдык талантын өнүккөн цивилизациялык акыл-эстин бийиктигине көтөрөт. “Кыргыз элинин мына ушундай көркөм ойлоо аң-сезими баарыдан мурда, баарынан күчтүү эпикалык жанрда, эпикалык традицияда көрүндү” дейт жазуучу. Ч.Айтматовдун терең ишениминде мына ушундай өнүккөн көркөм ойлоо традициясынын негизинде гана дархан манасчылар Сагынбай Орозбаков, Саякбай Каралаевдер өсүп чыгышты.

Манасчылык өнөр – бул өзгөчө өнөр, бөтөнчө талант. Аны көпчүлүк изилдөөчүлөр бир жактуу белгилеп жүрүшкөндөй, “уктап, анан түш көрүп эле айтып калуу” жетишсиз. Анда анын дагы кандай купуя сыры бар? Бул жагдайда Ч.Айтматовдун башкалардыкына окшошпогон пикири бар. “Ал океан сындуу “Манасты” жат билген” (1999: 67) аталыштагы, С.Каралаев тууралуу макаласында, мыкты манасчы болуш үчүн төмөндөгү төрт шарттын болушу керек деп эсептейт. 1. Ашкере интеллект. 2. Опсуз фантазия. 3. Артистик талант. 4. Эшиткенин эзели эсинен чыгарбас куйма кулактык. Аталган факторлордун негизи мурда тааныш болсо да алардын биринчиси, т.а “ашкере интеллектин” болушу тууралуу концепция менимче жаңы. Бул жерде сөз кадыресе эле интеллект жөнүндө эмес “ашкере интеллект” тууралуу богону ойлонтот. “Интеллект”

деген термин эмнени түшүндүрөт? Сөздүктөн маанисин карасак, бул сөз адамдын жогорку интеллектуалдык жөндөмдүүлүгүн эле түшүндүрбөстөн, интеллект, “айлана чөйрөнү аяр, кылдат сезип жана кабыл алган, адамдын тышкы жана ички сулуулугун түшүнгөн адам” экен (1999: 197). Демек, Ч.Айтматовдун терең ишениминде манасчы сөздүн толук маанисинде жогорудагы сапаттарды өзүнө алып жүргөн “ашкан интеллект” болушу керек, ансыз ал жараткан чыгармада мазмун да, келберсиген көрк да болушу мүмкүн эмес!

Ч.Айтматов белгилеген дагы бир учур – эпостун манасчылар айтканда гана “күүгө келип, адамга эстетикалык рахат тартуулашы”. Манасчы айтып жаткан учурда гана эпос өзүнө “сөздү, музыканы, театрды бириктирип” угуучунун эстетикалык табитин канагаттандыра алат. Ч. Айтматов ушинтип айтуу менен фольклордук чыгарманын негизги белгилеринен болгон синкреттүүлүктү манасчылык өнөрдөн табат. “Качан гана мазмун менен көркөмдүктүн гармониясы шайкеш келгенде эпостогу сүрөттөлгөн окуялар турмуштун өзүндөй, ал эми андагы каармандар “тирүү кейипкерлердей” кабыл алынат” дейт жазуучу. Ал айткан ар бир тезисин эпостон алынган мисалдар менен кынтыксыз бекемдейт.

Корутунду

Чыңгыз Айтматовдун “Манас” эпосу, манасчылар тууралуу айткан пикирлерин окуп олтуруп, алардагы ойдун тереңдигине, күтүүсүз жаңычылдыгына, илимий жактан негиздүүлүгүнө тан бересиң. Нечендеген “Манас” изилдөөчүлөр да алиге таба элек ойлорду, өзгөчөлүктөрдү Ч. Айтматов таап, көрө билип, аны чакан макалада бардыгын камтый алган тезистерде бере билгени суктандырат. Ал эпоско байланыштуу пикирлерин айтып коюу менен чектелбестен, эпоско байланыштуу дагы кайсы маселелерге көңүл бурулушу керектигине да, өзгөчө адис окумуштуулардын көңүлүн бурат, ойлонууларына жем таштайт. “Арийне, эпостун көркөмдүк структурасын, укмуштуу сүрөттөөлөрдүн табиятын, бир чети куудул сөздөн башталып, бир чети трагизм менен аяктаган татаал стилдик кубулуштардын ички сырын ачып, чечмелеп көрсөтүү – адабиятчы фольклористтердин жумушу” дейт жазуучу, “Манасты” изилдөөчүлөргө багыт берип.

“Манас” эпосу, манасчылар боюнча Ч.Айтматов айткан ар бир пикиринин борборунда аларды жараткан элдин таланттуулугуна, акылмандыгына тан берүү, эң жогорку баалоосу турганын өзгөчө белгилегим келет. Бүгүн баам салып, ой жүгүртсөк Ч.Айтматов чебер сүрөткер эле эмес, ал адамзат турмушуна, жашоосуна масштабдуу ой жүгүртүп, алар боюнча конкреттүү тыянактар чыгара билген улуу даанышман да болгон экен. Бекеринен анын бир макаласы “Бардыгы баарына тиешелүү” (Айтматов, 1978:159) деп аталбаса керек. Ушул аталыштын өзүнөн эле Чыңгыз Айтматовдогу философиялык тереңдиктин масштабын байкоого болот.

Адабияттар

Манасчылар – кыргыз элинин руханий инсандары – Б.:1993

“Манас” 1-бөлүк, 1-китеп Ф.: 1958

Мусаев С. Эпос “Манас” Ф.: Илим,-1994.

“Манас” Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. Ф.: Кыргызстан – 1978

Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Ф.:
Кыргызстан – 1978

Ч. Айтматов жана руханий маданият. Б.: 1999

Словарь иностранных слов. Издание 14-е исправленное на русском языке,
М.:1987.

GOLİ TERAKKÎ'NİN “GEÇMİŞ” ADLI HİKÂYESİNDE BELLEK YANSIMALARI

Doç. Dr. Yasemin YAYLALI

Öz

Golî Terakkî, modern Fars edebiyatının önemli kadın yazarlarından. Terakkî, İran'dan kısa süreliğine gittiği Fransa'ya daha sonra yerleşmek zorunda kalmıştır. Ancak yaşamını sürdürdüğü Paris'e bir türlü alışamamış ve bu şehirle arasında bir bağ kuramamıştır. Terakkî, geride bıraktığı, doğduğu ve hayatının acı, tatlı hatıralarının geçtiği Tahran'ın da değişmiş olması nedeniyle geçmişe sığınmayı tercih etmiştir. Terakkî'nin hikâyelerinde bu nedenle geçmişe dönüş ve hatıraların izleri geniş şekilde yer almıştır. Terakkî'nin “Geçmiş” adlı hikâyesi de geçmişe dönüş ve hatıraların ağır bastığı öykülerindedir. Hikâyede, İran'ı terk edip başka bir ülkede yaşayan, geri döndüğünde ise arkasında bıraktığı ülkesine ve yaşadığı eve, kendisine yabancı hisseden genç bir kadının öyküsü anlatılmaktadır. Genç kadın, eskiden yaşadığı ve artık müze haline getirilen evde dolaşırken baktığı ve adım attığı her yerde geçmişe yolculuk yapmakta ve belleğinde hatıraları canlanmaktadır. Söz konusu çalışmada “Geçmiş” adlı hikâyede bilhassa mekânın ve eşyanın, bellek üzerindeki etkileri ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Golî Terakkî, Hikâye, Bellek, Geçmiş, Mekân.

Memory Reflections in Goli Terakki's Story “Past”

Abstract

Goli Terakki is one of the important women writers of modern Persian literature. Terakki had to settle in France, where she went for a short time from Iran. However, she could not get used to Paris, where she lived, and could not establish a connection with this city. Terakki, she preferred to take refuge in the past, as Tehran, which she left behind, where she was born and where her life's bitter and sweet memories have changed, has also changed. For this reason, in Terakki's stories, a return to the past and traces of memories have taken place extensively. Terakki's story “Past” is also one of her stories of returning to the past and memories. The story tells the story of a young woman who leaves Iran and lives in another country, and when she returns, she feels alienated from the country she left behind and the house she lives in. While walking around the house where she used to live and which has now been turned into a museum, the young woman travels to the past wherever she looks and steps, and her memories are revived in her memory. In the aforementioned study, the effects of space and objects on memory will be tried to be revealed in the story called “Past”.

Keywords: Goli Terakki, Story, Memory, Past, Space.

Giriş

Modern İran edebiyatının önemli kadın yazarlarından Golî Terakkî, hicri 1318 yılında Tahran'da dünyaya geldi. Babası Lutfullah Terakkî, *Terakkî* dergisinin sahibi ve

döneminin seçkin yazarlarından. İlk eğitimini babasından alan Golî Terakkî, Tahran’da liseyi bitirdikten sonra, üniversite eğitimi için Amerika’ya gitti ve orada felsefe bölümünde okudu. Amerika’dan döndükten sonra Tahran üniversitesinde felsefe alanında doktora yapmaya başladı ancak üç yıl sonra doktora eğitimini yarıda bıraktı (Kerimî, 1382 hş: 15-16). Terakkî, bir süre Tahran Güzel Sanatlar Fakültesi’nde mitoloji dersleri verdi. 1348 yılında *Men Hem Çeguvârâ Hestem* adlı ilk hikâye mecmuasını yayınladı. 1352 yılında *Hâb-i Zemestânî* adlı ilk romanını yayınladı (Mîr Sâdikî, 1382 hş: 285). Terakkî 1358 yılında iki çocuğuyla birlikte kısa bir süreliğine gittiği Fransa’ya yerleşerek orada yaşamaya başladı (Niyâzî, 1394 hş: 117).

Terakkî, hikâyelerini genellikle anı türünde, geçmişe geri dönüp, hatırlarını gözden geçirerek tutarlı ve önceden belirlenmiş bir plan içinde yazmıştır. Hikâyelerinde zaman unsuruna özel bir önem vermiş ve okuyucuyu, hikâyenin maceralarının geçtiği ana ve zamana koymaya çalışmıştır. Bu amaçla hikâyelerinde çoğunlukla şimdiki zamanı kullanmıştır. Sade, akıcı bazen de özel bir mizahi dil tercih eden Terakkî’nin nesrinde ritim ve ahenk önemli unsurlardan biri olmuştur (Halîlî, 1382 hş: 383-390). İran’dan uzakta Fransa’da yaşayan Terakkî, yaşadığı bedensel ve ruhsal gurbetle hikâyelerinde geçmiş yaşantısının hatıralarına geniş yer vermiştir. Terakkî bir röportajında bu durumu şöyle açıklar: “*Hatıralar konusu da bu yer değiştirmeye bağlantılı, geçmişimi İran dışında keşfettim. O korkunç boşlukta, sıfır zamanda, yabancı bir yerde asılı kaldım. Her zaman geçmişe garip bir özlem duyduğumu hatırlıyorum. Hatıra, çok garip bir duygusal güce sahiptir, şimdiki zamandan ve şimdiki zamanda meydana gelen olaylardan çok daha güçlüdür. Bu, hastalığımın başlangıcına denk geldi, o kadar şiddetli bir depresyon ki hastaneye kaldırıldım. Bilirsiniz, depresyon bir tür geçmişe geri dönüşle ilişkilendirilir. İnsanlar eğer güzel bir çocukluk yaşamışsalar, geçmişe sığınurlar. Şimdi düşünüyorum da ben güzel bir çocukluk yaşadım. Birdenbire aklımda garip, renkli ve tatlı bir dünya canlandı. Zihnimden giden geçmişteki tüm şeyleri hatırlayıp yazmaya başladım.*” (Dakîkî, 1382 hş:198-199).

Golî Terakkî, *Men Hem Çeguvârâ Hestem*; (1348 hş), *Hâterâhâ-yi Perâkende* (1371 hş.), *Câyî Dîger* (1379 hş.), *Do Dunyâ* (1381 hş.) ve *Fırsat-i Dübâre* (1393 hş.) adlı kısa öykülerini içeren hikâye mecmuaları yanı sıra (Niyâzî, 1394 hş: 118); *Hâb-i Zemestânî* (1352 hş.), *İttifâk* (1393 hş.) ve *Bâzgeşt* (1397 hş.) adlı romanlar yazmıştır (Dırahşân Hüre-Hâşimî İsfâhân, 1396 hş: 244).

“Geçmiş” Hikâyesi

1. Hikâyenin Özeti

Geçmiş, Golî Terakkî’nin dokuz hikâyeden oluşan *Fırsat-i Dübâre* adlı kitabındaki altıncı hikâyedir. Hikâye, genç bir kadının yirmi yıl sonra yurt dışından İran’a gelmesi ve Tahran’daki bir müzeyi gezmesiyle başlar. Bu müze anlatıcının yıllar önce çocukluğunda birlikte yaşadığı Bedri teyzenin evidir. Daha önce Bedri teyzenin evinin çalışanı olan ve daha sonra aynı yerde müze görevlisi olan Haydar, genç kadını ilk görüşte tanır. Ancak kadının tanıdığı kişi olduğundan emin olamaz. Müzenin içinde onu takip etmeye başlar. Genç kadının müzeyi gezerken daha önce bildiği bir yerde dolanıyor gibi hareket etmesinden hatta kaybettiği bir şeyi arıyor gibi davranmasından onu tanıdığına emin olur. Fakat bir türlü yanına gidip kendisini ona tanıtamaz. Genç kadın müzenin kapanış saatinin gelmesi ve yağmurun başlamasıyla birlikte aceleyle müzeden uzaklaşır. Taksiye binmek için acele eden genç kadın, elinde tuttuğu defterini yere düşürür. Bir çocuk, genç kadının düşürdüğü defteri Haydar’a getirir. Haydar, genç kadının peşinden koşar ancak o esnada müzede vuku bulan bir hırsızlık olayı Haydar’ın dikkatini dağıtır. Haydar çalınan cüzdanı arar ama bulamaz. Artık müzenin

kapanış vakti gelir. Haydar müzeyi kapatır ve evine döner. Genç kadının defteri yere düştüğünde ıslanmıştır fakat onu kurutur ve kafası geçmişin düşünceleriyle allak bullak olur. Uyumak ister ama uyuyamaz. Sonunda yattığı yerden kalkar ve defteri karıştırmaya başlar. Defteri okuduktan sonra onun yıllar önce Bedri teyzenin yanında yaşayan genç kız olduğundan emin olur. Genç kadın yaşadıklarını, düşüncelerini defterine yazmıştır. Bedri teyzeyi, eşi Kerimhan'ı, annesini ve onlarla olan ilişkilerini detaylıca anlatmıştır. Devrim ayaklanmasının olduğu günlerde yaşadıklarını, Bedri teyze ve Kerimhan'ın başına gelenleri teker teker yazmıştır. Defterde genç kadın, gençlik yıllarında babasının ölümünden sonra annesiyle birlikte Bedri teyzenin yanına taşındığını anlatmakta; Bedri teyze ve Kerimhan'ın evini, arkadaş çevrelerinin geldiği, pikniklerin ve av partilerinin yapıldığı son derece hareketli bir yer olarak tasvir etmektedir. Genç kadın, Kerimhan'dan uzun süre yurt dışında yaşadığı için rahat tavırları olan bir adam ve Bedri teyzeden de eşine âşık ve insanların kendisi hakkındaki düşüncelerine aldırış etmeyen bir kadın olarak bahsetmektedir.

Defterde genç kadın, İran'daki devrim ayaklanmalarının başlamasıyla Bedri teyzenin evindeki partilerin ve hareketli günlerin son bulduğunu; Kerimhan'ın, Bedri teyzeyle birlikte İstanbul'a gitmeyi planladığını; evini ve memleketini bırakmak istemeyen Bedri teyzenin en sonunda gitmeyi kabul ettiğini söylemektedir.

İlk esnada Kerimhan'ın gerekli hazırlıkları yapmak için İstanbul'a gittiğini daha sonra da gelip Bedri teyzeyi almayı planladıklarını ancak Kerimhan'ın bir trafik kazası sonucunda vefat ettiği haberini aldıklarını aktarmaktadır. Bedri teyzenin, çok sevdiği eşinin ölümünü kabullenemediği; bu olayın ev halkı için daha kötü günlerin başlangıcı olduğunu ve artık o büyük evin içinde sadece kendisinin, annesinin ve Bedri teyzenin birlikte yaşamak zorunda kaldıklarını yazmıştır. Evin çalışanlarından Haydar'ın gündüzleri gelip ihtiyaçlarını giderdiğini; akşamları ise üç kadının evde yalnız kaldıklarını söylemektedir. Günler böyle geçerken bir gece eve girmeye çalışan bir hırsız kovalamak için Bedri teyzenin kocasından kalan av tüfeğiyle ateş ettiğini; bu nedenle Bedri teyzenin tutuklandığını aktarmaktadır. Genç kadın, yirmi kırbaç ve iki yıl hapse mahkûm edilen Bedri teyzeyi, annesiyle birlikte haftada bir ziyarete gittiklerini ancak Bedri teyzenin hapisteye bir şey yemediği ve konuşmadığını ve onları bile tanımaz bir halde olduğundan bahsetmiştir. Bedri teyzenin sadece eşi Kerimhan'ı ve onun hediye ettiği beyaz Tara heykelini düşündüğünü söylemektedir. Bedri teyzenin kendisinden beyaz Tara heykelini Haydar'dan alıp, bahçede güvenli bir yere koymasını; annesinden ise tansiyon rahatsızlığı sebebiyle ilaç istediğini anlatmaktadır. Defterin sonunda Bedri teyzenin aldığı ilaçlarla intihar ettiğini yazmaktadır.

Haydar bütün bunları okuduktan sonra müzede gördüğü genç kadının, Bedri teyze için önemli olan beyaz Tara heykelini geri almak için geldiğini düşünür. Yıllar önce sakladığı emaneti yerinden çıkarır. Ertesi gün müzede genç kadının gelmesini bekler. Ancak genç kadın gelmez. Günler geçer. Haydar, beyaz Tara heykelini yıllar önce Bedri teyzenin sakladığı yere gömer. Ve bir gün genç kadının onu almak için geleceğinden emindir. Bu sebeple de onun kesin olarak bulacağı yere gömer. Hikâye, Haydar ve genç kadının yıllar sonra konuşmalar da birbirini görmeleri ve eski hatıralara dönmeleriyle son bulur.

2. Hikâyede Geçen Karakterler:

Genç kadın:

Genç kadın, hikâyenin başkahramanıdır. İsminden bahsedilmeyen genç kadının dış görünüşü İran'da yaşayan halkın genel görüntüsünden farklıdır. Kadın yıllar sonra tekrar geldiği Bedri teyzenin evinin bir müzeye dönüşmüş olmasını görmekten dolayı hüzünlenmiştir. Ancak

bu hüznü kimseye belli etmek istemeyecek kadar da mağrur ve güçlü biri olduğu aşağıdaki alıntıdan anlaşılmaktadır:

“Avrupai olduğu söylenebilecek diğerlerinden farklı bir görünümüne sahip beyaz pardösülü ve mavi başörtülü genç bir kadın giriş kapısının önünde durmaktadır. [...] Başı öne eğik ve yanında durup ona bakarsanız gözyaşlarının aktığını görebilirsiniz. Başkalarının anlamasını istememektedir” (Terakkî, 1393 hş: 161).

Kadın, çocukluk yıllarından beri gelemediği ülkesine ve Bedri teyzenin evine artık bir yabancı gibidir. Bunun nedeni belki de yurt dışından gelmiş olması ve halkın kullandığı bazı kelimeleri anlamamasından kaynaklanmaktadır:

“O tüm aşinalıklar arasında bir yabancıdır ve onun yabancılığı anlaşılıyor. Yoldan geçen sempatik biri ona bir şeyler söylüyor ve yere düşen beyaz mendilini işaret ediyor. Yabancı kadın bir anda korkuyor. Eli ayağına dolaşiyor ve gereksiz bir korkuyla kendini geri çekiyor. Yoldan geçenin ne dediğini anlamıyor. Sanki Farsçayı unutmuştur. Tabi ki unutmamış. Yıllar sonra yurt dışından döneli birkaç gün olmuştur ve pek çok şey onun için yabancıdır. Bazı kelimeleri, yeni terimleri ve gençlerin dilini anlamaz” (s. 162-163).

Ancak genç kadın her ne kadar o eve yabancı biri gibi baksa da çocukluk oyuncaklarından olan misketlerini sakladığı saksıyı görmesiyle geçmiş gözünün önünde canlanmakta ve o günlere geri dönmektedir. Bu da genç kadının hala geçmişine özlem duyduğunu ve onu unutmadığını göstermektedir:

“Genç hanım gülümsüyor ve renkli misketlerini o saksılardan birinin altına sakladığını hatırlıyor. Çocukluk misketleri. Yıllar önce. Belki de hala oradalar. O ikinci saksının altında” (s. 163-164).

Kadın, müzenin bahçesinde dolaşırken bir an on dört yaşındaki halini hatırlar. Olay örgüsünden anlaşılacağı üzere genç kadının yirmi yıl sonra geri döndüğü göz önüne alınırsa genç kadının artık otuz dört yaşında olduğu söylenebilir:

“Kendini, on dört yaşındaki halini görüyor. İngilizce dersinden dönmüş. Yürümüş ve yolun tamamını koşmuş, nefes nefese kalmış. Bunalmış. Gömleği toprak, güneş ve ter kokuyor, genç bir vücudun teri” (s. 164).

Kadın, gençlik yıllarında kaldığı evin içinde gezinirken evin artık eski halinde olmayışı ve yaşanan olayların trajik durumu karşısında rahatsız olur:

“Genç kadın bu kadar çok antikaya ve eski eşyaya tahammül edemiyor. Tarihin ağırlığı göğsünü daralıyor” (s. 165).

Çünkü kadın ne gençlik yıllarını ne Bedri teyzeyi ne de onu evinden son götördükleri anı hiç unutamamıştır. Artık müze olan evin içinde dolaşırken de kafasındaki bu düşünceler onu rahatsız ederken hem geçmiş ve bugününü hem de geleceğini düşünmektedir:

“...Nasıl unutabilirim? Gözlerimi kapattığımda Bedri teyzeyi görüyorum! Bugün benimle aynı yaşta olan, bahçede yalın ayak dolaşıp kedi yavrularına yemek götüren, kocasının av tüfeğini duvarın üzerindeki bir hırsıza doğrulttuğunda, onu sorgulanmak için götördükleri Bedri teyzeyi görüyorum” (s. 167-168).

Kadın farklı bir zamanda ve farklı bir yere dönüşen bu mekânda geçmişine dair acı ve tatlı hatıraları anımsayarak adeta eski günleri yeniden deneyimlemiştir.

Haydar:

Haydar, hikâyenin erkek kahramanıdır. Dış görünüşünden artık yaşlı biri olduğu anlaşılmaktadır. Bedri teyze ve Kerimhan'ın evinin çalışanlarından biridir. Yıllar sonra evin müzeye dönmesinin ardından müze görevlisi olarak yine aynı yerde çalışmaya devam etmiştir. Evin sahipleri artık orada olmasalar bile o adeta onların evlerini korumaya devam etmektedir. Bu da Haydar'ın geçmişine, Bedri teyze ve Kerimhan'a son derece bağlı bir karakter olduğunun göstergesidir. Alıntından anlaşılacağı üzere Haydar, genç kadının da kim olduğunu hatırlamaktadır:

“Müze görevlisi yaşlı bir adamdır. Saçları ve bıyığı kırlaşmıştır ve gözünde koyu renkli bir gözlük vardır” (s. 162).

“Eskiden bu bahçenin bahçivaniydim ve sizi hatırlıyorum. Ama cesaret edemiyor. Yanılmış olmaktan korkuyor. Gözlerinden ameliyat olduğundan beri her şeyi biraz bulanık görüyor” (s. 162).

Haydar yaşlı olması ve yılların getirmiş olduğu zorluktan ötürü genç kadını tanımakta ilk başta zorlanmıştır. Ancak yine de onu takip etmekten kendini alıkoyamaz:

“Müze görevlisi genç hanımı izliyor. Yıllardır onun gelişini beklemiş ve şimdi ona bakıyor ama emin olamıyor. Yirmi yıl geçmiş ve kendisi de eskisi gibi değildir” (s. 164).

Kadının defterini yere düşürmesi üzerine Haydar onu alır çantasına koyar. O esnada vuku bulan hırsızlık olayından dolayı akli karışır ne yapacağını bilemez. Bir yandan defteri saklarken bir yandan çalınan cüzdanı arar. Bu da Haydar'ın yaşanan hiçbir olaya kayıtsız kalamayan iyi bir insan olduğunu düşündürmektedir:

“Islak defteri dikkatle çantasına koyuyor. Beyaz giyimli kadını görünce kafası karışmış, bahçenin içindeki ve dışındaki hareketlerden bihaber olmuştur. Birisi ona sesleniyor. Kalabalık olmuş. Bir kadın cüzdanını bulamıyor. [...] Cüzdanın bulunamayacağını biliyor. Tüm bunlara rağmen merdivenlerin altına ve bahçeye de bakıyor” (s. 166).

Haydar evine döndükten sonra ıslanan defteri dikkatlice kurutur. Ve merakına yenik düşerek defterde yazılanları okur. Haydar'ın defteri özenle kurutması onun emanete verdiği önemi göstermektedir:

“Gaz ocağını yakıp, üzerine yemeğini koyuyor ve defteri kuruması için onun üzerine tutuyor. Kapağının ve ıslak sayfalarının tutuşmaması için elini ocağın alevinden uzak tutuyor. Genç kadını görmek, eski anılarını uyandırmış ve içinde bir şeyleri altüst etmiştir. [...] Düşünceleri dağınık ve huzursuzdur. Ne yaparsa yapsın uyuyamıyor. Yastığının yanındaki defterin varlığı uyumasına engel oluyor. [...] Ancak dikkati hala defterdedir. Kalkıp odanın ışığını açıyor. Defteri eline alıp sayfaları çeviriyor” (s. 166-167).

Haydar defterde yazılanları okuduktan sonra tıpkı genç kadın gibi geçmişin ağır yüküyle yüzleşir:

“Müze görevlisi defteri kenara bıraktı ve uzandı. Güneşin doğmasına daha birkaç saat vardı. Baş zonkluyordu ve kalbi sıkışıyordu. Geçmiş, tüm ağırlığıyla göğsüne ağır bir yük gibi biniyordu” (s. 180).

Haydar tüm üzüntüsüne rağmen beyaz Tara'yı güvenli bir şekilde saklamasından dolayı mutludur. Belki de bu onun ev sahibine son görevidir. Haydar'ın bu davranışı daha önce de bahsedilen özenle kurutulan defter gibi ilk emaneti olan beyaz Tara'yı da saklamış olması onun son derece güvenilir bir kişi olduğunu düşündürmektedir:

“Dudaklarında bir memnuniyet gülümsemesi belirdi. Beyaz Tara düzgün ve sağlamdı. [...] Müze görevlisi beyaz Tara’yı insanların göremeyeceği bir yere, uzun otların arasına sakladı.

Kendi kendine: “Bir gün geri gelip, onu bulacak. Eminim. Nerede olduğunu biliyordur.” Dedi” (s.181)

Bedri teyze:

Bedri teyze, hikâyenin kadın kahramanlarından biridir. Dış görünüşüyle halkın genel kadın tipinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Genç kadının olay örgüsündeki tahmini yaşı otuz dört olduğundan yine onun belirttiği üzere Bedri teyzenin yaşının da devrim zamanında otuz dört olduğu düşünülmektedir:

“Sigarası her zamanki gibi dudağının kenarındaydı ve kâkülü gözüne değişiyordu. Önünü görebilmek için başını kaldırması gerekiyordu. Uzun kirpikleri, zeki ve şuh görünüşüyle zayıf ve solgun bir kıza benziyordu. Güzelliği ilk bakışta anlaşılmıyordu” (s. 168). “Gözlerimi kapattığımda Bedri teyzeyi görüyorum! Bugün benimle aynı yaşta olan [...]” (s. 167).

Bedri teyze kendi kıyafetlerini kendisi diken yetenekli bir kadındır. Giyim tarzıyla Yunan tanrıçalarına benzetilmektedir:

“Kendi kıyafetlerini, basit ve uzun kıyafetlerini dikiyordu. Çuval gibi bir bezden veya beyaz çarşaftan. Kıyafetlerine geniş bir kemer takıyor ve yakasını doğal çiçeklerle süslüyordu. Eski kadınlara, Yunan tanrıçalarına benziyordu” (s. 168).

Bedri teyze gerek kıyafetleri gerekse hal ve hareketleriyle son derece farklı görünen bir karakterdir. Olay örgüsünden de anlaşılacağı üzere kocasının hediye ettiği beyaz Tara heykeli onun için son derece önemli bir figürdür. Ve o bu Tara heykeliyle adeta özdeşleştirilmektedir:

“Bedri teyze başka bir dünyadan, eski mitlerin dünyasından ve iyilik ve sevgi tanrısı beyaz Tara’dan geldi. Avuç içi büyüklüğündeki heykelini Kerimhanla Hindistan’a yaptığı gezilerden birinde satın almıştı” (s. 168).

Bedri teyzenin dış görünüşü hakkında detaylıca bilgi verilmiştir. Boyu kısadır. Düşünce yapısı bakımından da oldukça farklı olduğu hayatında monotonluğu sevmemesinden anlaşılmaktadır:

“Bedri teyze erkek pantolonu giyiyor ve başına siperlikli bir şapka takıyordu. [...] On iki yaşındaki bir çocuğun boyunda olan bu küçük teyze, o bal rengi gözleri ve uzun kirpikleriyle yazar ya da sinema oyuncu olmalıydı. Heyecan ve sıra dışı olaylar istiyordu. Belki de o yüzden kendisinden otuz yaş büyük ve diğerlerinden farklı olan bir adamın karısı oldu” (s. 169-170).

Bedri teyze boyunun kısa olmasından ötürü eşine yetişmek ve ona sarılmak için sandalye kullanmaktadır. Eşiyle aralarındaki muhabbet diğer insanlar tarafından yadırganmaktadır. Ama Bedri teyze onlara aldırış etmeyecek kadar rahat bir kadın portresi çizmektedir:

“Boyu kocasının başına ve yüziüne ulaşmıyordu. Sandalyenin üzerinde durarak kollarını onun boynuna doluyordu. Kerimhan onu kucaklayıp döndürüyordu ve teyze çığlık atıyordu. Ailenin yaşlı kadınları başlarını sallıyordu. Ve ailenin saygın erkekleri bundan hoşlanmıyorlardı” (s. 170).

Bedri teyze kendi dünyasında yaşamayı seven, zaman zaman insanlardan uzaklaşmayı seçen bir kişidir. Ancak eşinin hediye ettiği beyaz Tara'da her zaman yanındadır. Bahçesi onun herkesten uzaklaşmak için sığındığı bir yerdir. Beyaz Tara'nın hikâyesinin sonunda yine bahçeye saklanması belki de bu sebeptendir:

"Sığınağı bahçenin dibinde, uzun otların üzerindedir. Daha önce serdiği hasırın üzerine uzanır ve gökyüzüne dağılmış yıldızlara bakar. Beyaz Tara da yanındadır. Burası onun evidir. Onun tanıdık dünyası. Aptal yaygın sözlerden, yargılardan, iftiraldan, kötü niyetli bakışlardan, şişman vücutlardan, dağınık giysilerden, sığ insanlardan, içi boş insanlardan uzak" (s. 171).

Bedri teyze kocasına son derece âşık bir kadındır. Hatta onun kocasına duyduğu bu aşk herkes tarafından garip ve anlamsız karşılanmaktadır. Ancak o tüm bu olumsuz düşüncelere rağmen kocasını her sabah yolcu eden, eşine bağlı bir kadındır:

"Bedri teyzenin kocasına olan aşkı herkes için bir muammaydı. Bedri teyzenin bu iri yarı adamda ne bulduğunu hiç kimse anlamıyordu. Onunla yaşayan ben, herkesten çok kocasına olan acayip ve garip ilgisine tanık oldum. [...] Sabahları, Kerimhan'ın peşinden garajın kapısına kadar uyukulu ve yalınayak giderdi, elini, ayağını ve gümrüğü öper ve Kerimhan'ın kırmızı cadillac arabası uzaklaşana kadar yerinden kıpırdamazdı" (s. 171-172).

Devrimden sonra evin açsısının işten ayrılması üzerine Bedri teyze evin tüm işlerini üstlenir. Haydar dışında yanında çalışan kimse kalmamıştır. Ancak o bu durumu önemsemeyen ve eviyle ilgilenir. Evin hanımı konumundayken bir anda çalışmanı da olur. Bedri teyze hikâyede zorluklara göğüs geren bir kadın rolü üstlenmiştir:

"Bedri teyze "Önemli değil, kendim pişiririm" dedi.

Yalan da söylemiyordu. Kolları sıvayıp mutfaka gitti. Bu benim tanımadığım yeni bir Bedri teyzeydi. Kalfa ve aşçı. Çimleri ve çiçekleri sulamanın yanı sıra evin alışverişini de yapan Haydar dışında kimseden yardım istemiyordu. Bulaşıkları yıkıyor, çamaşır makinesinde yıkanan çamaşırları ipe asıyordu" (s.173).

Devrim hareketlerinin başlamasıyla Bedri teyzenin eşi Kerimhan İran'dan ayrılarak İstanbul'a gitmek ister. Ancak Bedri teyze memleketine bağlı biri ve aynı zamanda inatçı bir karakterdir. İlk başlarda gitmemek için dirense de eşinin kesin tavrını gördükten sonra sonunda kabul etmek zorunda kalır:

"Bedri teyze dik kafalı ve inatçıydı. "İstanbul'a gelmiyorum. Burası benim şehrim ve benim evim." Dedi". [...] Kerimhan'ın valizini topladığını görünce meselenin ciddi olduğunu ve teslim olması gerektiğini anladı. (s. 174).

Bedri teyzenin eşi Kerimhan ilk önce İstanbul'a gider. Bedri teyzeyi yanına alacağını söyler. Fakat geçirdiği trafik kazasında hayatını kaybeder. Bedri teyze cenaze fotoğraflarını görmesine rağmen kocasının ölümünü kabullenmez:

"Bedri teyze deliye döndü. Evin odalarında bağıyor ve yalınayak dolanıyordu. Elimi itiyor ve kimsenin ona yaklaşmasına izin vermiyordu. [...] Kerimhan'ın İstanbul'da yakın arkadaşları vardı. Cenazesi o şehirde toprağa verildi ve cenaze töreninin fotoğraflarını teyzeye gönderdiler. Bedri teyze kabul etmek istemedi." (s. 176).

Eşinin ölümünden sonra Bedri teyze evin korumasını da üstlenir. Eşinden kalan tüfeği eve gelen hırsız için kullanınca hapis ve para cezasına çarptırılır:

“Bedri teyze iki yıl hapis, yirmi kırbaç ve büyük bir para cezasına çarptırıldı. Ayrıca geçici olarak evinin kapısını mühürlediler” (s. 180).

Bedri teyze hapisnede sadece genç kız ve annesiyle görüşür. Onlarla görüştüğü bir gün genç kızın annesinden tansiyon ilacı ister. Ancak Bedri teyze bu ilaçları intihar etmek kullanır. Ve genç kıza son sözleri yanından hiç ayırmadığı beyaz Tara hakkında olur. Bedri teyzenin intiharı onun yaşadığı olaylar karşısında artık güçlü duramadığına işaret eder. Ancak son sözlerinde bile kocasının hediye ettiği beyaz Tara’yı düşünmesi de onun hala kocasına âşık ve sadık bir kadın olduğunu göstermektedir:

“Fısıldayarak “Beyaz Tara, Haydar’ın yanındadır. Onu bahçede güvenli bir yere koymasını söyle.” Gardiyanın baktığını görünce geri çekildi.

Annem, Bedri teyzenin planından habersiz, ona tansiyon ilaçları verdi. Bedri teyzenin isteği buydu. Sonsuz uyku. Kolay ölüm” (s. 180-181).

Bedri teyze eşinin ölümüyle bütünüyle değişen ve ona yaşama isteği ve arzusu vermeyen hayatı yok sayarak kendi yarattığı başka bir dünyada yaşamayı tercih etmiş; ardından maddi varlığının izlerini de tamamen silme düşüncesiyle yaşamına son vermiştir.

Kerimhan:

Kerimhan, hikâyenin bir diğer erkek kahramanıdır. Bedri teyzenin eşidir. Kerimhan, yurt dışında yaşamış, lüks zevkleri olan İran’ın genel erkek imajından farklı bir karakterdir:

“Kerimhan, hayatının yarısını İstanbul, Gürcistan ve Moskova’da geçirmişti. Kumar oynamayı, büyük partileri, dansı ve yabancı müziği severdi. Sülün ya da küçük kuşlar gibi yakalanır yakalanmaz kızartılıp, kemikleri ayrılan bu zararsız ve lezzetli hayvanları avlamayı severdi” (s. 169).

“Kerimhan şarkı söylüyordu. Lezginka ve Rus dansını da biliyordu. Gür bıyıkları, gür karakaşları vardı” (s. 170).

Kerimhan’ın fiziksel özellikleri onun iri yapılı, esmer ve tok sesli bir erkek olduğunu göstermektedir:

“Bu uzun boylu koca, yarı kırılmış saçları, kalın bıyığı ve güneşten yanmış yüzüyle bu çöl devi. Sanki dağın arkasından gelmiş gibi. Sesi güçlü ve yüksektir” (s. 170-171).

Ancak güçlü bir erkek imajı sergileyen Kerimhan, devrim hareketinin başlamasıyla korkmuştur. Kimseye belli etmek istemese de Bedri teyzeyle birlikte İran’dan ayrılmayı planlamaktadır. Kerimhan bu davranışıyla devrim hareketine karşı biri olduğunu belli etmektedir:

“Kerimhan korkmuştu ama bunu bile belli etmiyordu” (s. 173)

“Kerimhan görmüş geçirmiş ve profesyonel biriydi. Kötü şeylerin geldiğinin farkına vardı ve çok geç olmadan Bedri teyzeyi alıp İran’ı terk etmeye karar verdi” (s. 174).

Kerimhan tam da eşiyile kavuşmasına çok az bir süre kala trafik kazası geçirir. İran’dan ayrıldıktan yedi gün sonra vefat eder:

“Yedinci gün herkes bitkindi. Ne olmuştu? Hiç kimse sormaya cesaret edemedi. Bilmememiz daha iyi. Kerimhan’ın bir araba kazasında öldüğü haberi geldiğinde Bedri teyze bavulunu toplamıştı” (s.175).

Genç kadının annesi:

Genç kadının annesi hakkında detaylı bilgi verilmemiştir. Onun hakkında bilinen tek şey eşinin ölümünden sonra bazı ruhsal sorunlar yaşadığı ve kızıyla birlikte Bedri teyzenin evinde yaşadığıdır:

“Babam birkaç yıl önce vefat etti ve o zamandan beri annem huzursuzdur. Düşünceleri genellikle karmaşıktır ve acı verici bir depresyonla mücadele ediyordu. Hiçbir yere gitmiyorduk, kimse de bizi görmeye gelmiyordu” (s. 169).

Ali Bey:

Ali bey hikâyede çok kısa bahsi geçen silik bir karakterdir. Bedri teyzenin evinin aşçısıdır. Devrim hareketinin başlamasıyla birlikte ev ahalisiyle vedalaşmadan ani bir şekilde evdeki görevini bırakmıştır. Ali beyin oğlunun tavırları Ali bey ve ailesinin Bedri teyze ve Kerimhan'ın siyasi görüşlerinin aksi tutumunda olduğunu kanıtıdır:

“Bu kaos ve kargaşada aşçı Ali beyin aniden ortadan kaybolması inanılmaz bir olaydı. Başına bir şey geldiğini düşündük. Sonra oğlundan kendi isteğiyle bizi bırakıp ve memleketi Erdebil'e döndüğünü duyduk. Neden habersiz? Allahısmarladık demeden. Bunca yıldan sonra. Oğluna nedenini sorduk. Omuzlarını kaldırdı ve bize düşmanca baktı” (s. 173).

3. “Geçmiş” Hikâyesinde Bellek

Golf Terakkî'nin eserlerindeki en önemli unsur “nostalji/geçmişe özlem”, geçmişe dönüş ve hatırlama gibi konulardır. Geçmişe özlem duyulan eserlerde çoğunlukla geçmişe dönüp, yazarın uzak geçmişten bugüne getirmeye çabaladığı bir mutluluğu ya da güzel bir duyguyu yeniden deneyimleriz. Ancak Terakkî'nin eserlerindeki geçmişe özlem farklıdır. Terakkî bu manada nostaljik bir yazar olmamakla birlikte mevcut koşullarda yaşamının verdiği hüznü anlatmak için eserlerinde bir tür nostalji yaratır.

Terakkî'nin eserlerindeki karakterlerinin hatırladığı anılar her zaman mutlu ve güzel anları içermese de ölüm ve hiçliğin hüznünü kurumsallaştırmak için karakterlerini geçmişe götürür (<https://www.etemadnewspaper.ir/fa/main/detail/5792>).

Geçmiş adlı hikâyesinde de Tekakkî “genç kadın” karakteri bünyesinde hem geçmişe hem de geleceğin gerçekleşmemiş hayallerine özlem içeren bir nostalji oluşturmaktadır. Yurt dışından dönen genç kadın ilkin Tahran şehrinin değişen ve kendine yabancı olan yeni hali karşısında eski günlerini aramakta; eski Tahran'a ve onun yarattığı aidiyet duygusuna özlem duymaktadır:

“Yıllar sonra yurt dışından döneli birkaç gün olmuştur ve pek çok şey onun için yabancıdır. Bazı kelimeleri, yeni terimleri ve gençlerin dilini anlamaz. Kızlar yavaş ve genizden, erkekler ise yüksek sesle ve hızlı bir şekilde konuşuyorlardır. Onun yokluğunda çok şey inşa edilmiş, yüksek binalar, üst geçitler, virajlı otoyollar. Kendi kendine nerede olduğunu soruyor ve özellikle, sokaktaki ve pazardaki tanımadığı insanlardan korkuyordu” (s. 163).

Genç kadın ardından daha önce yaşadığı, müzeye dönüştürülerek değişime uğrayan ve farklı bir nitelik kazanan evde attığı her adımda ve baktığı her yerde geçmiş günlerinin acı tatlı hatıralarının yaşadığı eski günlerini aramaktadır:

“...pencerelerin önündeki demir parmaklıklara, verandaya açılan odaların kapalı kapılarına ve bu kapılara vurulan ağır kilitlere, bahçenin ortasındaki boş havuza ve içine atılmış eski kırık eşyalara dikkatle etrafa bakıyor. Bakışları şaşkın ve endişeli. Yere düşen yapraklara bakıyor. Hatta ayağının altındaki çakıl taşlarına bile. Sanki bir şeyi kaybetmiş ve onu arıyor. O tüm aşinalıklar arasında bir yabancıdır ve onun yabancılığı anlaşılıyor” (s. 162).

Kadın, müze sıfatı kazanan evde aynı zamanda devrim ayaklanmaları nedeniyle yarım kalan hayalleri ve umutlarının hüznünü ve ağırlığını hissetmesine neden olan bir nostaljiyi deneyimlemektedir:

“On sekiz yaşından büyük değildim ve gözlerim geleceğe bakıyordu. Üniversiteye gitmeyi, aşkı ve güzel şehirleri gezmeyi hayal ediyordum. Yüzlerce planım vardı. Hayali planlar. Hayatın başındaydım. Sokak yürüyüşleri ve şaha ölüm sloganları atılmaya başlandı. Çevredeki evlerin damlarından “Allahuekber” nidaları duyuluyor ve bu nidalara ara sıra etrafa saçılan mermi sesleri eşlik ediyordu” (s. 172-173).

Bir mekân hasreti olmakla birlikte farklı bir zamana duyulan özlemi ifade eden nostalji, geniş manada, modern zaman düşüncesine, tarih ve ilerlemenin zamanına gösterilen bir başkaldırı olarak nitelendirilmektedir. Hafıza - mekan ilişkisi bağlamında ortaya çıkan nostalji, bireysel biyografi ile toplumsal biyografi; kişisel hafıza ile toplumsal hafıza arasındaki bağı konu almakta; zamanda mekânın, mekânda ise zamanın haritasını çizerek, özne ile nesne arasındaki ayrımı engellemektedir (Boym, 2009: 17-19).

Hikâyedeki genç kadın da bu bağlamda içinde bulunduğu zamanda mevcut haliyle gezindiği bu mekânda, geçmişte deneyimlediği farklı bir zamana giderek mekânın hafızasında yer alan eski durumuna yolculuk yapmaktadır. Genç kadın bu yolculukta sadece mekâna değil aynı zamanda mekânda geçmişte kurduğu gerçekleşmemiş hayallerine ve umutlarına da özlem duymaktadır. Genç kadının bulunduğu mekanla birlikte belleğinde yeniden canlanan hatırlamaların yarattığı nostalji, kişisel belleği ile toplumsal bellek arasında bir bağlantı oluşturmaktadır. Nitekim genç kadının kişisel belleğinde canlanan devrim taraftarlarının gerçekleştirdiği gösteri ve eylemler bir şekilde şahısları Bedri teyzesinin eşi Kerimhan'ın ve ardından da Bedri teyzenin ölümüne yol açtığından şahsi hatıralar olsa da söz konusu olaylar bütün toplumu ilgilendirdiğinden aynı zamanda da toplumsal belleğin de bir parçasıdır:

“Kaderin ilk darbesiyle öylesine şaşırılmıştık, sonraki darbeleri teslimiyet ve hayretle kabul ettik. Savaş başladı. Mehr Abad havaalanı kapatıldı. Kerimhan'ın İstanbul'da yakın arkadaşları vardı. Cenazesi o şehirde toprağa verildi ve cenaze töreninin fotoğraflarını teyzeye gönderdiler. Bedri teyzenin evinin sessizliğine üzülüyordum. Odaların çoğu kapalıydı. Masa ve sandalyelerin üzerine beyaz çarşaflar çekmişlerdi. Sanki evin sahipleri uzun bir yolculuğa çıkmış gibiydi” (s. 176-177).

Geçmiş adlı hikâyede eski hatıralarının canlanmasını sağlayan hafıza mekânı “genç kadın” karakterin daha önce yaşadığı evdir. Hikâyenin kahramanlarından Bedri teyze ve eşi Kerimhan'a ait olan ve İran devriminden sonra dönüştürülen bu evin bulunduğu yer tarif edilirken; evin artık müzeye dönüştürüldüğü söylenerek tarihsel bir mekân niteliği kazandığı anlatılmaktadır:

“Veliasr caddesinden Tecriş köprüsüne giderseniz, Vanak meydanından sonra İskân binalarının kenarında kapısı açık ve önünde kadın, erkek, yaşlı ve genç birkaç kişi bilet satın almak için sıralanmış olan bir bahçe göreceksiniz [...] Burası, Şah yanlılarının evlerinden (hayatta olmayan ve İran'ı terk etmiş olan), devlet yararına el konulan antikalar ve eski aksesuarlar müzesidir” (s. 161).

Genç kadının daha önce Bedri teyze ve eşi Kerimhan'ın yanında yaşadığı bu ev, ziyaretçiler için tarihe yolculuk niteliği taşıyan bir müze konumundadır. Ancak genç kadın bu mekânda duvarların ötesine ve farklı bir zamana, eski günlerine dönerek, belleğinde bu mekânda eski güzel ve kötü anılarını anımsamaktadır:

“Eski eserler müzesinde ve tarihin geçidinde olduğunu unutuyor. Bakışları başka bir yer ve zamanda geziniyor. Kendini, on dört yaşındaki halini görüyor. İngilizce dersinden dönmüş. Yürümüş ve yolun tamamını koşmuş, nefes nefese kalmış. Bunalmış. Gömleği toprak, güneş ve ter kokuyor, genç bir vücudun teri. Ayakkabılarını çıkarıyor, çantasını yere fırlatıyor ve ıslak çimenlerin üzerine uzanıyor. Orada uyumak istiyor. Ertesi sabaha kadar” (s. 164).

Genç kadın için bu yolculuk evin bahçesinden adım attığı andan itibaren belleğinde geçmiş günleri yeniden belirmesine imkân vermekte ve daha önce yaşadığı bu ev, onun için farklı bir boyut ve farklı nitelik kazanmaktadır.

Bu bağlamda düşünüldüğünde hatıralar oluştukları mekâna dayanırlar; bellek mekâna ihtiyaç duyar. Aile için ev, kırsaldakiler için köy ve şehirde yaşayanlar için kent, mekânsal hatırlama çerçevesini meydana getirir (Assman, 2022: 47). Ev, duvarlarla çevrelenmiş maddi bir olgudan ve barınaktan ziyade paylaşımların yapıldığı, acı tatlı her tür olayın ve bunlar karşısında hissedilen duyguların aktarıldığı ve içerisindeki tüm yaşanmışlıklarla birbiri içine geçen hayat hikâyelerini hatırlatan bir mekândır. Bir bellek aracı olan evin fiziki sınırları sadece içyapısı ile değil; bahçesi, avlusu ya da verandasıyla çizilir. Evin yaşam öyküsü ile bireyin yaşam öyküsünün iç içe kaynaşması, eve anımsatma özelliği kazandırmıştır. Evde yer alan eşyalar, bireyin önceki hatıra ve deneyimlerine ulaşmasına imkân sağlayan faktörlerdendir. Bu yönüyle ev, bellek mekânı olarak bir taraftan geçmişe bir taraftan da uzandığı geçmişi, şimdiki zamana taşıyan geniş bir zaman dilimine ait olmaktadır. (Connerton, 2012: 29-31).

Hikâyedeki genç kadının eskiden yaşadığı ev, içerisinde yer alan eşyalar ve bahçesiyle birlikte onun bireysel belleğinde yaşanmış eski hatıraların uyandıran bir yer konumundadır. Ancak söz konusu mekânın müze haline getirilmesi ve bünyesinde sergilenen eşyalar nedeniyle ziyarete gelenler için de toplumsal belleği harekete geçiren bir hatıra mekânı niteliğindedir.

Leibniz'in “kâğıttan hafıza” şeklinde tanımladığı müzeler, geçmişin korunması ve yeniden yaratılması ve böylece toplumsal belleğin zinde tutulması ihtiyacıyla oluşturulan bellek mekânlarından (Nora, 2022: 26, 29).

Genç kadının yaşadığı ev ile bireysel belleği arasındaki ilişki aynı zamanda müze ve toplumsal bellek kavramlarını da kapsamaktadır. Nitekim genç kadın için bireysel hatıraları barındıran ev, müze haline getirilerek tarihsel bir döneme ve tüm toplumu ilgilendiren bir olaya hatırlatma yapması yönüyle toplumsal bellek için önemli bir mekân konumundadır. Eskiden genç kadının kaldığı Bedri teyzenin evinin oturma odası olarak kullanılan bölüm artık antika eşyaların sergilendiği bir yer olmuştur. Bazı eşyalar kaldırılmış ama bazılarının yerleri değişmemiştir:

“Oturma odası ahşap bir duvarla ikiye bölmüşler. Bir yanda antikaların sergilendiği bir yer, diğer yanda ise ahşap kanepeler üzerine ipek halılar sermişler. Şöminenin üzerindeki ayna yerindedir. Şöminenin üzerindeki rafta bir sıra boş altın çerçeve dizmişler. Fotoğrafları kaldırmışlar. Oturma odasının etrafına, ahşap masaların üzerine Safeviler döneminden Kaçarlara kadar her türlü antika mutfak eşyası ve tabaklar serpiştirilmiştir” (s. 164-165).

Ziyaretçiler için bu müze devrim sonrası Safeviler ve Kaçarlar dönemine ait eski eşyaların sergilendiği; tarihsel bir anımsatıcıdır. Genç kadın için ise dolaştığı bu müze, bireysel belleğinde hayatının bir bölümünü geçirdiği bir ev, bir yuvadır. Ayrıca genç kadın bu gezinti

esnasında evin her köşesinde sadece kendisi değil eskiden birlikte yaşadığı insanları görüp hatırlamakta ve her eşyada yaşanan olayların izlerini anımsamaktadır:

“Beyaz giyimli kadın mırıldanarak kendi kendine konuşuyor. Üst kattaki odaların pencerelerine bakıyor ve sanki camın arkasından tozlu ve solgun yüzler onu izliyormuş gibi geliyor. Artık olmayan insanlar. Geçmişteki insanlar. Beyaz giyimli kadın, ziyaretçilerle birlikte merdivenlerden yukarı çıkıyor. Yolu biliyor. (s.164)

“İnsanlar, kayıtsızca etrafa bakıyorlar. Beyaz giyimli kadın her nesnenin, her çini vazonun, her bronz heykelin, her kristal boncuğun, her eski tabağın gizemli ve gizli yaşamının farkında olan tek kişidir. Ve ev sahiplerinin duvarların arkasındaki fisiltularını yalnızca onun kulakları işitir” (s. 165).

Genç kadının evin içerisinde yer alan her eşyada yaşadığı anıların canlanması eşyanın bellek üzerindeki etkisi nedeniyle somutlaşmaktadır.

Eşyalar, hafıza mekânları; arka planda barındırdığı insan hikâyeleriyle bellektir. Eşya, bir objede somut hale gelen bir düşünce olarak algılanması yanında, düşünceyi harekete geçiren ve besleyen ve sürükleyen bir nesne olarak da algılanabilir. Eşyalar, bireyi kimliği yanında mekâna, zamana ve diğer insanlara bağlayan hafıza unsurları; zamanı ve mekânı tasvir eden ve anımsatan hafıza mekânlarıdır (Bilgin,2013: 101, 179, 195).

Eşyanın bellek üzerindeki uyandırıcı ve anımsatıcı etkisi genç kadının müzede havuzun kenarındaki saksıları görmesiyle yeniden belirlemektedir. Genç kadının, çitlerle çevrili ve girilmesine izin verilmeyen ve ziyaretçilerin umarsızca geçtiği bahçenin o kısmında saksıları görmesi, belleğinde bir hatıranın canlanmasını sağlamak ve saksılardan bir tanesinin altına sakladığı misketleri hatırlayarak onun eski yani çocukluk günlerine dönmesine sebebiyet vermektedir:

“Bahçenin o kısmına girmek yasaktır. Ziyaretçiler bu duvarın yanından kayıtsız bir biçimde geçiyorlar. O tarafta görülecek bir şey yoktur Havuzun çevresine sardunya saksıları dizilmişti ve biraz ileride yapraklarının gölgesi saksıların kenarına kadar ulaşan kocaman bir çınar ağacı vardı. Genç hanım gülümsüyor ve renkli misketlerini o saksılardan birinin altına sakladığını hatırlıyor” (s. 163).

Genç kadının elindeki deftere yazdıklarından müzede gördükleri karşısında sadece geçmişi anımsamadığı; geçmişi, anı ve geleceği birlikte yaşadığı anlaşılmaktadır. Genç kadın için söz konusu mekânda geçmişi hatırlamakta ve bu hatırlama onun için yaşadığı anda geçmişin yeniden yaratılmasını sağlamakta; evin yeni hali onda geleceği oluşturmaktadır.

“...Nasıl unutulabilirim? Geçmiş gözümün önümde, buradadır, benim bugünümdür ve ben adım adım geleceğe yürüyorum. Gözlerimi kapattığımda Bedri teyzeyi görüyorum! Bugün benimle aynı yaşta olan, (s.167) bahçede yalın ayak dolaşıp kedi yavrularına yemek götüren, kocasının av tüfeğini duvarın üzerindeki bir hırsıza doğrulttuğunda, onu sorgulanmak için götürdükleri Bedri teyzeyi görüyorum” (s. 167-168).

Genç kadının yaşamında önemli yer tutan çocukluğunun ve genç kızlığının geçtiği bahçe, müzeye dönüştürülen ev gibi mekânlar, mekân belleğinin oluşumunu ortaya koymaktadır. Mekân öğeleri olarak değerlendirebileceğimiz bahçe, müze ev gibi mekânların bellekle olan ilişkileri bireysel ve kolektif bellek ilişkisini somutlaştırmaktadır. Çocukluğunun geçtiği mekânlara yıllar sonra geri dönen kadın, adeta hiçbir şeyi eskisi gibi bulamadığı için bu mekânlara yabancılaşmıştır. Onun bu geri dönüşünün arka planında belleğinde kalan mekân öğelerini bulup çıkarmayı hedeflediği söylenebilir. Kadının çocukluk günlerinde yaşadığı

mekânlar belleğine kodlanarak, yer etmiş ve yıllar sonra geri dönmesiyle birlikte belleğinde bir bakıma geri çağırılmıştır.

Sonuç

Hikâyede ağırlıklı olarak mekânsal bellek ve bireysel bellek yansımaları vardır. Belleğin yaşanan mekânlarla yakından ilişkisi vardır. Aynı zamanda mekânda geçmişin özelliklerini taşıyan somut izlerin varlığından söz edebiliriz. Ayrıca mekân, orada bulunan bireylerin bilincinde bireysel, kültürel gibi değerlerle bir araya gelmek suretiyle mekânsal belleği oluşturmaktadır. Şehirde ve toplumda yıllar sonraki değişikliklerin nedeninin sorgulandığı noktada kolektif bellek olgusu tarih, kültür ve iktidar çerçevesinde yaşanan değişimin yanı sıra, sosyal ve kültürel olaylara tanık olan mekânın, geçmişte yaşanan toplumsal kimliğin ve belleğin izlerini taşıdığı söylenebilir.

Kaynakça

Assman, Jan (2022). *Kültürel Bellek* (Çev. Ayşe Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bilgin, Nuri (2013). *Tarih ve Kolektif Bellek*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Boym, Svetlana (2009). *Nostaljinin Geleceği* (Çev. Ferit Burak Aydar). İstanbul: Metis Yayınları.

Connerton, Paul (2012). *Modernite Nasıl Unutturur* (Çev. Kübra Kelebekoğlu). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Dakîkî, Müjde (1382 hş). “Nesr Bâyed Misl-i Libâs Be Ten-i Hânende Bereved”, *Golî Terakkî (Nakd ve Berresî-yi Âsâr)*. Tahran: Neşr-i Katre.

Dıraşân Hûre, Meryem - Haşimî İsfâfan, Seyyide Mandânâ (1396 hş). “Mukâyese-i Simâ-yi Zen Der Dâstân-hâ-yi Kûtâh-ı Şâhıs-ı Golî Terakkî ve Gazzâle Alîzâde”. *Bahâristân-ı Sohen*, (37), 237-258.

Halîlî, Müjgân (1382 hş). “Porseşhâ-yi Bedûn-i Pâsuh-i Kat’î” *Golî Terakkî (Nakd ve Berresî-yi Âsâr)*. Tahran: Neşr-i Katre.

Niyâzî, Novzer (1394 hş). “Hâneşî-yi Bûm Gerâyâne Ez Dâstân-i Kûtâh-i Diaht-i Gulâbî Nivişte-i Golî Terakkî”. *Ulûm-i İnsanî ve Mutâlaât-i Ferhengî*, (3) 113-127.

Nora, Pierre (2022). *Hafıza Mekânları* (Çev. Mehmet Emin Özcan). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Kerîmî, Mehdî (1382 hş). “Ziyâfet-i Hâtirehâ”, *Golî Terakkî (Nakd ve Berresî-yi Âsâr)*. Tahran: Neşr-i Katre.

Terakkî, Golî (1393 hş.). *Fırsat-i Dübâre*, Tahran: İntişârât-i Nîlûfer.

<https://www.etemadnewspaper.ir/fa/main/detail/5792>).

BİR ÇAĞ ROMANI ÖRNEĞİ: “KÜÇÜK ADAM NE OLDU SANA?”

Zennube ŞAHİN YILMAZ*

Özet

Weimar Cumhuriyeti ve Nasyonal Sosyalizm dönemlerinde oldukça popüler bir tür olarak karşımıza çıkan çağ romanları, gerçekten beslenen ama aynı zamanda kurmaca bir yön de içeren yapıtlar olarak gerçeklik-kurmaca ilişkisi çerçevesinde siyasal ve toplumsal aynı zamanda da ekonomik şartlara odaklanır. Çağın sorunlarının somutlaştırıldığı bu tür romanlarda seçilen figürler, aslında toplumda birer temsilcisinin olduğu kişilerdir. Bu temsilci olarak seçilen tipler üzerinden toplumsal yazgılar ön planda tutulur. Bu tür romanlarda bireysel gerçekliklerin arka planındaki toplumsal gerçeklikler birbirine harmanlanarak verilir.

Hans Fallada'nın “Küçük Adam Ne Oldu Sana?” adlı romanı da bir çağ romanı örneği olarak Almanya'nın Nasyonal Sosyalist dönemine ışık tutar. Yazarın ilk romanı olan söz konusu yapıtı, insanı bulunduğu şartlar içerisinde merkezine alan hem kültürel hafızaya hem de geçmişi unutturmamaya hizmet eden bir yapıya sahiptir. Romanında ana figürün yaşadıklarını oldukça gerçekçi bir anlatım biçimiyle aktaran Fallada, Almanya'nın şartlarını ana figür ve evliliği üzerinden vermeye çalışmıştır. Fallada, söz konusu dönemde Almanya'dan sürülmek istemediği için iletmek istediği mesajı oldukça kapalı bir yöntem ile vermeyi tercih etmiş ve romanı daha çok bir çiftin yaşadıklarına eğilerek kaleme almıştır. Bu eğilimde doğal olarak Nasyonal Sosyalist dönemin yazarlar üzerinde kurduğu baskının rolü büyüktür. Fallada da Almanya'da yaşayıp yazarlığına devam edebilmek için dönemi bir arka fon olarak kullanmış ve neredeyse satır aralarında Nasyonal Sosyalist döneme göndermeler yapacak cümleler kurmuştur. Romanda seçtiği tip üzerinden de bu göndermeleri somutlaştırmıştır.

Anahtar Kelimeler; Çağ romanı, insanın değersizleşmesi, sosyo-politik gerçekler, ekonomik şartlar, kriz, gerçeklik-kurmaca ilişkisi.

Abstract

Period novels, which emerged as a very popular genre in the Weimar Republic and National Socialism periods, focus on political and social as well as economic conditions within the framework of reality-fictional relationship as works that are really nourished but also contain a fictional aspect. The figures chosen in such novels, in which the problems of the age are embodied, are actually people who have a representative in the society. Social destinies are prioritized through the types chosen as these representatives. In such novels, social realities in the background of individual realities are given by blending them together.

Hans Fallada's novel "Little Man, What Now?" is sheds light on the National Socialist period of Germany as an example of an era novel. The aforementioned work, which is the author's first novel, has both a cultural memory and a structure that puts people in the center of their conditions and serves not to make people

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü, zsahin@atauni.edu.tr, Erzurum-Türkiye.

forget the past. Translating the experiences of the main figure in a very realistic way in his novel, Fallada tried to give the conditions of Germany through the main figure and his marriage. Since he did not want to be exiled from Germany at the time in question, Fallada preferred to convey the message he wanted to convey in a very closed way and wrote the novel by focusing on the experiences of a couple. Naturally, the pressure of the National Socialist period on writers played a major role in this trend. In order to live in Germany and continue his writing, Fallada used the period as a background and almost made up sentences that would make references to the National Socialist period between the lines. He embodied these references through the type he chose in the novel.

Keywords; Period Novels, devaluation of human, socio-political realities, economic conditions, crisis, reality-fiction relationship.

Giriş

Weimar Cumhuriyeti, Hitler dönemi ve ardından gelen İkinci Dünya savaşı ile Almanya, büyük bir ekonomik krizin eşiğine gelmiştir. Bu kriz, maddi - manevi, siyasi, toplumsal ve tarihsel farklı sorunların kaynağı olmuştur. 1933 yılında Adolf Hitler'in iktidara gelmesiyle Almanya'da büyük bir değişim süreci başlamış ve toplum birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. (Frei, 2055, ss.7-15) Dönem olarak toplumsal ve siyasi birtakım değişimlerin söz konusu olduğu Weimar Cumhuriyeti ve sonrası edebiyat alanında çağın öyküsünü aktaran romanları ile dikkat çekmiştir. Weimar Cumhuriyeti, beraberinde getirdiği dönemsel sıkıntılarıyla Almanya'da çağ romanlarının oluşumunda etkin bir rol oynamıştır. Çünkü, Weimar cumhuriyeti, siyasi ve politik olaylar ve değişimlerin yoğun yaşandığı bir dönemdir. Yazarlar, Weimar Cumhuriyeti döneminden İkinci Dünya savaşına kadar meydana gelen bu siyasi ve toplumsal olaylara yönelmiş ve doğal olarak söz konusu dönemlerde çağ romanı örnekleri oldukça yoğun görülmüştür. (Gögebakan, 2004, ss. 10-40) Çağ romanlarında yaşanmış bir gerçekliğin üzerine kurmaca olaylar ya da kişiler dahil edilebilir. Bu yüzden çağ romanlarının hem gerçek hem de kurmaca bir tarafı vardır. Bu tür romanlara her ne kadar kurmaca dahil edilse de gerçek olayların/yaşanmışlıkların izi arka planda hep hissedilir. Çünkü çağ romanı, gerçekliğin varlığının göz ardı edilemeyeceği bir türdür. (Gögebakan, 2007, ss. 1-20) Çağ romanlarında önemli olan kısım romanların siyasi ve toplumsal izlerinin yoğun bir biçimde hissedilmesi ve bu izlerin etkilerinin de günümüzde devam etmesidir. Çağın sorununu konu edinen bu tür romanlar, dönemin tarihine ve devletine dair bilgi içerdiği için okur için de ayrıca öğretici bir yöne sahiptir. Ayrıca bu tür romanların güdümlü edebiyatın bir parçası olarak değerlendirilebilir. (Genç, 2022, s.785)

Toplumsal bir analizi andıran çağ romanları, çağın sorunlarına ve aynı zamanda eleştirilerine odaklandığı için yapısı gereği bir mesaj içermekte ve bu mesaj, çoğunlukla dönemin şartlarından beslenmektedir. Belirli bir döneme ışık tutan söz konusu romanlar, döneme damga vuran ortak sorunların sözcüsü niteliğini taşır. Sosyal bir sınıfın temsilcisi olarak bu tür romanlarda yer alan tipler, hem tarihsel bir dönemin hem de toplumsal bir olayın taşıyıcısı olarak karşımıza çıkar. Bu tür olaylar, daha çok dönemin şartlarının neden olduğu ve çağın kaderini belirlediği türden olaylardır.(Gögebakan, 2004, ss. 45-50) Çağ romanlarında figürler, genel olarak sosyal ve tarihsel şartlardan, olaylardan dolayı olumsuz bir tablo içerisinde sunulur. Bu tür romanlara baktığımızda daha çok çaresiz, umutsuz, üzgün ve hayat karşısında

sıkıntılarla boğuşmak zorunda kalan figürlerle karşılaşmak oldukça olağandır. (Antalic, 2019, ss. 20-23)

Çalışmamızda ele aldığımız Hans Fallada (1893-1947), Hitler ve Weimar Cumhuriyeti döneminin önemli yazarlarından birisidir. Gerçek adı Rudolf Wilhelm Friedrich Ditzen olan yazar, Hans Fallada takma adını kullanmıştır. Sadece Alman edebiyatında değil Dünya edebiyatında önemli bir yer edinmiş bir yazar olan Hans Fallada, bireysel olarak yaşadığı sıkıntıları toplumsal boyutlara taşımış ve yapıtlarını hem kendi biyografisinden hem de toplumsal-politik şartlardan beslenerek kaleme almıştır.

Hemen hemen bütün romanlarında kendisinden bir iz bulabileceğimiz yapıtlarına kendi bireysel krizlerinin ve çağın krizlerinin damgasını vurmuştur. Yazarın bireysel krizlerinin arka planında doğal olarak çağın krizleri de etkili olmuştur. Çünkü yazar, gerek dönemsel şartların gerekse politik durumların etkisinde kalmıştır. Bu etki, yazarın romanlarının birer çağ romanı özelliği taşımasında belirgin bir rol oynamıştır.

Çağ romanlarının tipik örneklerini kaleme alan Hans Fallada, “Kleiner Mann, was nun?” (Küçük Adam Ne Oldu Sana?) (1932) ve “Wolf unter Wölfen” (Kurtlar Sofrasında) (1937) gibi romanları ile hem belirli bir döneme ışık tutmuş hem de popüler bir yazar olmuştur. “Küçük Adam Ne Oldu Sana?” adlı yapıt, yazarın ilk romanıdır ve ekonomik açıdan bir süre idare edebilmesini sağlamıştır. Son romanı “Jeder stirbt für sich allein” 1947 (Herkes Tek Başına Ölüyor) adlı yapıtı ise yazarın ölümünden sonra oldukça popüler olmuş ve yazar, diğer yapıtları gibi bu yapıtıyla da Almanya’nın tarihsel arka planına göndermede bulunmuştur. Genel olarak halkın sesini dile getirmeye çalışan Fallada, yapıtlarında halktan seçtiği figürler ile Almanya’nın içinde bulunduğu küresel ekonomik krize ve sosyo-politik şartlara işaret eder. Onun yapıtlarındaki küçük insan modeli, şartların erittiği ve yaşam mücadelesi ile karşı karşıya kalmış tiplerdir. (Walther, 2018, s. 30-45) Bu küçük insan modeli için yazar şunları dile getirir; “Ben de herkes gibi küçük insanların hayatını, kitlelerin hayatını yaşadım. Ve Üçüncü imparatorlukta hayatımız, parti üyesi olmadığımız ölçüde, varlığımızı korumak için mücadele etmek zorunda olduğumuz kavgalardan aslında pek çok küçük savaştan ibaretti.” (Brylla, 2018, s.219) Fallada, yarattığı bu küçük insan modelini kendisinden hareketle kaleme alır. Çünkü yarattığı figürler aslında kendi yaşadıklarının birer örneğini sunar. Küçük insan modeli Fallada’nın yarattığı figürlerin ortak ve en temel özelliğidir. Yazarın bu tarz figürler yaratmasında kendi yaşadıklarının da önemli bir payı vardır. Fallada, hem ruhsal olarak hem de yaşadığı dönemde bireysel olarak çektiği sıkıntıların neredeyse aynısını yaşatır figürlerine; “Hayatımdaki her şey bir kitapta son buluyor. Bu şekilde olmak zorunda, başka türlü olamaz, çünkü ben olduğum kişiyim. [...] Hayatım boyunca bu arada, gördüğüm ve yaşadığım her şeyi bir kitapta malzemeye, bir kitaptaki bir hikayeye veya bir kitaptaki bir kişiye dönüştürerek deneyimledim. [...] Beynim, tüm hayatım bir gün yazılacak şeylerin deposu haline geldi ve hafızanın tam olarak ne içerdiğini bilemeyecek kadar; o kadar büyük [...]” (Brylla, 2018, s. 229) Kendi hayatında kesitler sunduğunu ve yazdıklarının dolayısıyla bir Ben kitabı olduğunu ifade eden yazar, sadece ekonomik, sosyal ve siyasal problemleri, değil aynı zamanda psikolojik problemlerini de somutlaştırır. Çünkü yazdıkları kendi hayatının bir parçasıdır aslında. Fallada, bir dönem ruhsal sıkıntılar yaşamış ve klinikte kalmıştır. Klinikte kaldığı döneme dair Fallada’nın kurduğu şu cümle ilginçtir; “Yürüyüşlerimde bana eşlik eden tek varlık, itaat etmediği için beni öfkeliendiren ve sadece acı vermek için dövdüğüm bir köpekti.” (Walther, 2018, s. 44) Fallada, daha sonra kendisinin sanatoryuma gönderileceğine tepki gösterir. Çünkü o, yalnızlıktan çok hoşlanmayan birisi olduğu için sanatoryum demek yalnız olması ve aynı

zamanda uzun süre oraya kapatılması anlamına gelmektedir. Annesinin onu sanatoryuma götürmesi, Fallada'da annesine karşı olan duygularının zamanla değişmesine neden olmuştur. Hatta yazar, babası ve annesine dair bir kıyaslamada bulunur ve hangisine daha çok antipati beslediğini şu cümlelerinde ifade eder; “Ebeveynlerime karşı aidiyet ve küçük zayıflıklarla açıklanabilecek duygularım var. Bu duygu, Leipzig’de bulunmadığım dönemde artış gösterdi, özellikle anneme karşı. Berka’ya seyahatimde oldukça özensiz ve kaba oldum. (...) Babama karşı duyduğum antipati, son zamanlarda arttı, kendimi değerlendirebildiğim sürece anneme karşı olan da devam ediyor.” (Walther, 2018, s. 49) Ailesi ile olan ilişkisi sıkıntılı olan Fallada, bu sıkıntıdan dolayı kendisini he yalnız hissetmiştir. Sıcak bir aile ortamında büyümemiş ve bu durum onun daha sonraki hayatını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu olumsuzlukta doğal olarak çocukluk döneminin ve aile üyeleri arasındaki sıkıntılarının payı büyüktür.

Fallada, uyuşturucu bağımlılığı ve çektiği ekonomik sıkıntılardan dolayı duygu durumu bozuk bir birey olarak yaşamak zorunda kalmıştır. Ona konulan histeri teşhisi, gittikçe içine kapanması ve yalnızlaşmasıyla birlikte ölüm ve intihar düşünceleri onu büyük bir baskı altına almıştır. Hastalıklar ve uyuşturucu bağımlılığı, sanatoryum ve hapisane günleri onu oldukça zorlamıştır. (Brylla, 2018, ss. 227-229) Bu denli çetrefilli bir yolda kendisini yazmaya adanmış ve tarihsel bir geçmişe ayna tutmayı tercih etmiştir. Yazar, yapıtlarını kaleme alırken üstü kapalı bir anlatım tercih etmek zorunda kalır. Çünkü söz konusu dönemde çoğu yazarın kitapları yakılmış, çoğununki de ortadan kaldırılmıştır. Fallada, yazma eylemine yasak gelmesin diye yapıtlarını hükümeti eleştirmeden, gündelik hayatı ön plana çıkararak ama arka planda tarihsel geçmişi hep var ederek yazmıştır. Dönemin şartları yazarda derin iz bıraktığı için bu derinlik onun figürlerine de işlemiştir. Yazar, yapıtlarını kaleme alırken her zaman dikkat etmek zorunda kalmış ve aslında inanılmaz bir hükümet baskısı altında yazmaya devam etmeye çalışmıştır. Hitler’ olan tepkisini de şu sözleriyle açıklamıştır; Hans Fallada, bu durum için şu cümleleri dile getirmiştir; “Dünyaya sonsuz sesler veren ve vermeye devam edecek olan bu halkı seviyorum, (...) O kadar sadık, o kadar sabırlı, kararlı ki bu halk, çok kolay baştan çıkarılıyor! Halk, inanmaya hazır olduğu için her şarlatana inanıyor.” (Brylla, 2018, s. 221) Yazarın Hitler rejimine olan bakış açısı, yapıtlarında belirgin bir rol oynar, ancak bu belirgin rol yapıtların tamamında açık bir biçimde değil, neredeyse satır aralarında dile getirilir. Fallada, Almanya’yı çok sevdiği için oradan sürgün edilme fikri onun kapalı bir anlatım biçimiyle yazmasına neden olmuştur.; “[...] Ben bir Almanım, bugün hala gurur ve üzüntüyle söylüyorum, Almanya'yı seviyorum, Dünyanın hiçbir yerinde yaşamak ve çalışmak istemiyorum. Ama muhtemelen Almanya'dan başka hiçbir yerde yapamazdım. İhtiyaç ve utanç zamanında ondan kolay bir hayat çalsaydım nasıl bir Alman olurdu?” (Brylla, 2018, s. 225) O, yazarken devlet işlerine karışmaması gerektiği düşüncesiyle, sadece iletmek istediği mesajlara odaklanmıştır. “Kitaplarımı yazarken kendimi değiştirmek zorunda kaldım. Kalbime yakın olan kitapları yazmayı artık düşünmeyecektim. [...] Hayatın anlamını reddeden özellikle zulüm, işkence ve infazların olduğu bir zamanda iyimser ve yaşamdan mutluluk duyan biri gibi olmak zorundaydım.” (Bylla, 2018, s. 227) Siyasal şartlara rağmen ayakta kalmaya çalışmış ve toplumda gözlemediklerini kendi hayatında da beslenerek kaleme almıştır. Fallada'nın yazdıkları gerçeklik payından dolayı birer belge niteliği taşır ve bu yüzden Zeitdokument olarak adlandırılan hapisane yazıları da bu doğrultuda yazarın gerçeklik anlayışını ortaya koymasından önem taşımaktadır. (Brylla, 2018, s. 232) Fallada için gerçeklik önemli bir unsurdur ve yapıtlarını kaleme alırken bu duruma özellikle dikkat eder. Onun çağ eleştirel metinleri, gerçeği ve kurmacayı harmanlayarak Üçüncü İmparatorluk döneminin sıkıntılarını her zaman güncel tutmayı başarmıştır.

Küçük Adam Ne Oldu Sana? Roman Örneđi

Hans Fallada'nın "Küçük Adam Ne Oldu Sana?" adlı romanı, yazarın popüler olmasında oldukça etkili olmuş bir yapıtıdır. Yaklaşık 20 dile çevrilen roman, sadece Alman edebiyatında değil Dünya edebiyatında yaptığı dönem eleştirisi ile oldukça dikkat çekmiştir. Romanın diğer dönem eleştirisi yapan eserlerden farkı Fallada'nın bir çiftin gündelik hayatını anlatıyor izlenimi yaratması ama bu güncelik hayatın arkasındaki dönem eleştirisini oldukça gizli ve örtük bir anlatımla vermesidir. Bu romanda diğer dönem eleştirisi yapan romanlardaki gibi savaş, cephe, asker, işkence tabloları yer almamaktadır. Tam tersi bir biçimde Pinneberg ve Emma çiftinin yaşadığı günlük geçim mücadelesi dile getirilmektedir. Yazar, bu geçim mücadelesinin arka planında mücadeleye neden olan durumları satır aralarında hissettirir.

Fallada, ekonomik olarak sıkıntılar yaşadığı bir dönemde kaleme aldığı bu romanı yaklaşık 4 ay içinde bitirmiştir. Bu ekonomik kriz, aynı şekilde romanda somutlanmış ve roman boyunca Emma ve Pinneberg figürleri, sosyo-politik dönemin taşıyıcıları olarak karşımıza çıkmıştır. (Theater Schloss Marbach, 2018/2019, s. 2) Pinneberg'in doğum doktorunun önünde sevgilisi Emma'yı beklediği bir kesitle başlayan romanda, Emma hamiledir ve çift bunun üzerine evlenme kararı alır. Ancak evlilikleri düşündükleri kadar kolay olmayacaktır. Özellikle Emma'nın ailesi ekonomik durumu iyi olmayan birine kızlarını vermek istemez; "İşte bu harika! Dedi kadın. Fazla sayılmaz. Kızımın sefil bir hayatı olacak. (...) Kızımın çeyiz getireceğini sanıyorsanız aldanıyorsunuz. İşçiyiz biz. Bizde böyle şeyler yok. Beraberinde, kendisinin satın aldığı eşyaları getirebilir sadece, hepsi bu!" (s.16) şeklinde tepki gösteren Emma'nın annesi, tamamen ekonomik nedenlerle kızının evlenmesini istemez. Babası da annesi ile aynı görüştedir. Pinneberg'in memur olmasından rahatsız olur; "Hanım, Emma tutun beni. Bizim delikanlı DAG*çıymış. İki iskemleye bir masa hariç, bir şeyi olmayan sarı sendika. Buna sendika diyor!... Aman Tanrım, çok komik... (...) Neden böyle düşündüğünüzü biliyor musunuz? Çünkü siz haftalıkçı değil, aylıkçısınız. Çünkü siz, sözleşmedekinden az para ödendiğinde çıtınızı çıkaramazsınız. Çünkü siz, asla greve çıkmazsınız. Çünkü siz, grev kırıcısınız." (s.19) Emma'nın ailesi, onun Pinneberg ile evlenmesine karşı çıksa da Emma ve Pinneberg, her şeye ve herkese rağmen mutlu olacaklarına inanarak yeni bir hayata birlikte başlamaya dair bir karar verirler. Birlikte Pinneberg'in yaşadığı yere Platz'dan Ducherow'a giderler. Ancak oraya giderken Emma'nın dikkatini bir şey çeker. Pinneberg'in şu cümleleri Emma'yı düşündürür; ; "Evlendiğimizi ele vermeyelim, henüz tanışmış gibi yapalım, (...) Ne ilan ettik, ne de çağrı yolladık. Arkadaşlar bizi bu halde görürlerde, epey incinirler. (...) Sana sonra her şeyi anlatırım. Sen söylediğim gibi yap. Çantayı alır mısın? Lütfen biraz yabancıymışız gibi yap." (ss.32-33) Emma, Pinneberg'in bu cümleleri neden kurduğunu anlayamaz. Düşünceler içinde eve geldiklerinde evin çok eski olması Emma'yı ayrıca üzer. Emma, başka bir ev kiralamak ister, ancak Pinneberg, buna oldukça sert bir tepki verir. Emma, Pinneberg'de tuhaf şeyleri olduğunuz sezse de ne olduğunu tam olarak anlayamaz ve Pinneberg'e şunu söyler; "Evet, birbirimize sözümüzü vardı. Birbirimizi asla aldatmayacağımıza, birbirimizden hiçbir şey gizlemeyeceğimize yemin etmiştik; gizli kapaklı şeylerimiz olmayacaktı." (s.46) Pinneberg, Emma'nın bu cümleleri üzerine Emma'ya içinde bulunduğu durumu anlatmak zorunda kalır. Pinneberg, çalıştığı iş yerinden ayrılmış ve başka bir işe girmek zorunda kalmıştır. Yeni patronu ise kızını iş yerinde çalışanlardan birisi ile özellikle de Pinneberg ile evlendirmek istediği için Pinneberg, ona evli olduğunu söylediğinde kendisini işten atacağını düşünür. Bütün bunların üzerine ne diyeceğine şaşırın Emma, Pinneberg'e

* DAG: Deutsch Angestellten – Gewerkschaft. (Alman Memurlar Sendikası)

evliliklerinin eninde sonunda duyulacağını anlatsa da Pinneberg, buna karşı çıkar; “Mümkün değil! Anlayamazlar! Her şeyi çok gizli yaptım. Şehir dışında oturuyoruz. Bizi şehirde, görmeleri imkansız. Bir gün görseler bile, tanımazlıktan geliriz birbirimizi” (s.51) Emma, evlenmeden önce hiç böyle bir durum tahmin etmemiştir, ancak durumu kabullenmek zorunda kalır ve Pinneberg’in dediklerini yerine getirir. Hatta caddede karşılaştıklarında birbirlerini tanımyorlamış gibi davranırlar.

Emma ve Pinneberg’in evliliklerinde ekonomik sıkıntı romanın nerdeyse bütün sayfalarında varlığını hep hissettirir. Emma’nın bezelye yemeği yapmaya karar verdiği kesitte iki yüz elli gram bezelyeye iki litre su koyar. Pinneberg işten eve döndüğünde tenceredeki yemeğe şok olur. Bunun üzerine Emma’ya yemeği yeniden pişirmesini ve böylece yemeğin suyunu çekmesini beklemesini söyler. Ancak yemeğin suyunu çekmesini beklerken Emma yemeği ocakta unuttur ve yemek yanar. Bunun üzerine büyük bir üzüntü duyan Emma, saatlerce yanan yemek için ağlar. Yine bu ekonomik sıkıntıyı gösteren başka bir kesit ise Pinneberg’in sabah işe gitmeden önce sadece yüzde yirmi beşi kahve olan bir fincan kahve içmesidir. Saf kahve yerine sadece çok azı kahve olan bir içecekten yetinmek zorunda kalır ve bu yüzden de Emma ile aralarında sürekli kavga çıkar.

Emma ve Pinneberg, 30 Ağustos günü göl kenarında gezmek isterler, ancak patronu Bay Kleinholz, Pinneberg’e o gün çalışması gerektiğini ve diğerlerinin izin kullanacağını söylerken Nazi’lere de bir gönderme yapar; “«Dinleyin Pinneberg, Lauterbach sersemdir. Gelgelelim, bir Nazi ve grup şefi de Müller Rothsprack. Onunla aramı açmak istemem. Hemen yapılması gereken işlerimizde bize sürekli yardımı dokunur.» (ss.76-77) Nazi olan birisiyle arasının açılmasını istemeyen patron, Pinneberg’e izin vermez, ancak Pinneberg onu dinlemez. Ertesi gün Emma ile göl gezintisine çıkarlar. Orada Bay Kleinholz ve ailesi Pinneberg’i ve Emma’yı görürler. Pinneberg, işten kovulacağına dair büyük bir endişeye kapılır; “«Mahvolduk Kuzucuk. Yarın hemen kovar beni!» (...) Kleinholz! Tanrım, bütün Kleinholzlar arabadaydı!»” (s.80) Bundan üç hafta sonra Pinneberg, başka bir iş aramaya başlar. İş ararken Emma’nın sombalığını çok sevdiğini ancak çok pahalı olduğu için alamadıklarını düşünür. Bunlar, Pinneberg’i çok üzmektedir. Bir taraftan da Bay Kleinholz, Pinneberg’e kızıyla evlenmesi için baskı uygular. Bay Kleinholz’un kızı Marie ise Pinneberg’i kışkırtmak için iş yerine gelir ve Emma hakkında kötü cümleler sarf eder. Pinneberg, Marie’ye sert bir tepki gösterir ve Bay Kleinholz, Pinneberg’in işine son verir.

Pinneberg, işsiz kalması üzerine annesinin yanına gider. Annesinin sevgilisi ona bir iş ayarlar. Pinneberg ve Emma, Pinneberg’in annesinin evinde bir oda kiralarlar. Pinneberg, annesinin sevgilisi aracılığıyla bir iş bulur. Onun sayesinde işe giren Pinneberg’in durumu şu şekilde betimlenir;

Bir sürü insan var sağda solda. Toz toprak içinde elbiseleriyle, solgun yüzlü, ne beklediklerini umursamadan bekleyen işsizler bunlar. Bu zamanda iş bekleyen kaldı mı? Ne yapacaklarını bilmeden öylece duruyorlar. Boş boş durmayıp da ne yapsınlar? Evlerindeki durum daha da çekilmez. Erkenden evlerine çekilip ne yapacaklar? Vakti geldi mi ayakları kendiliğinden evin yolunu buluyor, fakat alabildiğine geç saatlerde. (...) Birkaç adım yürüdü, yine olduğu yere çivilendi. Görünüş olarak onlardan ayrılıyordu Pinneberg. İyi giyimliydi, üzerinde Bergman’dan otuz sekiz marka aldığı kahverengi palto, başında yine Bergman’dan eski moda, geniş siperli, siyah bir şapka. Evet, görünüş olarak onlardan ayrılıyordu Pinneberg, ama ya kalben... Ah, o da bakanların gündelik nutuklarında sıkıntılara göğüs germeye, özveride bulunmaya, safkan bir Alman gibi davranmaya, paralarını bankaya koymaya, şu anda baştaki

partiyi desteklemeye çağırdıkları milyonlardan biriydi sadece. Bu söylenenleri kimi zaman yapıyor, kimi zaman yapmıyordu. Fakat zerrece inanmıyordu onlara. «Hepsi benden bir şey sızdırmak istiyor» diyordu kendi kendine. «Ama veren yok. Ben açlıktan kuyruğu titretmişim, umurlarında bile değil. Ara sıra sinemaya gidebilir miyim, Kuzucuk iyi beslenebiliyor mu, çok mu endişeli; yavrucuk sorunsuz bir hayat mı sürecek, yoksa yoksulluk içinde mi yaşayacak, dert ediyorlar mı acaba? (ss. 119-120)

Pinneberg, bir yandan annesinin sevgilisi sayesinde bir iş bulduğuna sevinir, diğer yandan da geçici bir işle karşı karşıya olduğunu düşünerek yeniden işsiz kalmaktan korkar. Pinneberg, daima ekonomik bir sıkıntı ve işsiz kalma korkusu ile yaşamak zorunda kalır.

Pinneberg, maaşını aldığı gün Emma'ya hiç hediye almadığını düşünür ve Emma'nın uzun zamandır istediği aynalı tuvalet masasını almak niyetindedir. Vitrinde gördüğü aynalı tuvalet birçok açıdan bakar, önünde gidip gelir ama ne yapacağına karar veremez. Pinneberg'in içinde fırtınalar kopar;

Pinneberg uzun zaman baktı. Geriledi, tekrar iyice yanına yaklaştı. Ne yandan baksa güzel. Aynası da sağlam. Kuzucuk'un sabahları kırmızı geceliğiyle önüne geçip saçlarını taraması ne iyi olur... Ne hoş olurdu!.. Pinneberg kederle iç çekip başını çevirdi. Mümkün değil! Sen ve senin gibiler satın alamazlar bunu. Zenginler alır, nasıl alır belli değil, ama sen alamazsın. Hadi küçük adam, evine git! Paramı zıkkımlan. Ne istersen, ne yapabilirsen yap fakat bu olanaksız!.. (s. 134)

Ani bir kararla mağazaya giren Pinneberg, aynalı tuvalet masasını satın alır. Eve gittiğinde Emma'ya sabahlığını giyinip aynanın önünde durmasını söyleyen Pinneberg, evde misafir olmasını önemsemez ve içinden şu şeklide geçirir; “Fakat işte bunu benden alamazlar. Dilediklerini söyleyebilir, düşünebilirler; ama bunu, karımı aynanın karşısında sabahlığıyla izlememi engelleyemezler.» (s.141) Pinneberg, Emma'ya tuvalet aynasını aldığı için sevinse de Emma,Pinneberg'in bu hediye için yüz yirmi beş mark ödediğini duyunca tepki gösterir; “Ya yavrumuz? Ona da bir şeyler almak zorundayız. Biz nasıl yaşarsak yaşayalım, fark etmez. Zarar görmeyiz fazla. Ama yavrumuz!.. O en az beş-altı yıl hiç zorluk çekmemeli, her şeyi tamam olmalı. Elimizden geleni yapmalıyız bunun için. Fakat sen böyle davranırsan...» (s.147) Emma, doğacak çocukları için endişelenir ve yeterince paralarının olmaması onu üzer. Pinneberg'in annesinin yanında daha fazla kalamayan çift başka bir ev kiralamaya karar verir, Emma günlerce ev arar ve bütçelerine göre bulamayınca kendi kendisine bir sorgulama içine girer; “«Niye?» (...) «Niye biraz daha paramız yok? Her fenîği hesaplamamız gerekmesin! Her şey yoluna girer, bütün hayatımız değişirdi. Olanca gücümüzle, doğacak çocuğumuza sevinebilirdik...» (s.159) Artık yaşadıkları ekonomik sıkıntı onları germeye başlar. Üzerine bir de çocuk eklenince sıkıntıları daha çok artar. Emma, günlerce ev arayışının ardında istediği gibi bir yeri bulamayınca depo olarak kullanılan bir yeri ev olarak kiralamaya karar verir;

Girdikleri yer eski mobilya dolu bir depo. Cep lambasının ışığı, örümcek ağlarıyla dolu tavanda eriyip gidiyordu. (...) Bak, sana bir şey göstereceğim. Şu arkadaki siyah duvarı görüyor musun? Tavana dek uzanan o duvarı. Onun üstüne çıkacağız.» (...) Yaklaştılar. Cep lambası daracık, duvara dayalı, dimdik tahta bir merdiveni aydınlattı. Hayır, sahiden ev merdiveninden çok, duvar merdivenine benziyordu. (...) Tavan neredeyse başlarına degecekti. Tünel gibi bir yere girdiler. (...) İki oda; aslında tek oda sayılırdı. Odayı ayıran kapı çıkarılmış, tavan kireçle beyaza boyanmıştı. Durdukları yer yatak odasıydı. İki yatak, bir dolap, bir de lavabo vardı odada. Başka şey yoktu, pencere bile... yapıyı sinemaya çevirmişler. Sinemanın salonu yatak odamızın kapısına kadar uzanıyor. Diğer odalar sinema salonu yapılıncaya yıkılmış.

Sadece şu iki oda kalmış geriye. Kimse bu odaların nasıl kullanılacağını düşünmemiş. Puttbreese burayı bulana kadar da, unutulmuş gitmiş. Deposundan yukarıya merdiven yapmış. Paraya ihtiyacı olduğundan, kiralamak istiyor şimdi.» (ss. 162-164)

Depo olarak kullanılan ve ev ile alakası olmayan bir yeri bütçelerine uygun olduğu için kırk marka kiralarlar. Orası için sadece kırk mark ödeyecek olsalar bile ekonomik olarak zorlanacakları günler kapıdadır. Bu yüzden Emma, hesaplı hareket etmeleri için giderler listesi hazırlar ve bu listeye uyum sağlamak için her ikisi de imza atar; Bu kâğıda imzalarını koyanlar, hiçbir koşulda, bu harcamalar dışında bütçeden para almamayı taahhüt ederler... Not: Bunun dışına çıkmak yasaktır!.. Berlin, 30 Kasım.” (ss.168-169) Romanın neredeyse bütün satırlarında bu ekonomik sıkıntı vurgulanmıştır.

Emma, doğum yapar ve Pinneberg'in hastanede onları beklediği an anlatıcı tarafından şu şekilde aktarılır;

Daha uzun bekleyemezdi artık. Başkalarından daha mı önemsizdi o? Kuzucuk onların karılarından daha mı önemsizdi? Lanet olsun! Ne aptalca, ne budalaca düşünceler bunlar. Onlara özel davranacak değiller ya! Ama, yine de olanca neşesi, olanca sevinci kaybolmuştu. Durduğu yerde kara kara düşünmeye başladı. Böyle gelmiş böyle gidecek. Yepyeni, parlak, güneşli günlere hasret duymak ne kadar boşmuş. Hayatları bugüne dek nasıl olduysa, bundan sonra da aynı olacak. Kendisi, Kuzucuk bu hayatı kanıksamışlardı, fakat bebekleri de mi kendileri gibi yaşamalıydı? (s.212)

Pinneberg, bebeğiyle bu hayatta nasıl tutunacağını bilemez. Bu sefilliği bebeği de mi çekecek diye düşünür. Bebeklerinin bu acımasız dünya için çok acımasız olduğuna inanır. Doğumdan sonra sigorta parasını alamadıkları için zor günler geçirirler. Pinneberg, para için sigorta müdürlüğüne gittiğinde anlatıcı onun halini şu şekilde betimler;

İşte, küçük adam Pinneberg buraya, daha hastane paraları kesildikten sonra kalan parayı bile bilmeden yüz ya da yüz yirmi mark istemeye gelmiş, koca salondan içeri girmişti. O koskoca "salonda alabildiğine küçülmüş, olduğu yerde kalakalmıştı. Pinneberg, dostum; sen yüz mark için koş dur, burada milyonlar dönüyor. Senin için onca mı önemli yüz mark? Bizim içinse hiçbir anlamı yok. Bu, hiç değeri yok anlamına gelmesin. Var kuşkusuz, birazdan göreceksin. Gerçi bu bina senin gibi küçük insanların ödentileriyle yapıldı, fakat şimdi bunları düşünmeye hakkın yok senin. Biz senin ödentini kesinlikle kanunlara uyararak kullanırız. Bundan emin ol. (s.226)

Fallada'nın küçük insan modeli, yukarı alıntıda Pinneberg figürü ile bir kez daha somutlaşmıştır. Pinneberg'in içindeki eziklik duygusu onu bu parayı almaktan geri koymaz. Çünkü ailece zor günler geçirmektedirler. Bu paraya çok ihtiyaçları olduğunu düşünen Pinneberg, onları yönetenlerin rahat yaşadıklarını kendisi gibi küçük insanların ise hep ezildiğini düşünür;

Denetleme Kurulu'na bir yazı daha yazacağım. Meselenin benim için kapanmadığını, derdimin salt para olmadığını, adamların olayı saptırdığını, düzeltilmesini isteyeceğim. 'Bize iyi davranmak zorundalar, insan gibi'...» diyeceğim. (...) Her yaptıklarına evet mi diyeceğiz yani? Sıcacık saraylarında, bolluk bereket içinde oturup bizi yöneten bunlar değil mi? Sonra da bizi yalancılıkla suçluyorlar. Hayır, buna izin vermeyeceğim, savunacağım kendimi, bir şeyler yapmalıyım!» (...) Daha fazla katlanamayacağımı. Her şeye boyun eğmek zorunda mıyız? Bizi ezmelerine, aşağılamalarına izin mi vereceğiz sürekli?» (s.233)

Pinneberg ve Emma ezikliğe dair yaptıkları konuşmadan sonra, Pinneberg, hükümetin bu tavrından dolayı onlara oy vermeyeceğini, Komünistlere oy vereceğini söyler. Çocuklarının rahatsızlanması üzerine Pinneberg, çocuğu hastaneye götürmek için işe geç kalır. Bu durum, onun iş yerinde sıkıntı yaşamasına neden olur. İş yerinde azar işiten Pinneberg, patronlarının kibrine ve aşağılamalarına dayanamaz ama elinde de bir şey gelmez. Mecburen susmak zorundadır.

Evde ekonomik sıkıntı giderek artar ve Emma'nın yaptığı yemeklere de laf etmeye başlar. Patates kızartmasının üzerine yumurta kırması evde büyük bir kavga nedeni olur. Pinneberg, ona "Biz milyoner miyiz?" (s. 275) diye bağırır. Ekonomik sıkıntılardan dolayı Pinnerberg ve Emma arasındaki ilişki bozulmaya başlar, evde sürekli gergin bir hava hakimdir. Hem evde hem de iş yerinde sıkıntılar artarak devam eder. Müşterileri bir şeyler almaları için zorlayan Pinneberg, bir müşterinin şikayeti üzerine işten kovulur. Evlerini kirasını ödeyemez hale gelirler ve bu yüzden iş yerinden bir arkadaşının dağda bir kulübesinde kalmaya başlarlar. İşsizlik parası ve Emma'nın el işleriyle kazandığı parayla geçinmeye çalışırlar. Mahalleden birisi, ona geceleri odun çalmayı teklif eder, ancak Pinneberg bunu doğru bulmaz ve teklifi reddeder. Kendisini çok kötü hissettiği için Emma, ona önceden kalan dikiş parasını gidip almasını söyler. Pinneberg, buna çok sevinir ve bir işe yaradığını düşünerek hemen gidip parayı alır, Eve dönerken bir vitrinin önünde oldukça eski ve yamalı kıyafetleriyle durur; "Pinneberg bir elbise mağazasının önünde durup vitrindeki aynada kendine baktı. Hiç de iyi bir görünümü yoktu. Çatıyı katranlarken pantolonu leke içinde kalmıştı, paltosundaysa renk namına bir şey yoktu. Ayakkabısı yamalar içindeydi." (s. 304) Oldukça kötü bir halde olan Pinneberg, halinden utanır ve bir an önce eve gitmek ister. Eve giderken Emma'nın siparişlerini almayı unuttur. Tekrara geri döner ama dükkânlar kapanmıştır. Bir mağazanın vitrinine burnunu dayayarak bakmaya çalışır. O anda yoldan geçen polis, ona "Burada durmayın." (s.310) diye bağırır. Pinneberg, polisi ona söyleyip söylemediğini anlamadığı için bakmaya devam eder ve polis, onu tekrar uyarır. Pinneberg de neden bakamayacağını sorgulayınca polis onu dövmeye başlar; Ve Pinneberg birden polisin, şık giyimli insanların, parlak vitrinin önünde, gerçeği olanca açıklığıyla kavradı. O buraya ait değildi artık. Kovulmuştu. Batmış, uçurumun içine yuvarlanmıştı bir kez. Şık giysiler... hepsi bir zamanlardı. İş, hayat güvencesi... Hepsi bir zamanlardı. İlerleme, umut... hepsi bir zamanlardı. Sefalet bir leke, her yerde kuşkulanan bir insan olmak demektir. (s.311) Polis bir yandan onu tartaklarken diğer yandan da hakaret içerikli cümleler sarf eder. Pinneberg, yaşadığı büyük üzüntü içinde evin yolunu tutar, ancak Emma'ya hiçbir şey anlatmak istemez. Emma, onun halini ve suskunluğunu görünce kötü bir şeylerin olduğunu anlar. Bunun üzerine de Pinneberg, her şeyi anlatır. Onlar, büyük bir üzüntü içinde birbirlerine sarılarak kulübelerine girerler.

Sonuç

Çağ romanları örneği sunan Hans Fallada, "Küçük Adama Ne Oldu Sana?" adlı romanında Almanya'nın sosyo-politik ve ekonomik anlamda oldukça sıkıntılı olduğu bir döneme ışık tutmuştur. Bu dönemin sıkıntıları, bir çağı etkilemiş ve bu sıkıntıların toplumdan bir temsilci seçilerek aktarıldığı eserler özellikle çağ romanları, dönemin popüler bir yazın türü olarak karşımıza çıkmıştır. Weimar Cumhuriyeti'nin ardından Nasyonal Sosyalizm dönemi, Almanya'da bir Führer devleti yaratmış ve bu devlet, Almanya'nın hem politik hem de ekonomik bağlamda giderek daha kötü bir hal almasına neden olmuştur. Weimar Cumhuriyeti'nin ve Nasyonal sosyalizmin neden olduğu bütün sıkıntıları yaşamak zorunda kalan Hans Fallada, hükümeti direkt eleştirmeden kaleme aldığı yapıtlarıyla dikkatleri üzerine

çekmiş ve yaşadığı, gözlemlediği sıkıntıları figürlerine de yaşatmıştır. Gündelik hayatlardan yola çıkarak bu gündelik hayatların arka planındaki sıkıntıları daima günce tutmuş ve vurgulamıştır. Daha çok bireysel bir sorunu ele alıyormuş gibi bir izlenim yaratsa da aslında Fallada, bu bireyselliğin arka planındaki toplumsal sıkıntıyı her zaman hissettirmiştir. O, hükümetten çekindiği için bir konuyu direkt ele almaktansa göndermelerle üzeri kapalı bir biçimde aktarmayı tercih etmiştir. İncelediğimiz romanda da yazarın asıl amacı dönemin Almanya'nı gözler önüne sermektir. Ama bu çağ sorununu direkt ele alırsa yazarlığı ve kendisi için büyük bir sıkıntı çıkacağı, Almanya'dan sürülmek zorunda kalacağı için yazar, bu sıkıntıları Pinneberg ve Emma figürlerinin ekonomik sıkıntıları ve dışlanmaları ile vermeye uygun görmüştür. Sürekli mücadele etme ve hayata tutunmaya çalışma, Fallada'nın diğer yapıtlarında olduğu gibi bu romanında da baskın bir konu olarak karşımıza çıkmış ve figürlerin mücadelesi oldukça net bir biçimde verilmiştir.

Çağ romanlarında figürler ya da ana figür, özellikle sosyal bir sınıfın temsilcisi olarak var olurlar. Fallada'nın söz konusu romanında da Pinneberg, küçük insan modelini somutlaştırırken aynı zamanda bu sınıfın da bir temsilcisi olur. O, dönemin şartlarını somutlaştıran bir figür olarak bu şartların bir taşıyıcısı ve o sınıfın bir temsilcisi olarak görülebilir. Emma ve Pinneberg figürleri ile Almanya'nın içinde bulunduğu kötü duruma maruz kalan insanlara göndermede bulunulmuştur. Ekonomik sıkıntılar, hayatta kalabilme savaşı, bir yere tutunmaya çalışma, dürüstlükten vazgeçmeden toplumda var olabilme mücadelesi Pinneberg ve Emma figürleri ile somutlaştırılmıştır. Figürlerin yaşadığı sıkıntılar, Almanya'da yaşanan sıkıntıların bir yansımasıdır. Çift üzerinden ekonomik krizin varlığı romanda oldukça sık vurgulanmıştır. Her şeye ve herkese rağmen dürüstlükten ve şereften vazgeçmeyen çift, bu davranış biçimiyle örnek birer vatandaş rolü çizmişlerdir. Yaşadıkları sorunlar, dönem Almanya'sında oldukça yoğun görüldüğü için Fallada da bu yoğunluğu bir çiftin evliliği ile vermeye çalışmıştır. Almanya'nın sosyal ve tarihsel panoramasını başarılı bir biçimde çizen roman, küçük insan modelini net bir şekilde gözler önüne sermiştir.

Kaynakça

Antalič, O., (2019). Vergleich der Romane von Hans Fallada und Vicki Baum, Thomas Bata University in Zlin Fakulty of Humanities.

Brylla, W., (2018). Memoiren in Romanform. Zu Hans Falladas Gefängnistagebuch 1944, Orbis Linguarum vol. 52/2018, DOI: 10.23817/olin.52-14, (<https://orcid.org/0000-0003-0840-3333>) Uniwersytet Zielonogórski.

Fallada, H. (2003). *Küçük Adam Ne Oldu Sana?*, (Çev. Senar Yıldız), Oda Yayınları, Umut Matbaacılık, İstanbul.

Genç, Hatice, (2022). “Çağ romanı (Zeitroman) kavramına dair genel bir değerlendirme”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, ss. 782-794. s.26 (Şubat)

Gögebakan, T. (2004), *Tarihsel Roman Üzerine*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Gögebakan, T. (2007), Günter Grass’ın Yengeç Yürüyüşü Adlı Yapıtında Gerçeklik ve Kurmaca, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum.

Fallada, H. (1967). *Wie ich Schriftsteller wurde*. In: Fallada, Hans: Gesammelte Erzählungen. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, S. 278-319, hier S. 300, S. 310 [Hervorhebung im Original], içinde; Brylla, W., (2018). Memoiren in Romanform. Zu Hans Falladas Gefängnistagebuch 1944, Orbis Linguarum vol. 52/2018, DOI: 10.23817/olin.52-14, (<https://orcid.org/0000-0003-0840-3333>) Uniwersytet Zielonogórski.

Frei, N. (2005). *Führer Devleti, 1933-1945 Nasyonal Ssoyalist Egemenlik*, Politikus Yayınları, İzmir

Walther, P. (2018). Hans Fallada Die Biographie, Aufbau Taschenbuch Verlag, Berlin.

Theater Schloss Marbach (Hrsg.), Spielzeit 2018/2019 Heft 1, Hans Fallada Kleiner Mann – was nun?, Rudolph Druck.

NAXÇIVAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU XALQ ŞEİRİNDƏ TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR VƏ DİNİ OBRAZLAR

Elxan YURDOĞLU-MƏMMƏDOV¹

Özet

Şifahi xalq ədəbiyyatı bir xalqın milli kimliyinin tarixin dərin qatlarından bugünə kimi gəlib çıxmasında böyük rol oynayır. Bu mənada folklor öz mətnlərində sadəcə milli dəyərləri, adət-ənənələri, yaşayış tərzini, hiss və duyğuları deyil, həmçinin folkloru yaradan xalqın tarixi şəxsiyyətlərini və inanc sistemində rol oynayan dini xarakterlərini də bədii obraz şəklində yaşadır. Bu obrazları daha çox dastan və nağıllarda, əfsanə və rəvayətlərdə, qismən lətifələrdə görürük. Buna baxmayaraq folklorun şeir qanadında, nəzmlə yaranan nümunələrdə də tarixi şəxsiyyətləri, dini xarakterləri görmək mümkündür.

Bu cür obrazların Naxçıvan və Şərqi Anadolu xalq şeirində də özünəməxsus yeri və rolu vardır. İstər Naxçıvandan, istərsə də Şərqi Anadolu bölgəsindən toplanan şeirlə yaradılan folklor janrlarında, xüsusilə bayatılarda, ağılarda, nəğmələrdə, aşıq yaradıcılığının ayrı-ayrı janrlarında, bəzi hallarda hətta dastanlardakı şeir parçalarında həmin obrazlarla qarşılaşırıq. Beləliklə iki qardaş ölkənin qonşu və sərhəd bölgələrində yaranan folklorun şeir qanadından yola çıxaraq bölgədə qədim dövrlərdə yaşamış tarixi şəxsiyyətlər və dini obrazlar haqqında bilgi əldə edirik. Eyni zamanda tarixin axışı zamanı müxtəlif dövlətlərin ortaq xalqları sayılan iki bölgənin folklor lirikasında oxşar və fərqli məqamları müəyyən edə bilirik.

Məqalədə də məhz Naxçıvan və Şərqi Anadolu bölgələrindən toplanan xalq şeirində yer alan tarixi şəxsiyyətlər və dini xarakterlər araşdırılmış, ortaya qoyulmuş, yeri və önəmi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Şərqi Anadolu, folklor, şeir, obraz, tarixi şəxsiyyət, dini xarakter.

Naxçıvan və Doğu Anadolu Halk Şiirinde Tarihi Şahsiyetler ve Dini Karakterler

Özet

Halk edebiyatı bir toplumun milli kimliğinin tarihin derinliklerinden günümüze kadar gelip çıkmasında büyük önem taşıyor. Bu bakımdan halk edebiyatı kendi metinlerinde sadece milli değerleri, örf ve gelenekleri, yaşam biçimini, duygu ve düşünceleri değil, aynı zamanda folkloru yaradan halkın tarihi şahsiyetlerini ve inanç kültüründe rol üstlenen dini şahsiyetlerini de edebi imge şeklinde yaşıyor.

¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun icraçı direktoru,

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com

Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Naxçıvan Bölümü, Güzəl Sanatlar, Dil və Edebiyat Enstitüsü başkan yardımcısı, doç.dr.

Bu imgeleri sıklıkla destan ve masallarda, efsane ve rivayetlerde, kısmen fıkralarda görüyoruz. Bunların dışında halk edebiyatının şiir kanadında, nazımla yaranan örneklerde de tarihi ve dini şahsiyetleri görmek mümkündür.

Bu tür imgelerin Nahçıvan ve Doğu Anadolu halk şiirinde de kendine özgü yeri ve rolü vardır. Gerek Nahçıvandan, gerekse Doğu Anadolu yöresinden derlenen şiirle olan halk edebiyatı örneklerinde, özellikle manilerde, ağıtlarda, türkülerde, aşıkların farklı türlerinde, bazı durumlarda destanlardaki şiir parçalarında sözügeçen imgelerle karşılaşıyoruz. Böylelikle iki kardeş ülkenin komşu ve sınır bölgelerinde yaranan halk edebiyatının şiir kanadından yola çıkarak bölgede eski zamanlarda yaşamış tarihi şahsiyetler ve dini karakterler hakkında bilgi elde ediyoruz. Aynı zamanda tarihin akışı zamanı farklı devletlerin ortak halkları sayılan iki bölgenin halk şiirinde benzer ve farklı detayları belirleyebiliriz.

Makalede de bizzat Nahçıvan ve Doğu Anadolu bölgelerinden derlenen halk şiirinde yer alan tarihi ve dini şahsiyetler araştırılmış, yeri ve önemi ilgi odağı haline getirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Nahçıvan, Doğu Anadolu, folklor, şiir, imge, tarihi şahsiyet, dini karakter.

In Nakhchivan and Eastern Anatolia Folk Poetry Historical Personalities and Religious Images

Abstract

Folk literature is of great importance in the emergence of the national identity of a society from the depths of history to the present day. In this respect, folk literature not only keeps national values, customs and traditions, lifestyle, feelings and thoughts alive in its texts, but also the historical figures of the people who created the folklore and religious figures who play a role in the culture of belief in the form of literary images.

We often see these images in epics and fairy tales, legends and rumors, and partly in anecdotes. Apart from these, it is possible to see historical and religious figures in the poetry wing of folk literature and in the examples created by verse.

Such images have a unique place and role in Nakhchivan and Eastern Anatolian folk poetry. We encounter the images mentioned in the examples of folk literature with poetry compiled from both Nakhchivan and Eastern Anatolia, especially in manis, laments, folk songs, different types of lovers, and in some cases in pieces of poetry in epics. Thus, we obtain information about historical figures and religious characters who lived in the region in ancient times, starting from the poetry wing of the folk literature created in the neighboring and border regions of the two sister countries. At the same time, we can identify similar and different details in the folk poetry of the two regions, which are considered to be the common peoples of different states at the time of history.

In the article, the historical and religious figures in the folk poetry compiled from the Nakhchivan and Eastern Anatolian regions were investigated, and their place and importance became the focus of attention.

Keywords: Nakhchivan, Eastern Anatolia, folklore, poetry, image, historical personality, religious character.

Türk xalqlarının bir çox ortaq dəyərləri vardır ki, onlar həmin xalqların yaratdıqları folklor mətnlərində özünü qoruyub saxlamışdır. Zaman etibarıyla xalqların milli-mədəni kökləriylə aradakı məsafə böyüdükcə, qloballaşan dünya milli kimliyini qorumağa çalışan xalqların dəyərlərini deqredasiyaya uğratmağa çalışsa da, bütün xalqlar bu məhvedilmə qarşısında ciddi bir duruş sərgiləməyə çalışırlar. Xüsusilə türk xalqları daha əzmkarlığı, mübarizliyi ilə bu mənada seçilir. Milli dəyərləri qorumağın ən əhəmiyyətli yolu isə xalqların yaratdığı şifahi ədəbiyyatlarına qayıdış və təbliğdən keçir. Dünya nizamının super güc dövlətlər tərəfindən davamlı yenilənməyə çalışıldığı, coğrafi sərhədlərin dəyişdirilməsi cəhdləri nə qədər günümüzün reallığına çevrilsə də, bu, pozulmaq istənən nizam türk xalqlarının müstəqil dövlətlərinin sayının artımına təsir etməsi baxımından yaxşı mənada maraqlıdır.

Dünyada bu cür proseslərin həyata keçirilməsindəki məqsədlərdən biri də xalqları milli kimliyindən uzaqlaşdırmaqdır. Buna baxmayaraq Azərbaycan və Türkiyə geosiyasi mövqe baxımından supergüclərin iştahını qabartsa da, əldə olunan iqtisadi və siyasi nailiyyətlər həmin iti dişlərin yemini çevirməyəcəyini nümayiş etdirir. Bunun üçün iqtisadi və siyasi güclə birlikdə elmi və mədəni gücün də rolu böyükdür. Bu mənada iki ölkə folklorunun qarşılıqlı öyrənilməsi birlik və bərabərlik təbliğatına dəstək ola bilər. Çünki romantizmin nəzəriyyəçisi Şleqel qeyd edir ki, “lirik poeziya qəlbin daxili dünyasını, onun hissələrini, sevinc və iztirablarını təsvir edir. Lirik nümunədə şairin ifadə etdiyi intim və real nəsnələr onun özünün əhvalı kimi təqdim edilir; bu onun ruhunun canlı məhsuludur” (Yusifli, 2019: 26). Şairi də xalq kimi düşünsək, burada xalqın ruhunun canlı məhsulu ifadəsini də işlədə bilərik. Yuxarıdakı fikri dəstəkləyən daha bir sitatda deyilir ki, “Mədəniyyəti, onun ayrı-ayrı elementlərini qavrayıb dərk etmək digər məqamlarla yanaşı, arxetip simvollarına müraciət etməklə başa düşülə bilər, bu da milli arxetipik nümunələrə söykəndikdə, dünyanın milli obrazların köməyi ilə dərk olunmasına şərait yaradır” (Tağısoy, 2019: 25).

Azərbaycanın Naxçıvan və Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsinin folklor mətnlərini qarşılıqlı şəkildə öyrənmək, xüsusən də xalq şeirinin oxşar və fərqli cəhətlərini araşdırmaqda məqsədimiz də məhz bu dəyərlərin ortaq bir tarixi keçmişə mənsub olduğunu ortaya qoymaqdan ibarətdir. Folklorşünas alim Azad Nəbiyevin məşhur geneoloji nəzəriyyə kontekstindən mövzuya baxış da aktual mövqe qazanır. Onu da nəzərə alaq ki, “XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycanda dünyanın yeni nizamının formalaşmasına aparan qloballaşma, oxşar mədəni dəyərlərin dünyəvi dəyərlərdəki yeri ilə bağlı ciddi və səmərəli tədqiqat istiqamətlərinin yaranmağa başladığı bir vaxtda dünya mədəni dəyərləri içərisində oxşar dəyərlər, onların mənşəyi, yaranma və yayılma məsələlərinin öyrənilməsi də yenidən gündəmə gəldi. Türk xalqları folklorunu yeni istiqamətdə öyrənməyə imkanlar verən yeni nəzəri baxış kimi Azərbaycan ictimai və elmi fikrində mühüm hadisədir” (Nəbiyev, 2009: 5). Belə olan təqdirdə Azad Nəbiyevin fikrinin davamı kimi dediyi “Oxşarlıq, eynilik, bənzərlik dünya elmini iki yüz ildən artıqdır ki, düşündürür. Cəmiyyətdə oxşar insanlar olduğu kimi, mədəni dəyərlər içərisində də oxşar əhvalatlar, sujetlər, motivlər, əsatir və əfsanələr də mövcuddur. Bu oxşarlıqlar uzun zaman kəsində dünya antropologiya, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya,

psixologiya və ən nəhayət folklorşünaslıq elmlərinin də diqqətini cəlb etmişdir. Bu oxşarlıqların öyrənilmə tarixində onları xalqların tarixi qohumluq əlaqələri, mədəni-tarixi iqtibas, etnopsixoloji görüşlər və sairə bağlı izah edən məktəblərin adı bu gün də öz nüfuzunu saxlamaqdadır” (Nəbiyev, 2009: 11).

Naxçıvan və Şərqi Anadolu xalq şeirində tarixi şəxsiyyətlərin və inanc sistemində təsir gücünə malik olan dini xarakterlərin bu iki bölgənin xalq şeiri nümunələrindəki yeri və önəmini araşdırmaqla xalqların eyni milli ideologiya ətrafında mənəvi bağlarla birləşməsinə təkan vermək olar. Çünki elmlər doktoru Elnarə Akimovanın da dediyi kimi “Bu gün ədəbiyyat daha çox simvolların dili ilə danışmağı tərcih edir. Tarixə dönüş, mifolojiyə meyil, irreal aləmlər, fantastik dünyalar, fəvqəltəbii qüvvələrin aparıcı olması... Xalq daha çox mənəvi dəyərlərin qürubunu bədii mətnlərində obrazlaşdırır və dəyərlərə baxışı dəyişən, ailə bağları qırılan, cəmiyyətə, doğulduğu məkana özgüləşən fərdin problemlərini qabartmaq, saxta əxlaqi qaydalara, sosial normalara qarşı çıxmaqla fərqli bir dünyagörüşdən çıxış edir” (Akimova, 2019: 6). Bu istiqamətdə adıçəkilən bölgələrdən toplanmış xalq şeiri nümunələrində bədiiləşən tarixi şəxsiyyətlərdən, həmçinin ilkin və sonrakı dövr inanc sistemində rol oynayan dini obrazlardan bir vasitə kimi istifadə etmək mümkündür. Bunun üçün də xalq şeirindəki həmin obrazların istər Naxçıvanda, istərsə də Şərqi Anadoludakı nümunələrdə bədii əksini nəzərdən keçirək, onların xalqın milli düşüncəsində və inanc sistemində oynadığı rola və tutduğu yerə diqqət edək. İlk olaraq Naxçıvandan toplanmış folklorun nəzmlə yaranan nümunələrdə həmin obrazların hansı səviyyədə yer aldığına göz gəzdirik.

Əvvəlcə tarixilik baxımından bir mənbəyə, fakta dayanmayan buna baxmayaraq yaşanmış bir hadisənin açılmasında iştirak edən “Apardı sellər Saranı” əfsanəsinə mövzumuz baxımından yanaşaq. Bu əfsanədə adıçəkilən obrazların qeyd olunduğu şeir parçası var. Bu şeirdən yola çıxaraq belə bir sual da adamı düşündürür: Sara, yaxud Xançoban tarixi şəxsiyyət kimi götürülə bilərmi? Biz düşünürük ki, xalq heç vaxt tarixilik və faktlılıq etibarıyla var olmayan adları öz mətninə gətirib onu bədiiləşdirməz, obrazlaşdırmazdı. Xalqın yaratdığı onun müşahidələrinə, təcrübələrinə, yaşadıklarına dayanır. Sadəcə bəzi folklor mətnlərini müxtəlif elmlərlə qarşılıqlı şəkildə öyrənmək lazımdır. “Apardı sellər Saranı” əfsanəsi də, mahnısı da bu aspektdən ciddi şəkildə öyrənilmək üçün açıq qalan mövzudur. Çünki folklorşünas akademik Muxtar Kazımoğlu da yazır ki, “Tarixi şəxsiyyətin həyatı ilə bağlı müəyyən ştrixlər xalqın təsəvvüründə qabaqcadan hazır olan hər hansı obrazın canlandırılmasında yardımçı element funksiyası daşıyır, obraz tarixi faktdan yox, tarixi fakt obrazdan asılı olur (Kazımoğlu 2019: 10-11). Bu fikrə dayanaraq tarixi faktın – yəni yaşanmış bir hadisə, Arpaçayının aşib-daşması, selin Saranı alıb qaçması faktıdır və o faktın tarixləşərək folklor mətninə daxil olması bir-birini sevmə Sara və Xançobandan asılıdır:

Gedin deyın Xançobana,

Gəlməsin bu il Muğana.

Muğan batıb nahaq qana,

Apardı sellər Saramı,

Bir alagözülü balamı (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 44).

Bu hadisə ilə bağlı naxçıvanlıların yaddaşında “Çay qızı” (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 56-58) əfsanəsi də var ki, bir hadisəylə bağlı bir neçə əfsanənin, ayrıca mahnının olması obrazların tarixiliyindən söz etməyə imkan verir. Eyni nəğməyə Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsinin Ərzurum, Kars, Ərdahan bölgələrində də rast gəlinməsi təbiidir. Çünki Arpaçay

Türkiyənin bu bölgələrindən də keçir. İkincisi isə, qarşılıqlı köçlər, mədəni mübadilələr nəğmənin Naxçıvandan Şərqi Anadoluya, yaxud əks istiqamətdə də keçərək oxunmasına şərait yaradır. Bu cür “Oxşarlıqların meydana çıxmasını yeni kontekstdə araşdırmaq, mədəni dəyərlərimizin bu istiqamətdə öyrənilməsi dünya, eləcə də türk xalqları folklorunu tamamilə fərqli baxımdan tədqiqatlara cəlb etməyə imkanlar açır” (Nəbiyev, 2009: 13). Muxtar respublikanın müxtəlif bölgələrindən toplanmış bayatılarda tarixi şəxsiyyətlərdən olan Koroğluya da rast gəlinir. Belə ki, xalq qəhrəmanı, tarixdə Cəlalilər üsyanına başçılıq etmiş biri kimi tanınan Koroğlu və onun atası Alı kişi bir bayatıda dilə gətirilir. Sevən aşıq yarın cəfasını çəkməkdə özünü Koroğlu obrazında təqdim edir:

Əzizim Alı mindi,
Düratı Alı mindi.
Koroğlu tək mən də
Yar, qadan alım indi (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 353).

XIV əsr görkəmli Azərbaycan şairi Nəsiminin obrazı isə bayatı söyləyicisi tərəfindən qafiyə sisteminə uyğunlaşdırılaraq təqdim edilir. Buna baxmayaraq Nəsimi şeirin mənə tutumunda boşluğu doldurmur, əksinə həm də bir aşıq kimi şeirdə mənəyə əlavə poetik və mənəvi güc qatır:

Mən aşığam Nəsimi,
Ustadımdı Nəsimi.
İnsan qəlbi bir sazdı,
Nə taxtası, nə simi (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 370).

Dastan yaradıcılığında da mövzumuzla bağlı bəzi tarixi obrazlarla qarşılaşırıq. Məsələn, Naxçıvandan toplanmış “Ziyad və Şövkət” dastanında tarixi şəxsiyyət kimi Səfəvilər dövlətinin ikinci ən böyük hökmdarı olan Şah Abbas adı şeirə gətirilir:

Qadan gəlsin mən qarının canına,
Onu uydurublar dünya malına.
Sən gedərsən Şah Abbasın yanına,
Oğul, mən dərdinə əlac eylərəm (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 470).

Tarixdə var olan bir çox şəxsiyyətlərin, xüsusən şairlərin adı Naxçıvandan toplanmış “Əmrah” dastanının ikinci ustadnaməsində qarşımıza çıxır:

Hafizü, Nəvai, Füzuli, Cami,
Şeyx Sədi, Hilali, Ürfi, Nizami.
Dünya, səndə gəşt eyləyib tamamı,
Firdovsi tək nəzmi dürr-əfşan hanı?

Hanı Molla Pənah, bivəfa cahan,
Təxəllüsü Vaqif, nəzmi dürr-əfşan.
İndi eyləmişən xak ilə yeksan,
Tapmaq olmaz o kamalda can, hanı? (Naxçıvan Folk. Ant., 2011: 432).

Tarixi şəxsiyyətlərdən fərqli olaraq, dini obrazların da Naxçıvan folklor mətnlərində üstün bir mövqedə olduğunu görürük. Naxçıvandan toplanmış üzərliksalma mərasimlərində oxunan nəğmələrdə yaradanın obrazı ilə qarşılaşırıq:

Üzərliksən havasan,
Mın bir dərdə davasan.
Çıxdım uca bir dağa,
Çox yalvardım Allaha.
– Dedi nədir, biçarə?
– Dedim dərdimə çarə.
– Dedi məməli üzərlik,
Dibi kölgəli üzərlik.
Dər, sal, oda çatlasın,

Yaman gözlər partlasın (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 88).

Folklor mətnlərinin əksər janrlarında qarşımıza çıxan Allah obrazı heyvandarlıqla məşğul olan kəndlinin də üz tutduğu ilahi obrazdır. Dua mahiyyətli misraların yer aldığı bir saya nəğməsində Allah obrazına müraciət diqqəti cəlb edir:

Təkəmi yaradan, Allah,
Tükünü daradan, Allah.
Kim təkəmə pay versə,
Saxla bələdan, Allah (Naxçıvan Folk. Ant., 2011: 244).

Sayaçı sözlərində qarşımıza çıxan digər dini xarakter isə Adəm peyğəmbərdir. Bəşəriyyətin atası olan Adəm peyğəmbər obrazına bir başqa sayaçı sözündə bu cür rast gəlirik:

Saya gəldi gördünüz?
Salam verdi, aldınız?
Saya kimdən qalıb?
Adəm atadan qalıb.
Adəm ata gələnnən bəri
Dünya biryat olannan
Şişdiyimiz öyəşdi (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 304).

Üzərliklə bağlı başqa bir nəğmədə Məhəmməd peyğəmbəri (s.ə.s.), həzrəti Əlini, onun övladları İmam Hüseyin və İmam Həsəni müşahidə edirik:

Çıxdım uca bir dağa,
Çağurdım Əli ağa.
Dedi, nədi a bala?
Dedim dərdimə dava.
Dedi, üzərlik sal ocağa (Naxçıvan Folk. Ant., 2011: 60).
Yaxud:
Üzərliyi əkibdir,
Həsən, Hüseyin, Mustafa.

Qadasını savıbdır,

Məhəmməd Əli Mustafa (Naxçıvan Folk. Ant., 2011: 60-61).

Həyatının bütün mərhələlərində inanc və düşüncə sisteminə bağlı olan xalqın ovsunlarında da poetik vüsətlik diqqəti cəlb edir. Hətta həmin ritmik poetiklikdə də dini obrazlar öz yerini tapır. Xalq öz ovsunlarında kiminsə boğazı gələndə islam müqəddəslərinə üz tutub bu şəkildə oxuyur:

Allah, Məhəmməd, Əli,

Ya İmam Hüseyin...

Gecə gəlmisən, gecə get,

Gündüz gəlmisə, günüz get (Naxçıvan Folk. Ant., 2011: 79).

Həzrəti Əlinin obrazını laylalarda da anaların dilində görmək mümkündür:

Layla dedim adıva,

Əli yetsin dadıva.

Əli dadıva yetəndə

Məni də sal yadıva (Naxçıvan Folk. Ant., 2011: 312).

Naxçıvanın Ordubad bölgəsi zəngin adət-ənənələri, xalq mərasimləri ilə həmişə seçilmişdir. Xüsusilə Novruz bayramı ilə bağlı icra edilən “Xanbəzəmə mərasimi” var. Həmin mərasimdə biz başqa bir dini obraza rast gəlirik. Mərasimin əvvəlində meydanı dövrəyə alan adamlar pəhləvan ortaya gələndə xorla nəğmə oxumağa başlayırlar və o zaman pəhləvan islamın ən məşhur igidlərindən birinə oxşadırlar:

İki iyid çıxdı meydana,

İkisi də bir-birindən mərdana.

Həzrəti Həməzə pirimiz,

Aradıq tapdıq bir-birimiz (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 98).

Novruz bayramı günlərində Ordubad rayonundakı bu mərasimdə meydana çıxan pəhləvanlar bir-birinə hərbə-zora gəlmək üçün qarşılıqlı şəkildə rəcəl deyərtilər. Həmin deyişmə zamanı dini obrazla qarşılaşırlar:

Kərbəlada var ələmim,

Çərxi-fələkdədi mənim qəmim.

Əbülfəz Abbasdı mənim köməyim,

Qüdrətin varsa gəl, meydanə (Naxçıvan Folk. Ant., 2012: 90).

Dini obrazlardan Xızır peyğəmbəri Naxçıvan folklor mətnlərində daha çox müşahidə edirik. Səməni halvası bişirilən zaman mərasim yerinə yetiriləmiş və bu zaman qız-gəlinlər oxuyarmışlar. Onların oxuduqları şeirin bir bəndində deyilir:

Səməni Xızır üçündür,

Qaymağı qızım üçündür (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 104).

Xızır peyğəmbər “Xıdır Nəbi” mərasimində daha çox poetikləşib. İnsanlar inanmışlar ki, onların hazırladıqları qovuta gecə Xızır – Xıdır Nəbi gəlib əlini basacaq, onlar götürüb dadına baxacaq. Çətinlikdən, darlıqdan qurtuluş inancı kimi Xızır ilə bağlı mərasimin keçirilməsində nəğmələr də oxunarmış ki, o nəğmələrdə biz Xızır, Xıdır, Xıdır-İlyas obrazına rast gəlirik:

Xıdır Xıdır deyərlər,
Xıdırə çörək verərlər.
Mən Xıdırın nəyiyəm,
Ayağının nalıyam (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 105).

Ümumiyyətlə dini obrazlar baxımından peyğəmbərlərin üstünlük təşkil etdiyini söyləyə bilərik. Bu mənada Süleyman peyğəmbər daha çox mətnlərdə özünü göstərir. “İl yarası ovsunu”nda Süleyman peyğəmbər obrazı bu şəkildə mətndə yer alıb:

Həzrəti Süleyman möhürünü
Yaxasından nalladım,
Çəkdim yaxasından,
İl yarasından (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 114).

Ayrı-ayrı dini obrazlara bayatılarda da rast gəlirik. Naxçıvandan toplanmış bayatı nümunələrində İmam Rza, Əbülfəzl-Abbas, Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) Həzrəti Əli, Nuh peyğəmbər, hətta Allahın dörd böyük mələkləri də qarşımıza çıxır. Qeyd etdiklərimizə nümunə kimi aşağıdakı bayatıları göstərə bilərik:

Aşiq irza sənindir,
İmam Rza sənindir.
Qalsan kənizin ollam,
Getsən irza sənindir (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 330).

Armud ağacı nəli,
Dibi yaşıl xəlçəli.
Göydən bir səda gəldi,
Ya Məhəmməd, ya Əli (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 340).

Qızıl gül üç gün açar,
Üç yarpaq, üç gül açar.
Çağırısan Əbülfəzi,
O yaxşı müşkül açar (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 349).

Burda yatan Nuhudu,
Nişanəsi çoxudu.
Bunu yazan kişilər
Bəlkə gəlib oxudu (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 374).

Əzrayıl eşikdədir,
Durubdur keşikdədir.
Əzrayıla çox yalvardım,
Bunun balası beşikdədir (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 393).

Bildiyimiz kimi müəllifləri bəlli olan şeirlər vardır ki, aşıq yaradıcılığı olduğundan folklor nümunələri hesab olunur. Naxçıvan aşıq mühitinin dəyərli nümayəndələrindən biri olan, Şahbuz rayonunun Aşağı Qışlaq kəndində doğulan Aşıq Molla İsmayılın “Üçünə” qıfılbəndində Allah, Nuh və İbrahim peyğəmbərlərin adına rast gəlirik:

Allah peyğəmbərə göndərdi salam,

Onların şəninə oxur kim kəlam?

Beş ulu peyğəmbər, dəftəri-ələm,

Biri Nuhdı, bir İbrahim, üçü nə? (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 425).

Həmin aşığın “Qaldı” qoşmasında isə İsmayıl peyğəmbərlə yanaşı İsrafil, Əzrayıl kimi müqəddəs mələklər dilə gətirilib:

Nə İsrafil kimi suru çalasan,

Nə Əzrayıl təkin canlar alasan.

Nə İsmayıl tək fəqir olasan,

Divanım, kitabım, nə isə qaldı! (Naxçıvan Folk. Ant., 2010: 426).

Aşıq Qurbani dastanında Qurbani ilə Aşıq Yadigar deyişirlər. Bu deyişmənin bir bəndində Qurbani sazı sinəsinə basıb deyir:

O şeytandır tapa bilmədi imanı,

O Ömərdir bəyənmədi sübhani.

Cənabi Cəbrayıl gəldi gətirdi Qurani,

Peyğəmbərdir açdı, oxudu Qurani (Naxçıvan Folk. Ant., 2011: 415).

Gördüyümüz kimi həm Cəbrayıl mələyi, peyğəmbər əfəndimiz (s.a.s.) və islamın ilk dörd xəlifəsindən biri olan həzrəti Ömər in obrazı deyişmənin açılışında poetikləşdirilib.

Naxçıvan xalq şeirində olduğu kimi Şərqi Anadoludan toplanmış nəzm nümunələrində də kifayət qədər tarixi şəxsiyyətlərə və dini xarakterlərə rast gəlirik. Bəzi hallarda hətta bu nümunələrin eynilik təşkil etdiyini görə bilirik. Bu da təsadüfi deyil. “İki qardaş xalq və dövlət olan Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəni irs nümunələrinə, tarixi izlərə münasibətdə yalnız harmoniya, ortaq dəyərlər və birgə sahiblik mövcuddur. Heç şübhəsiz ki, bütün dünyada Azərbaycan və Türkiyə qədər tarixi, mədəniyyəti və ümumilikdə taleyi eyni olan başqa bir nümunə tapmaq çətindir. Tarixin müxtəlif dövrlərində siyasi sərhədlər fərqli olsa da, Qafqaz və Anadolu türkləri eyni dəyərlərin, eyni mədəni, dini, tarixi irsin sahibi və daşıyıcılarıdır. Tarixən Böyük Səlcuq dövlətinin süqutundan sonrakı dövrlərdə Şərqi Anadolunun Qafqaza yaxın bölgələrində yerləşən oğuz türkləri danışmaq tərzinə, dialektinə və oğuz boylarının üstünlük təşkil etdiyi əraziyə görə daha çox Azərbaycanla bağlı olmuşlar. Şərqi Anadoluda İqdir, Qars, Ərdahan, Ərzurum, Ərzincan, Van, Ağrı bölgələrində yaşayan türklər Azərbaycanla bağlı, bu regiondan köçmə və ya eyni tayfa-boyların təmsilçiləri olmuşlar” (Həbibbiyli, 2022: 8-9). Uzun illərdir ki, Türkiyədə yaşayan Azərbaycan əsilli professor Aygün Attarın “Tarihtən günümüze Türkiyədə yaşayan Azərbaycan türkləri” kitabında yer alan aşağıdakı fikirləri bu eyniliyi anlamaq baxımından maraqlıdır. A.Attar yazır: “Ərzincanın Kemah, Ağrının Daşlıçay, Vanın Ərciş ilçələrində yaşayanların danışmalarında Azərbaycan dilinin ləhcələri dominantlıq edir. Ərzincanın Kemah ilçəsinin Tanköy kəndinin sakinləri Şərur mahalının Danyeri kəndindən, İqdirin Aralık ilçəsi və Yaycı kəndləri isə Şərurun eyniadlı kəndlərindən köçənlərin varisləridir. Bu kimi nümunələri Türkiyənin qeyd etdiyimiz digər vilayətlərinin hər birində görmək mümkündür” (Attar, 2013: 8). Belə olan halda isə yaranan

folklor nümunələrinin bənzərliyindən və bu nümunələrdə yer alan tarixi və dini obrazların oxşarlığından rahat şəkildə söz açmaq olar.

Tarixi şəxsiyyətlərin dilə gətirildiyi xalq şeiri nümunələrində aşiq yaradıcılığından bir nümunə gətirmək istərdik. Belə ki, ötən əsrin əvvəllərində ermənilərin Şərqi Anadolu vilayətlərində həyata keçirdikləri soyqırımları zamanı türklərə rəhbərlik etmiş komandirlərdən biri olan Halit Paşanı bir aşiq şeirində obraz olaraq müşahidə edirik:

Halit Paşa der ki, durmayın atın,
Düşmanın da kökü kesilsin bütün,
Bözulmüş ordusu kaçıyor, tutun (Yakıcı, 2013: 261).

Başqa bir türküdə – nəğmədə həm dini, həm də tarixi şəxsiyyət olan Veysel Qarani obrazı dilə gətirilmişdir:

Rumdan şamadek aşiq olduğum
Yemen ellerinde Veysel Karani,
Allahın habibi dostum dediği
Yemen ellerinde Veysel Karani (Yakıcı, 2013: 275).

Şərqi Anadolunun bəzi bölgələrində xalq qəhrəmanı, eləcə də xalqın ulu öndəri nənəni yaradıcılığında personaj olaraq istifadə edilmişdir. Həmin tarixi şəxsiyyətlərdən biri olan Koroğlu, müasir Türkiyə dövlətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürk ninnilərində obrazlaşaraq bu şəkildə dilə gətirilir:

Yükseğinde Koroğlu kayası,
Engininde Bolu ovası,
Ninni, ninni Kemal duası,
O da bize himmet etsin ninni (Çelebioğlu, 1995: 49).
Ərzurumdan toplanmış bir nənənidə isə Əbdürrəhman Qazini görürük:
Çoruk bu ellerin yazı,
Yayılr ördeği kazı,
Erzurumda Abdurrahaman Gazi,
Ondan bize himmet ola,
Nenni taş bebeğim nenni (Çelebioğlu, 1995: 79).

Ərzincanın kəramət sahibi insanlarından biri olmuş Tərzi babanı da ninni söyləyən analarımız, nənələrimiz obraz səviyyəsində poetik dillə təqdim etmişdir:

Yola gider yolcu baba,
Dervişler giyerler aba.
Erzincanda Terzi baba,
Ondan bize himmet ola,
Ninni taş bebeğim ninni (Çelebioğlu, 1995: 80).

Türkü kimi dillərdə söylənilən başqa bir aşiq şeiri nümunəsində də dini obrazlar çoxluq təşkil edir. Maraqlıdır ki, Şah İsmayıl Xətayiyyə aid olan bu şeir nümunəsi Şərqi Anadolu bölgəsində bir çox bölgəsində türkü kimi söylənilməkdədir:

Şahım Hayber kalasını yıkarken,

Nice yezit helak oldu bakarken.

Muhammet Miraca ol dem çıxarkən

Turnalar, Aliyi görmediniz mi (Yakıcı, 2013: 276).

Burada haqqında bəhs edilən və durnalardan xəbər alınan peyğəmbərimizin əmisi oğlu həzrəti Əlidir. Dini obrazların folklor mətnlərinə daxil olması məsələsində bir fikir diqqəti cəlb edir. Professor doktor Erman Artun özünün “Anonim türk folklor edebiyatı nazmı” kitabının girişində qeyd edir ki, “Bütün ilkel toplulukların edebiyatlarında şiir önce mitolojik kimlikle başlar, daha sonra dini kimliğe bürünür” (Artun, 2012: 1). Yəni bunu belə də anlamaq olar ki, xalqın ilkin dünyagörüşündə əvvəlcə mifik düşüncədən doğan hadisələr şeirləşər, sonrasındakı isə bu ənənə inanc sisteminə – dini etiqada təsir edərək onu da öz aurasına daxil edər.

Naxçıvan folklor mətnlərində olduğu kimi Şərqi Anadoludan toplanmış lirik nümunələrdə də dini obrazlar tarixi obrazlarla müqayisədə üstünlük təşkil edir. Şərqi Anadolu nümunələri içərisində “katar manilər” vardır ki, bu şeir şəklində hər hansı bir mövzu sujetli olaraq dilə gətirilir. Lakin şeirin bütün bəndləri bayatı janrı tələbləri çərçivəsində söylənilir. Bu katar manilər bəzən hətta 40 bəndi belə keçə bilər. Hamımızın Qurani-Kərimdən bildiyimiz Həzrəti İbrahim oğlu İsmayılı Allah qurban kəsməsi hadisəsi bir qatar manidə poetikləşdirilmişdir. Bu nümunədə dini xarakterlərdən Həzrəti İbrahim, Həzrəti İsmayılın obrazları bol-bol qarşımıza çıxır. Nümunənin birində oxuyuruq:

Seher yelleri esmez,

Kuruban yayın basmaz.

İbrahim urdu bıçağı,

İsmaili hiç kesmez (Kaya, 2021: 82).

Yaxud digər manidə İbrahim bıçağının İsmayılın boynunu kəsməməsi və bu sədaqətin qarşılığında göydən bir qoçun enməsi və qurban olaraq qoçun kəsilməsi sujeti özünü göstərir. Bu zaman da biz ata-oğlu peyğəmbərlərin obrazını görürük:

İbrahim anda şad oldu,

Gam gönlünde yad oldu.

İsmaile inen koç

Üç yüz batman et oldu (Kaya, 2021: 84).

Başqa bir layla nümunəsində yenə həzrəti İsmayılı görürük:

Hu der de gider idim (ninni)

Zikrullah eder idim (ninni)

İsmail peygamberin (ninni)

Devesin güder idim (ninni) (Özergin: 1975, 408).

Dini obrazlara nümunə olaraq adı dillərdə dastanlara çevrilmiş Yusif peyğəmbərlə Züleyxanı da göstərə bilərik. Toplanmış bir bayatda biz sevgililərin bir-birinə Yusif-Züleyxa kimi qovuşma arzusunda olduqlarını anlarıq:

Adilem maviş dura,

Bülbül gül savuştura.

Yusuf Züleyha gibi

Hak bizi kavuştura (Kaya, 2021: 99).

Şərqi Anadolu da toplanmış nənnilərdə də dini obrazların dilə gətirildiyi nümunələr kifayət qədərdir. Burada layla söyləyən nənə, ana öz övladını islam dininin müqəddəs şəxsiyyətlərinə tapşırır, onlara əmanət edir, onlar kimi haqqa sadıq olmağa çağırır. Buna görə də biz həmin nənnilərdə Məhəmməd peyğəmbəri (s.a.s.), həzəti Əlini, İmam Həsəni, İmam Hüseyini, peyğəmbərin qızı Fatimeyi-Zəhranı, islamın ilk müəzzini olan Bilalı və başqalarını görürük:

Tutulmaz güneşin dalı nenni,
Sorulmaz yoksulun halı nenni
Tanrının aslanı Ali nenni.

Kendimi ipe asayım nenni,
Bilmem ki, kime küseyim nenni.
Kerbelada Hasan-Hüseyn nenni

Kaşları var çatma-çatma nenni,
Kadir Mevlam gel unutma nenni.

Muhammedin kızı Fatma nenni (Kaya, 2021: 369).

Ana əgər övladı qızdırsa müqəddəs qadınlara layla çalırmiş kimi övladına layla deyir, oğlandırsa kişi müqəddəslər kimi düşünür. Yaxud həmin müqəddəs insanların adını çəkməklə övladını onlara oxşadır, onlar kimi olmalarını arzulayır. Beləliklə də dini obrazlar kataloqu genişlənmiş olur. Hətta bu cür nənnilərdə biz Hacı Bayram Veli, Hacı Bektaş, Elvan Çelebi, Pir Hamdullah və bu kimi kərəmət sahiblərinin də adına rast gəlirik.

Türkiyə şifahi xalq ədəbiyyatında laylaların (nənnilərin) fərqli şəkilləri də vardır ki, buna nenni-tekerlemələri göstərə bilərik. Layla-yanılmaclar kimi anladığımız bu nümunələrdə də dini obrazlar çoxluq təşkil edir. Başqa bir ninni-ilahidə biz həm peyğəmbər əfəndimizi, həm onun babasını, atası Abdullahı, anası Əminəni də dini hadisələrdən bildiyimiz və folklor mətnlərinə daxil olan obrazlar kimi müşahidə edirik (Çelebioğlu, 1995: 44-46).

Xıdır peyğəmbər də Şərqi Anadolu xalq şeirinin düzgülərində qarşımıza çıxır:

Ekmek Hıdırın, su Hıdırın,
Yiyin-için kudurun (Kaya, 2021: 477).

Başqa bir düzgü nümunəsində Adəm peyğəmbər, oğlanları Habil və Qabil obrazı xalq dilinin potikası ilə təqdim edilir:

Adem baba ekti ekini,
Cebrayil kesti kökünü.
Peygamber bunun vekili
Verelim Muhammedə salavat.

Habil ekti, Kabil biçti,
Çütcü Musa cütün koştı.
Evlat alıb tohum saçtı

Verelim Muhammede salavat (Özen, 1987: 281-282).

Şərqi Anadolu xalq lirikasının tapmaca nümunələrində obraz yaradıcılığı da diqqəti cəlb edir. Şeirə yaradılmış tapmaca nümunələrinin açmasında – cavabında dini obrazlar özünü göstərir. Məsələn iki fərqli tapmacaya və onların elə şeir kimi verilən cavablarına baxaq:

Hoş gəldin bayraktar başı,	Hoş bulduk bayraktar başı,
Gözüməndə akıttın yaşı.	Gözüməndə akıttım yaşı.
Peygəmbər Medinəyə giderkən	Peygəmbər Medinəyə giderkən
Kim idi bayraktar başı?	Ebubekir idi bayraktar başı (Başgöz, 1995:

356).

Eli kamçılı boz atlı	Eli kamçılı boz atlı
Gezən kimdir gəl xəbər ver	Hızır dedəm gezmədi mi
Dörd kitabın beş yerini	Dörd kitabın beş yerini
Yazan kimdir gəl xəbər ver	Muhammed Ali yazmadımı (Başgöz, 1995:

358).

Naxçıvan və Şərqi Anadolu xalq şeirindəki tarixi şəxsiyyətlər və dini obrazlar haqqında araşdırmanın nəticəsində gəldiyimiz bir qənaət vardır. Belə ki, Naxçıvanda yaranan folklor nümunələrində tarixi şəxsiyyətlərin obrazına daha çox rast gəldiyimiz halda Şərqi Anadolu xalq şeirində dini obrazların üstünlük təşkil etdiyini görürük. Sivilizasiyalararası əlaqələr barədə tədqiqatlar aparən Ərəstu Həbibbəyli bu qənaətə gəlir ki, “dünya ölkələrinin tarixində qonşu xalqların və ölkələrin bir-birinə qarşılıqlı təsiri qaçılmazdır. Həmsərhəd ölkələr və qonşu xalqlar tarixi zaman kontekstində həm insanların müxtəlif səbəblərdən miqrasiyası, həm mədəniyyətlərin qovuşması, həm dini müxtəliflik və adət-ənənələrin fərqliliyi baxımından biri digərində öz izlərini saxlayır. Bu mənada ölkələrin hazırkı siyasi xəritədəki sərhədləri ilə mədəni irs xəritələrinin cizgiləri üst-üstə düşür, müxtəlif ölkələrin hüdudları daxilində “mədəni və etnik anklav” və ya səpələnmiş şəkildə özünü göstərir” (Həbibbəyli, 2022: 8). Bu səpələnməyə tədqiqatımız boyu da şahid olduq. Həmçinin eyni nümunələri, oxşar obrazları, xüsusilə xalq qəhrəmanları baxımından bənzərlikləri araşdırmanın nəticəsi olaraq müşahidə etdiyimizi deyə bilərik. Maraqlıdır ki, XXI əsrə kimi bu cür qarşılıqlı tədqiqatlar, demək olar ki, aparılmayıb. Aparılmadığı üçün də bizim araşdırmada nəzərdə tutduğumuz hədəfə çatmaqda attığımız hər addım yeniliyi ilə seçilir.

Gəldiyimiz ümumi qənaətə görə deyə bilərik ki, hər iki bölgənin xalq şeirində həm dini, həm də tarixi şəxsiyyətlərin obrazı ilə qarşılaşırıq. Bu obrazların çoxluq olaraq oxşarlığı Naxçıvan və Şərqi Anadolu bölgəsinin tarixən yaxınlığı, bura insanların işə eynilik təşkil edən inanc sistemində və tarixi keçmişə sahib olduğunu deməyə əsas verir.

Ədəbiyyat

1. Akimova, Elnarə, (2019), Tarixin sonunu inkar edən daha bir il, Bakı, Azərənəşr.
2. Artun, Erman, (2012), Anonim türk halk edebiyatı nazmı. Adana, Karahan.
3. Attar, Aygün; Şimşir, Sebahattin, (2013), Tarihten günümüze Türkiyede yaşayan Azərbaycan türkləri, Ankara, Berikan.
4. Başgöz, İlhan, (1993), Türk bilmeceleri - I cilt. Eskişehir, Kültür Bakanlığı yayınevi.
5. Çelebioğlu, Amil, (1995), Türk ninnileri hazinesi, İstanbul, Kitabevi.
6. Həbibbəyli, Ərəstü, (2022), Anadolu da Azərbaycan türklərinin izləri, Bakı, Azərənəşr.
7. Kaya, Doğan, (2021), Türk dünyası anonim halk şiiri, Ankara, Akçağ.
8. Kazımoğlu, Muxtar, (2019), Unudulmaz ədəbiyyatşünasın unudulması, Bakı, Azərənəşr.
9. Naxçıvan folklor antologiyası. 3 cildə. I c., (2010), Naxçıvan, Əcəmi.
10. Naxçıvan folklor antologiyası. 3 cildə. II c., (2011), Naxçıvan, Əcəmi.
11. Naxçıvan folklor antologiyası. 3 cildə. III c., (2012), Naxçıvan, Əcəmi.
12. Nəbiyev, Azad, (2009), Oxşar dəyərlərin gen qaynağı – geneoloji nəzəriyyə, Bakı, Elm və təhsil.
13. Özen, Kutlu, (1987), Divriği köylerinde “ekin selavatlama” və “kaba yele qarşı gitme” törenləri, Ankara, Kültür və Turizm Bakanlığı Mifad Yayınları.
14. Özergin, Kemal, (1975), Ninniler, TFA, Temmuz, XVI cild, İstanbul.
15. Tağısoy, Nizami, (2019), Anar nəsri: motiv və arxetiplərin interpretasiyası, Bakı, Azərənəşr.
16. Yakıcı, Ali, (2013), Halk şiirinde türkü, Ankara, Akçağ.
17. Yusifli, Cavanşir, (2019), Lirik mətnin identifikasiyası, yaxud operativ mətn modeli, Bakı, Azərənəşr.

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНДАҒЫ ҚАЛА АТАУЛАРЫНЫҢ ТҮРКІЛІК НЕГІЗДЕРІ

Zhantas ZHAKUPOV¹

Аңдатпа

Ұлы Жібек жолы тарихының басталуы Қытай елінің тарихымен байланысты екені, оның Қытай елі тарапынан тартылғаны белгілі. Соған орай дереккөздерде ханзу тілінде жазылып, аталып кеткен түркілік қала атаулары көп кездеседі. Алайда түркілер жеріне Жібек жолы келгенде, жер-су атаулары, қала атаулары қалыптасып қалған болатын. Қытай деректерінде бұл атаулар иероглифпен берілді де, соған сай фонетикалық ерекшеліктермен аталды. Мысалы, түркі атауы Баркөл – Баликунь, Тұрпан – Тулуфань. Түркі географиялық нысандарын ханзу тілінде жеткізуде айтылу-жазылуын өздеріне ыңғайлап қысқарту үрдісі де бар. Мысалы, Қашқардың орнына – Хаш, Үштұрпанның орнына – Уш, Іленің орнына – Инин (И бірінші дыбысын алған түрі, ал «нин» - ханзуша «тыныштық, мамыражай»), Шершеннің орнына – Цемо (це – түпнұсқаның бірінші буынын алған түрі, «мо» - ханзуша «аяқталу») атауларын орнықтырған. Сондай-ақ Шыңжаң аймағында қосарланған атаулар пайда болған, мұндай атаулар Жібек жолы бойындағы түркілік қалаларға да тиесілі. Олар Қытай географиясында ресми түрде ханзу сөзімен белгіленген: Яркенд – Шачэ, Керия – Юйтянь, Қарашар – Яньци, Қарғалық – Ечэн т.б. Тіпті кейбір атаулардың қайсы бұрынғы, қайсы кейінгі екені де шатастырыла бастады. Мысалы, кейбір мамандар Тұрпан ойпатындағы Пішэн мен Шаньшань, Қотандағы Керия мен Юйтянь, сондай-ақ Қарашар мен Яньци деген атаулардың қатарласып жүргелі бір жарым мың жылдай болғанын айтады. Жібек жолының түркі кеңістігіне кіруі алдымен Қытайдағы түркі аумақ Шыңжаң өлкесімен байланысты. Бұл аймақтағы Жібек жолы бекеттері болған қалалар саны, ойконимдерді қамтымай, тек астионимдерді ғана алсақ, шамамен 20-дай болады. Бұл жолы осы астионимдерді қарастырамыз. Бұл атауларды зерттеу Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде «Ұлы Жібек жолының топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» мақсатты қаржыландыру бағдарламасымен жүзеге асырылуда.

Кілт сөздер: Түрік, Ұлы Жібек Жолы, Қытай, жер-су аттары.

¹ Prof. Dr., L. N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, zhan.zhak58@gmail.com

Büyük İpek Yolu Üzerindeki Şehir Adlarının Türkçe Kökenleri

Özet

Büyük İpek Yolu'nun tarihi başlangıcının Çin ile bağlantılı olduğu bilinmektedir. Bu konuda kaynaklarda Han dilinde yazılmış ve zikredilen birçok Türk şehir ismi bulunmaktadır. Ancak İpek Yolu Türklerin topraklarına gelince yer ve şehir adları oluşmuştur. Çin kaynaklarında bu adlar hiyerogliflerle verilmiş ve buna göre fonetik özelliklerle adlandırılmıştır. Örneğin Türkçe adı Barkol Balıku'n'dur, Turpan Tulufan'dır. Han dilinde Türkçe coğrafi nesnelere telaffuz ve imlalarını kısaltma eğilimi de vardır. Örneğin, Khaşhar - Khash yerine Uşturpan - Uş yerine, İle - İnin yerine (İ'nin ilk sesini alan form ve Han'da "nin" - "sessizlik, barış") Shershen - Tsemo yerine (tse aslının ilk hecesini alan biçimdir, Han'da "mo" - "bitiş") kurulmuştur. Sincan'da da çift isimler ortaya çıktı, bu tür isimler İpek Yolu üzerindeki Türk şehirlerine de ait. Çin coğrafyasında resmi olarak Han kelimeleri ile tanımlanırlar: Yarkend-Shache, Keriya – Yutian, Kharashar – Yanzi, Khargalyk – Yechen, vs. Örneğin, bazı uzmanlar, Turan ovasında Pishan ve Shanshan, Hotan'da Keriya ve Yutian, ayrıca Kharashar ve Yanzi adlarının yaklaşık bir buçuk bin yıldır yan yana var olduklarını belirtiyorlar. İpek Yolu'nun Türk bölgesine girişi, öncelikle Çin'in Türk bölgesi, Sincan bölgesi ile ilişkilidir. L. N. Gumilov'un adını taşıyan Avrasya Ulusal Üniversitesi'nde yürütülmektedir. "Bilgi ışığında Büyük İpek Yolu'nun yer adlarının incelenmesi" projesi kapsamında gerçekleştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk, Büyük İpek Yolu, Çin, yer-su adları.

Turkish Origins of City Names on the Great Silk Road

Abstract

It is known that the beginning of the history of the Great Silk Road is connected with the history of China, which was contracted by China. In this regard, there are many Turkic city names written and mentioned in the Han language in the sources. However, when the Silk Road came to the land of the Turks, names of places and cities were formed. In Chinese sources, these names were given in hieroglyphs and were accordingly named with phonetic features. For example, the Turkic name Barkol is Balikun, Turpan is Tulufan. There is also a tendency to shorten the pronunciation and spelling of Turkic geographical objects in the Han language. For example, instead of Khashkhar – Khash, instead of Ushturpan – Ush, instead of Ile – Inin (the form that took the first sound of I, and "nin" - "silence, peace" in Han), instead of Shershen – Tsemo (tse is the form that took the first syllable of the original, "mo" - "ending" in Han) were established. Double names have also appeared in Xinjiang, such names also belong to Turkish cities along the Silk Road. They are officially designated in Chinese geography by the Han words: Yarkend-Shache, Keriya – Yutian, Kharashar – Yanzi, Khargalyk – Yechen, etc. Even some names began to confuse which ones were earlier and which ones were later. For example, some experts note that the names Pishan and Shanshan in the Turan lowland, Keriya and Yutian in Khotan, as well as Kharashar and Yanzi have existed side by side for about one and a half thousand years. The entry of the Silk Road into Turkic space is primarily associated with the Turkic region of China, Xinjiang region. The number of cities that were Silk Road stations in this region, if we take only astyonyms, not including oikonyms, is about 20. This time we will consider these astyonyms. The study of these names is carried out at the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov within the program of targeted financing "Study of the toponymy of the Great Silk Road at the junction of sciences".

Key words: Turkish, Great Silk Road, Chinese, place-water names

Кіріспе

Жалқы есім қоғамда болып жатқан барлық өзгерістерден көрініс береді, тарихи реалийлерді жинап сақтайды. Олар, негізінен, тілдің көне қалпынан бастап көрініс береді.

Ұлы Жібек жолы тарихының басталуы Қытай елінің тарихымен байланысты екені, оның Қытай елі тарапынан тартылғаны белгілі. Соған орай дереккөздерде ханзу тілінде жазылып, аталып кеткен түркілік қала атаулары көп кездеседі. Алайда түркілер жеріне Жібек жолы келгенде, жер-су атаулары, қала атаулары қалыптасып қалған болатын. Қытай деректерінде бұл атаулар иероглифпен берілді де, соған сай фонетикалық ерекшеліктермен аталды. Мысалы, түркі атауы Баркөл – Баликунь, Тұрпан – Тулуфань. Түркі географиялық нысандарын ханзу тілінде жеткізуде айтылу-жазылуын өздеріне ыңғайлап қысқарту үрдісі де бар. Мысалы, Қашқардың орнына – Хаш, Үштұрпанның орнына – Уш, Іленің орнына – Инин (И бірінші дыбысын алған түрі, ал «нин» - ханзуша

«тыныштық, мамыражай»), Шершеннің орнына – Цемо (це – түпнұсқаның бірінші буынын алған түрі, «мо» - ханзуша «аяқталу») атауларын орнықтырған. Сондай-ақ Шыңжаң аймағында қосарланған атаулар пайда болған, мұндай атаулар Жібек жолы бойындағы түркілік қалаларға да тиесілі. Олар Қытай географиясында ресми түрде ханзу сөзімен белгіленген: Яркенд – Шачэ, Керия – Юйтянь, Қарашар – Яньци, Қарғалық – Ечэн т.б. Тіпті кейбір атаулардың қайсы бұрынғы, қайсы кейінгі екені де шатастырыла бастады. Мысалы, кейбір мамандар Тұрпан ойпатындағы Пішэн мен Шаньшань, Қотандағы Керия мен Юйтянь, сондай-ақ Қарашар мен Яньци деген атаулардың қатарласып жүргелі бір жарым мың жылдай болғанын айтады (Мурзаев, 1974: 274). Тарихқа жүгінсек, Жібек жолы келгенде, түркі атаулары қалыптасып үлгерген болатын.

Ұлы Жібек жолының түркі кеңістігіне кіруі алдымен қазіргі Қытай халық республикасына қарайтын түркі аумақ Шыңжаң автономиялық аймағымен байланысты. Бұл аймақтағы Жібек жолы бекеттері болған қалалар саны, егер ойконимдерді (елді мекен атаулары) қамтымай, тек астионимдерді (қала атаулары) ғана алсақ, шамамен 20-дай болады. Осы қала атауларын топонимикалық тұрғыдан талдап көрейік. Этимология тұрғысынан айқындауды қажет ететін атауларды ғана талдауға тартқанды жөн көрдік.

Баркөл. 1735 жылдан бастап ресми түрде қытайша жазылып географиялық картаға, мемлекеттік құжаттарға *БаЛикунь* деп таңбаланған. Ұлы Жібек жолының түркі аумақтан өтетін бір бекеті. Қазір Қытай Халық Республикасы Шыңжаң ұйғыр автономиялық ауданының Құмыл аймағына қарасты әкімшілік-аумақтық бөліктің атына ие болған. Теріскейінде Моңғолия, оңтүстігінде Құмыл қаласының өңірі және батысында Санжы Дүңген автономиялық облысының Мори Қазақ автономиялық ауданымен шектеседі. *Баркөл* – біріккен сөз: *бар+көл*. Көл атауы трансонимденіп ойконимге айналған. Бұл атаудағы *көл* сыңары төркіндетуді қажет етпейді, ал *бар* сыңары көне түркілік заманға сілтейді. *Бар* сөзі *бай* сөзімен мағыналық бір өрісте тұрғаны байқалады. Түркі тілдерінің тарихи фонетикасында *р/з/й* дыбыстық ауысулары белгілі. Осыған сүйенсек, «баркөл» суы, табиғи ресурстары мол көл, бай көл деген мағынаны білдіреді деуге негіз бар. Қашқари сөздігінде «бар» сөзінің «үлкен» деген мағынасы да бар екені көрінеді (Қашқари, III, 1998: 207). Сонда бұл – әлемге белгілі Байкал көлімен аттас болып шығады.

Тұрпан (қытайша *ТуЛуФан*) – әлемде Өлі теңізден кейінгі екінші орын алатын ойпат, шөлдегі жазира атауы. Ойпат атауынан қала атауына ауысқан. Ұлы Жібек жолында үлкен бекет болған жер. Қазіргі Қытай елінің Дунхуань аймағында. Бұл аймақтың көне ұйғырлар жері болғаны белгілі. Осы аймақтан 40 шақты көне түркі мәтінінің табылуының өзі бұл астионимнің түркі сөзі екенін нақтылай түседі. Атау *тұр* және *пан* деген екі компоненттен тұрады. *Тұр* морфемасы – етістік-есім синкреттенген гомогенді түбір, *пан* морфемасы туралы екі тұрғы бар: біріншісі – мұның қосымша морфема екендігі, екіншісі мұның түбір морфема екендігі туралы. Көне түркі сөздігінің II Қосымшасында *-pan (-pän)* көсемше формасы бар екендігі баяндауышпен мезгілдес немесе бұрынғы шақты білдіретіндігі, бұл формамен жасалған етістіктер соңғы емес баяндауыштың және оралымның басты мүшесі қызметін атқаратындығы туралы айтылады (*sub k ögürän, ot kögürän, jorju baripan, sub ičirän, jaš jerän*) (ДТС, 660). Көсемшенің заттануы бейімсіз екенін ескерсек, *Тұрпан* атауының *пан* бөлігін қосымшаға жатқызу қисынға келмейді. Сондықтан мұны дербес түбір морфема қатарынан іздеуге тура келеді.

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігінде», Қашқари сөздігінде (Қашқари, 1998: 301) тұра сөзі «бекініс, қорған» деген мағынада қолданылады (ДТС, 587). Э. Мурзаевтың сөздігінде *тұр* сөзінің «орын, жер» деген мағынасы бар екені көрсетіледі (Мурзаев, 84: 408) *Тұр* сөзінің көне түркі тілінде де, қазіргі түркі тілдерінде «мекен ету, тіршілік ету» мағынасы бар. Атаудың *пан* бөлігін түркінің *маң* сөзімен байланыстырамыз. Түркі тілдері фонетикасында **п/б/м** дыбыстық ауысуы – қалыпты құбылыс, бұл, әсіресе, қазақ тіліндегі қосымшалардың айтылуынан анық көреміз: *-мен, -бен, -пен* көмектес септігі; *-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* есімше жұрнағы т.б. Маңның мағынасы «төңірек, айнала, жер» дегенді білдіреді (ҚТӘС, 11; 63). Махмұт Қашқари сөздігінде *MAN* сөзі Ман қышпақ тіркесімен беріліп, Оғыз өлкесіндегі бір жердің аты деп түсіндіріледі (МҚ, III, 1998: 219). Көне түркі сөздігінде де осы мәні көрсетілген (ДТС, 335). Қазақстанда Маңғыстау өлкесінің атауы да осы төркіндес. Анадолы түрік тілінің мағлұматтары «*тұрпан*» киелі жер, шөлдегі жазира (оазис) деген мағынаны білдіретінін көрсетеді (<https://eksisozluk.com/turfanda--132006>).

Сөйтіп, *Тұрпан* атауы – көне түркінің біріккен сөзі, географиялық терминдерден құралған, «шөлде адамдар тұратын төңірек, бекіністі жер» деген мағынадағы атау. Анадолы түріктерінің жазира, киелі жер деуінің уәжі де осы мағынасынан келіп шығады: шөлде адамдар жазира жерде ғана тұрақтап мекен ете алатыны, ондай жер киелі жер болатыны өзінен-өзі белгілі.

Тұрпан атауын қазіргі Қазақстанның Жетісу облысы Жаркент ауданындағы бір ауылдың атына айналғанын да ескерте кетейік.

Қашқар (қытайша – *Хаш*) – Қытайдың батысында Памир тауының етегінде, Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы аумағында орналасқан, Ұлы Жібек жолының үлкен бекеті, әлемге танымал сауда орталығы болған көне қала. Шыңжаң топонимикасындағы ең бір көне атау болып саналады. Э. Мурзаев Қаш таулары деген сөз Птоломейде де бар екенін, сондай-ақ санскрит, қытай, араб, тибет дереккөздерінде кездесетінін, Марко Поло *каш, хаш, хаси, гар, каскар* деп әр түрлі транскрипциямен бергенін жазады (Мурзаев, 1974: 289).

Қала атауы кейін өзенге берілген: *Қашқардария* дейтін өзен бар.

Бұл сөздің этимологиясы жайлы мынадай пікірлер бар: Қашқарда түрлі-түсті кірпіштен салған ғимараттар көп, атау да осы түрлі-түсті кірпіштерден келіп шыққан (Бичурин, 1829 ж.); бұл сөз байлық, молшылық дегенді білдіреді (Риттер, 1869 ж.); қытай деректері Н.А. Бичуриннің пікірін қолдайды (Шуй Пун-хао, 1945 ж.), (Мурзаев, 1974: 289).

Қашқар сөзі – екі сыңардан тұратын біріккен сөз: *қаш+қар*. *Қаш* (қыпшақ тобында *қас*) пішінді сөз Махмұт Қашқарида төрт рет кездеседі, олардың мағыналары мынадай: 1. Көздің үстіндегі қас; 2. Ақ не қара түсті мөлдір тас (минерал, нефрит, ДТС, 431); 3. Қас, қабақ, бірдененің шегі, жиегі, жар қабағы; 4. Қаш өгүз – Хотан қаласының екі жағынан ағатын екі өзен бар: Үрүң қаш өгүз – Ақ тас өзен, сол жерде мөлдір ақ тас болғандықтан, өзенге де сондай ат берілген. Қара қаш өгүз – Қара тас өзен, ол жерден таза қара тас шығады. Бұл тастар бүкіл дүниеде тек осы жерде ғана болады (МҚ, III, 1998: 212). Сирек қолданылса да, қырғыз, түркімен тілдерінде *қаш* деп тасты, әзірбайжан тілінде қымбат, бағалы тасты атау бар. Шыңжаң қазақтары говорында асыл тасты *қас тас* деп атайды. «Жарқабақ» мағынасын да ескеру қажет, алайда кез келген тауда жарқабақ бола беретінін ескерсек, топонимді жасауға бұл мағына жанама ғана әсер етіп тұрғанына

көз жетеді. Қашқар атауы Махмұт Қашқаридің 4-түсіндірмесінің үлгісімен жасалған деп санаймыз. Осыған орай *-қар* сыңарының мағынасын анықтаймыз. *Қар* сөзінің көне түркіде екі түрлі мағынасы бар екені байқалады:

- біріншісі – «биік, тау, қыр» деген мағына, мұның ностратикалық сипаты бар. В. М. Иллич-Свитыч (Иллич-Свитыч, 1971: 340-342) араб тілінде қара «жеке дара тұрған шың, жартас, төбе»; көне египетте қыр – төбе, жота, шың, жартас; монғол тілінде хар – «жал», «биіктік»; үндіеуропалық тілдердің иран тобында – гар, гора – «құз», «тау», «асу», «бел; »түркі тілдерінде қар/ғар/гар «тау қыраты», «тау жотасы» деген ортақ мағыналары бар екенін көрсетеді. Э. Мурзаев мұны топонимикалық айғақтармен дәлелдей түседі (Мурзаев, 1984: 120; 139).

- екіншісі – «қорған, бекініс, қамал, қала» деген мағынаны білдіреді. Мұны чуваш тілін зерттеуші Г.Е. Корнилов дәлелдейді (Корнилов, 1971: 165-168). Сондай-ақ қыпшақ тобы мен қарлұқ тобында *а*-ның *о*-ға, *о*-ның *а*-ға ауысып тұратынын ескерсек қазақ тіліндегі *қоршау*, *қорған* сөздерінің *қар/ғар* сөзімен түбірлес екенін байқаймыз. Сөйтіп, Қашқар сөзінің соңғы бөлігі қар түбірінің осы мағынасына тоқтаймыз. Өйткені қала, қорған атауы тарнонимденіп оронимге айналған. Мұны түрік тарихшысы Кадір ТУЃ мақаласындағы баяндаулар да қолдайды, автор: «Шығыс Түркістанның қалаларының бірі Қашқар қаласы әр кезеңде Срикиртати, Санкритте Хуан Цанг деп әр түрлі аттармен аталды. Ол Диван-ы Лұғат'ут Түрікте Орду-кент деп жазылған. Қашқар атауына этимологиялық тұрғыдан қарайтын зерттеушілер парсының Каши (кали) сөзіне -гер жұрнағы жалғанып, Қашы-гер; плиткалы қала немесе кестелі қала дегенді білдіреді дегенді айтты. Ислам географтарының еңбектерінде Қашқар, Қашқар, Қашар деп жазылған», - деген лингвистикалық дерек келтіреді де, Қашқар тарихын қала ретінде бастайды (Кадір, 2020: 401-416).

Демек, Қашқарды «қас тастан салынған қала» деп ұғамыз. Кейін бұл белгілі бір аймақ атауына айналған.

Керия (қытайшасы – Юйтянь) – Такла-Макан шөлінің ең күнгейінде Кунь-Лунь тауларымен шектесетін жердегі құм арасындағы жазирада орналасқан қала. Бұл қалада, негізінен, ұйғырлар тіршілік етеді. Қала туралы алғашқы жазбалар Хань әулеті биілігі кезіне (б.д.д. 225 – б.д. 220 жылдар) қатысты. Сол жазбалардың өзінде мұның елді мекен екендігі айтылады. Ұлы Жібек жолы бойындағы тірек бекеттердің бірі болған. Интернет мәліметтерінде қазіргі Керия қаласынан 170 шақырым жерде Tangzubasti деген шағын қоныста ұйғыр мен ханзулардан айқын ерекшеленетін 100-ден отбасыдан құралған тұрғындар бар екені көрсетіледі. Бұлардың көне тұрмыс-салтты әлі де сақтап келе жатқан көрінеді, ең бастысы – оларды көбіне «керия» тайпасы деп атайды екен (<https://www.advantour.com/rus/china/keriya.htm>).

Э. Мурзаев Шығыс Түркістан топонимдеріндегі бір ерекшелік қала атауларының трансономденіп өзен аттарына айналатындығын айтады (Мурзаев, 1974: 277). *Керия өзенінің* аталуында да осындай ерекшелік бар.

Э. М. Мурзаев *Керия* атауын араб тілінде «кент, қала» деген мағынаны білдіретін *карья* сөзімен байланыстырады (Мурзаев, 1974: 290).

Керия сөзі екі морфемнан тұрады: *кер+ия*. Демек, бұл атаудың негізгі мағынасын *кер* түбірінен іздейміз. Бұл сөздің түркілік негізі Махмұт Қашқари сөздігінен табылады. Диуан Лұғат Түрік сөздігінде мұның етістік мағынасы беріледі: созу, керу,

бөгет, тосқауыл салу, тұйықтау деген мағыналары бар (ДТС, 300). Б. Бияров кер сөзінің түс атауын білдіретін сын есім екенін ғана көрсеткен (Бияров, 131).

Телғожа Жанұзақ кер сөзі туралы мынадай мәліметтер береді: «... осы күнгі түркі-монғол тілдерінде *кір* тұлғасының (балшық, шалшық, лай көзі) мәнін береді деген пікірлері бары белгілі. Біздің байқауымызда, *кер* сөзі түркі тілдерінің кейбірінде «тау», «қыр», «биік» мәнінде қолданылып, әуел бастағы *қар*, *қыр* сөздерінің дыбыстық өзгеріске түскен түрі болса керек. Оны қырғыз тілінде сақталған *керүү* – «тау басы немесе биік тау етегі» деген географиялық терминнен анық көреміз. Бұл сөзбен түбірлес манси, коми тілдеріндегі *керас* – «жартас», «өзеннің тік жағасы» сөзінің бары мәлім» (Жанұзақ, 2010: 106-107).

Қазақ тілінде аяқ алып жүргісіз иленген, жабысқақ лайлы топырақты *кер саз* деп атау да бар екенін ескере кетейік.

Біз *кер* сөзін етістік-есім түйісуі бар синкретті түбір деп есептейміз. Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде *керман* сөзін *кер* түбірінің «қоршау» қимыл есімінің мағынасын беретінін көрсетіп, мұның J. Nemet, M. Räsänen, G. Doerfer еңбектерінде баяндалатынын айтады. Соған орай және басқа да көптеген ғалымдардың тұжырымдарына сүйене отырып *керман* сөзінің мынадай мағыналарын анықтайды: бекініс, қамал, қорған. Монғол тіліне енгенде бұл түркі сөзі қала, шахар деген мағынаны иеленгені көрсетіледі. Славян, угор тілдеріне де қыпшақ тобынан керемь (бекініс), карман (қамал) түрінде енгені жөнінде де мағлұмат бар (ЭСТЯ, V, 1997: 52-53)

Кер сөзін біз түркі тілдеріндегі *керман*, *керге* сөздерімен төркіндес деп есептейміз. Керегенің мағына-мәні «Қазақ әдеби тілі сөздігінде» толық берілген: «1. *Жас қайыңнан, талдан тор көздеп жасаған киіз үй сүйегінің жиналмалы қабырғасы*; 2. ауыс. *Үйдің, қораның қабырғасы*; 3. ауыс. *Үй, отырған мекенжай, кеңістік*» (ҚТӘС, VII, 2011: 643-644). Бұл түсіндірмеден «қабырға» деген мағынаға ерекше мән беру керек. Қазақ тіл білімінде *керге* сөзінің этимологиясы да назарға ілінген. Ә. Нұрмағамбетов Т. Пахалинаның «Сарыкөл-орыс сөздігіне» (Москва, 1971: 88) сүйеніп мұның алғашқы мағынасын «тор» деп санайды, осы сөздікте хирги тұлғасы киіз үй мағынасында да қолданылатынын көрсетеді. Қазақ тілінде -еге жұрнағын сақтай отырып үй жабдығының бірі болып қала бергенін айтады (Нұрмағамбетов, 1994: 136-137). Бұл этимологияда керге сөзінің негізі *кер* етістігі екені ескерілмеген, бірақ -еге формасының жұрнақ екендігін көрсеткені – ұтымды айғақ.

Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінде» Керүк деген қала аты бар (Мамырбекова, 2013: 476).

Сөйтіп, *Керия* атауының мағынасын төркіндету үшін түркі дүниетаным тұрғысынан (концептілік ойлау тұрғысынан) пайымдау керек болады. *Кер* түбіріне -ия жұрнағы қосылып зат есім жасалған. *Кер* сөзінің синкреттік етістік-есім ретіндегі алғашқы мағынасы атау жасау үшін пайдаланылған. Сонда «керіліп салынған құрылысты» білдіретін мағына келіп шығады. Түркі танымда *қамал керу (=салу)*, *қабырға керу (=салу)*, *қоршау керу (=салу)*, *қала керу (=салу)* деген мәндер бар. Осыған орай *Керия* да қала, қамал, қорған сияқты мағыналарды қамтиды.

Қарашар (қытайша Яньци) – Қытай халық республикасы Шыңжаң-ұйғыр автономиялық ауданы Баянқөл-монғол автономдық округіндегі кент, уездің әкімшілік орталығы болып есептеледі. V ғасырда Қарашар тоғыз жазирасы бар қала-мемлекет

болған. Географиялық орыны Такла-Макан шөлінің солтүстік жиегінде, Бағрашкөлден 24 шақырым қашықтықта, шығысындағы Гаочан (Тұрпан), батысындағы Қуша жазираларының арасында. Қарашар арқылы Ұлы Жібек жолының солтүстік бағыты өткен (<https://ru.wikipedia.org/wiki/Карашар>).

Қарашар – біріккен сөз: *қара*+*шар*. Түркі тілдерінің топонимдер үлгісінде түсті білдіретін сын есім мен зат есімнің бірігуінен жасалған атаулар өте көп. Сондай сын есімнің бірі – *қара*. Қара сын есімі топонимдер құрамында тек түсті білдіріп қана қоймайды, басқа да нышандық мағыналарға ие болатыны байқалады. Мәселен, қазақ тілінде *қара* сын есімі «байырғы, алғашқы, көне» сияқты мағыналарды да білдіреді, мысалы: *қара қазақ, қара шаңырақ* т.б., көне түркі тілінде мұның әлеуметтік жік кедейлерді де (*қара бұдүн*) атайтыны бар (ДТС, 423).

Түркі тілде көк – шығысты, қызыл – оңтүстікті, ақ – батысты, *қара* солтүстікті білдіреді дейтін пікір түркілік дүниетанымға орайлас келеді деп есептейміз (Gabain, 1968: 109)

Қарашар қаласының атауындағы *қара* компонентіне А. Габайннің пікірі нақты сеп болады. Себебі сол кезеңдегі топонимиялық контекстке (кеңістікке) солтүстік мағынасы сәйкес келеді: бұл қаланың Ұлы Жібек жолының солтүстік бағытында орналасуы да осы мағынаны уәждей түседі.

Бұл атаудың екінші сыңары *шар* туралы пікірлер әр түрлі. Қазақ жерінде Шар атты өзен бар, қазіргі Абай облысы, Жарма ауданында Ертіске құятын өзен. *Шар* сөзін анықтауыш ететін басқа да топонимдер баршылық (Шарбұлақ, Шарқұдық т.с.с.). Б.Бияров: «... Г. Қоңқашпаев, А. Әбдірахмановтар монғолдың шар «сары» сын есімінен шығарады. Өзен құмының сары түсі суға сарғыш рең беріп тұратындықтан, монғ. шар «сары» сөзінен жасалған деген пікір дұрыс келеді», – деп есептейді (Бияров, 2013: 109). Д. Жүнісов те мұның монғолдың «сары» деген мағына беретін *шар* сөзінен шыққанын қолдайды (Жүнісов, 1991: 111-112). Қазақ тілі топонимдерінде сары түсті емес, ұзындықты білдіретінін ескерсек, бұл пікірмен келісу қиын.

Саха тілінде «қайраң» мағынасын білдіретін *чаар* сөзі бар. Саха тілінің Үлкен түсіндірме сөздігінде мұның мағынасы «Уунан айанныыры моһуоктуур чычас уулах сир, харгы. Өзендегі саяз жер, қайраң» деп көрсетілген (БТСЯЯ, XIV, 2017, 74). Сондай-ақ тыба тіліндегі *саарыг* сөзі де «өзендегі қайраң өткел, өзеннің тайыз жері» мағыналарын береді екен (<https://classes.ru/all-tuva/dictionary-tuva-russian-term-8709>). Саха, тыба тілдерінің көнетүркілік элементтерді көбірек сақтап қалған тілдер екені белгілі, тіл тарихын төркіндетуде ретроспективалық бағыт көбінесе осы тілдерге келіп тірелетіні бар.

Э. Мурзаев *чар* географиялық терминінің екі мағынасын көрсетеді: 1. қайраң, таяз жер; 2. тік жар, құлама жартас. Сондай-ақ 1-мағынаның түркі тіліндегі *сай* сөзімен, 2-мағынаның *джар, яр* сөзімен байланысты екенін нұсқайды. (Мурзаев, 1984: 432). Хакас тілінде *чар* сөзі бар, алайда ол «жар, жартас» мағынасын білдіреді, тәрізі ч/ж дыбыс алмасуынан болар.

Парсы тіліндегі *чаһар* > *чаар* «төрт, төртбұрыш» сөзі де аталмыш топонимді жасауға араласа алатыны туралы да пікір бар (Бияров, 2013: 328). Рас, қазақ тілінде «төрт» тек санды ғана емес, нышандық мәнде «түгелдікті» білдіретіні бар, мысалы, «төрт құбылаң түгел, төрт көзің түгел» дегенде осы мәнді анық байқауға болады. Мұның үстіне, *чаһар* парсы тілінде «чәһар» болып дыбысталады (<http://www.farhang.ru>). Бұған

қоса, *чәһардың чаар* болып ауысуының уәжі табылмай тұр. Түркі тіліне *чәһарды шар* болып енген деуге де дәлеліміз жоқ. Дегенмен мұны этимологиялық бір нұсқа ретінде ескерген жөн: парсының қала деген мағынаны беретін *шаһар* сөзі Ұлы Жібек жолы бойындағы тарихи астионимдерде *шар* болып енуі де мүмкін, мысалы: *Қарашар, Күшар*.

Б. Бияров: «*Шар* сөзінің көптеген мағыналарының ішінен «дөңгелек, домалақ зат» мәні ғана топонимжасамға қатысуға қабілетті болып келеді. Ол геонысанның «дөңгелене, домалақтана біткен» пішінін негізгі белгі етіп алады» (Бияров, 2013: 328), – деп көрсетеді. Бұл бір қарағанда қисынға келеді. Алайда автор «шар» сөзінен парсы тілінен енгенін танып отыр. Парсы тілінде «дөңгелек, домалақтана біткен» мағынасын беретін сөз «шарх» болып дыбысталады. Ал *шарх* түркі тілдеріне *шар* болып емес, *шарық* болып кірген (*шарық қайрақ, шарық жіп* дегендерді еске алыңыз).

Осы бірнеше нұсқадан қорытынды жасауға болады. *Қарашар* астионимі – түркі-соғды элементтерінің қосылуы нәтижесінде жасалған атау. Этимологиялық мәні «теріскейдегі байырғы қамал қала» дегенге келіп саяды.

Хотан – қытайшасы Юйтянь го. Бұл қаланың тарихы Ұлы Жібек жолының үдерісімен ажырамас байланыста қаралады, Жол осы қаладан оңтүстікке, Үндістанға, қарай немесе батысқа Памир шатқалы арқылы аттанып отыратын болған. Ежелгі дәуірде бұл жазирада тохар тілінде сөйлейтіндер мекендегені, будда нанымдында болғаны туралы айтылады. Шамамен б.д.д. II ғасырда ирантілді сақ тайпалары хотан-сақ тілінде жадыгерліктер қалдырған, соған орай бұл қаланың атауын иранның *hvatan* деген сөзінен шыққан деген пікір бар. IX ғасырдан бастап хотан-сақ тілін түркі тілі ығыстырған (https://ru.wikipedia.org/wiki/Хотаносакский_язык).

Топонимжасамдық моделі қот+ан. Хот/қот – синкретті түбір, -ан – жұрнақ. Бұл жұрнақ арқылы топоним жасалатынын дәлелдейтін мысалдар бар: Тұран, Жолан, Иран, Саян т.б.

Махмұт Қашқаридің: «Ең ашық-айқын әрі тура-түзу тіл – тек сол бір ғана тілді біліп, парсылармен араласпайтын және шет өлкелермен барыс-келіс жасамайтын кісілердің тілдері. Екі тіл білетін және шахарлармен араласып қалған кісілердің тілінде бұзықтық бар. ... Шетелдіктермен араласатын және қалалықтармен араласатын хотан, түбіт халықтары мен таңғұттардың бағзылары сондай. Бұлар түріктер еліне кейін келгендер» (МК, I, 55).

«Хотандықтар мен кенжектер сөздің басындағы әліпті «h» әрпіне алмастырады. Түрік тілдерінде жоқ бұл дыбысты кіргізгендері үшін біз оларды түріктер деп санамаймыз», – деп жазады (МК, I, 1998: 59). Осыған қарағанда, олар «*vatan*» деген парсы сөзін өз сөйлеуіне ыңғайлап «хотан» деп атап кеткен деген болжам айтуға да болады.

Қырғыз тілінде *котон* – скотный двор (мал қорасы) (Қырғызча-орусча сөздүк, II, 1965: 409). Ұйғыр тілінде *қодан* – яма (шұңқыр, ой) (<https://tilachar.ru/dictionary/?lg=1&word=24240>). Саха тілінде хотон – қора, мал аран (БТСЯЯ, XV, 2017). Түрік тілінің әр түрлі диалектілерінде *Қодан/Қотан* сөздері жылқы фермасы, қора мағыналарын білдіреді екен (<https://www.turkcenindirilisi.com/>).

Қотанның қазақ әдеби тіліндегі мағынасы мал түнейтін, мал иіріліп жусайтын орын, ашық қора деген мағынаны білдірсе, жергілікті говорда «Бір бөлек ауыл» деген де мағынасы бар (ҚТӘС, X, 149-150). Сондай-ақ алқа-қотан үстеуінің

мағынасы – айнала, дөңгелене, қоршалай (ҚТӘС, I, 418-419). Демек, қотан сөзінде «дөңгелек» семасы бар. Қазақ топонимшісі Б. Бияров *Қотан* «Топонимжасамда «қой қотаны болған жерді де, қотанға ұқсас дөңгелене, топтана біткен табиғи нысанды да» атауға қатыса беретінін» қотан компонентімен жасалған 15 топоним арқылы көрсетіп береді (Бияров, 2013: 266-267).

Монғол тілінің Үлкен түсіндірме сөздігінде *хот* түбірінің 10 түрлі мағынасы берілген (<https://mongoltoli.mn/search.php?opt=1&word>). Солардың ішінен Хотан ойконимін анықтауға себеп болатындары: 1. қала, 2. топтанып қонған малды ауыл, 3. мал, аңның жатағы.

Көне иран тілінде *kata* – шұңқыр, ойыс, лашық (А.Н. Соболевский, 1928), славян тілдеріне *xata* түрінде келген. Көне үнді тілінде *кат*, *кот* – бекініс, қамал (Корш, 1913), соғды тілінде *кат* - үй. Бұл түбірді ғалымдар кент, қанд сөзінің бастауы деп қарайды (Мурзаев, 1974: 116-117).

К. Риттер 1869 жылы шыққан еңбегінде Хотанның бірнеше атауын келтіреді: Хотән, Юйтхан, санскритше *Кустана*, қытай транскрипциясында *Цзюй-са-дань-на*; көне заманда ерекше патшалық болғандығын, қазір Қытай облысының аты екенін айтады (Мурзаев, 1974: 273).

Сөйтіп, Хотан астионимінің түп-төркіні алтай тілдері мен үндіеуропа тілдеріне қатысты болып шықты. Сондықтан үш нұсқа ұсынып, содан қорытынды мағына шығару керек. 1. Әуелгі нұсқа түркі-соғдылық түйістен келіп шығады: үндіеуропалық (көне үнді, көне иран, соғды) «құрылыс нысаны» мағынасы алынған; екінші нұсқа түркі-монғол түйісінен келіп шығады, монғол тіліндегі «қала, ауыл (=елді мекен)» мағынасы алынған; үшінші түркілік нұсқа – басым нұсқа, өйткені атау түркіленіп *Хотан Қотанға* айналған, «ойыс жерде дөңгеленген, қоршалған нысан» мағынасын қамтиды. Қорытынды мағынасы «ойпатта дөңгелене, қоршай салынған қамалы бар елді мекен» дегенге келіп саяды.

Яркенд (қытайша Шачэ) – Шығыс Түркістандағы елді мекен, Ұлы Жібек жолында орналасқан, б.д.д. II ғасырдан белгілі қала, әуелде Шығыс Түркістанда Моғолия атымен белгілі феодалдық мемлекеттің орталығы болған. Қытай халық республикасы Шынжаң автономиялық ауданына қарасты жазира, уезд. Ескі қала қамалмен қоршалған. Уикипедияда Яркендтің көпмағыналы термин, топоним екендігі атап өтіледі (<https://wikipedia.tel/>).

Яркенд атауы есім сөздерің бірігуінен жасалған: *йар+кенд*. Қазақ тілінде *Жаркент* болып айтылады. Қазақстанның Жетісу облысында да ұйғырлар көп тұратын Жаркент атты қала бар, ұйғырлар Шығыс Түркістаннан ала келген атау деп санауға болады.

Кей деректерде бұл қаланың атауы өзен атына байланысты қойылғаны айтылады ((<https://tochka-na-karte.ru/Goroda-i-Gosudarstva/5902-Yarkend.html>), Мурзаев, 1974). Бірақ бұл қисынға келмейтін сияқты. Себебі *йар* сөзінің де *кенті* сөзінің гидронимге қатысын көре алмай отырмыз. Асылы, бұл сөз бірден ойконимдік атау түрінде пайда болған.

Яг түбірінің көне түркі тілінің сөздіктерінде бірнеше мәні берілген: 1. жар, сай; 2. сілекей; 3. *геогр.* мекен атауы, өзен атауы; 4. дос; 5. Тас тұзы; 6. *етістік.* жар, бөлшекте, жаңқала (ДТС, 238-239). Е. Қажыбеков мұны гомогенді түбір, етістік пен

есімнің түйісуінен пайда болған деп санайды. Алайда, йар сөзінің есім ретіндегі мағынасын іздемейді (Кажибеков, 1985: 54-55). Бұл сөздің есім ретіндегі мағынасы *йар-дос* баламасының астарында жатқанын байқауға болады. Сондай-ақ тұтас нәрсенің бөлшегін білдіретін мағынадағы сөзде *жар* түбірі сақталған: уагім (әзірб., түрік), уагімі (өзб.), уагісу (түркім.), йарым (ұйғ.), жарым (қаз., қырғ.), жарты (қаз., тат.) т.с.с. Демек, рельефтік мәндегі «сай, жыра» мағынасында мұның кимылдық «жарылу» мағынасы синкреттеніп тұр деуге болады.

Жардың географиялық терминге айналуына себеп болған мәндерді Э. Мурзаев көрсетеді: «... др.-тюрк. *jar* - "яр", "овраг"; азерб. *ярган* - "овраг", "балка"; балкар., казах., и кирг. *жар*, алт. *jar*, узб. *ёр*, хакас. *чар* - те же значения, а в хакас. также - "скала" (Мурзаев, 1984: 463).

Басқа түркі тілдеріндегідей, қазақ тілінде де «жар» компонентімен келетін топонимдер, гидронимдер, оронимдер, ойконимдер жеткілікті мол. Қазақ топонимшісі Б. Бияров «Біріккен атау құрамында келгенде, «жары бар; жар маңындағы нысандарды» сипаттайды», – деп, мұны тілдік айғақтармен дұрыс көрсетіп берген (Бияров, 2013: 244-245).

Жаркенттің екінші сыңары *кентке* келсек, мұны төркіндетіп іздену – артық іс, өйткені мұның мағынасы, төркіні белгілі: соғды-түркі сөзі елді мекен, қала сияқты мағыналарды білдіреді. Бұл көп рет әрі әбден дәлелденген.

Сонымен, *Яркент/Жаркент* «жар маңындағы кент» деген мағынаны білдіреді.

Ақсу (қытайша Вэньсу, «жылы, жайлы түнемелік орын, қонақ үй» дегенді білдіреді, қазір айтылуы - Ākèsū Dìqū). Қала тарихы 2000 жылдан асады. Ұлы Жібек жолы бойындағы жолы қиын жерде орналасқан, сондықтан алғашқыда керуен мүддесі үшін шағын елді мекен болған. Бірте-бірте үлкен қалаға, Шығыс Түркістандағы сауда мен мәдениет орталықтарының біріне, айналды (<https://www.advantour.com/rus/china/aksu.htm>). Қытайдың батыс тарапында Қытайдан, Ресейден, Шығыс және Батыс Түркістаннан, Кашмирден, Үндістаннан келген керуендердің түйісетін орталық бекеті болған. Бұл қаланың стратегиялық маңызы зор, себебі ішкі Қытайдан мен елдің шығыс тарапынан келген жолдар түйіседі (<https://ru.wikipedia.org/wiki/Ақсу>).

Ақсу – әуелде Тянь-Шань тауынан басталып оңтүстік шығысқа қарай ағатын өзен аты, гидроним, трансонимденіп жағасына орналасқан қаланың атына айналған. *Ақсу* – пішіндік жағынан біріккен сөз: *ақ+су*, топонимжасамның қалыптасқан үлгісі бойынша «сын есім мен зат есім» тіркесі. Бұл атаудың бірінші бөлігі *ақ* төркіндетуді қажет етеді, екінші бөлігі *су* сөзіне қатысты ондай проблема жоқ.

Э. Мурзаев мұның мағынасын «ақ, таза, жақсы су», «бастауын биік қарлы таудан алатын өзен» деп көрсетеді. Алайда тау өзендерінің мөлдір болмауы, ақ лай түсті, қызғылт, сұр лайлы түсті, жасылдау түсті болуы мүмкін екендігін де ұмытпайды. Көне түркі тілінде «ағу» деген мағынаны беретінін де ескертеді (Мурзаев, 1974: 285).

Ақ сөзінен басталатын топонимдер түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде де өте мол. Қазақ топонимшілерінің пікірлеріне қарағанда, жер-су аттарын жасауға *ақ* сөзі сын есім ретінде ғана қатысады. Т. Жанұзақ: "...атаудың негізгі мағынасы 'судың, өзеннің ақ ботала боп аққан түсіне' байланысты", – десе (Жанұзақ, 2010: 33), Б.

Бияров: «Ақ сын есімі жер-су аттарын жасауда негізінен өзінің тура мағынасымен қатысатыны ешқандай күмән туғызбаса керек. Кейбір ғалымдардың әлдебір бағытты, бір нәрсенің мол екенін білдіреді деген пікірлері қазақ топонимдері бойынша расталмай отыр. Көшпелі халықтардың табиғатты бұрмаламай нақты бағалап, ат беретін шыншыл, салауатты дүниетанымы мағынасы бұлдыр, тұлғасы күмәнді атауларды қолдануға жол бермеген. Ақсу гидронимінің алғашқы сыңары ақ «ағынды», «ағып жатқан» мағынасын береді деген пікір де өзін-өзі ақтай алмады. Өйткені Ақсу аталатын өзендер биік таудан басталып, ағынды болатыны рас, бірақ атауға себеп болған уәж – өзен суының тастарға соғылып, ақ көбіктеніп ағуы», – деп есептейді (Бияров, 2013: 123). Қазақстандағы гидронимдерді зерттеген Д. Жүнісов мұны «судың түр-түсіне байланысты қойылған» деп санайды (Жүнісов, 1991: 93) Бұған қарағанда, бұл ономастикалық кеңістікте *ақ* сын есімі мен *ақ* етістігі омоним болып шығады.

Біз бұл пікірлерге қарсы емеспіз. Алайда бұл жерде этимология қашан да қазіргі мағынамен әрқашан сәйкес келе бермейтінін ескерген жөн. Нақты айтқанда бұған дейінгі этимологтер түбі тереңге прототүркілік кезеңге қарай тартатын синкретизм, есім-етістік гомогендігін, көне дүниетанымды ескермеген деуге болады.

Түркі тіліндегі синкретизмді зерттеген Е. З. Қажыбек *ақ* түбірін омоним ретінде В. Радлов пен В. Поппе ғана келтіретініне, Э. В. Севортянның пікірінше бұл сөздің этимологиясында жазуға дейінгі сөзжасамдық қалыбы «есім-етістік» моделі бойынша түзілгендігіне, А. Н. Кононовтың *ақ* сөзі ағын, ағыс, тасқын су мағынасында географиялық атауларға кіргендігі туралы тұжырымына, К. Мұсаевтың *ақ* «сұйықтық» пен *ақ* «ағу» арақатынасының салыстырмалы түрде алғанда таяу мезгілде пайда болғаны туралы айтқанына, В. М. Иллич-Свитычтың *ақ*, аква т.с.с. түбірлі сөздердің «су, өзен» деген ностратикалық айғақтарына сүйене отырып (Кажыбеков, 1985: 131-132), *ақ* пішінін «ағу, құйылу – ағыс, сұйықтық» деген «етістік-есім» мәнінде сикретикалық түбір-негіздердің тізіміне енгізеді (Кажыбеков, 1985: 246). Демек, гидронимнің төркінін іздеуде *ақ* сөзіне «ағу» әрекетінің де, «су» заттың мағынасы да қатысты екенін теріске шығара алмаймыз.

Сонымен қатар *ақ* сын есіміне когнитивтік тұрғыдан қарасақ, түркілік дүниетанымда түстердің символдық мәні бар екенін көреміз: көк түс – күншығысты, қызыл – күнгейді, қара – теріскейді, **ақ күнбатысты** нышандайды (Gabain, 1968: 109). Ақсу қаласының Ұлы Жібек жолының батыс бағытында екенін, Ақсудың шығыстан батысқа қарай кетіп бара жатқан керуендер тоқтайтын тұрақты мекен екенін, Ақсу өзенінің Тянь-Шань асқарынан батысқа қарай ағатынын ескерсек, атаудың мағынасында осындай дүниетанымдық мән де бар екенін бекер дей алмаймыз.

Келтірілген ғылыми айғақтардан қорытынды шығарсақ, *Ақсу* атауы «суы ақ түсті болып ағатын, батыс тараптағы өзен» ретінде түйінделеді.

Бұл атауларды лингвистикалық тұрғыдан зерттеу Қазақстанда, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде, «Ұлы Жібек жолының топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» мақсатты қаржыландыру бағдарламасымен жүзеге асырылуда.

Әдебиеттер тізімі

1. Бияров Б. (2013) Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері, Астана: Ш. Шаяхметов ат. Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы.
2. БТСЯЯ (2017) Большой толковый словарь якутского языка, Т. XIV. Новосибирск: Наука.
3. ДТС (1969) Древнетюркский словарь, Ленинград: Наука.
4. Жанұзақ Т. (2010) Тарихи жер-су аттарының төркіні, Алматы: Сөздік-словарь ЖШС.
5. Жүнісов Д. (1991) Өзен-көл атаулары, Алматы: Қазақстан.
6. Иллич-Свитыч В. М. (1971) Опыт сравнения ностратических языков, Москва: Наука.
7. Кажибеков Е. З. (1985) Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма), Алма-Ата: Наука.
8. Корнилов Г. Е. (1971) Почему по русски Чебоксары, по чувашски Шубашкар? // Ономастика Поволжья. Материалы Поволжской конференции по ономастике, Горький, С. 165-168.
9. Кыргызча-орусча сөздүк (1965), Т. 2, Москва.
10. Қашқари М. (1998) Түрік сөздігі. Т. 3, Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай, Алматы: ХАНТ.
11. ҚТӘС (2011) Қазақ әдеби тілінің сөздігі, Т. 15, Алматы.
12. Мамырбекова Г., Сейтбекова А. (2013) Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінің» тезаурус сөздігі, Алматы: Фирма Орнак.
13. Мурзаев Э. М. (1974) Очерки топонимики, Москва: Мысль.
14. Мурзаев Э. (1984) Словарь народных географических терминов, Москва: Мысль.
15. Нұрмағамбетов Ә. (1994) Бес жүз бес сөз, Алматы: Рауан.
16. ЭСТЯ (1997) Этимологический словарь тюркских языков, Т. 5, Москва: Языки русской культуры.
17. Gabain A. Von, (1968) (Çev. Semih TEZCAN) “Renklerin Sembolik Anlamları”, Türkoloji Dergisi, A.Ü. DTCF Yay., S. 1, C. III, Ankara, S. 107-113.
18. Kadir Tuğ. Doğu (2020) Türkistan şehirlerinden tarihi Kaşgar Şehri. // Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, <http://busbed.bingol.edu.tr>, Yıl/Year: 10 • Sayı/Issue: 20 • Güz/Autumn, S. 401-416.

KURULLAR

Onursal Başkan / Honorary Chairman

Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI, Atatürk Üniversitesi Rektörü, TÜRKİYE

Düzenleyen / Organizer

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Onur Kurulu / Honorary Committee

Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI – Atatürk Üniversitesi Rektörü, TÜRKİYE

Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN – Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı, TÜRKİYE

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN - Türk Dil Kurumu Başkanı, TÜRKİYE

Prof. Dr. Öcal OĞUZ - UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanı, TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN - Emekli Öğretim Üyesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Yavuz AKPINAR - Emekli Öğretim Üyesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Kasımcan SADIKOV - Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi, ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Dilara NABIYEVA - Andijan Devlet Üniversitesi, ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Dilmurod QURONOV - Andijan Devlet Üniversitesi, ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Mırzatay JOLDASBEKOV - Kazakistan Ulusal Bilimler Akademisi, KAZAKİSTAN

Prof. Dr. Sembiyev Kurmangazi ZEKİRULI - Karaganda “Bolaşak” Akademisi,
KAZAKİSTAN

Prof. Dr. Kurmanbek ABAKİROV- Cusup Balasagun Kırgız Milli Üniversitesi, KIRGIZİSTAN

Düzenleme Kurulu Başkanı / Chairman of Organizing Committee

Prof. Dr. Turgut GÖĞEBAKAN - Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE

Düzenleme Kurulu Eş Başkanı / Co-chairman of Organizing Committee

Doç. Dr. Zennube ŞAHİN YILMAZ - Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Cemile AKYILDIZ ERCAN

Doç. Dr. Zennube ŞAHİN YILMAZ

Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ

Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ

Dr. Öğr. Üyesi Nursan ILDIRI

Bilim Kurulu / Scientific Committee

Prof. Dr. Turgut GÖĞEBAKAN - Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN - Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Fatih TEPEBAŞILI - Necmettin Erbakan Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa ÇAKIR - Anadolu Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH - Erciyes Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE - Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN - Ordu Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdülbaki ÇETİN - Bingöl Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR - Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK - Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL - Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR - Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU - Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Murat KACIROĞLU – Erzurum Teknik Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ – Erzurum Teknik Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Cemile AKYILDIZ ERCAN - Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Naciye YILDIZ - Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH - Erciyes Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN - Ankara Üniversitesi, TÜRKİYE

Prof. Dr. Khamzin MAUYEN - Karaganda Bolaşak Akademisi, KAZAKİSTAN

Prof. Dr. Zhantas ZHAKUPOV – L.N. Gumilyov Avrasya Üniversitesi, KAZAKİSTAN

Prof. Dr. Nurşat JUMADİLOVA - Karaganda “Bolaşak” Üniversitesi, KAZAKİSTAN

Prof. Dr. Layli ÜKÜBAYEVA – Kırgız Türk Manas Üniversitesi, KIRGIZİSTAN

Doç. Dr. Nazgül TURDUBAYEVA - Cusup Balasagun Kırgız Milli Üniversitesi,
KIRGIZİSTAN

Doç. Dr. Munira AKİLOVA – Başkurt Devlet Üniversitesi, BAŞKURTİSTAN / RUSYA

Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ - Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE

Doç. Dr. Mayramgül DIYKANBAY - Atatürk Üniversitesi, TÜRKİYE

Doç. Dr. Hakkı YAPICI – Gümüşhane Üniversitesi, TÜRKİYE

Doç. Dr. Uğur UZUNKAYA – Erzurum Teknik Üniversitesi, TÜRKİYE

Doç. Dr. Mehmet Cihat ÜSTÜN - Erzincan Üniversitesi, TÜRKİYE

**ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS**

SEMPOZYUM PROGRAMI

---

06 Nisan 2023 Perşembe 10:00-11:00
Açılış Programı Protokol Konuşmaları
Zoom ID: 94259699271 Şifre: -
Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI (Atatürk Üniversitesi Rektörü)
Prof. Dr. Turgut GÖĞEBAKAN (Rektör Yrd.) (Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı)
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN (Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı)
Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR (Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölüm Başkanı) (Sempozyum Düzenleme Kurulu Yardımcısı)

06 Nisan 2023 Perşembe 12:00-13:45		
I. Oturum Oturum Başkanı: Prof. Dr. Turgut GÖĞEBAKAN Salon Koordinatörleri: Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ - Dr. Öğr. Üyesi Esra YAVUZ ACAR		
Zoom ID: 94259699271 Şifre: -		
Saat	Yazar ve Bildiri Başlığı	Katıldığı Ülke
12:00-12:15	Prof. Dr. Mustafa ÇAKIR “Yabancı Dil Dersinde Erek Dil Üzerinden Yapılan Kültürleme ve Kültürlerarası Etkileşim”	TÜRKİYE
12:15-12:30	Prof. Dr. Fatih TEPEBAŞILI “Dokuzuncu Hariciye Koşusu”ndaki Hamlet”	TÜRKİYE
12:30-12:45	Prof. Dr. Turgut GÖĞEBAKAN “Tarih Konulu Romanlarda Kurmaca”	TÜRKİYE
12:45-13:00	Doç. Dr. Zennube ŞAHİN YILMAZ “Bir Çağ Romanı Örneği; Hans Fallada: “Küçük Adam Ne Oldu Sana?””	TÜRKİYE
13:00-13:15	Doç. Dr. Şenay KAYĞIN “Günter Grass’ın “Yüzyılım” Adlı Yapıtında Mikro Tarih Anlatı İncelemesi”	TÜRKİYE
13:15-13:30	Okt. Özgül REİS “Engellilik ve Edebiyat İlişkisinde Bir Engellilik Çalışması Eseri: “Geçecek Nehir Olmayınca””	ALMANYA
13:30-13:45	Soru-Cevap / Genel Değerlendirme	

06 Nisan 2023 Perşembe 14:00-15:30		
II. Oturum		
Oturum Başkanı: Prof. Dr. Funda KARA Salon Koordinatörleri: Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ - Dr. Öğr. Üyesi Esra YAVUZ ACAR		
Zoom ID: 9425969271 Şifre: -		
Saat	Yazarlar ve Bildiri Başlığı	Katıldığı Ülke
14:00-14:15	Prof. Dr. Zhantas ZHAKUPOV “Büyük İpek Yolu Üzerindeki Şehir Adlarının Türkçe Kökenleri” “Ұлы Жібек жолындағы қала атауларының түркілік негіздері”	KAZAKİSTAN
14:15-14:30	Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE “Türkiye Türkçesindeki Bağlaçlı Cümleler”	TÜRKİYE
14:30-14:45	Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL “Azerbaycanlı Kadın Şair Ümgülsüm”	TÜRKİYE
14:45-15:00	Doç. Dr. Zhanbolat BAYMURINOV “Kazak Dilindeki Kuralısız Öğeler Hakkında” “Қазақ тіліндегі тұрлаусыз мүшелер хақында”	KAZAKİSTAN
15:00-15:15	Dr. Öğr. Üyesi Moldir ILGISHEVA Öğr. Gör. Assem KAKİMZHANOVA “Şakerim Kudayberdiuli'nin Eserlerinde “Dostluk” Kavramı”	TÜRKİYE /KAZAKİSTAN
15:15-15:30	Soru-Cevap / Genel Değerlendirme	
06 Nisan 2023 Perşembe 16:00-17:45		
III. Oturum		
Oturum Başkanı: Prof. Dr. Murat KACIROĞLU Salon Koordinatörleri: Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ - Dr. Öğr. Üyesi Esra YAVUZ ACAR		
Zoom ID: 9425969271 Şifre: -		
Saat	Yazarlar ve Bildiri Başlığı	Katıldığı Ülke
16:00-16:15	Prof. Dr. Layli ÜKÜBAYEVA “Manas Destanı ve Cengiz Aytmatov”	KIRGIZİSTAN
16:15-16:30	Doç. Dr. Bakıt BAYMIRZAYEV “Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lügati't-Türk Sözlüğünde Geçen Atasözlerinin Prof. S. Mutalibov Tarafından Özbekçe Çevirileri”	KIRGIZİSTAN
16:30-16:45	Doç. Dr. Sayra İSAYEVA “Yusuf Has Hacib'in “Kutatgu Bilig” Eseri Prof. Dr. Artıkbayev'in Araştırmasında”	KIRGIZİSTAN
16:45-17:00	Doç. Dr. Zeynep Kudaybergenova SOVKHOZBAEVNA “Kırgız ve Türk Halk Sanatı ve Profesyonel Edebiyatta Milli Geleneklerin Sanatsal İfadesi”	KIRGIZİSTAN
17:00-17:15	Dr. Öğr. Üyesi Chinara SASIKULOVA “Mar Bayciyev'in “Çocuklar Büyüdüğünde” Eserindeki Egzotizm ve Barbarizmler”	TÜRKİYE
17:15-17:30	Dr. Öğr. Üyesi Caner SOLAK “Yavru Anlatım Tekniği ve Murat Gülsoy'un ‘Kendi Üzerine Kapanan Köle Hakkında’ Hikâyesi”	TÜRKİYE
17:30-17:45	Soru-Cevap / Genel Değerlendirme	

07 Nisan 2023 Cuma 09:30-11:00		
IV. Oturum		
Oturum Başkanı: Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU Salon Koordinatörleri: Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ - Dr. Öğr. Üyesi Esra YAVUZ ACAR		
Zoom ID: 94259699271 Şifre: -		
Saat	Yazarlar ve Bildiri Başlığı	Katıldığı Ülke
09:30-09:45	Prof. Dr. Anarkul Salkınbay BEKMIRZAKIZI “Abay’ın Şiirlerinde ‘İnsanlığı Sevmek’ Kavramı” “Абай Өлеңдеріндегі «Адамзатты Сүю» Концепциясы”	KAZAKİSTAN
09:45-10:00	Prof. Dr. Murat KACIROĞLU “Bir Şiir Eleştirmeni Olarak Turgut Uyar”	TÜRKİYE
10:00-10:15	Doç. Dr. Nazira CAPARALİYEVA “Kırgız Edebiyatı Tarihinde “Manas” Destanını Okutmayı Aktifleştirme Teknolojisi”	KIRGIZİSTAN
10:15-10:30	Doç. Dr. Tuna BEŞEN DELİCE “Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü Üzerine”	TÜRKİYE
10:30-10:45	Arş. Gör. Dr. Fatih EKİCİ “Tatar Yazar Mõhemmet Mehdiyev’in Romanlarında Almanlar ve Almanya”	TÜRKİYE
10:45-11:00	Soru-Cevap / Genel Değerlendirme	

07 Nisan 2023 Cuma 11:00-12:30		
V. Oturum		
Oturum Başkanı: Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL Salon Koordinatörleri: Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ - Dr. Öğr. Üyesi Esra YAVUZ ACAR		
Zoom ID: 94259699271 Şifre: -		
Saat	Yazarlar ve Bildiri Başlığı	Katıldığı Ülke
11:00-11:15	Prof. Dr. Esmira Fuad ŞÜKÜROVA “Klasik Şiirin Güney Azerbaycan Epik Şiirine Etkisi (XX. Yüzyıl)”	AZERBAYCAN
11:15-11:30	Prof. Dr. Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ “Erzurum Halk Kültüründe Ağuz”	TÜRKİYE
11:30-11:45	Doç. Dr. Safura GULİYEVA “Mikayıl Müşfiq və Türk Poeziyası”	AZERBAYCAN
11:45-12:00	Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ “Türk Dünyasında Mecmua ve Antoloji Geleneği”	TÜRKİYE
12:00-12:15	Dr. Öğr. Üyesi Veli KILIÇARSLAN “Hilmi Ziya Ülken’in Yarım Adam Adlı Romanında Almanya ve Alman Edebiyatına Bakış”	TÜRKİYE
12:15-12:30	Soru-Cevap / Genel Değerlendirme	

07 Nisan 2023 Cuma 12:30-14:15		
VI. Oturum		
Oturum Başkanı: Doç. Dr. Mayramgül DIYKANBAY Salon Koordinatörleri: Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ - Dr. Öğr. Üyesi Esra YAVUZ ACAR		
Zoom ID: 9425969271 Şifre: -		
Saat	Yazarlar ve Bildiri Başlığı	Katıldığı Ülke
12:30-12:45	Dr. Öğr. Üyesi Karlığaç AŞİRHANOVA “Kazak atasözlerinin pragmatik-bilişsel paradigması” Қазақ Паремияларының Прагма-Когнитивтік Парадигмасы	KAZAKİSTAN
12:45-13:00	Doç. Dr. Elxan MEMMEDOV “Нахçıван və Şərqi Anadolu Xalq Şeirində Tarixi Şəxsiyyətlər və Dini Obrazlar”	AZERBAYCAN
13:00-13:15	Prof. Dr. Mauven KHAMZİN “Kazak ve Türk Romanları: Tipolojik Benzerlikleri” “Қазақ және түрік романдары: типологиялық байланыс сипаттары”	KAZAKİSTAN
13:15-13:30	Doç. Dr. Bibigul KHAIRZHANOVA “Abay Kunanbayev Felsefesinde Şahsiyet Meselesi” Абай Құнанбаев философиясындағы тұлға мәселесі	KAZAKİSTAN
13:30-13:45	Prof. Dr. Kurmanbek ABAKİROV “Manas Destanında Zaman ve Mekân: Bakışlar”	KIRGIZİSTAN
13:45-14:00	Doç. Dr. Nazgül TURDUBAYEVA “Kırgız Bilim İnsanlarının Nazarında Türk Dünyası Edebiyatları”	KIRGIZİSTAN
14:00-14:15	Soru-Cevap / Genel Değerlendirme	

07 Nisan 2023 Cuma 14:30-16:00		
VII. Oturum		
Oturum Başkanı: Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR Salon Koordinatörleri: Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ - Dr. Öğr. Üyesi Esra YAVUZ ACAR		
Zoom ID: 94259699271 Şifre: -		
Saat	Yazarlar ve Bildiri Başlığı	Katıldığı Ülke
14:30-14:45	Prof. Dr. Dilnoza JAMOLADDİNOVA “Metinsel Çerçevde Terimlerin Dilbilimsel Gerçekliğinin Öğrenilmesi Meselesi” “Терминларнинг Лингвопоэтик Актуаллашувини Матний Қуршовда Ўрганиш Масалалари”	ÖZBEKİSTAN
14:45-15:00	Doç. Dr. Zhanar SUWİNZHANOVA “Dilbilimsel Terimlerin, Kelime Yapımı Yöntemiyle Oluşturulması” “Тілдік Терминдердің Сөзжасамдық Тәсілдермен Жасалуы”	KAZAKİSTAN
15:00-15:15	Doç. Dr. Yasemin YAYLALI “Goli Terakki'nin ‘Geçmiş’ Adlı Hikâyesinde Bellek Yansımaları”	TÜRKİYE
15:15-15:30	Dr. Öğr. Üyesi Hüsnâ KOTAN “Avrupa Basımında Yunus Emre”	TÜRKİYE
15:30-15:45	Doç. Dr. Nurmanova Dilfuza ABDUHAMİDOVNA “Özbek Dilinde Uyuşmazlıklar ve Ortadan Kaldırılmaları” “O’zbek Tilida Ziddiyatlar va Ularning Mo’tadillashuvi”	ÖZBEKİSTAN
15:45-16:00	Soru-Cevap / Genel Değerlendirme	

07 Nisan 2023 Cuma 16:30-18:15		
VIII. Oturum		
Oturum Başkanı: Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR		
Salon Koordinatörleri: Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ - Dr. Öğr. Üyesi Esra YAVUZ ACAR		
Zoom ID: 94259699271		
Şifre: -		
Saat	Yazarlar ve Bildiri Başlığı	Katıldığı Ülke
16:30-16:45	Prof. Dr. Nabieva Dilara ABDUHAMİDOVNA “Fonem Konumunu Belirleme Kriterleri” “Fonema Maqomini Belgilash Mezonlari”	ÖZBEKİSTAN
16:45-17:00	Öğr. Gör. Ziyadaxon MIRZAYUNUSOVA “O'quvchilarning Izchil Nutqini Rivojlantirish Bo'yicha Ishlarning Xususiyatlari” “Öğrencilerin Tutarlı Konuşmasının Geliştirilmesi Üzerine Yapılan Çalışmaların Özellikleri”	ÖZBEKİSTAN
17:00-17:15	Doç. Dr. Karlığaş KHAMZİNA “Ortak Alfabe: Latin Alfabesi ve Türkçe Konuşan Ülkelerin İşbirliği” “Ортақ әліпби: Латын графикасы және түркі тілдес елдердегі ынтымақтастық”	KAZAKİSTAN
17:15-17:30	Öğr. Gör. Dildora BOSHMANOVA “Nizomiddin Mahmudov'un Eserlerinde Dil ve Üslup Meseleleri” “Nizomiddin Mahmudovning Ijodida Til va Nutq Masalalari”	ÖZBEKİSTAN
17:30-17:45	Doç. Dr. Zakirjon ISAKOV “Müstakil ve Yardımcı Sözlere İlişkisi Üzerine” “Муस्ताқил ва Ёрдамчи Сўзларнинг Муносабати”	ÖZBEKİSTAN
17:45-18:00	Arş. Gör. Rümeyza Meliha KANBER “Çağdaş Halk Ozanı Barış Manço'nun Eserlerinde Dinî Tasavvufi Değerlerin Yansımaları”	TÜRKİYE
18:00-18:15	Soru-Cevap / Genel Değerlendirme	

07 Nisan 2023 Cuma 19:30-20:30	
IX. Oturum	
-Değerlendirme Oturumu-	
Oturum Başkanı: Prof. Dr. Turgut GÖĞEBAKAN	
Salon Koordinatörleri: Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ - Dr. Öğr. Üyesi Esra YAVUZ ACAR	
Zoom ID: 94259699271	
Saat	Katılımcılar
19:30-20:30	Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
	Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL
	Prof. Dr. Cemile AKYILDIZ ERCAN
	Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU
	Doç. Dr. Zennube ŞAHİN YILMAZ
	Doç. Dr. Mayramgül DIYKANBAY
	Doç. Dr. Şenay KAYGIN
	Dr. Öğr. Üyesi Nursan ILDIRI
	Dr. Öğr. Üyesi Hüsna KOTAN
	Dr. Öğr. Üyesi Moldir ILGISHEVA

HİBRİT OLARAK GERÇEKLEŞTİRİLEN SEMPOZYUM'DAN GÖRSELLER

